Printed by
V. VENKATESWARA SASTRULU TRUST
For V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THEIR 'VAVILLA' PRESS
MADRAS—1966.—2000 Copies.

శ్రీహయగ్రీవాయ నమః.

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

ప్రథమసర్గప్రారంభః.

వ్యాఖ్యానపీఠికా.

శ్లో. మాతాపితృభ్యాం జగతో నమో వామార్ధజానయే,
సద్యో దక్షిణదృక్పాతసంకుచద్వామదృష్టయే. 1

అంతరాయతిమిరోపశాంతయే శాంతపావనమచింత్యవైభవమ్,
తం నరం వపుషి కుంజరం ముఖే మన్మహే కిమపి తుందిలం మహః. 2

శరణం కరవాణి శర్మదం తే చరణం వాణి! చరాచరోపజీవ్యమ్,
కరుణామసృణైః కటాక్షపాతైః కురు మామంబ కృతార్థసార్థవాహమ్. 3

వాణీం కాణభుజీమజీగణదవాసాసీచ్చ వైయాసికీ
మంతస్తంత్రమరంస్త పన్నగగవీగుంఫేషు చాజాగరీత్,
వాచామాకలయద్రహస్యమఖిలం యశ్చాక్షపాదస్ఫురాం
లోకేఽభూద్యదుపజ్ఞమేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః. 4

మల్లినాథః కవిస్సోఽయం మందాత్మానుజిఘృక్షయా,
వ్యాచష్టే కాళిదాసీయం కావ్యత్రయమనాకులమ్. 5

కాళిదాసగిరాం సారం కాళిదాసస్సరస్వతీ,
చతుర్ముఖోఽథవా సాక్షాద్విదుర్నాన్యే తు మాదృశాః. 6

తథాపి దక్షిణావర్తనాథాద్యైః క్షుణ్ణవర్త్మసు,
వయం చ కాళిదాసోక్తిష్వవకాశం లభేమహి. 7

భారతీ కాళిదాసస్య దుర్వ్యాఖ్యావిషమూర్ఛితా,
ఏషా సంజీవినీ టీకా తామద్యోజ్జీవయిష్యతి. 8

ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానపేక్షితముచ్యతే. 9

ఇహ ఖలు సకలకవికులశిరోమణిః కాళిదాసః—

“ కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే,
సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే.”

ఇత్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం “కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయే” దితి నిషేధశాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యన్ రఘువంశాఖ్యం మహాకావ్యం చికీర్షుః చికీర్షితార్థావిఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనభూతవిశిష్టేష్టదేవతానమస్కారస్య శిష్టాచారపరిప్రాప్తత్వాత్. “ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖ”మిత్యాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ కావ్యనిర్మాణస్య విశిష్టశబ్దార్థప్రతిపత్తిమూలత్వేన విశిష్టశబ్దార్థయోశ్చ, “శబ్దశాస్త్రమశేషం తు ధత్తే శర్వస్య వల్లభా, అర్థస్వరూపమఖిలం ధత్తే ముగ్ధేందుశేఖరః.” ఇతి వాయుసంహితావచనబలేన పార్వతీపరమేశ్వరాయత్తత్వదర్శనాత్తత్ప్రతిపిత్సయా తావేవాభివాదయతే.

వాగర్థావివ సంపృక్తౌ వాగర్థప్రతిపత్తయే,
జగతః పితరౌ వన్దే పార్వతీపరమేశ్వరౌ. 1

వ్యాఖ్యానం—వాగర్థావివేతి. వాగర్థావివేత్యేకం పదం, ఇవేన సహ సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చేతి వక్తవ్యాత్. ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. యద్యప్యేతచ్ఛాస్త్రస్య విభాషాధికారాత్పూర్వం పఠితత్వాన్నిత్యతా వ్యవసీయతే తథాపి సహసుపేత్యేవ సిద్ధే పునర్వచనసామర్థ్యాత్క్వచిత్కతా ఆశ్రీయతే, తేన 'ఉద్బాహురివ వామన' ఇత్యాదౌ వ్యస్తప్రయోగోఽపి సాధురేవ. ప్రకృతే తు భిన్నపదత్వేఽపి న కశ్చన దోష ఇత్యాస్తాం తావత్. వాగర్థావివ శబ్దార్థావివ, సంపృక్తౌ, నిత్యసంబద్ధావిత్యర్థః, నిత్యసంబద్ధయోశ్శబ్దార్థయోరుపమానత్వేనోపాదానాత్ 'నిత్యశ్శబ్దార్థసంబంధ' ఇతి మీమాంసకాః. జగతః లోకస్య పితరౌ, మాతా చ, పితా చ పితరౌ, సూ. 'పితా మాత్రే'తి ద్వంద్వైకశేషః, “మాతాపితరౌ పితరౌ మాతరపితరౌ ప్రసూజనయితారా”విత్యమరః. ఏతేన శివయోస్సర్వజగజ్జనకతయా వైశిష్ట్యం ఇష్టార్థప్రదానశక్తిః. పరమకారుణికత్వం చ సూచితం. పర్వతస్యాపత్యం స్త్రీ పార్వతీ, తస్యాపత్యమిత్యణ్ ప్రత్యయః. 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా జీప్' యద్వా, 'అత ఇఞ్' ఇతి ఇఞ్ 'ఇతో మనుష్యజాతే'రితి జీష్. పార్వతీ చ పరమేశ్వరశ్చ పార్వతీపరమేశ్వరౌ. పరమశబ్దస్సర్వోత్తమత్వద్యోతనార్థః, మాతురభ్యర్హితత్వాదల్పాచ్తరత్వాచ్చ పార్వతీశబ్దస్య పూర్వనిపాతః. వాగర్థప్రతిపత్తయే శబ్దార్థయోస్సమ్యక్ జ్ఞానార్థం, వందే అభివాదయే. అత్రోపమాలంకారః స్ఫుటఏవ. తథోక్తం—“స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమ్మతేన చ ధర్మతః, సామ్యమన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదేకదోపమే”తి ప్రాంచశ్చాయ

మలంకారః కాళిదాసోక్తిషు. ఆదౌ భూదేవతాకస్య సర్వగురోర్మగణస్య ప్రయోగా చ్ఛుభలాభస్సూచ్యతే. తదుక్తం—'శుభదో మో భూమిమయ' ఇతి. తత్రాద్యవకార స్యామృతబీజత్వాత్ప్రచయగమనసిద్ధిః.

క్వ సూర్యప్రభవో వంశః క్వచాల్పవిషయా మతిః ?
తితీర్షుర్దుస్తరం మోహాదుడుపేనాస్మి సాగరమ్. 2

సంప్రతి కవిః స్వాహంకారం పరిహరతి క్వసూర్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన—ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం "ఋదోరప్ అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయా"మితి సాధుః. సూర్యః ఏవ ప్రభవో యస్య సః సూర్యప్రభవః. వంశః, క్వ? అల్పోవిషయో జ్ఞేయార్థో యస్యాస్సా మే మతిః ప్రజ్ఞా చ, క్వ? ద్వౌ క్వశబ్దౌ మహదంతరం సూచయతః. సూర్యవంశం జ్ఞాతుం న శక్నోమీత్యర్థః. తథా చ తద్విషయప్రబంధనిర్మాణం తు దూరాపాస్తమితి భావః, తథాపి దుస్తరం తరితుమశక్యం. ఈషదిత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః. సాగరం మోహాదజ్ఞానాత్ ఉడుపేన ప్లవేన, "ఉడుపం తు ప్లవః కోల" ఇత్యమరః. అథవా చర్మావనద్ధేన యానపాత్రేణ, "చర్మావనద్ధముడుపం ప్లవః కాష్ఠకరండకః" ఇతి సజ్జనః. తితీర్షుః తరితుమిచ్ఛుః అస్మి, తరతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. అల్పసాధనైరధికారంభో న సుకర ఇతి భావః. ఇదం పర్ద్యోత్కర్షకథనం స్వప్రబంధమహత్వకథనార్థమేవ, తదుక్తం—"ప్రతిపాద్యమహిమ్నా చ ప్రబంధోఽపి మహత్తర" ఇతి.

మన్దః కవియశఃప్రార్థీ గమిష్యామ్యుపహాస్యతామ్,
ప్రాంశులభ్యే ఫలే లోభాదుద్బాహురివ వామనః. 3

మందశ్చేత్తర్హి త్యజ్యతామయముద్యోగ ఇత్యత్రాహ—మందఇతి. కించ, మందః మూఢః, ని. "మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యా మందా" ఇత్యమరః. తథాపి కవియశః ప్రార్థీ, కవీనాం యద్యశః కావ్యనిర్మాణేన, తత్ప్రార్థనాశీలః అహం ప్రాంశునా ఉన్నతపురుషేణ, లభ్యే ప్రాప్యే ఫలే ఫలవిషయే, లోభాత్. ఉద్బాహుః ఫలగ్రహణాయ ఉచ్ఛ్రితహస్తః, వామనో హ్రస్వ ఇవ, ని. "ఖర్వో హ్రస్వశ్చ వామన" ఇత్యమరః. అపహాస్యతాం అపహాసవిషయతాం, సూ. "ఋహలోర్ణ్యత్" ఇతి ణ్యత్ప్రత్యయః. గమిష్యామి ప్రాప్స్యామి.

అథవా కృతవాగ్ద్వారే వంశేఽస్మిన్పూర్వసూరిభిః,
మణౌ వజ్రసముత్కీర్ణే సూత్రస్యేవాస్తి మే గతిః. 4

అథేతి. అథవా పక్షాంతరే, పూర్వైస్సూరిభిర్వాల్మీకిప్రముఖైః కృతవాగ్ద్వారే, కృతా, రామాయణాది ప్రబంధరూపా యా వాక్ సైవ ద్వారం ప్రవేశోపాయో

యస్య తస్మిన్, సూర్యప్రభవే, వంశే కులే, జన్మనైకలక్షణస్సంతానో వంశః. వజ్రేణ మణివేధకసూచీవిశేషేణ, ని. "వజ్రం త్వస్త్రీ కులిశవస్త్రయోః, మణివేధే రత్నభేద" ఇతి కేశవః. సముత్కీర్ణే విద్ధే, మణౌ రత్నే, సూత్రస్యేవ, మే, గతిస్సంచారోఽస్తి, వర్ణనీయే రఘువంశే మమ వాక్ప్రసారోఽస్తీత్యర్థః.

సోఽహమాజన్మశుద్ధానామాఫలోదయకర్మణామ్,
ఆసముద్రక్షితీశానామానాకరథవర్త్మనామ్. 5

ఏవం రఘువంశే లబ్ధప్రవేశ స్తద్వర్ణనాం ప్రతిజానీతే సోహమిత్యాదిభిః పంచభిః కులకేన.—సోఽహం రఘూణామన్వయం వక్ష్య ఇత్యుత్తరత్ర సంబంధః. కింవిధానాం రఘూణామిత్యత్రోత్తరాణి విశేషణాని యోజ్యాని. ఆజన్మనః జన్మారభ్యేత్యర్థః, 'ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యో'రిత్యవ్యయీభావః, తస్య శుద్ధానామిత్యనేన సహ సుప్సుపేతి సమాసః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ఆజన్మశుద్ధానాం నిషేకాదిసర్వసంస్కారసంపన్నానామిత్యర్థః. ఆఫలోదయం ఆఫలోదయసిద్ధేః కర్మ యేషాం తే తథోక్తాః, తేషాం ప్రారబ్ధాంతగామినామిత్యర్థః, ఆసముద్రక్షితీశానాం సార్వభౌమానామిత్యర్థః. ఆనాకం రథవర్త్మ యేషాం తేషాం, ఇంద్రసహకారిణామిత్యర్థః. అత్ర సర్వత్ర ఆఙోఽభివిధ్యర్థత్వం ద్రష్టవ్యం, అన్యథా మర్యాదార్థత్వే జన్మాదిషు శుద్ధ్యభావప్రసంగాత్.

యథావిధిహుతాగ్నీనాం యథాకామార్చితార్థినామ్,
యథాపరాధదణ్డానాం యథాకాలప్రబోధినామ్. 6

యథావిధీతి. విధిమనతిక్రమ్య యథావిధి. అవ్యయం విభక్తీత్యాదినా ఇత్యవ్యయీభావః, తతో హుతశబ్దేన సుప్సుపేతి సమాసః, ఏవం యథాకామార్చితార్థినామిత్యాదీనామపి ద్రష్టవ్యం. యథావిధి హుతా అగ్నయో యైస్తేషాం యథాకామం అభిలాషమనతిక్రమ్య, అర్చితార్థినాం సత్కృతార్థినాం, యథాపరాధదండానాం అపరాధమనతిక్రమ్య దండో యేషాం తేషాం, యథాకాలప్రబోధినాం కాలమనతిక్రమ్య ప్రబోధశీలానాం, చతుర్భిర్విశేషణైర్దేవతాయజనాతిథిసత్కారయథార్హదండధరత్వ ప్రజాపాలనసమయజాగరూకత్వాని వివక్షితాని.

త్యాగాయ సంభృతార్థానాం సత్యాయ మితభాషిణామ్,
యశసే విజిగీషూణాం ప్రజాయై గృహమేధినామ్. 7

త్యాగాయేతి. త్యాగాయ సత్పాత్రవినియోగాయ. సంభృతార్థానాం సంచితధనానాం, న తు దుర్వ్యయాయ, సత్యాయ, మితభాషిణాం మితభాషణశీలానాం న తు ప్రాభవాయ, యశసే విజిగీషూణాం విజేతుమిచ్ఛూనాం, నత్వర్థసంగ్రహాయ,

ప్రజాయై సంతానాయ, గృహమేధినాం దారపరిగ్రహిణాం, న తు కామోప
భోగాయ; అత్ర త్యాగాయేత్యాదిషు, తాదర్థ్యే చతుర్థీత్యాదినా తదర్థచతుర్థీసమాన
విధానజ్ఞాపకాచ్చతుర్థీ, గృహైః దారైః మేధంతే సంగచ్ఛంత ఇతి గృహమేధినః, ని.
“జాయాచగృహిణీగృహః” ఇతి హలాయుధః. మేధృసంగమ ఇతి ధాతోర్ణినిః, ఏభి
ర్విశేషణైః పరోపకారిత్వం, సత్యవచనతాత్పర్యం, యశఃపరత్వం పిత్రూణామానృణ్య
శ్రద్ధా చ వివక్షితా.

శైశవేఽభ్యస్తవిద్యానాం యౌవనే విషయైషిణామ్,
వార్ధకే మునివృత్తీనాం యోగేనాన్తే తనుత్యజామ్. 8

శైశవఇతి. శిశోర్భావశ్శైశవం బాల్యం, ని. “శిశుత్వం శైశవం బాల్య” మిత్య
మరః. ‘ప్రాణిభృజ్జాతివయో వచనే’త్యాదినా అణ్ప్రత్యయః. తస్మిన్వయసి, అభ్యస్త
విద్యానాం ఏతేన బ్రహ్మచర్యాశ్రమో వివక్షితః. యూనోభావః యౌవనం, యువాది
త్వాదణ్ ప్రత్యయః, తస్మిన్వయసి, విషయైషిణాం సంభోగాభిలాషిణాం, ఏతేన,
గృహస్థాశ్రమో వివక్షితః. వృద్ధస్య భావః వార్ధకం వృద్ధత్వమ్, ద్వంద్వమనోజ్ఞాదిభ్య
శ్చేతి వుఞ్ప్రత్యయః. ని. “వార్ధకం వృద్ధసంఘాతే వృద్ధత్వే వృద్ధకర్మ” ణీతి విశ్వ
ప్రకాశః. సంఘాతార్థేషు, వృద్ధా ఇతి వక్తవ్యత్వాత్సామూహికోవుఞ్, తస్మిన్
వార్ధకే వయసి. మునీనాం వృత్తిరివ వృత్తిర్యేషాం తేషాం, ఏతేన వానప్రస్థాశ్రమో
వివక్షితః. అంతే శరీరత్యాగకాలే, యోగేన పరమాత్మధ్యానేన, ని. “యోగస్సన్నహ
నోపాయధ్యానసంగతియుక్తి” ష్విత్యమరః. తనుం త్యజంతీతి తనుత్యజః, అన్యేభ్యో
ఽపి దృశ్యత ఇతి క్విప్, తేషాం దేహత్యాగినాం ఏతేన మోక్షభావో వివక్షితః.

రఘూణామన్వయం వక్ష్యే తనువాగ్విభవోఽపి సన్,
తద్గుణైః కర్ణమాగత్య చాపలాయ ప్రచోదితః. 9

రఘూణామితి. సోఽహం లబ్ధప్రవేశోఽహం, తనువాగ్విభవోఽల్పవాణీప్రసా
రోఽపిసన్, తద్గుణైః తేషాం రఘూణాం గుణైః, ఆజన్మశుద్ధ్యాదిభిః కర్తృభిః కర్ణం
మమ శ్రోత్రం ఆగత్య, చాపలాయ, యువాదిత్వాత్కర్మణ్యణ్, చాపలం చపలకర్మ
అవిమృశ్యకరణరూపం కర్మ కర్తుం, క్రియార్థోపపదేత్యాదినా చతుర్థీ. ప్రచోదితః
ప్రేరితస్సన్, రఘూణాం, అన్వయం అన్వయవిషయప్రబంధం, వక్ష్యే.

తం సన్తః శ్రోతుమర్హన్తి సదసద్వ్యక్తిహేతవః,
హేమ్నః సంలక్ష్యతే హ్యగ్నౌ విశుద్ధిః శ్యామికాపివా. 10

సంప్రతి స్వప్రబంధపరీక్షార్థం సతః ప్రార్థయతే—తమితి. తం రఘువంశాఖ్యం
ప్రబంధం, సదసతోః గుణదోషయోః, వ్యక్తౌ హేతవః కర్తారః, సంతః శ్రోతుమర్హంతి,

తథాహి, హేమ్నః విశుద్ధిః నిర్దోషస్వరూపం, శ్యామికాపివా, లోహాంతరసంసర్గాది దోషోవా, అగ్నౌ సంలక్ష్యతే, నాన్యత్ర, తద్వదత్రాపి సంత ఏవ గుణదోషవివేకాధి కారిణః. నాన్య ఇతి భావః.

వైవస్వతో మనుర్నామ మాననీయో మనీషిణామ్,
ఆసీ న్మహీక్షితా మాద్యః ప్రణవ శ్ఛన్దసా మివ. 11

వర్ణ్యం వస్తూపక్షిపతి—వైవస్వత ఇతి. మనస ఈషిణో మనీషిణః, ధీరాః విద్వాంస ఇతియావత్, పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. తేషాం, మాననీయః పూజ్యః, ఛందసాం వేదానాం "ఛందః పద్యే చ వేదేచే"తి విశ్వః. ప్రణవ ఇవ ఓంకార ఇవ, మహీం క్షియంతి ఇతి ఈశంత మహీక్షితః క్షితీశ్వరాః, క్షిధాతోరైశ్వర్యార్థాత్ క్విప్, తుగాగమశ్చ, తేషామాద్యః ఆదిభూతః, వివస్వతస్సూర్యస్యాపత్యం పుమాన్ వైవ స్వతో నామవైవస్వత ఇతి ప్రసిద్ధః, మనుః, ఆసీత్.

తదన్వయే శుద్ధిమతి ప్రసూతః శుద్ధిమత్తరః,
దిలీప ఇతి రాజేన్దురిన్దుః క్షీరనిధావివ. 12

తదన్వయఇతి. శుద్ధిరస్యాస్తీతి శుద్ధిమాన్, తస్మిన్ శుద్ధిమతి నిర్దోషే తదన్వయే తస్య మనోః అన్వయే కులే, ని. "అన్వవాయోఽన్వయో వంశో గోత్రంచాభిజనం కుల"మితి హలాయుధః. అతిశయేన శుద్ధిమాన్ శుద్ధిమత్తరః, 'ద్వివచనవిభజ్యే'త్యాది నా తరప్. దిలీప ఇతి ప్రసిద్ధః. రాజా ఇందురివ రాజేందుః రాజశ్రేష్ఠః, 'ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి'రిత్యాదినా సమాసః క్షీరనిధౌ ఇందురివ ప్రసూతో జాతః.

వ్యూఢోరస్కో వృషస్కన్ధః సాలప్రాంశుర్మహాభుజః,
ఆత్మకర్మక్షమం దేహం క్షాత్రో ధర్మ ఇవాశ్రితః. 13

వ్యూఢేత్యాదిభిస్త్రిభిః శ్లోకైర్దిలీపం విశినష్టి. వ్యూఢం విపులం ఉరో యస్య సః వ్యూఢోరస్కః 'ఉరః ప్రభృతిభ్యః కబి'తికప్, ని. "వ్యూఢం విపులం భద్రం స్ఫారం సమంవరిష్ఠంచే"తి యాదవః. వృషస్య స్కంధఇవ స్కంధో యస్య సః వృషస్కంధః. సప్తమ్యుపమానేత్యాదినా ఉత్తరపదలోపి బహువ్రీహిః, సాలో వృక్ష ఇవ ప్రాంశు రున్నతస్సాలప్రాంశుః, ని. "ప్రాకారవృక్షయోస్సాలస్సాలస్సర్జతరుస్స్మృత" ఇతి యాదవః. మహాభుజో మహాబాహుః, ఆత్మకర్మక్షమం స్వవ్యాపారానురూపం, దేహం ఆశ్రితః ప్రాప్తః, క్షాత్రః క్షత్రసంబంధీ ధర్మ ఇవ స్థితః మూర్తిమాన్పరాక్రమ ఇవ స్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా.

సర్వాతిరిక్తసారేణ సర్వతేజోభిభావినా,
స్థితః సర్వోన్నతేనోర్వీం క్రాన్త్వా మేరురివాత్మనా. 14

సర్వాతిరిక్తేతి. సర్వాతిరిక్తసారేణ సర్వేభ్యో భూతేభ్యోఽధికబలేన, సర్వాణి భూతాని తేజసా అభిభవతీతి సర్వతేజోభిభావీ; తేన సర్వేభ్య ఉన్నతేన, ఆత్మనా శరీరేణ; ని. "ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహే స్వభావే పరమాత్మని"తి విశ్వః. మేరురివ ఉర్వీం క్రాన్త్వా ఆక్రమ్య. స్థితః. మేరావపి విశేషణాని తుల్యాని. శ్లో. 'అష్టాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృపః, తస్మాదభిభవత్యేష సర్వభూతాని తేజ'సేతి మనువచనాత్ రాజ్ఞస్సర్వతేజోభిభావిత్వం విజ్ఞేయమ్.

ఆకారసదృశప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞయా సదృశాగమః,
ఆగమైః సదృశారమ్భ ఆరమ్భసదృశోదయః. 15

ఆకారేతి. ఆకారేణ మూర్త్యా సదృశీ ప్రజ్ఞా యస్య సః, ప్రజ్ఞయా సదృశాగమః ప్రజ్ఞానురూపశాస్త్రపరిశ్రమః, ఆగమైః, సదృశః, ఆరంభః కర్మ యస్య సః తథోక్తః, ప్రారభ్యత ఇతి ప్రారంభః కర్మ, తత్సదృశఉదయః ఫలసిద్ధిర్యస్య స తథోక్తః.

భీమకాన్తైర్నృపగుణైః స బభూవోపజీవినామ్,
అధృష్యశ్చాభిగమ్యశ్చ యాదోరత్నైరివార్ణవః. 16

భీమేతి. భీమైశ్చ కాంతైశ్చ. నృపగుణైః రాజగుణైః తేజః ప్రతాప ప్రభావాదిభిః, కులశీలదాక్షిణ్యాదిభిశ్చ స దిలీపః, ఉపజీవినామాశ్రితానాం, యాదోభిః జలగ్రాహైః; ని. "యాదాంసి జలజంతవ" ఇత్యమరః. రత్నైశ్చ అర్ణవ ఇవ, అధృష్యశ్చ అనభిభవనీయశ్చ, అభిగమ్యశ్చ ఆశ్రయణీయశ్చ, బభూవ.

రేఖామాత్రమపి క్షుణ్ణాదామనోర్వర్త్మనః పరమ్,
న వ్యతీయుః ప్రజాస్తస్య నియన్తుర్నేమివృత్తయః. 17

రేఖామాత్రమితి. నియంతుశ్శిక్షకస్య సారథేశ్చ, తస్య దిలీపస్య, సంబంధిన్యః, నేమీనాం చక్రధారాణాం వృత్తిరివవృత్తిర్వ్యాపారో యాసాం తాః, ని. "చక్రధారా ప్రధిర్నేమి"రితి యాదవః. "చక్రం రథాంగం తస్యాంతే నేమిః స్త్రీ స్యాత్ప్రధిః పుమా" నిత్యమరశ్చ. ప్రజాః ఆమనోః మనుమారభ్యేత్యభివిధిః పదద్వయం చైతత్, సమాసస్య వైభాషికత్వాత్, క్షుణ్ణాదభ్యస్తాత్ ప్రహతాచ్చ, వర్త్మనః ఆచారపద్ధతేః అధ్వనశ్చ, పరం అధికం, ఇతస్తత ఇత్యర్థః. రేఖాప్రమాణమస్యేతి రేఖామాత్రం రేఖాప్రమాణం, ఈషదపీత్యర్థః. 'ప్రమాణేద్వయస'జిత్యాదినా మాత్ర

చ్ఛ్రిత్యయః. పరశబ్దవిశేషణం చైతత్. న వ్యతీయుః నాతిక్రాన్తవత్యః, కుశలసారథి ప్రేషితా రథనేమయ ఇవ తస్య ప్రజాః పూర్వేభ్యో మనుప్రభృతిభ్యో మార్గం న జహురిత్యర్థః.

ప్రజానామేవ భూత్యర్థం స తాభ్యో బలి మగ్రహీత్,
సహస్రగుణ ముత్స్రష్టు మాదత్తే హి రసం రవిః. 18

ప్రజానామితి. సరాజా, ప్రజానాం, భూత్యర్థం వృద్ధ్యర్థమేవ, అర్థేనసహనిత్య సమాసస్సర్వలింగతాచేతి వక్తవ్యమితి వచనాత్, గ్రహణక్రియావిశేషణం చైతత్. తాభ్యః ప్రజాభ్యః, బలిం షష్ఠాంశరూపం కరం, అగ్రహీత్; ని. "భాగధేయః కరో బలి"రిత్యమరః. తథాహి. రవిః సూర్యః, సహస్రంగుణాః యస్మిన్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా సహస్రధా, ఉత్సర్గక్రియావిశేషణం చైతత్. ఉత్స్రష్టుం హాతుం, రసం అంబు, ఆదత్తే గృహ్ణాతి; ని. "రసో గంధే రసే స్వాదే తిక్తాదౌ విషరాగయోః, శృంగారాదౌ ద్రవే వీర్యే దేహధాత్వంబుపారద" ఇతి విశ్వః.

సేనా పరిచ్ఛదస్తస్య ద్వయమేవార్థసాధనమ్,
శాస్త్రేష్వకుణ్ఠితా బుద్ధి ర్మౌర్వీ ధనుషి చాతతా. 19

సంప్రతి బుద్ధిశౌర్యసంపన్నస్య తస్య అర్థసాధనేషు పరానపేక్షత్వమాహ.— సేనేతి. తస్య రాజ్ఞః, సేనా చతురంగబలం, పరిచ్ఛాద్యతేఽనేనేతి పరిచ్ఛదః ఉపకరణం బభూవ, ఛత్రచామరాదితుల్యమభూదిత్యర్థః. పుంసిసంజ్ఞాయాంఘఃప్రాయేణేతి ఘప్రత్యయః, ఛాదేర్ఘేఽద్వ్యుపసర్గస్యేత్యుపధాహ్రస్వః, అర్థస్య ప్రయోజనస్య, సాధనంతు ద్వయమేవ, శాస్త్రేష్వవ్యాహతా అకుంఠితా, బుద్ధిః అవ్యాపృతేత్యపిపాఠః; ధనుషి ఆతతా ఆరోపితా, మౌర్వీ జ్యా చ. ని. "మౌర్వీ జ్యా శింజినీ గుణ" ఇత్యమరః. నీతి పురస్సరమేవ శౌర్యం తస్యాభూదితి భావః.

తస్య సంవృతమన్త్రస్య గూఢాకారేఙ్గితస్య చ,
ఫలానుమేయాః ప్రారమ్భాః సంస్కారాః ప్రాక్తనా ఇవ. 20

రాజ్యమూలమంత్రసంరక్షణమపి తస్యాస్తీత్యాహ.—తస్యేతి. సంవృత మంత్రస్య గుప్తవిచారస్య: ని. "వేదభేదే గుప్తవాదే మంత్ర" ఇత్యమరః. శోకహర్షాది సూచకో భ్రుకుటీముఖరాగాదిరాకారః. ఇంగితం చేష్టితం, హృద్గతవికారోవా; ని. 'ఇంగితం హృద్గతోభావో బహిరాకార ఆకృతి' రితి సజ్జనః. గూఢే, ఆకారేంగితే యస్య తస్య స్వవాక్చాపలాదాప్తపరంపరయా ముఖరాగాదిలింగైర్వా, అకృతీయగామి మంత్రస్య తస్య ప్రారభ్యంతఇతి ప్రారంభాః సామాద్యుపాయప్రయోగాః, ప్రాగిత్య

వ్యయేన పూర్వ జన్మోచ్యతే, తత్ర భవాః ప్రాక్తనాః, సాయంచిరేత్యాదినా ట్యుట్ప్ర త్యయః సంస్కారాః పూర్వజన్మవాసనా ఇవ ఫలేన కార్యేణ అనుమేయాః అను మాతుం యోగ్యాః, ఆసన్. అత్ర యాజ్ఞవల్క్యః, శ్లో. "మంత్రమూలం యతో రాజ్య మతో మంత్రం సురక్షితం, కుర్యా ద్యథాస్య న విదుః కర్మణామాఫలోదయా"దితి.

జుగోపాత్మాన మత్రస్తో భేజే ధర్మ మనాతురః,
అగృధ్నురాదదే సో౽ర్థమసక్తస్సుఖమన్వభూత్. 21

సంప్రతి త్రాసాద్యుపాధీన్ వినైవ ఆత్మరక్షణాదికం కృతవానిత్యాహ—జుగో పేతి. సః, అత్రస్తః అభీతస్సన్ త్రాసోపాధిమంతరేణైవ, త్రివర్గసిద్ధేః ప్రథమసాధన త్వాదేవ, ఆత్మానం శరీరం, జుగోప సంరక్షితవాన్. అనాతురః అరుగ్ణఏవ, ధర్మం సుకృతం, భేజే ఆర్జితవానిత్యర్థః. అగృధ్నుః అగర్ధనశీలఏవ, కాంక్షారహితఏవేత్యర్థః. అర్థమాదదే స్వీకృతవాన్. త్రసిగృధిధృషిక్షిపేః క్నురితి క్నుప్రత్యయః. అసక్తః ఆసక్తిరహితఏవ, సుఖమన్వభూత్.

జ్ఞానే మౌనం క్షమా శక్తౌ త్యాగే శ్లాఘావిపర్యయః,
గుణా గుణానుబన్ధిత్వాత్తస్య సప్రసవా ఇవ. 22

పరస్పరవిరుద్ధానామపి గుణానాం తత్ర సాహచర్యమాసీదిత్యాహ—జ్ఞాన ఇతి. జ్ఞానే పరవృత్తాంతపరిజ్ఞానే సత్యపి. మౌనం వాఙ్నియమః. యథాహ కామందకః. శ్లో. "నాన్యోపతాపివచనం మౌనవ్రతమిహోచ్యత" ఇతి. శక్తౌ ప్రతీకారసామర్థ్యే సత్యపి క్షమా అపకారసహనం, అత్ర చాణక్యః. "శక్తానాం భూషణం క్షమే"తి. త్యాగే వితరణేసతి, శ్లాఘాయాః వికత్థనస్య, విపర్యయః అభావః, తత్ర మనుః "న దత్వా పరికీర్తయే" దితి. ఇత్థం, తస్య గుణాః జ్ఞానాదయః, గుణైర్విరుద్ధైః మౌనాదిభిః, అను బంధిత్వాత్ సహచారిత్వాత్, సహప్రసవో జన్మ యేషాం తే సప్రసవాః, సోదరా ఇవ అభూవన్ విరుద్ధా అపి గుణా స్తస్మిన్నవిరోధేనైవ స్థితా ఇత్యర్థః.

అనాకృష్టస్య విషయైర్విద్యానాం పారదృశ్వనః,
తస్య ధర్మరతేరాసీద్వృద్ధత్వం జరసా వినా. 23

ద్వివిధం వృద్ధత్వం, జ్ఞానతో వయసాచ. తత్ర తస్యరాజ్ఞః జ్ఞానవృద్ధత్వమాహ— అనాకృష్టస్యేతి. విషయైశ్శబ్దాదిభిః అనాకృష్టస్య అవశీకృతస్య, విద్యానాం వేద వేదాంగాదీనాం, పారదృశ్వనః, పారమంతం, దృష్టవతః దృశేః క్వనిప్, ధర్మే రతిర్య స్య తస్య రాజ్ఞః. జరసా జరయా వినా.ని. "పలితంజరసాశౌక్ల్యం కేశాదౌ విస్రసాజరే" త్యమరః. షిద్భిదాదిభ్యో౽ఙిత్యఙ్ ప్రత్యయః. జరాయా జరసన్యతరస్యామితి జరసా

దేశః, వృద్ధత్వం వార్ధకం, ఆసీత్, తస్య యూనోఽపి విషయవైరాగ్యాదిజ్ఞానతో వృద్ధత్వమాసీదిత్యర్థః. నాథస్తు చతుర్విధం వృద్ధత్వమితి కృత్వా, తత్ర అనాకృష్ట స్యేత్యాదినా విశేషణత్రయేణ వైరాగ్యవిద్యాజ్ఞానవృద్ధత్వాన్యుక్తానీత్యవోచత్.

ప్రజానాం వినయాధానా ద్రక్షణాద్భరణాదపి,
స పితా పితరస్తాసాం కేవలం జన్మ హేతవః. 24

ప్రజానామితి. ప్రజాయంత ఇతి ప్రజాః జనాః, ఉపసర్గే చ సంజ్ఞాయామితి డప్రత్యయః. తాసాం, వినయస్య శిక్షాయాః, ఆధానాత్ కరణాత్, సన్మార్గప్రవర్త నాదితి యావత్, రక్షణాత్ భయహేతుభ్యస్త్రాణాదాపన్నివారణాదితి యావత్, భర ణాత్, అన్నపానాదిభిః పోషణాత్, అపిస్సముచ్చయే. స రాజా, పితా అభూత్, తాసాం పితరస్తు కేవలం జన్మ హేతవః జన్మమాత్రకర్తారః, కేవలముత్పాదకా ఏవ అభూవన్. జననమాత్రమేవ పితౄణాం వ్యాపారః, శిక్షారక్షణాదికం తు స ఏవ కరోతీతి తస్మిన్ పితృత్వవ్యపదేశః. ఆహుశ్చ. "స పితా యస్తు పోషక" ఇతి.

స్థిత్యై దండయతో దండ్యాన్పరిణేతుః ప్రసూతయే,
అప్యర్థకామౌ తస్యాస్తాం ధర్మాయైవ మనీషిణః. 25

స్థిత్యాఇతి. దండమర్హంతీతి దండ్యాః, దండాదిభ్యో యదితి యత్ప్రత్యయః. శ్లో. "అదండ్యాన్దండయన్రాజా దండ్యాం శ్చైవాప్యదండయన్, అయశో మహదా ప్నోతి నరకం చాధిగచ్ఛ"తీతిశాస్త్రవచనాత్. దండ్యానేవ స్థిత్యై లోకప్రతిష్ఠాయై, దండయత శ్శిక్షయతః, ప్రసూతయే సంతానాయ, పరిణేతుః దారాన్పరిగృహ్ణతః; మనీ షిణో విదుషః, తస్య, అర్థకామావపి, ధర్మాయైవాస్తాం జాతౌ, అ స్తేర్లజ్. అర్థకామసాధ నయోః దండవివాహయోః, లోకస్థాపనప్రజోత్పాదనరూపధర్మార్థత్వేనానుష్ఠానాత్, అర్థకామయోరపి ధర్మవిశేషతామాపాదయన్, స రాజా ధర్మోత్తరోఽభూదిత్యర్థః. ఆహచ గౌతమః యథాశక్తి ధర్మార్థకామేష్వభ్యస్తేషు ధర్మోత్తరస్స్యాదితి.

దుదోహ గాం స యజ్ఞాయ సస్యాయ మఘవా దివమ్,
సంపద్వినిమయేనోభౌ దధతు ర్భువనద్వయమ్. 26

దుదోహేతి. స రాజా, యజ్ఞాయ యజ్ఞం కర్తుం, గాం భువం, దుదోహ, కరగ్ర హణేనైవ రిక్తాం చకారేత్యర్థః. మఘవా శక్రః, సస్యాయ సస్యం వర్ధయితుం, దివం స్వర్గం దుదోహ, ద్యులోకాద్భూలోకే వృష్టిముత్పాదయామాసేత్యర్థః. క్రియార్థోప పదస్యేత్యాదినా యజ్ఞసస్యశబ్దాభ్యాం చతుర్థీ, ఏవముభౌ, సంపదో వినిమయేన పర స్పరమాదానప్రతిదానాభ్యాం, భువనద్వయం, దధతుః పుపుషతుః. రాజా యజ్ఞైః

ఇంద్రలోకమింద్రశ్చ వృష్ట్యా భూలోకం పుపోషేత్యర్థః. ఉక్తం చ దండనీతౌ. శ్లో. "రాజా త్వర్థాంత్సమాహృత్య కుర్యాదింద్రమహోత్సవమ్, ప్రీణితో మేఘవాహస్తు మహతీం వృష్టిమావహే"దితి.

న కిలానుయయు స్తస్య రాజానో రక్షితుర్యశః,
వ్యావృత్తా యత్పరస్వేభ్యః శ్రుతౌ తస్కరతా స్థితా. 27

న కిలేతి. రాజానః అన్యే నృపాః, రక్షితుః భయేభ్యస్త్రాతుః తస్యరాజ్ఞః, యశోనానుయయుః కిల నానుచక్రుఃఖలు, కుతః, యద్యస్మాత్కారణాత్, తస్కరతా చౌర్యం, పరస్వేభ్యః పరధనేభ్యః, స్వవిషయభూతేభ్యః, వ్యావృత్తా నివృత్తాసతీ, శ్రుతౌ వాచక శబ్దే, స్థితా ప్రవృత్తా, అపహార్యాంతరాభావాత్, తస్కరశబ్ద ఏవాపహృత ఇత్యర్థః. అథవా, అత్యంతాసత్యప్యర్థే జ్ఞానం శబ్దః కరోతీతి న్యాయేన శబ్దే స్థితా స్ఫురితా న స్వరూపతోఽస్తీత్యర్థః.

ద్వేష్యోఽపి సమ్మత శ్శిష్ట స్తస్యార్తస్య యథౌషధమ్,
త్యాజ్యో దుష్టః ప్రియోఽప్యాసీ దంగుళీవోరగక్షతా. 28

ద్వేష్య ఇతి. శిష్టో జనో ద్వేష్యశ్శత్రురపి, ఆర్తస్య రోగిణః, ఔషధం యథా ఔషధమివ. తస్య, సమ్మతోఽనుమత ఆసీత్. దుష్టో జనః, ప్రియోఽపి ప్రేమాస్పదీభూతోఽపి, ఉరగక్షతా సర్పదష్టా, అంగుళీవ, త్యాజ్యః ఆసీత్. తస్య శిష్టఏవ బంధుః దుష్ట ఏవ శత్రురిత్యర్థః.

తాం వేధా విదధే నూనం మహాభూతసమాధినా,
తథాహి సర్వే తస్యాసన్ పరార్థైకఫలా గుణాః. 29

తస్య పరోపకారత్వమాహ—తమితి. వేధాః స్రష్టా. ని. "స్రష్టాప్రజాపతిర్వేధా" ఇత్యమరః. తం దిలీపం, సమాధీయత ఇతి సమాధిః కారణసామగ్రీ, మహాభూతానాం యస్సమాధి స్తేన, విదధే ససర్జ, నూనం ధ్రువ మిత్యుత్ప్రేక్షా. తథాహి, తస్య రాజ్ఞః, సర్వే గుణాః. రూపరసాదిమహాభూతగుణవదేవ, పరార్థం పరప్రయోజనమేవ ఏకం ముఖ్యం ఫలం యేషాం తే తథోక్తాః, ఆసన్, మహాభూతగుణోపమానేన కారణగుణాః కార్యే సంక్రామంతీతి న్యాయస్సూచితః.

స వేలావప్రవలయాం పరిఖీకృతసాగరామ్,
అనన్యశాసనాముర్వీం శశాసైకపురీమివ. 30

స ఇతి. వేలా స్సముద్రకూలాని, ని. "వేలాకూలేఽపి వారిధే" రితి విశ్వః. తా

ఏవ వప్రవలయాః ప్రాకారవేష్టా యస్యాస్తాం. ని. "స్యాచ్చయోవప్రమస్త్రియామ్, ప్రాకారోవరణస్సాలః ప్రాచీనం ప్రాంతతోవృతి" రిత్యమరః. పరితః ఖాతం పరిఖా దుర్గవేష్టనం, ని. "ఖేయంతు పరిఖే" త్యమరః. సూ. అన్యేష్వపి దృశ్యత ఇత్యపి శబ్దాత్ఖనేర్డప్రత్యయః. అపరిఖాః పరిఖాస్సంపద్యమానాః కృతాః పరిఖీకృతాః సాగరాః యస్యాస్తాం అభూతతద్భావేచ్వీః, అవిద్యమానం అన్యస్య రాజ్ఞశ్శాసనం యస్యాస్తాం అనన్యశాసనాముర్వీం ఏకపురీమివ శశాస అనాయాసేన శాసితవానిత్యర్థః.

తస్య దాక్షిణ్యరూఢేన నామ్నా మగధవంశజా,
పత్నీ సుదక్షిణేత్యాసీ దధ్వరస్యేవ దక్షిణా. 31

తస్యేతి. తస్య రాజ్ఞః మగధవంశే జాతా మగధవంశజా. సూ. సప్తమ్యాం జనేర్డ ఇతి డప్రత్యయః. ఏతేనాభిజాత్యముక్తం. దాక్షిణ్యం పరచ్ఛందానువర్తనం, ని. "దక్షిణస్సరళోదారపరచ్ఛందానువర్తి"ష్వితి శాశ్వతః. తేన, రూఢం ప్రసిద్ధం, తేన, నామ్నా, సుదక్షిణేతి ప్రసిద్ధా, పత్నీ, అధ్వరస్య యజ్ఞస్య, దక్షిణా దక్షిణాఖ్యా పత్నీవాసీత్, అత్ర శ్రుతిః, "యజ్ఞో గంధర్వస్తస్య దక్షిణా అప్సరస" ఇతి, దక్షిణాయా దాక్షిణ్యం నామ ఋత్విజాం దక్షిణత్వప్రాపకత్వం, శ్రు. "తే దక్షంతే దక్షిణాం ప్రతిగృహ్యే"తి శ్రుతేః.

కళత్రవంత మాత్మాన మవరోధే మహత్యపి,
తయా మేనే మనస్విన్యా లక్ష్మ్యా చ వసుధాధిపః. 32

కళత్రవంతమితి. వసుధాధిపః అవరోధే అంతఃపురే, మహతి సత్యపి, మనస్విన్యాదృఢచిత్తయా, పతిచిత్తానువృత్త్యాదినిర్బంధక్షమయేత్యర్థః. తయా సుదక్షిణయా లక్ష్మ్యాచ ఆత్మానం, కళత్రవంతం భార్యావంతం. మేనే; ని. "కళత్రం శ్రోణిభార్యయో" రిత్యమరః. వసుధాధిప ఇత్యనేన, వసుధయా చేతి గమ్యతే.

తస్యామాత్మానురూపాయామాత్మజన్మసముత్సుకః,
విలంబితఫలైః కాలం స నినాయ మనోరథైః. 33

తస్యామితి. స దిలీపః. ఆత్మానురూపాయాం తస్యాం, ఆత్మనో జన్మ యస్యసః ఆత్మజన్మా పుత్రః, తస్మిన్ సముత్సుకః, యద్వా, ఆత్మనః జన్మని పుత్రరూపేణోత్పత్తౌ సముత్సుకస్సన్; శ్రు. "ఆత్మావై పుత్రనామా" సీతి శ్రుతేః, విలంబితం ఫలం పుత్రప్రాప్తిరూపం. యేషాం తైః, మనోరథైః, కదా మే పుత్రో భవేదిత్యాశాభిః, కాలం, నినాయ యాపయామాస.

సంతానార్థాయ విధయే స్వభుజాదవతారితా,
తేన ధూర్జగతో గుర్వీ సచివేషు నిచిక్షిపే. 34

సంతానేతి. తేన దిలీపేన, సంతానమర్థః ప్రయోజనం యస్య తస్మై సంతానార్థాయ, విధయే అనుష్ఠానాయ, స్వభుజాత్, అవతారితా అవరోపితా, జగతః, గుర్వీ, ధూర్భారః, సచివేషు మంత్రిషు నిచిక్షిపే నిక్షిప్తా.

అథాభ్యర్చ్య విధాతారం ప్రయతౌ పుత్రకామ్యయా,
తౌ దంపతీ వసిష్ఠస్య గురోర్జగ్మతు రాశ్రమమ్. 35

అథేతి. అథ జగద్భారావతరణానంతరం, పుత్రకామ్యయా ఆత్మనః పుత్రేచ్ఛయా, సూ. "కామ్యచ్చే"తిపుత్రశబ్దాత్కామ్యచ్ ప్రత్యయః,అప్రత్యయాదితిపుత్రకామ్యధాతోరకారప్రత్యయః, తతష్టాప్ తయా, తౌ దంపతీ జాయాపతీ, సూ. రాజదంతాదిషు జాయాశబ్దస్య దంభావనిపాతనాత్సాధుః. ప్రయతౌ నియతౌ భూతౌ, విధాతారం బ్రహ్మాణం, అభ్యర్చ్య, స ఖలు పుత్రార్థిభిరుపాస్యత ఇతి మాంత్రికాః. గురోః కులగురోః వసిష్ఠస్య ఆశ్రమం, జగ్మతుః పుత్రప్రాప్త్యుపాయాపేక్షయేతి శేషః.

స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోష మేకస్యందనమాస్థితౌ,
ప్రావృషేణ్యం పయోవాహం విద్యుదైరావతావివ. 36

స్నిగ్ధగంభీరేతి. స్నిగ్ధో మధురః, గంభీరో నిర్ఘోషో యస్య సః. ఏకమేవ, స్యందనం రథం, ప్రావృషి భవః ప్రావృషేణ్యః, సూ. ప్రావృషఏణ్య ఇతి ఏణ్యప్రత్యయః. తం ప్రావృషేణ్యం, పయోవాహం మేఘం, విద్యుదైరావతావివ, ఆస్థితౌ ఆరూఢౌ, జగ్మతురితి పూర్వేణ సంబంధః. ఇరాః అపః, ని. "ఇరాభూవాక్సురాప్సుస్యా"దిత్యమరః.ఇరావాంత్సముద్రః తత్ర భవః ఐరావతః; ని. "ఐరావతోఽభ్రమాతంగైరావణాభ్రమువల్లభా" ఇత్యమరః. అభ్రమాతంగత్వం చాస్య అభ్రస్థితత్వాదభ్రరూపత్వాద్వేతి క్షీరస్వామీ. అతఏవ మేఘారోహణం విద్యుత్సాహచర్యం చ ఘటతే, కించ, విద్యుతః ఐరావతసాహచర్యాదేవ, ఐరావతీ సంజ్ఞాపి, ఐరావతస్య స్త్రీ ఐరావతీతి క్షీరస్వామీ. తస్మాత్సూక్తం, విద్యుదైరావతావివేతి. ఏకరథారోహణోక్త్యా కార్యసిద్ధేర్బీజం దంపత్యో రత్యంతసౌమనస్యం చ సూచయతి.

మాభూదాశ్రమపీడేతి పరిమేయపురస్సరౌ,
అనుభావవిశేషాత్తు సేనాపరివృతావివ. 37

మేతి. పునః కథం భూతౌ దంపతీ, ఆశ్రమపీడా, మాభూత్ మా స్త్వితిహేతోః సూ. మాజిలుజిత్యాశీరర్థే లుఙ్, నమాఙ్ యోగఇత్యడాగమప్రతిషేధః. పరిమేయపురస్సరౌ పరిమితపరివారౌ, అనుభావవిశేషాత్తు తేజోవిశేషాత్, సేనాభిః, పరివృతావివ స్థితౌ.

సేవ్యమానౌ సుఖస్పర్శైః సాలనిర్యాసగంధిభిః,
పుష్పరేణూత్కిరైర్వాతై రాధూతవనరాజిభిః. 38

సేవ్యమానావితి. పునః కథం భూతౌ, సుఖః శీతలత్వాత్ప్రియః స్పర్శోయేషాం తైః, సాలనిర్యాసగంధిభిః సర్జతరునిష్యందగంధవద్భిః, ని. "సాలస్సర్జతరుస్స్మృత" ఇతి శాశ్వతః. ఉత్కిరంతి విక్షిపంతీత్యుత్కిరాః, సూ. ఇగుపధేత్యాదినా కిరతేః కప్రత్యయః. పుష్పరేణూనాముత్కిరాః, తైః, ఆధూతాః, మాంద్యాదీషత్కంపితాః, వనరాజయో యైస్తైః, వాతై స్సేవ్యమానౌ.

మనోభిరామా శ్శృణ్వంతౌ రథనేమిస్వనోన్ముఖైః,
షడ్జసంవాదినీః కేకా ద్విధాభిన్నా శ్శిఖండిభిః. 39

మనఇతి. రథనేమిస్వనోన్ముఖైః, మేఘధ్వనిశంకయా ఉన్నమితముఖై రిత్యర్థః. శిఖండిభిర్మయూరైః, ద్విధా, భిన్నాః, శుద్ధవికృతభేదేనవా, వికృతావస్థాయామేవ చ్యుతాచ్యుతభేదేనవా. షడ్జో ద్వివిధః,తత్సాదృశ్యాత్కేకా అపి ద్విధా భిన్నా ఇత్యుచ్యంతే, అతఏవాహ. షడ్జసంవాదినీరితి, షడ్భ్యః స్థానేభ్యో జాతష్షడ్జః, తదుక్తం, శ్లో. "నాసాకంఠమురస్తాలు జిహ్వాదంతాంశ్చ సంస్పృశన్, షడ్భ్యస్సంజాయతే యస్మాత్తస్మాత్షడ్జఇతిస్మృత"ఇతి, సచ తంత్రీకంఠజన్యస్వరవిశేషః, ని. "నిషాదర్షభగాంధార షడ్జ మధ్యమధైవతాః. పంచమశ్చేత్యమీ సప్తతంత్రీకంఠోత్థితాస్స్వరా" ఇత్యమరః. షడ్జేనసంవాదినీః సదృశీః, తదుక్తం మతంగేన, "షడ్జం మయూరోవద"తీతి, మనోభిరామాః మనసః ప్రియాః, కేమూర్ధ్ని కాయంతి ధ్వనంతీతి కేకాః మయూరవాణ్యః, ని. "కేకా వాణీ మయూరస్యే"త్యమరః. తాః కేకాః, శృణ్వంతావితి శ్లోకార్థః. ఇతఃపరమపరిచితస్వరతత్త్వానా మనుగ్రహాయ కించిదుచ్యతే. ప్రథమం తావత్స్వరాణాం స్వరూపముచ్యతే శ్రుత్యారబ్ధానురణనం స్వరః, తదుక్తం, రత్నాకరే. శ్లో. "శ్రుత్యనంతరభావీయ స్స్నిగ్ధోఽనురణనాత్మకః, స్వతోరంజయతి శ్రోతుశ్చిత్తం స స్వరఉచ్యత"ఇతి. తే ద్వివిధాః, శుద్ధావికృతాశ్చేతి, తత్రనియతశ్రుతిసంపన్నాశ్శుద్ధాః అవికృతాఇత్యర్థః, శ్రుత్యుత్కృష్టాపకృష్టాస్తు వికృతాః, శ్రుతినియమశ్చోక్తో దత్తిలేన. శ్లో. "చతుశ్చతుశ్చతుశ్చైవ షడ్జమధ్యమపంచమాః, ద్వేద్వేనిషాదగాంధారౌ త్రిస్త్రిరృషభధైవతా" వితి తత్రశుద్ధాస్సప్తైవ తదుక్తం. శ్లో. "శ్రుతిభ్యస్స్యుః స్వరాష్షడ్జర్షభగాంధారమధ్యమాః, పంచమోధైవతశ్చాథ నిషాదశ్చేతి సప్తతే; తేషాం సంజ్ఞా స్సరిగమపధనీత్యపరామతా" ఇతి వేత్తవ్యం. వికృతాస్తు ద్వాదశ తదుక్తం. శ్లో. "తఏవవికృతావస్థా ద్వాదశప్రతిపాదితా" ఇతి, తదేవం శుద్ధవికృతభేదేన సర్వస్వరద్వైవిధ్యే షడ్జస్యాపి ద్వైవిధ్యం తత్సదృశత్వాత్, కేకా అపి ద్వివిధా ఇతి, ద్విధాభిన్నా ఇత్యుక్తం అథవా

వికృతషడ్జ ఏవ చ్యుతాచ్యుతభేదేన ద్వివిధః. సహి ద్విశ్రుతిః, యదా నిషాదో ద్విశ్రుతిశ్చ తుశ్శ్రుతేష్షడ్జస్య శ్రుతిద్వయమాశ్రిత్య కాకలీత్వమాపద్యతే, తదా షడ్జో ద్విశ్రుతిర్వికృతో౽భవన్ స్వస్థానాచ్చతుర్థ శ్రుతేరచ్యుతత్వాదచ్యుత ఇత్యుచ్యతే, యదా షడ్జః పూర్వోత్తరయోర్నిషాదర్షభయోరాద్యన్తశ్రుతిదానేన స్వయం సాధారణ్యమాపద్యతే, త్రిశ్రుతిరృషభశ్చతుశ్శ్రుతిర్భవతి, తదా స్వస్థానచ్యుతేశ్చ్యుత ఇత్యుచ్యతే, తదప్యుక్తం; శ్లో. "చ్యుతో౽చ్యుతో ద్విధా షడ్జో ద్విశ్రుతిర్వికృతో భవేత్, సాధారణే కాకలీతి నిషాదస్య చ దృశ్యతే. సాధారణే శ్రుతిం షాడ్జీమృషభస్సంశ్రితో యదా, చతుశ్శ్రుతిత్వమాయాతి తదైకో వికృతో భవే"దితి. తదేతద్ద్వైవిధ్యసాదృశ్యాత్కేకాస్వప్యాహ—ద్విధాభిన్నా ఇతి. షడ్జసంవాదినీరిత్యత్రాపి సంవాదినీశబ్దసాదృశ్యమాచష్టే—న తు సంవాదినీస్వరం, స్వరో హి స్వరం ప్రతిసంవాదీ భవతి, కేకా తు న స్వరః. తర్హి, శ్లో. "మయూర చాతక చ్ఛాగ క్రౌంచ కోకిల దర్దురాః, గజశ్చ సప్త షడ్జాదీన్ క్రమాదుచ్చారయన్త్యమీ. షడ్జం మయూరో వదతీ"త్యాదేః కో౽ర్థః? షడ్జాదిసదృశం స్వరం మయూరాదయో వదన్తీత్యర్థః. అథ కేకాపి స్వరః, తథాపి, తస్య షడ్జత్వాత్కథం షడ్జసంవాదినీత్వం, న హి స్వయమేవ స్వస్య సంవాదీత్యలమతి విస్తరేణ లఘుటీకాయామిత్యుపరమ్యతే.

పరస్పరాక్షిసాదృశ్యమదూరోజ్ఝితవర్త్మసు,
మృగద్వన్ద్వేషు పశ్యన్తౌ స్యన్దనాబద్ధదృష్టిషు. 40

పరస్పరేతి. విస్రంభాద్విశ్వాసాత్, అదూరం సమీపం యథా భవతి తథా, ఉజ్ఝితం వర్త్మ యైస్తేషు స్యన్దనాబద్ధదృష్టిషు, స్యన్దనే రథే, ఆబద్ధా ఆసజ్జితా, దృష్టయో యైస్తాని, ని. "దృగ్దృష్టిర్నేత్రలోచన చక్షుర్నయనాంబకేక్షణాక్షీణీ"తి హలాయుధః. కౌతుకవశాత్, రథాసక్తదృష్టిషు, మృగ్యశ్చ మృగాశ్చ మృగాః. సూ. "పుమాన్ స్త్రియే"త్యేకశేషః. తేషాం ద్వన్ద్వేషు మిథునేషు, ని. "స్త్రీపుంసౌ మిథునం ద్వన్ద్వ"మిత్యమరః. పరస్పరాక్షిసాదృశ్యం, పశ్యన్తౌ, ద్వన్ద్వశబ్దసామర్థ్యాత్ మృగీషు సుదక్షిణాక్షిసాదృశ్యం దిలీపః, దిలీపాక్షిసాదృశ్యం చ మృగేషు సుదక్షిణేత్యేవం వివేక్తవ్యమ్.

శ్రేణీబన్ధాద్వితన్వద్భిరస్తమ్భాం తోరణస్రజం,
సారసైః కలనిర్హ్రాదైః క్వచిదున్నమితాననౌ. 41

శ్రేణీతి. శ్రేణీబన్ధాత్ పఙ్క్తిబన్ధనాద్ధేతోః అస్తమ్భాం ఆధారస్తమ్భరహితాం తోరణం బహిర్ద్వారం, ని. 'తోరణో౽స్త్రీ బహిర్ద్వార'మిత్యమరః. యాత్రాదౌ తత్ర యా స్రగ్విరచ్యతే తాం తోరణస్రజం, వితన్వద్భిః కుర్వద్భిరిత్యర్థః. ఉత్ప్రేక్షావ్యంజకేవాదిశబ్దప్రయోగాభావే౽పి గమ్యోత్ప్రేక్షేయం. కలనిర్హ్రాదైః

అవ్యక్తమధురధ్వనిభిః, సారసైః పక్షివిశేషైః కరణైః, క్వచిదున్నమితాననౌ, ని॰ "సారసో మైథునీ కామీ గోనర్దః పుష్కరాహ్వయ" ఇతి యాదవః.

పవనస్యానుకూలత్వాత్ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః,
రజోభిస్తురగోత్కీర్ణై రస్పృష్టాలకవేష్టనౌ. 42

పవనస్యేతి. ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః, అనుకూలత్వాదేవ మనోరథసిద్ధిసూచకస్య పవనస్య అనుకూలత్వాత్ గంతవ్యదిగభిముఖత్వాత్, తురగోత్కీర్ణైః రజోభిః అస్పృష్టా అలకా దేవ్యాః వేష్టనం ఉష్ణీషం రాజ్ఞో యయోస్తౌ, శిరసా వేష్టనశోభినా నృప (క. 12) ఇతి వక్ష్యతి చ.

సరసీష్వరవిందానాం వీచివిక్షోభశీతలం,
ఆమోద ముపజిఘ్రంతౌ స్వనిశ్వాసానుకారిణమ్. 43

సరసీష్వితి. సరసీషు, వీచివిక్షోభశీతలం, ఊర్మిసంఘటనశీతలం, స్వనిశ్వాస మనుకర్తుం శీలమస్యేతి స్వనిశ్వాసానుకారిణం, ఏతేన తయోరుత్కృష్టస్త్రీపుంజాతిత్వ ముక్తం, అరవిందానాం, ఆమోదం పరిమళం, ఉపజిఘ్రంతౌ ఘ్రాణేన గృహ్ణంతౌ.

గ్రామేష్వాత్మవిసృష్టేషు యూపచిహ్నేషు యజ్వనాం,
అమోఘాః ప్రతిగృహ్ణంతావర్ఘ్యానుపదమాశిషః. 44

గ్రామేష్వితి. ఆత్మవిసృష్టేషు స్వదత్తేషు, యూపో నామ యజ్ఞీయపశుబంధన దారువిశేషః. యూపా ఏవ చిహ్నాని యేషాం తేషు, గ్రామేషు, అమోఘాః సఫలాః, యజ్వనాం విధినేష్టవతాం, ని. "యజ్వాతు విధినేష్టవా" నిత్యమరః సూ. "సుయజో ర్జ్వనిబి"తి జ్వనిప్ ప్రత్యయః. ఆశిషః ఆశీర్వాదాన్. అర్ఘః పూజావిధిః తదర్థం ద్రవ్యమర్ఘ్యం, సూ. "పాదార్ఘాభ్యాంచే" తియత్ ప్రత్యయః. ని. "షట్తుత్రిష్వర్ఘ్యమ ర్ఘార్థే పాద్యం పాదాయ వారిణీ"త్యమరః. అర్ఘ్యస్య, అనుపదమన్వక్, అర్ఘ్య స్వీకారానంతరమిత్యర్థః. ప్రతిగృహ్ణంతౌ స్వీకుర్వాంతౌ, పదస్య పశ్చాదనుపదం, సూ. "పశ్చాదర్థేఽవ్యయీభావః" ని. "అన్వగన్వక్షమనుగేఽనుపదం క్లీబమవ్యయ" మిత్య మరః.

హైయంగవీనమాదాయ ఘోషవృద్ధానుపస్థితాన్,
నామధేయాని పృచ్ఛంతౌ వన్యానాం మార్గశాఖినామ్. 45

హైయంగవీనమితి. హ్యస్తనగోదోహోద్భవం ఘృతం హైయంగవీనం, హ్యః పూర్వేద్యుఃభవం, ని."తత్తుహైయంగవీనం యద్ధ్యోగోదోహోద్భవంఘృత"మిత్యమరః. సూ."హైయంగవం సంజ్ఞాయామి"తినిపాతః. తత్సద్యోఘృత మాదాయ, ఉపస్థితాన్

ప్రాప్తాన్ ఘోషేషు వృద్ధాన్; ని. "ఘోష ఆభీరపల్లీ స్యా"దిత్యమరః. వన్యానాం వనోద్భవానాం, మార్గశాఖినాం, నామధేయాని, పృచ్ఛంతౌ, సూ. "దుహ్యా"జిత్యాదినా పృచ్ఛతేర్ద్వికర్మకత్వమ్.

కాప్యభిఖ్యా తయోరాసీద్వ్రజతోశ్శుద్ధవేషయోః,
హిమనిర్ముక్తయోర్యోగే చిత్రాచంద్రమసోరివ. 46

కాపీతి. వ్రజతోః గచ్ఛతోః, శుద్ధవేషయోరుజ్జ్వలనైపథ్యయోః తయోస్సుదక్షిణాదిలీపయోః; హిమనిర్ముక్తయోః హిమేన తుహినేన నిర్ముక్తయోః, చిత్రాచంద్రమసోరివ, యోగే సతి, ఏకస్థానవిద్యమానయోస్సతోరిత్యర్థః. కాప్యనిర్వాచ్యాభిఖ్యా శోభా ఆసీత్; ని. "అభిఖ్యా నామశోభయో" రిత్యమర శాశ్వతవిశ్వప్రకాశాః. సూ. "ఆతశ్చోపసర్గే" ఇత్యఙ్ ప్రత్యయః. చిత్రానక్షత్రవిశేషః, శిశిరాపగమే చైత్ర్యాం, చిత్రాపూర్ణచంద్రమసోరివేత్యర్థః.

తత్తద్భూమిపతిః పత్న్యై దర్శయన్ప్రియదర్శనః,
అపి లంఘితమధ్వానం బుబుధే న బుధోపమః. 47

తత్తదితి. ప్రియం దర్శనం స్వకర్మకం యస్యాసౌ ప్రియదర్శనః, దర్శనీయ ఇత్యర్థః. భూమిపతిః, పత్న్యై, తత్తదద్భుతం వస్తు, దర్శయన్, లంఘితమపి వాహితమపి, అధ్వానం, న బుబుధే న జ్ఞాతవాన్. బుధస్సౌమ్యః ఉపమా ఉపమానం యస్యేతి విగ్రహః. ఇదం విశేషణం తత్తద్దర్శయన్నిత్యత్రోపయోగితయైవాస్య జ్ఞాతృత్వసూచనార్థం.

స దుష్ప్రాపయశాః ప్రాపదాశ్రమం శ్రాంతవాహనః,
సాయం సంయమినస్తస్య మహర్షేర్మహిషీసఖః. 48

స ఇతి. దుష్ప్రాపయశాః దుష్ప్రాపమన్యదుర్లభం యశో యస్య స తథోక్తః, శ్రాంతవాహనః దూరమార్గగమనాత్ క్లాంతయుగ్యః, మహిష్యాః సఖా మహిషీసఖః. సూ. "రాజాహస్సఖిభ్యష్ట" జితి టచ్ ప్రత్యయః. సహాయాన్తరనిరపేక్ష ఇతిభావః. స రాజా సాయం సాయంకాలే, సంయమినో నియమవతస్తస్య మహర్షేర్వసిష్ఠస్య, ఆశ్రమం, ప్రాపత్ ప్రాప్తః. సూ. పుషాదిత్వాదఙ్.

వనాంతరాదుపావృత్తైస్సమిత్కుశఫలాహరైః,
పూర్యమాణమదృశ్యాగ్నిప్రత్యుద్యాతైస్తపస్విభిః. 49

తమాశ్రమం విశినష్టి —వనాంతరాదితి. వనాంతరాదన్యస్మాద్వనాత్, ఉపావృత్తైః ప్రత్యాగతైః, సమిధశ్చ కుశాశ్చ ఫలాని చ ఆహర్తుం శీలమేషామితి సమి

త్వక్—శఫలాహారాః, తైః, సూ. "అజితాచ్ఛీల్య" ఇతి హారతే రాజ్ పూర్వా దచ్ ప్రత్యయః. అదృశ్యై ర్దర్శనాయోగ్యైః అగ్నిభి ర్వైతానికైః, ప్రత్యుద్యాతాః, ప్రత్యుద్గతాః, తైః తపస్విభిః, పూర్యమాణం వ్యాప్యమానం. ప్రోష్యాగచ్ఛతా మాహితాగ్నీనాం అగ్నిప్రత్యుద్యానం శ్రుతిప్రసిద్ధమేవ.

ఆకీర్ణమృషిపత్నీనాముటజద్వారరోధిభిః,
అపత్యైరివ నీవారభాగధేయోచితైర్మృగైః. 50

ఆకీర్ణమితి. నీవారాణాం తృణధాన్యానాం, భాగ ఏవ భాగధేయమంశః,"భాగ రూపనామభ్యో ధేయః ప్రత్యయో వక్తవ్య" ఇతి స్వార్థే ధేయప్రత్యయః. తస్యో చితైః అత ఏవ, ఉటజానాం పర్ణశాలానాం, ద్వారరోధిభిః ద్వారావరోధకైః, మృగైః, ఋషిపత్నీనాం, అపత్యైరివ, ఆకీర్ణం వ్యాప్తమ్.

సేకాంతే మునికన్యాభి స్తత్క్షణోజ్ఝితవృక్షకం,
విస్రంభాయ విహంగానామాలవాలాంబుపాయినామ్. 51

సేకాంత ఇతి. సేకాంతే వృక్షమూలసేచనావసానే, మునికన్యాభిః స్త్రీభిః, ఆలవాలేషు, జలావాపవలయేషు, యదంబు, తత్పాయినాం; ని. "స్యాదాలవాల మావాల మావాప" ఇత్యమరః. విహంగానాం పక్షిణాం, విస్రంభాయ విశ్వాసాయ; ని. "సమౌ విస్రంభవిశ్వాసౌ" ఇత్యమరః. తత్క్షణే సేచనక్షణే, ఉజ్ఝితాః వృక్షకాః బాలవృక్షాః యస్మిన్ తం, సూ. అల్పార్థే కప్రత్యయః.

ఆతపాత్యయసంక్షిప్తనీవారాసు నిషాదిభిః,
మృగైర్వర్తితరోమంథముటజాంగణభూమిషు. 52

ఆతపేతి. ఆతపస్యాత్యయే అపగమే సతి, సంక్షిప్తాః రాశీకృతాః నీవారాః తృణధాన్యాని యాసు తాసు; ని. "తృణధాన్యాని నీవార" ఇత్యమరః. ఉటజానాం పర్ణశాలానాం, అంగణభూమిషు చత్వరభాగేషు; ని. "పర్ణశాలోటజోఽస్త్రియామ్" "అంగణం చత్వరాజిరే"ఇతి చామరః. నిషాదిభిరుపవిష్టైః మృగైః వర్తితో నిష్పా దితో రోమంథశ్చర్వితచర్వణం యస్మిన్నాశ్రమే తం.

అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునైరతిథీనాశ్రమోన్ముఖాన్,
పునానం పవనోద్ధూతైర్ధూమైరాహుతిగంధిభిః. 53

అభ్యుత్థితేతి. అభ్యుత్థితాః ప్రజ్వలితాః, హోమయోగ్యా ఇత్యర్థః. శ్రు. "సమి ద్ధేఽగ్నావాహుతిం జుహో" తీతి శ్రుతేః, తేషామగ్నీనాం, పిశునైస్సూచకైః పవనో

ధ్మాతైః వాయుక్షిప్తైః, ఆహుతీనాం గంధః ఏషామస్తీత్యాహుతిగంధినః, తైః ధూమైః, ఆశ్రమోన్ముఖానతిథీన్ పునానం పవిత్రీకుర్వాణమ్.

అథ యంతారమాదిశ్య ధుర్యాన్విశ్రామయేతి సః,
తామవారోపయత్పత్నీం రథాదవతతార చ. 54

అథేతి. అథ ఆశ్రమప్రాప్త్యనంతరం, స రాజా, యంతారం సారథిం ధురం వహంతీతి ధుర్యాః యుగ్యాః; సూ. "దురోడ్డకా" వితి యత్ ప్రత్యయః; ని. "ధూర్వహే ధుర్యధౌరేయ ధురీణాశ్చ ధురంధరా" ఇత్యమరః. ధుర్యాన్ రథాశ్వాన్ విశ్రామయ వినీతశ్రమాన్కుర్వితి, ఆదిశ్య ఆజ్ఞాప్య, తాం పత్నీం. రథాదవారోపయత్ అవతారితవాన్, స్వయం చావతతార.

తస్మై సభ్యాస్సభార్యాయ గోప్త్రే గుప్తతమేంద్రియాః,
అర్హణామర్హతే చక్రుర్మునయో నయచక్షుషే. 55

తస్మా ఇతి. సభాయాం సాధవః సభ్యాః; సూ. "సభాయా యది" తి యత్ ప్రత్యయః గుప్తతమేంద్రియాః అత్యంతనియతేంద్రియాః, మునయః సభార్యాయ గోప్త్రే రక్షకాయ, నయః శాస్త్రమేవ చక్షుః తత్త్వావేదకం ప్రమాణం యస్య తస్మై నయచక్షుషే, అత ఏవ అర్హతే ప్రశస్తాయ పూజ్యాయేత్యర్థః. సూ. "అర్హప్రశంసాయా" మితి ధాతోశ్శతృప్రత్యయః. తస్మై రాజ్ఞే, అర్హణాం పూజాం, చక్రుః; ని. "పూజా నమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమా" ఇత్యమరః.

విధేస్సాయంతనస్యాంతే స దదర్శ తపోనిధిమ్,
అన్వాసితమరుంధత్యా స్వాహయేవ హవిర్భుజమ్. 56

విధేరితి. సాయంతనస్య సాయంభవస్య; సూ. 'సాయంచిర' మిత్యాదినా ట్యు ప్రత్యయః. విధేః జపహోమాద్యనుష్ఠానస్య. అంతే అవసానే అరుంధత్యా అన్వాసితం, పశ్చాదుపవేశనేన ఉపాసితం; సూ. "కర్మణి క్తః." ఉపసర్గవశాత్సకర్మకత్వం అన్వాస్యైనమిత్యాదివదుపపద్యతే. తపోనిధింవసిష్ఠం, స్వాహయా స్వాహాదేవ్యా; ని. "అథాగ్నాయీ స్వాహా చ హుతభుక్ప్రియే" త్యమరః. అన్వాసితం హవిర్భుజమివ, దదర్శ; శ్లో. "సమిత్పుష్పకుశాగ్న్యంబుమృదన్నాక్షతపాణికః, జపం హోమం చ కుర్వాణో నాభివాద్యోద్విజోభవేత్." ఇత్యనుష్ఠానమధ్యేఽభివాదననిషేధాత్ విధేరంతే దదర్శేత్యుక్తం. అన్వాసనం చాత్ర పతివ్రతాధర్మత్వేనోక్తం, న తు కర్మాంగత్వేన విధేరంత ఇతి కర్మణస్సమాప్త్యభిధానాత్.

తయోర్జగృహతుః పాదౌ రాజా రాజ్ఞీ చ మాగధీ,
తౌ గురుర్గురుపత్నీ చ ప్రీత్యా ప్రతినన్దతుః. 57

తయోరితి. మాగధీ మగధరాజపుత్రీ రాజ్ఞీ సుదక్షిణా రాజా దిలీపశ్చ. తయో రరుంధతీవసిష్ఠయోః, పాదౌ జగృహతుః, పాదగ్రహణ మభివాదనం, కృతవంతౌ, గురుపత్నీ చ గురుశ్చ, కర్తారౌ, సా చ స చ తౌ సుదక్షిణాదిలీపౌ, కర్మభూతౌ, ప్రీత్యా హర్షేణ, ప్రతినన్దతుః. ఆశీర్వాదాదిభిస్సంభావయాంచక్రతురిత్యర్థః.

తమాతిథ్యక్రియాశాంతరథక్షోభపరిశ్రమమ్,
పప్రచ్ఛ కుశలం రాజ్యే రాజ్యాశ్రమమునిం మునిః. 58

తమితి. మునిః, అతిథ్యర్థమాతిథ్యం; సూ. "అతిథేర్ఞ్యః" ఇతి ఞ్యప్రత్యయః. ఆతిథ్యస్యక్రియా, తయా శాంతో రథక్షోభేణ యః పరిశ్రమస్స యస్య తంతథోక్తం రాజ్యమేవాశ్రమః, తత్ర మునిం మునితుల్యమిత్యర్థః. తం దిలీపం, రాజ్యే న కుశలం పప్రచ్ఛ; సూ. "పృచ్ఛతేర్ద్వికర్మకత్వ" మిత్యుక్తం, యద్యపి రాజ్యశబ్దః, పురోహితాదిష్వన్తర్గతత్వా ద్రాజకర్మవచనః, తథాప్యత్ర సప్తాంగవచనః; ఉపపన్నం నను శివం సప్తస్వంగేషు యస్య మే ఇత్యుత్తరానురోధాత్, తథాహ మనుః - శ్లో. "స్వామ్యమాత్యౌ పురం రాష్ట్రం కోశదండౌ తథా సుహృత్, సప్తైతాని సమస్తాని లోకేఽస్మిన్ రాజ్యముచ్యతే" ఇతి. సచ; శ్లో. "బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్క్షత్రబంధుమనామయమ్, వైశ్యం క్షేమం సమాగమ్య శూద్రమారోగ్యమేవ" చేతి మనువచనే సత్యపి. తస్య రాజ్ఞో మహానుభావత్వాద్బ్రాహ్మణోచితః కుశలప్రశ్న ఏవ కృత ఇత్యనుసంధేయః. అత ఏవోక్తం, 'రాజ్యాశ్రమమునిం ముని' రితి.

అథాథర్వనిధేస్తస్య విజితారిపురః పురః,
అర్థ్యామర్థపతిర్వాచమాదదే వదతాంవరః. 59

అథేతి. అథ, విజితారిపురః నిర్జితశత్రునగరః, వదతాం వక్తౄణాం, వరః; సూ. "యతశ్చ నిర్ధారణ" మితి షష్ఠీ. అర్థపతిః రాజా అథర్వణః అథర్వాఖ్యవేదస్య, నిధేస్తస్య మునేః పురః అగ్రే, అర్థ్యాం అర్థాదనపేతాం; సూ. "ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత" ఇతి యత్ ప్రత్యయః. వాచమాదదే, వక్తుముపక్రాంతవానిత్యర్థః. అథర్వనిధేరిత్యనేన పురోహితకృత్యాభిజ్ఞత్వాత్. ప్రకృతకార్యనిర్వాహకత్వం మునేరస్తీతి సూచ్యతే. యథాహ కామందకః - శ్లో. "త్రయ్యాం చ దండనీత్యాం చ కుశలస్స్యాత్పురోహితః, అథర్వవిహితం కుర్యాన్నిత్యం శాంతికపౌష్టికే" ఇతి.

ఉపపన్నం నను శివం సప్తస్వంగేషు యస్య మే,
దైవీనాం మానుషీణాం చ ప్రతికర్తా త్వమాపదామ్. 60

ఉపపన్నమితి. హే గురో, సప్తస్వంగేషు స్వామ్యమాత్యాదిషు; ని. "స్వామ్యమాత్యసుహృత్కోశరాష్ట్రదుర్గబలాని చ, రాజ్యాంగానీ"త్యమరః. శివం కుశలం ఉపపన్నం నను యుక్తమేవ. నన్వవధారణే. ని. "ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానునయామంత్రణే న"న్విత్యమరః. కథమిత్యత్రాహ - యస్య మే, దైవీనాం దేవేభ్య ఆగతానాం దుర్భిక్షాదీనాం, మానుషీణాం మనుష్యేభ్య ఆగతానాం చోరభయాదీనాం, ఉభయత్రాపి; సూ. "తత ఆగత ఇత్యణ్", "టిడ్ఢాణ" ఇత్యాదినా ఙీప్. ఆపదాం వ్యసనానాం, త్వం, ప్రతికర్తా నివారయితా, అసి. అత్రాహ కామందకః - "శ్లో. హుతాశనో జలం వ్యాధిర్దుర్భిక్షం మరణం తథా, ఇతి పంచవిధం దైవం వ్యసనం మానుషం పరమ్. ఆయుక్తేభ్యశ్చ చోరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్లభాత్, పృథివీపతిలోభాచ్చ నరాణాం పంచధా భయమ్."

తవ మంత్రకృతో మంత్రైర్దూరాత్ప్రశమితారిభిః,
ప్రత్యాదిశ్యంత ఇవ మే దృష్టలక్ష్యభిదశ్శరాః. 61

తత్ర మానుషీణాం తావత్ ప్రతీకారమాహ—తవేతి. దూరాత్ పరోక్ష ఏవ, ప్రశమితారిభిః, మంత్రాన్ కృతవాన్ మంత్రకృత్; సూ. "సుకర్మపాపమంత్రపుణ్యేషు కృఞః" ఇతి క్విప్ ప్రత్యయః. తస్య, మంత్రాణాం ద్రష్టుః ప్రయోక్తుర్వా తవ, మంత్రైః కర్తృభిః, దృష్టం ప్రత్యక్షం, యల్లక్ష్యం తన్మాత్రం భిదంతీతి దృష్టలక్ష్యభిదః, మే శరాః, ప్రత్యాదిశ్యంత ఇవ, వయమేవ సమర్థాః, కిమేభిః పిష్టపేషకైరితి నిరాక్రియంత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా; ని. "ప్రత్యాదిష్టో నిరస్తస్స్యాత్ప్రత్యాఖ్యాతో నిరాకృత" ఇత్యమరః. త్వన్మంత్రసామర్థ్యాదేవ నః పౌరుషం ఫలతీతి భావః.

హవిరావర్జితం హోతస్త్వయా విధివదగ్నిషు,
వృష్టిర్భవతి సస్యానామవగ్రహవిశోషిణామ్. 62

సంప్రతి దైవీనామాపదాం ప్రతీకారమాహ—హవిరితి. హే హోతః, త్వయా, విధివదగ్నిషు, ఆవర్జితం ప్రక్షిప్తం హవిరాజ్యాదికం కర్తృ, అవగ్రహః వర్షప్రతిబంధః; సూ. "అవగ్రహో వర్షప్రతిబంధ" ఇత్యచ్ ప్రత్యయః. తేన విశోషిణాం విశుష్యతాం, సస్యానాం, వృష్టిర్భవతి, వృష్టిరూపేణ సస్యానుజ్జీవయతీతి భావః. అత్ర మనుః - శ్లో. "అగ్నౌ దత్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే, ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా" ఇతి.

పురుషాయుషజీవిన్యో నిరాతంకా నిరీతయః,
యన్మదీయాః ప్రజాస్తస్య హేతుస్త్వద్బ్రహ్మవర్చసమ్. 63

పురుషేతి. ఆయుః జీవితకాలః. పురుషస్య ఆయుః పురుషాయుషం శతవర్ష మిత్యర్థః. శ్రు. "శతాయుః పురుష"ఇతి శ్రుతేః. సూ. "అచతురాదిసూత్రేణాచ్ ప్రత్యయాంతో నిపాతః." మదీయాః ప్రజాః పురుషాయుషం జీవంతీతి పురుషాయుష జీవిన్యః, నిరాతంకాః నిర్భయాః, ని. "ఆతంకో భయమాశంకే"తి హలాయుధః. నిరీతయః అతి వృష్ట్యాదిరహితా ఇతి యత్ తస్య సర్వస్య త్వద్బ్రహ్మవర్చసం, తవ వ్రతాధ్యయన సంపత్తిరేవ, హేతుః; ని. వ్రతాధ్యయనసంపత్తిరిత్యేతద్బ్రహ్మవర్చస" మితి హలాయుధః. బ్రహ్మణో వర్చో బ్రహ్మవర్చసం, సూ. "బ్రహ్మహస్తిభ్యాం వర్చస" ఇత్యచ్ ప్రత్యయః. శ్లో. "అతివృష్టి రనావృష్టి శ్శలభా మూషికాశ్శుకాః, అత్యా సన్నాశ్చ రాజానష్షడేతా ఈతయః స్మృతాః" ఇతి కామందకః.

త్వయైవం చింత్యమానస్య గురుణా బ్రహ్మయోనినా,
సానుబంధాః కథం న స్యుస్సంపదో మే నిరాపదః. (64)

త్వయేతి. బ్రహ్మ యోనిః కారణం యస్య తేన బ్రహ్మపుత్రేణ, గురుణాత్వయా, ఏవముక్తప్రకారేణ, చింత్యమానస్యానుధ్యాయమానస్య, అత ఏవ, నిరాపదః వ్యసనరహితస్య మే, సంపదః, సానుబంధాః, అనుస్యూతాః, అవిచ్ఛిన్నా ఇతి యావత్. కథం న స్యుః ? స్యురేవేత్యర్థః.

కిం తు వధ్వాం తవైతస్యామదృష్టసదృశప్రజమ్,
న మా మవతి సద్వీపా రత్నసూరపి మేదినీ. (65)

సంప్రత్యాగమనప్రయోజనమాహ—కింత్వితి కిం తు, తవ, ఏతస్యాం వధ్వాం స్నుషాయాం; ని. "వధూర్జాయాస్నుషాస్త్రీ చే"త్యమరః. అదృష్టా, సదృశీ అనురూపా, ప్రజాసంతతిర్యేన తం మాంసద్వీపా, రత్నాని సూయత ఇతి రత్నసూరపి; సూ. "సత్సూద్విషే"త్యాదినా క్విప్. మేదినీ, నావతి న ప్రీణాతి, అవధాతోః రక్షణగతి ప్రీత్యాద్యర్థే షూపదేశాత్. రత్నసూరపీత్యనేన సర్వరత్నేభ్యః పుత్రరత్నమేవ శ్లాఘ్యమితి సూచితమ్.

నూనం మత్తః పరం వంశ్యాః పిండవిచ్ఛేదదర్శినః,
న ప్రకామభుజశ్శ్రాద్ధే స్వధా సంగ్రహతత్పరాః. (66)

తదేవ ప్రతిపాదయతి—నూనమితి. మత్తః పరం మదనంతరం; సూ. "పంచమ్యాస్తసిల్" పిండవిచ్ఛేదదర్శినః పిండదానవిచ్ఛేద ముత్ప్రేక్షమాణాః, వంశే భవాః వంశ్యాః పితరః, స్వధేత్యవ్యయం పితృభోజ్యే వర్తతే, తస్య సంగ్రహే, తత్పరాః ఆసక్తాస్సంతః శ్రాద్ధే పితృకర్మణి; ని. "పితృదానం నివాపస్స్యా చ్ఛ్రాద్ధం తత్కర్మశాస్త్రత" ఇత్యమరః. ప్రకామభుజః పర్యాప్తభోజినః, న భవంతి; ని. "కామం ప్రకామం పర్యాప్త"మిత్యమరః. నిర్ధనో హ్యాపద్ధనం కియదపి సంగృహ్ణాతీతి భావః.

మత్పరం దుర్లభం మత్వా నూన మావర్జితం మయా,
పయః పూర్వైః స్వనిశ్వాసైః కవోష్ణ ముపభుజ్యతే. 67

మత్పరమితి. మత్ మత్తః, పరమనంతరం; సూ. "అన్యారాదిత" రేత్యాదినా మదితి పంచమీ, దుర్లభమలభ్యం, మత్వా, మయా, ఆవర్జితం దత్తం, పయః పూర్వైః పితృభిః, సనిశ్వాసైః దుఃఖజైః, కవోష్ణమీషదుష్ణం యథా, భవతి తథా, ఉపభుజ్యతే ఉపభోక్ష్యతే; సూ. "కవోష్ణమితికుశబ్దస్య కవాదేశః". ని. "కోష్ణం కవోష్ణం మందోష్ణం కదుష్ణం త్రిషు తద్వతీ" త్యమరః.

సోఽహ మిజ్యావిశుద్ధాత్మా ప్రజాలోపనిమీలితః,
ప్రకాశశ్చాప్రకాశశ్చ లోకాలోకఇవాచలః. 68

సోఽహమితి. ఇజ్యా యాగః, సూ. "వ్రజయజోర్భావే క్య" బితి క్యప్ ఇజ్యయా. విశుద్ధాత్మా విశుద్ధచేతనః, ప్రజాలోపేన సంతత్యభావేన నిమీలితః కృతనిమీలనః, సోఽహం, లోక్యత ఇతి లోకః, న లోక్యత ఇత్యలోకః, లోకశ్చాసావలోకశ్చ లోకాలోకః, చక్రవాళాచల ఇవ; ని. "లోకాలోకశ్చక్రవాళ" ఇత్యమరః, ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః. దేవఋణవిమోచనాత్, న ప్రకాశత ఇత్యప్రకాశశ్చ, పితృఋణావిమోచనాత్; సూ. "పచాద్యచ్" అస్మీతి శేషః, లోకాలోకోఽప్యంతః సూర్యసంపర్కాద్బహిస్తమోవ్యాప్త్యా చ ప్రకాశశ్చేతి మంతవ్యమ్.

లోకాంతరసుఖం పుణ్యం తపోదానసముద్భవమ్,
సంతతి శ్శుద్ధవంశ్యా తు పరత్రేహ చ శర్మణే. 69

నను తవ తపోదానాదిసంపన్నస్య కిమపత్యేనేత్యత ఆహ.—లోకాంతరేతి. సముద్భవత్యస్మాదితి సముద్భవః కారణం, తపోదానే సముద్భవో యస్య తత్తపోదాన సముద్భవం, యత్పుణ్యం తత్, లోకాంతరే పరలోకే, సుఖం సుఖకరం, శుద్ధవంశే భవా శుద్ధవంశ్యా, సంతతిస్తు, పరత్ర పరలోకే, ఇహాచ అముత్రలోకేచ, శర్మణే సుఖాయ: ని. "శర్మశాతసుఖానిచే" త్యమరః. భవతీతి శేషః.

తయా హీనం విధాతర్మాం కథం పశ్య న్నదూయసే,
సిక్తం స్వయమివస్నేహా ద్వంధ్య మాశ్రమవృక్షకమ్. 70

తయేతి. హే విధాతః స్రష్టః, తయా సంతత్యా, హీనమనపత్యమిత్యర్థః, మాం స్నేహాత్, ప్రేమ్ణా, స్వయమేవ, సిక్తం జలసేకేన వర్ధితం, వంధ్యం అఫలం; ని. "వంధ్యోఽఫలోఽవకేశీచే"త్యమరః. ఆశ్రమే. వృక్షకం వృక్షపోతమివ, పశ్యన్, కథం, నదూయసే న పరితప్యసే, విధాతరిత్యనేన సమర్థోఽప్యుపేక్షస ఇతి గమ్యతే.

అసహ్యపీడం భగవన్నృణమంత్య మవేహి మే,
అరుంతుద మివాలాన మనిర్వాణస్య దంతినః. 71

అసహ్యేతి. హే భగవన్, మే, అంత్యమృణం పైతృకమృణం అనిర్వాణస్య మజ్జనరహితస్య, ని. "నిర్వాణో నిర్వృతౌ మోక్షే వినాశే గజమజ్జనే" ఇతి యాదవః. దంతినో గజస్య, అరుం వ్రణం తుదతీత్యరుంతుదం, మర్మస్పృక్; ని. "వ్రణోఽస్త్రియామీర్మమరుః అరుంతుదస్తు మర్మస్పృగి"తి చామరః; సూ. "విధ్వరుషోస్తుద" ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః. అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః, ఆలానాం గజబంధనస్తంభమివ, ని "ఆలానం గజబంధన" మిత్యమరః. అసహ్యా సోఢుమశక్యా, పీడా దుఃఖం, యస్మిన్ తత్, అవేహి దుస్సహదుఃఖజనకం విద్ధీత్యర్థః. నిర్వాణోత్థానశయనానిత్రీణి గజకర్మాణీతి బాలకావ్యే.

తస్మాన్ముచ్యే యథా తాత సంవిధాతుం త్వమర్హసి,
ఇక్ష్వాకూణాం దురాపేఽర్థే త్వదధీనా హి సిద్ధయః. 72

తస్మాదితి. హే తాత, తస్మాత్, పైతృకాత్, ఋణాత్, యథా ముచ్యే ముక్తో భవామి; సూ. "కర్మణి లట్" తథా, సంవిధాతుం కర్తుం, త్వం అర్హసి, హి యస్మాత్కారణాత్, ఇక్ష్వాకూణామిక్ష్వాకువంశ్యానాం; సూ. "తద్రాజకత్వాద్బహుష్వణో లుక్" దురాపే దుష్ప్రాపే అర్థే, సిద్ధయః, త్వదధీనాః త్వదాయత్తాః; సూ. "ఇక్ష్వాకూణామి"తి శేషేషష్ఠీ, న లోకేత్యాదినా కృద్యోగషష్ఠీనిషేధాత్.

ఇతి విజ్ఞాపితో రాజ్ఞా ధ్యానస్తిమితలోచనః,
క్షణమాత్రమృషిస్తస్థౌ సుప్తమీన ఇవ హ్రదః. 73

ఇతీతి. ఇతీత్థం, రాజ్ఞా విజ్ఞాపితః, ఋషిర్వసిష్ఠః ధ్యానేన స్తిమితే లోచనే యస్య స ధ్యానస్తిమితలోచనః, నిశ్చలాక్షస్సన్, క్షణమాత్రమీషన్మాత్రం, సుప్తమీనో హ్రద ఇవ తస్థౌ.

సోఽపశ్యత్ప్రణిధానేన సంతతిస్తంభకారణమ్,
భావితాత్మా భువో భర్తురథైనం ప్రత్యబోధయత్. 74

సఇతి. స మునిః, ప్రణిధానేన చిత్తైకాగ్ర్యేణ, భావితాత్మా, భావితః, యథాస్వరూపం బుద్ధః, ఆత్మాక్షేత్రజ్ఞః యేన స తథోక్తస్సన్ భువో భర్తుః, నృపస్య, సంతతేః స్తంభకారణం, సంతానప్రతిబంధకారణం, అపశ్యత్, అథానంతరం, ఏనం నృపం, ప్రత్యబోధయత్, స్వదృష్టం జ్ఞాపితవానిత్యర్థః, ఏవమిత్యత్ర; సూ. "గతిబుద్ధీ" త్యాదినా కర్తుః కర్మత్వం.

పురా శక్రముపస్థాయ తవోర్వీం ప్రతి యాస్యతః,
ఆసీత్కల్పతరుచ్ఛాయా మాశ్రితా సురభిః పథి. 75

పురేతి. పురా పూర్వం, శక్రం ఇంద్రం, ఉపస్థాయ సంసేవ్య, ఉర్వీం ప్రతి భువ ముద్దిశ్య, యాస్యతః, ఆగమిష్యతః, తవ, పథి, కల్పతరుచ్ఛాయామాశ్రితా - సురభిః కామధేనుః, ఆసీత్; తత్ర స్థితేత్యర్థః.

ధర్మలోపభయాద్రాజ్ఞీమృతుస్నాతామనుస్మరన్,
ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాం తస్యాం త్వం సాధు నాచరః. 76

తతః కిమిత్యత ఆహ.—ధర్మలోపేతి. ఋతుః పుష్పం, రజ ఇతి యావత్; ని. 'ఋతుస్స్త్రీకుసుమేఽపిచే'త్యమరః, ఋతునానిమిత్తేన, స్నాతాం, రాజ్ఞీంసుదక్షిణాం, ధర్మస్య ఋత్వభిగమనలక్షణస్య, లోపాత్ భ్రంశాత్, యద్భయం తస్మాత్, అనుస్మరన్ ధ్యాయన్, శ్లో. "మృదంగం దైవతం విప్రం ఘృతం మధుచతుష్పథమ్, ప్రదక్షిణాని కుర్వీత ప్రఖ్యాతాంశ్చ వనస్పతీ"నితి నీతిశాస్త్రాత్, ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాం ప్రదక్షిణీకరణయోగ్యాయాం, తస్యాం ధేన్వాం త్వం, సాధు ప్రదక్షిణాది సత్కారం, నాచరః నాచరితవానసి, స్త్రీవ్యాసక్తో హి విస్మరంతీతి భావః. ఋతుకాలాభిగమనే మనుః; శ్లో. "ఋతుకాలాభిగామీ స్యాత్స్వదారనిరతస్సదే"తి. అకరణే దోషమాహ పరాశరః;—శ్లో. "ఋతుస్నాతాం తు యోభార్యాం స్వస్థస్సన్నాధిగచ్ఛతి, బాలగోఘ్నాపరాధేన యుజ్యతే నాత్ర సంశయ" ఇతి.

అవజానాసి మాం యస్మాత్తతస్తే న భవిష్యతి,
మత్ప్రసూతి మనారాధ్య ప్రజేతి త్వాం శశాప సా. 77

అవజానాసీతి. యస్మాత్కారణాత్, మాం, అవజానాసి తిరస్కరోషి, అతః కారణాత్ మత్ప్రసూతిం మమ సన్తతిమ నారాధ్య అసేవయిత్వా తే తవ ప్రజా న భవిష్యతీతి సా సురభిః, త్వాం శశాప; సూ. "శపఆక్రోశే."

స శాపో న త్వయా రాజన్న చ సారథినా శ్రుతః,
నదత్యాకాశగంగాయాః స్రోతస్యుద్దామదిగ్గజే. 78

స ఇతి. ఉద్దామదిగ్గజే, మత్తదిగ్గజే, ఆకాశగంగాయాః, స్రోతసి ప్రవాహే చ నదతి సతి, హే రాజన్, స శాపః త్వయా న శ్రుతః, సారథినా చ, న శ్రుతః.

ఈప్సితం తదవజ్ఞానాద్విద్ధి సార్గళమాత్మనః,
ప్రతిబధ్నాతి హి శ్రేయః పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః. 79

అస్తు ప్రస్తుతే కిమాయాతమిత్యత్రాహ.—ఈప్సితమితి. తదవజ్ఞానాత్, తస్యాః ధేనోః, అవజ్ఞానాదవమానాత్, ఆత్మన స్తవ, అప్రమిష్టమీప్సితం మనోరథం; సూ. ఆప్నోతేస్సన్నంతాత్క్తః ఈకారశ్చ సార్గళం సప్రతిబంధం విద్ధి జానీహి, తథాహి పూజ్యస్య పూజాయాః, వ్యతిక్రమః, అతిక్రమణం, శ్రేయః, ప్రతిబధ్నాతి హి ఫలస్య విఘ్నం కరోత్యేవేత్యర్థః.

హవిషే దీర్ఘసత్రస్య సా చేదానీం ప్రచేతసః,
భుజంగపిహితద్వారం పాతాళమధితిష్ఠతి. 80

తర్హి గత్వా తామారాధయామి సా వా కథంచిదాగమిష్యతీత్యాశా న కర్తవ్యేత్యాహ.—హవిష ఇతి. సా సురభిః, ఇదానీం, దీర్ఘం సత్రంచిరకాలసాధ్యో యాగవిశేషో యస్య తస్య, ప్రచేతసః, హవిషే దధ్యాజ్యాదిహవిరర్థం, భుజంగపిహితద్వారం భుజగావరుద్ధద్వారం, తతో దుష్ప్రవేశం, పాతాళమధితిష్ఠతి, పాతాళే తిష్ఠతీత్యర్థః; సూ. "అధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మే"తి కర్మత్వం.

సుతాం తదీయాం సురభేః కృత్వా ప్రతినిధిం శుచిః,
ఆరాధయ సపత్నీకః ప్రీతా కామదుఘా హి సా. 81

తర్హి కాగతిరిత్యత్రాహ.—సుతామితి. తస్యాస్సురభేరియం తదీయా తాం సుతాం సురభేః, ప్రతినిధిం, కృత్వా, శుచిః శుద్ధచిత్తస్సన్ పత్న్యా సహ వర్తత ఇతి సపత్నీకస్సన్; సూ "నద్యృతశ్చే"తి కప్రత్యయః, ఆరాధయ, హి యస్మాత్కారణాత్, సా, ప్రీతా తుష్టాసతీ, కామాన్ దోగ్ధీతి కామదుఘా, భవతీతి శేషః; సూ. "దుహఃకబ్ఘశ్చే"తి కప్రత్యయోఘాదేశశ్చ.

ఇతివాదిన ఏవాస్య హోతురాహుతిసాధనమ్,
అనింద్యానందినీనామ ధేనురావవృతే వనాత్. 82

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, వాదినో వదత ఏవ, హోతుర్హావనశీలస్య; సూ. తృన్నితి తృన్ప్రత్యయః, అస్య మునేః ఆహుతీనాం సాధనం కరణం, నందయతీతి వ్యుత్పత్త్యా నందినీ నామ, అనింద్యా అగర్హ్యా, ప్రశస్తా, ధేనుః, వనాత్, ఆవవృతే ప్రత్యాగతా. శ్లో. "అవ్యాక్షేపో భవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధేర్హి లక్షణమి"తి న్యాయాదితి భావః.

లలాటోదయమాభుగ్నం పల్లవస్నిగ్ధపాటలా,
బిభ్రతీ శ్వేతరోమాంకం సంధ్యేవ శశినం నవమ్. 83

సంప్రతి ధేనుం విశినష్టి.—లలాటేతి. పల్లవవత్, స్నిగ్ధా, పాటలాచ, సంధ్యా ఉపమాపేక్షతద్విశేషణం యౌజ్యం, లలాటేఉదయో యస్య సః లలాటోదయస్తం, ఆభు

గ్నమీషద్వక్రం; సూ. ఉగితశ్చేతినిష్ఠానత్వం; ని. "ఆవిద్ధం కుటిలం భుగ్నం వేల్లితం వక్రమిత్యపీ" త్యమరః. శ్వేతరోమాణ్యేవ అంకస్తం బిభ్రతీ. నవం శశినం బిభ్రతీ, సంధ్యేవ స్థితేత్యర్థః.

భువం కోష్ణేన కుండోధ్నీ మేధ్యేనావభృథాదపి,
ప్రస్రవేణాభివర్షంతీ వత్సాలోకప్రవర్తినా. 84

భువమితి. కోష్ణేన కించిదుష్ణేన; సూ. "కవంచోష్ణే" ఇతి చకారాత్కాదేశః, అవభృథాదపి అవభృథస్నానాదపి, మేధ్యేన పవిత్రేణ, ని. "పూతం పవిత్రం మేధ్యం చే"త్యమరః వత్సస్యాలోకనేన దర్శనేన. ప్రవర్తినా, ప్రస్రవేణ క్షీరాభిష్యందేన క్షీర ప్రస్రవణేనేతి యావత్, భువమభివర్షంతీ, సించంతీ, కుండమివ ఊధః ఆపీనం, యస్యాస్సా కుండోధ్నీ; ని. ఊధస్తు క్లీబమాపీనమి" త్యమరః, అత్ర, సూ. "ఊధసో ౽నఙ్" త్యనఙాదేశః, బహువ్రీహేరూధసో ఙీషితి ఙీష్.

రజఃకణైః ఖురోద్ధూతైః స్పృశద్భిర్గాత్రమంతికాత్,
తీర్థాభిషేకజాం శుద్ధిమాదధానా మహీక్షితః. 85

రజ ఇతి. ఖురోద్ధూతైః అంతికాత్సమీపే, గాత్రం స్పృశద్భిః. సూ. దూరాంతికేభ్యో ద్వితీయా చే"తి చకారాత్పంచమీ, రజసాం, కణైః, మహీంక్షీయతే ఈష్టే ఇతి మహీక్షిత్, తస్య తీర్థాభిషేకేణ జాతాం తీర్థాభిషేకజాం, శుద్ధిం, ఆదధానా కుర్వాణా, ఏతేన వాయవ్యస్నానముక్తం. తదుక్తం మనునా-శ్లో. "ఆగ్నేయం భస్మనా స్నానమవగాహ్యాతు వారుణమ్, ఆపోహిష్ఠేతి చ బ్రాహ్మం వాయవ్యం గోరజస్స్మృతమి"తి.

తాం పుణ్యదర్శనాం దృష్ట్వా నిమిత్తజ్ఞస్తపోనిధిః,
యాజ్యమాశంసితావంధ్యప్రార్థనం పునరబ్రవీత్. 86

తామితి. నిమిత్తజ్ఞశ్శకునజ్ఞః, తపోనిధిర్వసిష్ఠః పుణ్యం దర్శనం యస్యాస్తాం పుణ్యదర్శనాం, తాం ధేనుం, దృష్ట్వా, ఆశంసితం మనోరథః; సూ. నపుంసకే భావే క్తః, తత్ర అవంధ్యా సఫలా, ప్రార్థనా యస్య తం ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనం, అవంధ్యమనోరథమిత్యర్థః, యాజయితుం యోగ్యం యాజ్యం పార్థివం, పునరబ్రవీత్.

అదూరవర్తినీం సిద్ధిం రాజన్విగణయాత్మనః,
ఉపస్థితేయం కల్యాణీ నామ్ని కీర్తితఏవ యత్. 87

అదూరేతి. హే రాజన్, ఆత్మనః సిద్ధిం కార్యస్య, అదూరవర్తినీం శీఘ్రభావినీం, విగణయ విద్ధి, యద్యతఃకారణాత్, కల్యాణీ మంగళమూర్తిః; సూ. "బహ్వాదిభ్య

శ్చేతిజీష్'', ఇయం ధేనుః, నామ్ని నామధేయే, కీర్తితే కథిత ఏవ. ఉపస్థితా ఆగతా.

వన్యవృత్తిరిమాం శశ్వదాత్మానుగమనేన గామ్,
విద్యామభ్యసనేనేవ ప్రసాదయితుమర్హసి. 88

వన్యవృత్తిరితి. వనే భవం వన్యం కందమూలఫలాదికం, వృత్తిరాహారో యస్య సః తథా భూతస్సన్; ని. ''వృత్తిర్వర్తనజీవనే'' త్యమరః. ఇమాం గాం శశ్వత్సదా, ఆప్రసాదమవిచ్ఛేదేనేత్యర్థః. ఆత్మన స్తవ కర్తుః అనుగమనేన అనుసరణేన, అభ్యసనేన అనుష్ఠాతురభ్యాసేన, విద్యామివ, ప్రసాదయితుం ప్రసన్నాం కర్తుం, అర్హసి.

ప్రస్థితాయాం ప్రతిష్ఠేథాః స్థితాయాం స్థితిమాచర,
నిషణ్ణాయాం నిషీదాస్యాం పీతాంభసి పిబేరపః. 89

గవానుసరణప్రకారమాహ—ప్రస్థితాయామితి, అస్యాం ధేన్వాం, ప్రస్థితాయాం సత్యాం, ప్రతిష్ఠేథాః ప్రయాహి; సూ. ''సమవప్రవిభ్యస్థ'' ఇత్యాత్మనేపదం, స్థితాయాం నివృత్తగతికాయాం, స్థితిమాచర స్థితిం కురు, తిష్ఠేత్యర్థః నిషణ్ణాయాముపవిష్టాయాం, నిషీద ఉపవిశ; సూ. ''విధ్యర్థే లోట్'' పీతమంభో యయా తస్యాం పీతాంభసి సత్యాం, అపః, పిబేః పిబ.

వధూర్భక్తిమతీ చైనామర్చితామాతపోవనాత్,
ప్రయతా ప్రాతరన్వేతు సాయం ప్రత్యుద్వ్రజేదపి. 90

వధూరితి. వధూః జాయా, భక్తిమతీ సతీ, ప్రయతా నియతచిత్తా సతీ గంధాదిభిరర్చితాం ఏనాం గాం, ప్రాతః, ఆతపోవనాదన్వేతు అనుగచ్ఛతు ఆఙ్మర్యాదాయాం, పదద్వయం చైతత్, సాయమపి, ప్రత్యుద్వ్రజేత్, ప్రత్యుద్గచ్ఛేత్, సూ. ''విధ్యర్థేలిఙ్.''

ఇత్యాప్రసాదాదస్యాస్త్వం పరిచర్యాపరో భవ,
అవిఘ్నమస్తు తే స్థేయాః పితేవ ధురి పుత్రిణామ్. 91

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ త్వం, ఆప్రసాదాత్ ప్రసాదపర్యంతం; సూ. ''ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోః'' రిత్యస్య వైభాషికత్వాత్సమాసత్వం, అస్యాః ధేనోః, పరిచర్యాపరః శుశ్రూషాపరో భవ. తే తవ. అవిఘ్నం విఘ్నాభావః. అస్తుః సూ. ''అవ్యయంవిభక్తి'' త్యాదినా అర్థాభావేఽవ్యయీభావః. పితేవ పుత్రిణాం సత్పుత్రవతాం. సూ. ''ప్రశంసాయామిని'' నిప్రత్యయః, ధుర్యగ్రే, స్థేయాః; సూ. తిష్ఠతేర్యాశీరర్థేలిఙ్, తత ఏకారాదేశః, త్వత్సదృశ ఏవ తే పుత్రోఽస్త్వితి భావః.

తథేతి ప్రతిజగ్రాహ ప్రీతిమాంత్సపరిగ్రహః,
ఆదేశం దేశకాలజ్ఞశ్శిష్యశ్శాసితురానతః. 92

తథేతి. దేశకాలజ్ఞః, దేశోఽగ్నిసన్నిధిః, కాలోఽగ్నిహోత్రావసానకాలః, విశిష్టదేశకాలోత్పన్నమార్గజ్ఞానమవ్యాహతమితి జానన్, అత ఏవ ప్రీతిమాన్. శిష్యః, అంతేవాసీ. ని "ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్య" ఇత్యమరః. స రాజా సపరిగ్రహః సపత్నీకస్సన్. ని. "పత్నీపరిజనాదానమూలశాపాః పరిగ్రహా" ఇత్యమరః, ఆనతః వినయనమ్రస్సన్నిత్యర్థః. శాసితురాదేశితుః గురోర్వసిష్ఠస్య. ఆదేశమాజ్ఞాం, తథేతి, ప్రతిజగ్రాహ, యథోద్దిష్టం తథైవ కరోమీత్యంగీకృతవానిత్యర్థః.

అథ ప్రదోషే దోషజ్ఞస్సంవేశాయ విశాంపతిమ్,
సూనుస్సూనృతవాక్ స్రష్టుర్విససర్జోర్జితశ్రియమ్. 93

అథేతి. అథ. ప్రదోషే, రజనీముఖే; ని. "ప్రదోషోరజనీముఖ మి"త్యమరః, దోషజ్ఞః విద్వాన్; ని. "విద్వాన్విపశ్చిద్దోషజ్ఞ" ఇత్యమరః, సూనృతవాక్ సత్యప్రియవాక్ ని. "ప్రియం సత్యం చ సూనృత మి" తి హలాయుధః, స్రష్టుస్సూనుః బ్రహ్మపుత్రః మునిః అనేన ప్రకృతకార్యనిర్వాహకత్వం సూచితం, ఊర్జితశ్రియం, విశాంపతిం మనుజేశ్వరం; ని. "ద్వౌ విశౌ వైశ్యమనుజావి"త్యమరః. సంవేశాయ నిద్రాయై, విససర్జ ఆజ్ఞాపయామాస, ని. "స్యాన్నిద్రాశయనం స్వాపస్స్వప్నస్సంవేశ ఇత్యపీ"త్యమరః.

సత్యామపి తపస్సిద్ధౌ నియమాపేక్షయా మునిః,
కల్పవిత్కల్పయామాస వన్యామేవాస్య సంవిధామ్. 94

సత్యామితి. కల్పవిత్ వ్రతచర్యాప్రయోగాభిజ్ఞః మునిః, తపస్సిద్ధౌ సత్యామపి, తపసైవ రాజయోగ్యాహారసంపాదనసామర్థ్యే సత్యపీత్యర్థః, నియమాపేక్షయా, తదాప్రభృత్యేవ వ్రతచర్యాపేక్షయా, అస్య రాజ్ఞః, వన్యామేవ, సువిధీయతే అనయేతి సంవిధా కుశాదిశయనసామగ్రీ, తాం, సూ. "ఆతశ్చోపసర్గే" ఇత్యాఙ్ ప్రత్యయః "అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామి"తి కర్మార్థత్వం, కల్పయామాస సంపాదయామాస.

నిర్దిష్టాం కులపతినా స పర్ణశాలా
మధ్యాస్య ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః,

తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం
సంవిష్టః కుశశయనే నిశాం నినాయ. 95

ఇతి శ్రీమత్కాళిదాసకృతౌ, రఘువంశే, మహాకావ్యే, ప్రథమస్సర్గః.

నిర్దిష్టామితి. స రాజా, కులపతినా మునికులేశ్వరేణ వసిష్ఠేన నిర్దిష్టాం పర్ణశాలాం, అధ్యాస్య అధిష్ఠాయ, తస్యామధిష్ఠానం, కృత్వేత్యర్థః సూ. "అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే" త్యాదినా ఆధారస్య కర్మత్వే ద్వితీయా, ప్రయతో నియతః, పరిగ్రహః పత్నీ, ద్వితీయా యస్య స తథోక్తః, కుశానాం శయనే సంవిష్టః సుప్తస్సన్, తస్య వసిష్ఠస్య, శిష్యాణాం, అధ్యయనేన అపరరాత్రవేదపఠనేన నివేదితః అవసానో యస్యాస్తాం, నిశాం నినాయ గమయామాస, అపరరాత్రాధ్యయనే-మనుః శ్లో. "న నిశాంతే పరిశ్రాంతో బ్రహ్మాధీత్య పునస్స్వపేత్", గౌతమశ్చ. "న చాప్యపరరాత్రాదావధీత్య హి పునస్స్వపే ది"తి. ప్రహర్షిణీవృత్తమేతత్, ఉక్తం చ. శ్లో. "మ్నౌ జ్రౌ గస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమి"తి.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం ప్రథమస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

ద్వితీయసర్గప్రారంభః.

అథ ప్రజానామధిపః ప్రభాతే
జాయాప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యాం,
వనాయ పీతప్రతిబద్ధవత్సాం
యశోధనో ధేనుమృషే ర్ముమోచ. 1

అథేతి. అథ నిశాపనయనానంతరం, యశ ఏవ ధనం యస్య స యశోధనః= కీర్తిసంపన్నః, ప్రజానామధిపో దిలీపః, ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే, జాయయా సుదక్షిణయా ప్రతిగ్రాహితే స్వీకారితే, గంధమాల్యే, యయా సా-జాయాప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యా, తాం, పీతం పానమస్యాస్తీతి పీతః, పీతవానిత్యర్థః, సూ. "అర్శఆదిభ్యోజి" త్యచ్ ప్రత్యయః. పీతా గావో భుక్తా బ్రాహ్మణా ఇతి మహాభాష్యప్రయోగదర్శనాత్, పీతః, ప్రతిబద్ధః, వత్సో యస్యాస్తాం, ఋషేర్ధేనుం, వనాయ వనం గంతుం, ముమోచ; సూ. "క్రియార్థోపపదే" త్యాదినా చతుర్థీ, జాయాపదసామర్థ్యాత్సుదక్షిణాయాః పుత్రజననయోగ్యత్వమస్తీతిసూచితం, తథా చ శ్రుతిః. "పతిర్జాయాం ప్రవిశతి గర్భో భూత్వా సమాతరం, తస్యాం పునర్నవో భూత్వా దశమే మాసి జాయతే తజ్జాయా జాయా భవతి యదస్యాం జాయతే పున"రితి. యశోధన ఇత్యనేన పుత్రవత్తాకీర్తిలోభాద్రాజానస్థే౽పి గోరక్షణే ప్రవృత్త ఇతి గమ్యతే, అస్మింత్సర్గే వృత్తముపజాతిః; శ్లో. "స్యాదింద్రవజ్రాయది తౌ జగౌగః ఉపేంద్రవజ్రాజతజాస్తతోగౌ" విత్యుక్తం కేదారేణ. "అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజః పాదా యదీయా ఉపజాతయస్తా" ఇతి.

తస్యాః ఖురన్యాసపవిత్రపాంసు
మపాంసులానాం ధురి కీర్తనీయా,
మార్గం మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ
శ్రుతేరివార్థం స్మృతిరన్వగచ్ఛత్. 2

తస్యా ఇతి. పాంసవో దోషా ఆసాం సంతీతి పాంసులాః స్వైరిణ్యః; ని. “స్వైరిణీ పాంసులే”త్యమరః;సూ. “సిధ్మాదిభ్యశ్చే”తి లచ్ ప్రత్యయః, తా న భవంతీత్యపాంసులాః తాసాం, ధురి అగ్రే, కీర్తనీయా పరిగణనీయా, మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ దిలీపధర్మపత్నీ సుదక్షిణా, ఖురన్యాసైః, పవిత్రపాంసుం తస్యాః ధేనోః, మార్గం, స్మృతిః మన్వాదివాక్యం, శ్రుతేర్వేదవాక్యస్య, అర్థ మభిధేయమివ, అన్వగచ్ఛత్ అనుసృతవతీ, యథాస్మృతిః శ్రుతిక్షుణ్ణమేవార్థమనుసరతి, తథా సాపి గోఖురక్షుణ్ణమేవ మార్గమనుససారేత్యర్థః. ధర్మపత్నీత్యత్ర అశ్వఘాసాదివత్తాదర్థ్యే షష్ఠీసమాసః, ప్రకృతివికారాభావాత్ పాంసులపదవ్యావృత్త్యా అపాంసులేతి విరోధాలంకారో ధ్వన్యతే.

నివర్త్య రాజా దయితాం దయాళు
స్తాం సౌరభేయీం సురభిర్యశోభిః,
పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాం
జుగోప గోరూపధరామివోర్వీమ్. 3

నివర్త్యేతి. దయాళుః కారుణికః; ని. “స్యాద్దయాళుః కారుణిక” ఇత్యమరః. సూ. ‘స్పృహిగృహీ”త్యాదినా ఆళుచ్ ప్రత్యయః. యశోభిః, సురభిః మనోజ్ఞః; ని. “సురభిస్స్యాన్మనోజ్ఞేఽపీ”తి శాశ్వతః. స రాజా, దయితాం, నివర్త్య, సౌరభేయీం కామధేనుసుతాం, నందినీం, ధరంతీతిధరాః. సూ. పచాద్యచ్. పయసాం ధరాః పయోధరాః స్తనాః. ని. “స్త్రీస్తనాబ్దౌ పయోధరా”విత్యమరః. అపయోధరాః పయోధరాస్సంపద్యమానా భూతాః పయోధరీభూతాః; సూ. అభూతతద్భావేచ్విః, కుగతిప్రాదయఇతిసమాసః, పయోధరీభూతాశ్చత్వారస్సముద్రా యస్యాస్తాం. సూ. “అనేకమన్యపదార్థ” ఇత్యనేకపదగ్రహణసామర్థ్యాత్ త్రిపదో బహువ్రీహిః. గోరూపస్య ధరాం ఉర్వీం వసుధామివ; ని. “వసుధోర్వీవసుంధరే”త్యమరః. జుగోప రరక్ష భూరక్షణప్రయత్నేనైవ రరక్షేతి భావః; సూ. “గుపూరక్షణ”ఇతి ధాతోః కర్తరిలిట్.

వ్రతాయ తేనానుచరేణ ధేనో
ర్న్యషేధి శేషోఽప్యనుయాయివర్గః,
న చాన్యత స్తస్య శరీరరక్షా
స్వవీర్యగుప్తా హి మనోః ప్రసూతిః. 4

వ్రతాయేతి. వ్రతాయ, ధేనోరనుచరేణ, న తు జీవనాయేతి భావః. తేన దిలీపేన, శేషోఽప్యవశిష్టోఽపి, అనుయాయివర్గః అనుచరసమూహః, న్యషేధి నివర్తితః, శేషత్వం

సుదక్షిణాపేక్షయా, కథం తర్హ్యాత్మరక్షణమిత్యత ఆహ—నచేతి. తస్య దిలీపస్య, శరీర రక్షా చ, అన్యతః పురుషాంతరాత్, న చ, హి యస్మాత్, మనోః, ప్రసూయత ఇతి ప్రసూతిః సంతతిః, స్వవీర్యగుప్తా స్వపరాక్రమేణ రక్షితా, న హి స్వపరాక్రమనిర్వాహకస్య పరాపేక్షేతి భావః.

ఆస్వాదవద్భిః కబళై స్తృణానాం
కండూయనై ర్దంశనివారణై శ్చ,
అవ్యాహతై స్స్వైరగతై శ్చ తస్యా
స్సమ్రాడ్సమారాధనతత్పరోఽభూత్. 5

ఆస్వాదవద్భిరితి. సమ్రాట్ మండలేశ్వరః; ని. "యేనేష్టం రాజసూయేన మండలస్యేశ్వరశ్చ యః, శాస్తి యశ్చాజ్ఞయా రాజ్ఞస్స సమ్రాడి"త్యమరః. స రాజా, ఆస్వాదవద్భిః రసవద్భిః; తృణానాం కబళైః గ్రాసైః కండూయనైః, దంశానాం వనమక్షికాణాం, నివారణైశ్చ; ని. "దంశస్తు వనమక్షికే"త్యమరః, అవ్యాహతైరప్రతిహతైః, స్వైరగతైః స్వచ్ఛందగమనైశ్చ, తస్యాః ధేన్వాః, సమారాధనతత్పరః, శుశ్రూషాసక్తః అభూత్, తదేవ పరం ప్రధానం యస్య తత్పరః; ని. "తత్పరే ప్రసితాసక్తా" విత్యమరః.

స్థితః స్థితాముచ్చలితః ప్రయాతాం
నిషేదుషీ మాసనబంధధీరః,
జలాభిలాషీ జలమాదదానాం
ఛాయేవ తాం భూపతిరన్వగచ్ఛత్. 6

స్థిత ఇతి. భూపతిః దిలీపః, తాం గాం, స్థితాం, సతీం, స్థితస్సన్. స్థితిరూర్ధ్వావస్థానం, ప్రయాతాం ప్రస్థితాం సతీం, ఉచ్చలితః ప్రస్థితస్సన్ నిషేదుషీం నిషణ్ణాం సతీం, ఉపవిష్టామిత్యర్థః; సూ. "భాషాయాం సదవసశ్రువ"ఇతి క్వసు ప్రత్యయః, ఉగితశ్చేతి జీప్, ఆసనస్య బంధే ఉపవేశనే, ధీరః స్థిరః, ఉపవిష్టస్సన్నిత్యర్థః. జలం ఆదదానాం పిబంతీం సతీం. జలాభిలాషీ సన్ పిబన్నిత్యర్థః, ఇత్థం, ఛాయేవ, అన్వగచ్ఛత్ అనుసృతవాన్.

స న్యస్తచిహ్నామపి రాజ్యలక్ష్మీం
తేజోవిశేషానుమితాం దధానః,
ఆసీదనావిష్కృతదానరాజి
రంతర్మదావస్థ ఇవ ద్విపేంద్రః. 7

స ఇతి. న్యస్తాని పరిహృతాని, చిహ్నాని ఛత్రచామరాదీని, యస్యాస్తాం, తథాభూతామపి, తేజోవిశేషేణ ప్రభాతిశయేన, అనుమితాం, సర్వధారాజ్ఞైవాయంభవేది

త్యభ్యాహితాం, రాజ్యలక్ష్మీం దధానః, స రాజా, అనావిష్కృతదానరాజిః, బహిర ప్రకటితమదరేఖః, అంతర్గతా మదావస్థా యస్య స తథాభూతః, ద్విపేంద్ర ఇవ, అభూత్.

లతాప్రతానోద్గ్రథితైస్స కేశై
రధిజ్యధన్వా విచచార దావమ్,
రక్షాపదేశాన్మునిహోమధేనో
ర్వన్యాన్వినేష్యన్నివ దుష్టసత్త్వాన్. 8

లతేతి. లతానాం వల్లీనాం; ని. "వల్లీతు వ్రతతిర్లతే"త్యమరః. తాం ప్రతానైః కుటిలతంతుభిః, ఉత్, ఉన్నమయ్య; గ్రథితాః బద్ధాః యే కేశాః, తైరుపలక్షితః; సూ. "ఇత్థం భూతలక్షణ" ఇతి, తృతీయా, స రాజా, అధిజ్యమారోపితమౌర్వీకం, ధనుర్యస్య సోఽధిజ్యధన్వా సన్; సూ. "ధనుషశ్చే"త్యనజాదేశః, మునిహోమధేనోః, రక్షాపదేశాత్ రక్షణవ్యాజాత్, వన్యాన్ వనేభవాన్, దుష్టసత్త్వాన్ దుష్టజంతూన్ ని. "ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ తు జంతుష్వి"త్యమరః. వినేష్యన్ శిక్షయిష్యన్నివ, దావం వనం విచచార; ని. "వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావఇహేష్యతే" ఇతి యాదవః. వనే సంచచారేత్యర్థః, సూ. "దేశకాలాధ్వగంతవ్యాః కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణా మి"తి. దావస్య కర్మత్వమ్.

విసృష్టపార్శ్వానుచరస్య తస్య
పార్శ్వద్రుమాః పాశభృతా సమస్య,
ఉదీరయామాసురివోన్మదానా
మాలోకశబ్దం వయసాం విరావైః. 9

విసృష్టేత్యాదిభిష్షడ్భిః శ్లోకైస్తస్య మహామహిమతయా ద్రుమాదయోఽపిరాజోపచారం చక్రురిత్యాహ—విసృష్టేతి. విసృష్టాః పార్శ్వానుచరాః పార్శ్వవర్తినో జనాః యేన తస్య, పాశభృతా వరుణేన సమస్య తుల్యస్య అనేన, అనుభావసూచితః తస్య రాజ్ఞః, పార్శ్వద్రుమాః, ఉన్మదానాముత్కటమదానాం, వయసాం ఖగానాం ని. "ఖగబాల్యాదినోర్వయ"ఇత్యమరః విరావైః, ఆలోకశబ్దం, ఆలోకస్య వాచకః శబ్దః ఆలోకయేతి శబ్దమిత్యర్థః. ఉదీరయామాసురివ, అవదన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా.

మరుత్ప్రయుక్తాశ్చ మరుత్సఖాభం
తమర్చ్యమారాదభివర్తమానం,
అవాకిరన్బాలలతాః ప్రసూనై
రాచారలాజైరివ పౌరకన్యాః. 10

మరుదితి. మరుత్ప్రయుక్తాః వాయునా ప్రేరితాః, బాలలతాః, ఆరాత్సమీపే అభివర్తమానం; ని. "ఆరాద్దూరసమీపయోః" రిత్యమరః. మరుతః వాయోస్సఖా మరుత్సఖః అగ్నిః. ఇవ, ఆభాతీతి మరుత్సఖాభః: సూ. "ఆతశ్చోపసర్గే" ఇతి కప్రత్యయః, అర్చ్యం, తం దిలీపం, ప్రసూనైః పుష్పైః, పౌరకన్యాః, పౌర్యశ్చ తాః కన్యాశ్చ పౌరకన్యాః, ఆచారార్థైర్లాజైః ఆచారలాజైరివ, అవాకిరన్, తస్యోపరి విక్షిప్తవత్య ఇత్యర్థః, సఖా హి సఖాయమాగతముపచరతీతి భావః.

ధనుర్భృతోఽప్యస్య దయార్ద్రభావ
మాఖ్యాతమంతఃకరణై ర్విశంకైః,
విలోకయంత్యో వపురాపురక్ష్ణాం
ప్రకామవిస్తారఫలం హరిణ్యః. 11

ధనుర్భృతఇతి. ధనుర్భృతోఽప్యస్య రాజ్ఞః, ఏతేన భయసంభావనా దర్శితా తథాపి విశంకైః నిర్భీకైః, అంతఃకరణైః కర్తృభిః, దయయా కృపారసేన, ఆర్ద్రః సిక్తః భావోఽభిప్రాయో యస్య తత్ దయార్ద్రభావం తదాఖ్యాతం దయార్ద్రభావమేతదిత్యాఖ్యాత మిత్యర్థః; ని. "భావస్సత్తా స్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మ జన్మ స్వి"త్యమరః-తథావిధం, వపుః విలోకయంత్యః హరిణ్యః, అక్ష్ణాం, ప్రకామవిస్తారస్యాత్యంత విశాలతాయాః. ఫలం హేతుకృతం; ని. "సస్యే హేతుకృతే ఫలమి"త్యమరః, ఆపుః, "విమలం కలుషీభవచ్చ చేతః కథయత్యేవ హితైషిణం రిపుం"వేతి న్యాయేన స్వాంతః కరణవృత్తి ప్రామాణ్యాదేవ విస్రబ్ధం దదృశురిత్యర్థః.

స కీచకైర్మారుతపూర్ణ రంధ్రైః
కూజద్భిరాపాదితవంశకృత్యమ్,
శుశ్రావ కుంజేషు యశస్స్వముచ్చై
రుద్గీయమానం వనదేవతాభిః. 12

స ఇతి. స దిలీపః, మారుతేన వాయునా. పూర్ణాని పూరితాని రంధ్రాణి యేషాం తైస్తథోక్తైః. అతఏవ. కూజద్భిః స్వనద్భిః కీచకైః, వేణువిశేషైః; ని. "వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనంత్యనిలోద్ధతాః" ఇత్యమరః. వంశః సుషిరవాద్యవిశేషః, ని. "వంశాదికం తు సుషిరమి"త్యమరః. ఉచ్చైఃఆపాదితం సంపాదితం, వంశస్య కృత్యం కార్యం, యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, కుంజేషు లతాగృహేషు; "నికుంజ కుంజౌ వా క్లీబే లతాదిపిహితోదర" ఇత్యమరః, వనదేవతాభిః, ఉద్గీయమానం ఉచ్చైర్గీయమానం స్వం స్వకీయం, యశః కీర్తిం. శుశ్రావ శ్రుతవాన్.

పృక్తస్తుషారైర్గిరినిర్ఝరాణా
మనోకహాకంపితపుష్పగంధీ,
తమాతపక్లాంతమనాతపత్ర
మాచారపూతం పవనస్సిషేవే. 13

పృక్తఇతి. గిరిషు నిర్ఝరాణాం శైలనదీప్రవాహాణాం; ని. "ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝరః" ఇత్యమరః. తుషారైః శీకరైః; ని. "తుషారౌ హిమశీకరావి"తి శాశ్వతః పృక్తస్సంపృక్తః, అనోకహానాం వృక్షాణాం ఆకంపితాని ఈషత్కంపితాని, యాని, పుష్పాణి తేషాం యో గంధః, సోఽస్యాస్తీతి తథోక్తం, ఈషత్కంపితపుష్పగంధవాన్ ఏవం శీతమందసురభిః; పవనః వాయుః, అనాతపత్రం, వ్రతార్థం పరిహృతచ్ఛత్రం, అతఏవ, ఆతపక్లాంతం, ఆతపేన సూర్యతేజసా, క్లాంతం ఖిన్నం, ఆచారపూతం ఆచారశుద్ధం తం దిలీపం సిషేవే, ఆచారపూతత్వాత్స రాజా జగత్పావనస్యాపి పవనస్య సేవ్య ఆసీదితి భావః.

శశామ వృష్ట్యాపి వినా దవాగ్ని
రాసీద్విశేషా ఫలపుష్పవృద్ధిః,
ఊనం న సత్త్వేష్వధికో బబాధే
తస్మిన్వనం గోప్తరి గాహమానే. 14

శశామేతి. గోప్తరి రక్షకే తస్మిన్రాజ్ఞి, వనం గాహమానే ప్రవిశతి సతి, వృష్ట్యా వినాపి, దవాగ్నిః శశామ శాంతిం ప్రాప, ఫలానాం పుష్పాణాం, వృద్ధిః, విశిష్యత ఇతి విశేషా అతిశయితా, ఆసీత్; సూ. కర్మార్థేఘఞ్ ప్రత్యయః, సత్త్వేషు జంతుషు, మధ్యే, సూ. యతశ్చ, నిర్ధారణమితిసప్తమీ, అధికః ప్రబలో వ్యాఘ్రాదిః ఊనం దుర్బలం హరిణాదికం, న బబాధే న హినస్తిస్మ.

సంచారపూతాని దిగంతరాణి
కృత్వా దినాంతే నిలయాయ గంతుమ్,
ప్రచక్రమే పల్లవరాగతామ్రా
ప్రభా పతంగస్య మునేశ్చ ధేనుః. 15

సంచారేతి. పల్లవస్య, రాగోవర్ణః పల్లవరాగః, ని. "రాగోఽనురాగేమాత్సర్యేక్లేశాదౌ లోహితాదిష్వి"తి శాశ్వతః. స ఇవ తామ్రా, పల్లవరాగతామ్రా పతంగస్య సూర్యస్య. ప్రభా కాంతిః. ని. "పతంగః పక్షిసూర్యయో"రితి శాశ్వతః. మునేః ధేనుశ్చ దిగంతరాణి దిశామవకాశాన్. ని. "అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధి భేద

తాదర్థ్యే" ఇత్యమరః, సంచారేణ, పూతాని శుద్ధాని, కృత్వా, దినాంతే సాయంకాలే, నిలయాయ అస్తమయాయ, ధేనుపక్షే, ఆలయాయ చ, గంతుం, ప్రచక్రమే.

తాం దేవతాపిత్రతిథిక్రియార్థా
మన్వగ్యయౌ మధ్యమలోకపాలః,
బభౌ చ సా తేన సతాం మతేన
శ్రద్ధేవ సాక్షాద్విధినోపపన్నా. 16

తామితి, మధ్యమలోకపాలః భూపాలో దిలీపః, దేవతాపిత్రతిథీనాం, క్రియాః, యాగశ్రాద్ధదానాని, తా ఏవ, అర్థః ప్రయోజనం, యస్యాస్తాం ధేనుం, అన్వక్ అనుపదం, యయౌ, సతాం మతేన సద్భిః సమ్మాన్యమానేన, సూ. "మతిబుద్ధీ" త్యాదినా వర్తమానే క్తః, క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ, తేన రాజ్ఞా ఉపపన్నా యుక్తా, సా ధేనుః, సతాం మతేన, విధినా అనుష్ఠానేన, ఉపపన్నా, శ్రద్ధా ఆస్తిక్యబుద్ధిరివ, బభౌ.

స పల్వలోత్తీర్ణవరాహయూథా
న్యావాసవృక్షోన్ముఖబర్హిణాని,
యయౌ మృగాధ్యాసితశాద్వలాని
శ్యామాయమానాని వనాని పశ్యన్. 17

స ఇతి. స రాజా, పల్వలేభ్యః అల్పజలాశయేభ్యః ఉత్తీర్ణాని నిర్గతాని, వరాహాణాం యూథాని కులాని, యేషాం తాని, బర్హాణ్యేషాం సంతీతి బర్హిణాః మయూరాః; ని. "మయూరో బర్హిణో బర్హీ"త్యమరః. సూ. ఫలబర్హాభ్యామినజ్వక్తవ్యః, ఆవాసవృక్షోన్ముఖాః బర్హిణాః యేషు తాని శాదాః బాలతృణాని యేషు సంతీతి శాద్వలాః, శష్పశ్యామా దేశాః; ని. "శాద్వలశ్శాదహరిత" ఇత్యమరః. "శాదః కర్దమశష్పయో"రితి విశ్వః. సూ. "నడశాదాభ్యాంవలజ్"ితి వలచ్ ప్రత్యయః, మృగైరధ్యాసితా అధిష్ఠితాః, శాద్వలా యేషు తాని, శ్యామాయమానాని, వరాహబర్హిణాధిక్యమహిమ్నా శ్యామాని భవంతి; సూ. "లోహితాదిభ్యఃక్యషి" తిక్యష్ ప్రత్యయః, వాక్యషఇత్యాత్మనేపదేశానచ్, తాని వనాని, పశ్యన్, యయౌ.

ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నా
ద్గృష్టిర్గురుత్వాద్వపుషో నరేంద్రః,
ఉభావలంచక్రతురంచితాభ్యాం
తపోవనావృత్తిపథం గతాభ్యామ్. 18

ఆపీనేతి. గృష్టిః సకృత్ప్రసూతా గౌః; ని. "సకృత్ ప్రసూతా గౌర్గృష్టి" రితి హలాయుధః. నరేంద్రశ్చ, ఉభౌ యథాక్రమం, ఆపీనమూధః; ని. "ఊధస్తు క్లీబమాపీన" ఇత్యమరః. తద్భారోద్వహనే, ప్రయాసాత్, వపుషో గురుత్వాచ్చ, అంచితాభ్యాం చారుభ్యాం తాభ్యాం గమనాభ్యాం, తపోవనావృత్తేః, పంథానం తపోవనావృత్తిపథం వనాదాగమనమార్గం; సూ. "ఋక్పూరబ్ధూ" రిత్యాదినా అకార ప్రత్యయస్సమాసాంతః, అలంచక్రతుః భూషితవంతౌ.

వసిష్ఠధేనోరనుయాయినం త
మావర్తమానం వనితా వనాంతాత్,
పపౌ నిమేషాలసపక్ష్మపఙ్క్తి
రుపోషితాభ్యామివ లోచనాభ్యామ్. 19

వసిష్ఠేతి. వసిష్ఠధేనోర్నందిన్యాః, అనుయాయినమనుచరం, వనాంతాత్, ఆవర్తమానం ప్రత్యాగచ్ఛంతం, తం దిలీపం, వనితా జనితాత్యంతానురాగా సుదక్షిణా; ని. "వనితా జనితాత్యర్థానురాగాయాం చ యోషితి" త్యమరః. నిమేషేణ, అలసా మందా, పక్ష్మణాం పఙ్క్తిర్యస్యాస్సా, నిమేషరహితా సతీత్యర్థః, లోచనాభ్యాం కరణాభ్యాం, ఉపోషితాభ్యామివ, ఉపవాసో భోజననివృత్తిః, తం కృతవద్భ్యామివ; సూ. వసతేః కర్తరి క్తః, పపౌ, యథా ఉపోషితోఽతితృష్ణయా జలాదికమధికం పిబతి, తద్వదతితృష్ణయా సా సుదక్షిణా దిలీపమధికం వ్యలోకయదిత్యర్థః.

పురస్కృతా వర్త్మని పార్థివేన
ప్రత్యుద్గతా పార్థివధర్మపత్న్యా,
తదంతరే సా విరరాజ ధేను
ర్దినక్షపామధ్యగతేవ సంధ్యా. 20

పురస్కృతేతి. వర్త్మని మార్గే, పార్థివేన పృథివ్యా ఈశ్వరేణ దిలీపేన; సూ. తస్యేశ్వర ఇత్యణ్ ప్రత్యయః, పురస్కృతా అగ్రతః కృతా, ధర్మస్య పత్నీ ధర్మపత్నీ ధర్మార్థా పత్నీత్యర్థః, అశ్వఘాసాదివత్తాదర్థ్యే షష్ఠీసమాసః. తయా, పార్థివస్య ధర్మపత్న్యా, ప్రత్యుద్గతా అభిముఖీకృతా, సా ధేనుః, తదంతరే తయోర్దంపత్యోర్మధ్యే దినక్షపయోః దినరాత్ర్యోః, మధ్యగతా, సంధ్యేవ, విరరాజ, పూర్వార్ధేనైవ తదంతరవర్తిత్వే సిద్ధే, పునస్తదంతర ఇతి గ్రహణమత్రోపమేయోపమానయోః క్రమావస్థాన మాత్రసాదృశ్యవివక్షార్థ మితి మంతవ్యమ్.

ప్రదక్షిణీకృత్య పయస్వినీం తాం
సుదక్షిణా సాక్షతపాత్రహస్తా,
ప్రణమ్య చానర్చ విశాలమస్యాః
శృంగాంతరం ద్వారమివార్థసిద్ధేః. 21

ప్రదక్షిణీకృత్యేతి. అక్షతానాం పాత్రేణ సహ వర్తత ఇతి సాక్షతపాత్రః తాదృశో హస్తో యస్యాస్సా, సుదక్షిణా, పయస్వినీం ప్రభూతక్షీరాం, తాం ధేనుం, ప్రదక్షిణీకృత్య ప్రణమ్య చ, అస్యాః ధేనోః, విశాలం, శృంగాంతరం శృంగమధ్యం, అర్థసిద్ధేః, ద్వారం ప్రవేశమార్గమివ, ఆనర్చ అర్చయామాస; సూ. "అర్చపూజాయాం" అర్చతే ర్భ్వాదికాల్లిట్, అజాదేస్తు ద్వితీయస్యేతి ద్విర్భావః, తస్మాన్నుడితి నుడాగమః.

వత్సోత్సుకాపి స్తిమితా సపర్యాం
ప్రత్యగ్రహీత్సేతి ననందతుస్తౌ,
భక్త్యోపపన్నేషు హి తద్విధానాం
ప్రసాదచిహ్నాని పురఃఫలాని. 22

వత్సేతి. సా ధేనుః, వత్సోత్సుకాపి వత్సే ఉత్కంఠితాపి, స్తిమితా నిశ్చలా సతీ, సపర్యాం పూజాం; ని. "పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమా" ఇత్యమరః. ప్రత్యగ్రహీత్, ఇతి హేతోః, తౌ దంపతీ, ననందతుః. పూజాస్వీకరణస్యానందహేతుత్వమాహ-భక్త్యేతి. పూజ్యేష్వనురాగో భక్తిః, తయా ఉపపన్నేషు యుక్తేషు విషయే తద్విధానాం, తస్యాః ధేనోః, విధేవ విధా ప్రకారో యేషాం తేషాం, మహతామిత్యర్థః, ప్రసాదస్య చిహ్నాని లింగాని, పూజాస్వీకారాదీని, పురఃఫలాని పురోగతాని ప్రత్యాసన్నాని ఫలాని యేషాం తాని హి, అవిలంబితఫలసూచకలింగ దర్శనాదానందో యుజ్యత ఇతి భావః.

గురోస్సదారస్య నిపీడ్య పాదౌ
సమాప్య సాంధ్యం చ విధిం దిలీపః,
దోహావసానే పునరేవ దోగ్ధ్రీం
భేజే భుజోచ్ఛిన్నరిపుర్నిషణ్ణామ్. 23

గురోరితి. భుజోచ్ఛిన్నరిపుః భుజాభ్యాం బాహ్యేన సహాయేన, ఉచ్ఛిన్నాః ఉత్కర్షేణ ఛిన్నాః నిశ్శేషితా రిపవశ్శత్రవః యేన స తథోక్తః, దిలీపః సదారస్య

దారైరరుంధత్యా సహావర్తమానస్య, గురోః, ఉభయోరపీత్యర్థః, పాదౌ, నిషీద్య అభివా ద్య, సాంధ్యం సంధ్యాయాం విహితం, విధిమనుష్ఠానం చ. సమాప్య, దోహావసానే నిషణ్ణామాసీనాం దోగ్ధ్రీమేవ దోహనశీలాం ధేనుమేవ; సూ. తృన్నితి తృన్ప్రత్యయః. పునః భేజే సేవితవాన్; సూ. "భజసేవాయా" మిత్యస్మాల్లిట్. భుజోచ్ఛిష్టనిపుణత్వే నేనాస్య నిర్భీకత్వం సూచితం. దోగ్ధ్రీతి నిరుపపదప్రయోగాదస్యాః కామధుక్త్వం గమ్యతే. అవధారణార్థోఽయ మేవకారోఽస్య కర్త్రంతరప్రవృత్త్యభావం బోధయతి.

తామంతికన్యస్తబలిప్రదీపా
మన్వాస్య గోప్తా గృహిణీసహాయః,
క్రమేణ సుప్తామనుసంవివేశ
సుప్తోత్థితాం ప్రాతరనూదతిష్ఠత్. 24

తామితి. గోప్తా రక్షకః, సః, గృహిణీసహాయః పత్నీద్వితీయస్సన్, ఉభావ పీత్యర్థః. అంతికేన్యస్తాః బలయః ప్రదీపాశ్చ యస్యాస్తాం తథోక్తాం; ని. "కరోప హారయోః పుంసి బలిః ప్రాణ్యంగజే స్త్రియా"మిత్యమరః. తాం పూర్వోక్తాం, నిష ణ్ణాం ధేనుం, అన్వాస్య అనూపవిశ్య, క్రమేణ, సుప్తాం, అన్వనంతరం, సంవివేశ సుష్వా ప, ప్రాతః సుప్తోత్థితాం సుప్తా చ సా ఉత్థితా చ, తాం అనూదతిష్ఠత్ ఉత్థితవాన్. అత్ర అనుశబ్దేన ధేనురాజవ్యాపారయోః పౌర్వాపర్యముచ్యతే, క్రమశబ్దేన తు ధేను వ్యాపారాణామితి న పౌనరుక్త్యం; సూ. కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా.

ఇత్థం వ్రతం ధారయతః ప్రజార్థం
సమం మహిష్యా మహనీయకీర్తేః,
సప్త వ్యతీయుస్త్రిగుణాని తస్య
దినాని దీనోద్ధరణోచితస్య. 25

ఇత్థమితి. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, ప్రజార్థం సంతానాయ, మహిష్యా సమం అభి షిక్తపత్న్యా సహ; ని. "కృతాభిషేకా మహిషీ"త్యమరః. వ్రతం ధారయతః, మహ నీయా పూజ్యా కీర్తిర్యస్య తస్య, దీనానాముద్ధరణే దైన్యవిమోచనే, ఉచితస్య పరిచి తస్య, తస్య నృపస్య, త్రయోగుణాః ఆవృత్తయో యేషాం తాని త్రిగుణాని, త్రిరా వృత్తాని, త్రిగుణితాని, సప్తదినాని, ఏకవింశతిదినానీత్యర్థః. వ్యతీయుః.

అన్యేద్యురాత్మానుచరస్య భావం
జిజ్ఞాసమానా మునిహోమధేనుః,

గంగాప్రపాతాంతనిరూఢశష్పం
గౌరీగురోర్గహ్వరమావివేశ. 26

అన్యేద్యురితి. అన్యేద్యురన్యస్మిన్ దినే ద్వావింశద్దిన ఇత్యర్థః. సూ. "సద్యః, పరుత్పరేత్యాదినా నిపాతనాదవ్యయత్వం." ని. "అద్యాత్రాహ్న్యథపూర్వేఽహ్ని" త్యాదౌ పూర్వోత్తరాపరాత్, తథాఽధరాన్యాన్యతరేతరాత్పూర్వేద్యురాదయ" ఇత్యమరః మునిహోమధేనుః, ఆత్మానుచరస్య నృపస్య, భావమభిప్రాయం, దృఢభక్తిత్వం; ని. "ఆకృతిర్మతమాకూతం భావోఽభిప్రాయ ఆశయ" ఇతి యాదవః. జిజ్ఞాసమానా జ్ఞాతుమిచ్ఛంతీ. సూ. "జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాంసన" ఇత్యాత్మనేపదం, తస్మాచ్ఛానచ్ ప్రత్యయః, ప్రపతత్యస్మిన్నితి ప్రపాతః, పతనప్రదేశః, గంగాయాః ప్రపాతః తస్య అంతే సమీపే, నిరూఢాః జాతాః; శష్పాః బాలతృణాని, యస్మిన్ తత్, ని. "శష్పం బాలతృణం శష్ప" ఇత్యమరః. గౌరీగురోః పార్వతీపితుర్హిమవతః గహ్వరం గుహాం, ఆవివేశ.

సా దుష్ప్రధర్షా మనసాపి హింస్రై
రిత్యద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన,
అలక్షితాభ్యుత్పతనో నృపేణ
ప్రసహ్య సింహః కిల తాం చకర్ష. 27

సేతి. సా ధేనుః, హింస్రైః వ్యాఘ్రాదిభిర్ఘాతుకజంతుభిః, మనసాపి, దుష్ప్రధర్షా దుర్ధర్షేతి హేతోః, అద్రిశోభాయాం, ప్రహితేక్షణేన దత్తదృష్టినా, నృపేణ, అలక్షితం, అభ్యుత్పతనం అభిముఖ్యేనోత్ప్లుత్య పతనం యస్య సః, సింహః, తాం ధేనుం ప్రసహ్య హఠాత్: ని. "ప్రసహ్య తు హఠార్థక" మిత్యమరః చకర్ష కిల, కిలేత్యళీకే.

తదీయమాక్రందితమార్తసాధో
ర్గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘమ్,
రశ్మిష్వివాదాయ నగేంద్రసక్తాం
నివర్తయామాస నృపస్య దృష్టిమ్- 28

తదీయమితి. గుహానిబద్ధేన ప్రతిశబ్దేన ప్రతిధ్వనినా, దీర్ఘం తస్యా ఇదం తదీయం, ఆక్రందితమార్తఘోషం, ఆర్తేష్వాపన్నేషు సాధోర్హితకారిణః, నృపస్య, దిలీపస్య నగేంద్రసక్తాం దృష్టిం, రశ్మిషు ప్రగ్రహేషు, ని. "కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ" ఇత్యమరః. ఆదాయేవ గృహీత్వేవ, నివర్తయామాస.

స పాటలాయాం గవి తస్థివాంసం
ధనుర్ధరః కేసరిణం దదర్శ,
అధిత్యకాయామివ ధాతుమయ్యాం
లోధ్రద్రుమం సానుమతః ప్రఫుల్లమ్. 29

స ఇతి. ధనుర్ధరః ధన్వీ, స నృపః, పాటలాయాం రక్తవర్ణాయాం, గవి ధేన్వాం, తస్థివాంసం సంస్థితం. సూ. క్వసుశ్చేతి క్వసుప్రత్యయః, కేసరా అస్య సంతీతి కేసరీ, తం సింహం, సానుమతః అద్రేః, ధాతవః గైరికాదయః, తేషాం వికారో ధాతుమయీ తస్యాం, అధిత్యకాయాం, ఊర్ధ్వభూమౌ; ని. "ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా భూమిరూర్ధ్వ మధిత్యకే"త్యమరః. సూ. "ఉపాధిభ్యాంత్యకన్నాసన్నారూఢయో రి"త్యకన్ ప్రత్యయః. తస్థివాంసం, ప్రఫుల్లం వికసితం "ఫుల్లవికసన" ఇతి ధాతోః పచాద్యచ్. లోధ్రాఖ్యం ద్రుమమివ, దదర్శ, ప్రఫుల్లమిత్యపరపాఠే; సూ. "ఞిఫలా విశరణ" ఇతి ధాతోః కర్తరి క్తః, ఉత్పరస్యాత ఇత్యుకారాదేశః, ధవళసింహత్వ సింహ లోధ్రద్రుమయోః సాదృశ్యమ్.

తతో మృగేంద్రస్య మృగేంద్రగామీ
వధాయ వధ్యస్య శరం శరణ్యః,
జాతాభిషంగో నృపతిర్నిషంగా
దుద్ధర్తుమైచ్ఛత్ప్రసభోద్ధృతారిః. 30

తత ఇతి. తతస్సింహదర్శనానంతరం, మృగేంద్రగామీ సింహగామీ, శరణం రక్షణం; ని. "శరణం గృహరక్షిత్రో"రిత్యమరః. "శరణం రక్షణే గృహ" ఇతియాదవశ్చ, శరణేసాధుశ్శరణ్యః. తత్ర సాధురితి యత్ ప్రత్యయః. ప్రసభేన బలాత్కారేణ, ఉద్ధృతాః హతాః అరయో వైరిణో యేన సః నృపతిః దిలీపః, జాతాభిషంగః జాత పరాభవస్సన్; ని. "అభిషంగః పరాభవ"ఇత్యమరః. వధ్యస్య వధార్హస్య; సూ. "దండాదిభ్యో య"దితి యత్ ప్రత్యయః. మృగేంద్రస్య, సింహస్య, వధాయ హననాయ నిషంగాత్తూణీరాత్; ని. "తూణోపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధిర్ద్వయో" రిత్యమరః. శరం ఉద్ధర్తుం ఐచ్ఛత్ ఇయేష.

వామేతరస్తస్య కరః ప్రహర్తు
ర్నఖప్రభాభూషితకంకపత్రే,
సక్తాంగులిస్సాయకపుంఖ ఏవ
చిత్రార్పితారంభ ఇవావతస్థే. 31

వా మేతి. ప్రహర్తుః ప్రహరణశీలస్య, తస్య, వామేతరః దక్షిణః కరః, నఖప్రభాభిః, రూషితాని చ్ఛురితాని, కంకస్య పక్షివిశేషస్య, పత్త్రాణి, యస్య తస్మిన్; ని. "కంకస్తు కర్కటస్కంధః ప్రకటః కమలచ్ఛదః, కంకఃపక్షివిశేషే స్యాద్ద్విజాకారే యుధిష్ఠిర" ఇతి యాదవవిశ్వౌ, సాయకస్య, పుంఖ ఏవ, కర్తర్యాఖ్యే మూలప్రదేశే; ని. "కర్తరీపుంఖ" ఇతి యాదవః. సక్తాంగుళిస్సన్, చిత్రార్పితారంభ ఇవ చిత్రలిఖిత శరోద్ధరణోద్యోగ ఇవ, అవతస్థే స్థితః.

బాహుప్రతిష్టంభవివృద్ధమన్యు
రభ్యర్ణమాగస్కృతమస్పృశద్భిః,
రాజా స్వతేజోభిరదహ్యతాంత
ర్భోగీవ మంత్రౌషధరుద్ధవీర్యః. 32

బాహ్వితి. బాహ్వోః, ప్రతిష్టంభేన ప్రతిబంధేన, వివృద్ధమన్యుః ప్రవృద్ధ కోపః, రాజా మంత్రౌషధాభ్యాం, రుద్ధవీర్యః ప్రతిబద్ధశక్తిః, భోగీవ సర్ప ఇవ; ని. "భోగీ రాజభుజంగయోరి" తి శాశ్వతః, అభ్యర్ణమాసన్నం, ఆగస్కృతమపరాధకారిణం, అస్పృశద్భిః, స్వతేజోభిః, అంతః, అదహ్యత; ని. "అధిక్షేపాద్యసహనం తేజఃప్రాణాత్యయేష్వపీ"తి యాదవః.

తమార్యగృహ్యం నిగృహీతధేను
ర్మనుష్యవాచా మనువంశకేతుం,
విస్మాయయన్విస్మితమాత్మవృత్తౌ
సింహోరుసత్త్వం నిజగాద సింహః. 33

తమితి. నిగృహీతా పీడితా, ధేనుర్యేన సః, సింహః, ఆర్యాణాం సతాం, గృహ్యం పక్ష్యం; సూ. 'పదాస్వైరిబాహ్యాపక్ష్యేషు'చేతి క్యప్. మనువంశస్య, కేతుం చిహ్నం, కేతువద్వ్యావర్తకం, సింహ ఇవ, ఉరుసత్త్వః మహాబలః, తం, ఆత్మనో, వృత్తౌ, బాహుస్తంభనరూపవ్యాపారే, అభూతపూర్వత్వాద్విస్మితం, కర్తరి క్తః. తం దిలీపం, మనుష్యవాచా, కరణేన, పునర్విస్మాయయన్ విస్మయమాశ్చర్యం ప్రాపయన్, నిజగాద; సూ. "ష్మిఙ్ ఈషద్ధసన"ఇతి ధాతోర్ణిచి వృద్ధౌ ఆయాదేశే శతృప్రత్యయే సతి విస్మాయయన్నితి రూపం సిద్ధం, విస్మాపయన్నితి పాఠేతు పుగాగమమాత్రం వక్తవ్యం, తచ్చ నిత్యం స్మయతే రితిహేతుభయవివక్షాయామేవేతి భీస్మ్యోర్హేతుభయ ఇత్యాత్మనేపదే విస్మాపయామాసేతి స్యాత్, యద్వా-మనుష్యవాక్ ప్రయోజ్యకర్త్రీ విస్మాపయతేఃతయా సింహో విస్మాపయన్నితి ణ్యంతాద్వా రూపమత్రేతి వ్యాఖ్యాతమ్.

అలం మహీపాల తవ శ్రమేణ
ప్రయుక్తమప్యస్త్రమితో వృథా స్యాత్,

న పాదపోన్మూలనశక్తిరంహః
శిలోచ్చయే మూర్ఛతి మారుతస్య. 34

అలమితి. హే మహీపాల, తవ శ్రమేణ అలం, సాధ్యాభావాచ్ఛ్రమో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః, ని. "అలం భూషణపర్యాప్తి శక్తివారణవాచక" మిత్యమరః. అత్ర గమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షయా శ్రమస్య కరణత్వాత్తృతీయా. ఇతోఽస్మిన్మయి; సూ. సార్వవిభక్తికస్తసిః, ప్రయుక్తమపి, అస్త్రం, వృథా స్యాత్. తథా హి, పాదపోన్మూలనే శక్తిర్యస్య తథోక్తం, మారుతస్య. రంహః వేగః, శిలోచ్చయే పర్వతే, న మూర్ఛతి న ప్రసరతి.

కైలాసగౌరం వృషమారురుక్షోః
పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠం,
అవేహి మాం కింకరమష్టమూర్తేః
కుంభోదరం నామ నికుంభతుల్యమ్. 35

కైలాసేతి. కైలాసఇవ గౌరం, శుభ్రం వృషం, ఆరురుక్షోః ఆరోఢుమిచ్ఛోః; ని. "చామీకరం చ శుభ్రం చ గౌరమాహుర్మనీషిణ" ఇతి శాశ్వతః. అష్టౌ మూర్తయో యస్య తస్య అష్టమూర్తేశ్శివస్య, పాదార్పణం పాదన్యాసః, తదేవ, అనుగ్రహః ప్రసాదః, తేన, పూతం పృష్ఠం యస్య తం తథోక్తం. శివస్సర్వస్యోపరి పాదం నిక్షిప్య వృషమారోహతీతి భావః. నికుంభతుల్యం నికుంభసదృశం, కుంభోదరం నామ, కింకరం మాం, అవేహి విద్ధి; శ్లో. "పృథివీ సలిలం తేజో వాయురాకాశమేవ చ, సూర్యాచంద్రమసౌ సోమయాజీ చేత్యష్టమూర్తయ" ఇతి.

అముం పురః పశ్యసి దేవదారుం
పుత్రీకృతోఽసౌ వృషభధ్వజేన,
యో హేమకుంభస్తననిస్సృతానాం
స్కందస్య మాతుః పయసాం రసజ్ఞః. 36

అముమితి. పురః అగ్రతః స్థితం, అముం దేవదారుం, పశ్యసీతి కాకుః, అసౌ దేవదారుః, వృషభః ధ్వజః యస్య తేన శివేన, పుత్రీకృతః పుత్రత్వేన స్వీకృతః; సూ. "అభూతతద్భావే చ్విః," యో దేవదారుః, స్కందస్య మాతుర్గౌర్యాః, హేమ్నః కుంభ ఏవ, స్తనః తస్మాత్, నిస్సృతానాం, పయసామంబూనాం, రసజ్ఞః. స్కందపక్షే, హేమకుంభ ఇవ స్తన ఇతి విగ్రహః పయసాం క్షీరాణాం; ని. "పయః క్షీరం పయోంబుచే" త్యమరః. స్కందసమానప్రేమాస్పదమితి భావః.

కండూయమానేన కటం కదాచి
ద్వన్యద్విపేనోన్మథితా త్వగస్య,
అథైనమద్రేస్తనయా శుశోచ
సేనాన్యమాలీఢమివాసురాస్త్రైః. 37

కండూయమానేనేతి. కదాచిత్, కటం కపోలం, కండూయమానేన కర్షతా; సూ. "కండ్వాదిభ్యోయక్". తతశ్చానచ్. వన్యద్విపేన, అస్య దేవదారోః, త్వక్. ఉన్మథితా, అథ, అద్రేస్తనయా గౌరీ, అసురాస్త్రైః ఆలీఢం క్షతం, సేనాం నయతీతి సేనానీః స్కందః; ని. "పార్వతీనందనస్స్కందస్సేనానీరగ్నిభూర్గుహ"ఇత్యమరః. సూ. సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విప్. తమివ, ఏనం దేవదారుం, శుశోచ.

తదాప్రభృత్యేవ వనద్విపానాం
త్రాసార్థమస్మిన్నహమద్రికుక్షౌ,
వ్యాపారితశ్శూలభృతా విధాయ
సింహత్వమంకాగతసత్వవృత్తిః. 38

తదేతి. తదా తత్కాలః ప్రభృతిరాదిః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథా, తదాప్రభృత్యేవ, వనద్విపానాం. త్రాసార్థం భయార్థం, శూలభృతా శివేన, అంకం సమీపం, ఆగతాః ప్రాప్తాః, సత్త్వాః ప్రాణినః, వృత్తిరాహారః యస్మిన్ తత్; ని. "అంకస్సమీప ఉత్సంగే చిహ్నే స్థానాపరాధయో"రితి కేశవః. సింహత్వం, విధాయ, అస్మిన్నద్రికుక్షౌ గుహాయాం అహం వ్యాపారితో నియుక్తః.

తస్యాలమేషా క్షుధితస్య తృప్త్యై
ప్రదిష్టకాలా పరమేశ్వరేణ,
ఉపస్థితా శోణితపారణా మే
సురద్విషశ్చాంద్రమసీ సుధేవ. 39

తస్యేతి. పరమేశ్వరేణ ప్రదిష్టో నిర్దిష్టః కాలో భోజనవేళా యస్యాస్సా, ఉపస్థితా ప్రాప్తా, ఏషా గోరూపా, శోణితపారణా, సురద్విషః రాహోః, చంద్రమస ఇయం చాంద్రమసీ, సుధేవ, క్షుధితస్య బుభుక్షితస్య, తస్య మే, తృప్త్యై, అలం పర్యాప్తా. సూ. నమస్స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ.

స త్వం నివర్తస్వ విహాయ లజ్జాం
గురోర్భవాన్ దర్శితశిష్యభక్తిః,

శస్త్రేణ రక్ష్యం యదశక్యరక్షం
న తద్యశశ్శస్త్రభృతాం క్షిణోతి. 40

స ఇతి. సః ఏవముపాయశూన్యస్త్వం, లజ్జాం విహాయ, నివర్తస్వ, భవాన్. గురోః, దర్శితా ప్రకాశితా, శిష్యస్య కర్తవ్యా భక్తిర్యేన స తథోక్తః, నను గురుధనం వినాశ్య కథం తత్సమీపం గచ్ఛేయమిత్యత ఆహ-శస్త్రేణేతి. యద్రక్ష్యం, ధనం. శస్త్రేణ ఆయుధేన; ని. "శస్త్రమాయుధలోహయో"రితి విశ్వః. అశక్యా రక్షా యస్య తదశక్యరక్షం, రక్షితుమశక్యమిత్యర్థః. తద్రక్ష్యం నష్టమపి, శస్త్రభృతాం, యశః న క్షిణోతి న హినస్తి, అశక్యార్థేష్వప్రతివిధానం న దోషాయేతి భావః.

ఇతి ప్రగల్భం పురుషాధిరాజో
మృగాధిరాజస్య వచో నిశమ్య,
ప్రత్యాహతాస్త్రో గిరిశప్రభావా
దాత్మన్యవజ్ఞాం శిథిలీచకార. 41

ఇతీతి. పురుషాణామధిరాజో నృపః, ఇతీత్థం, ప్రగల్భం ప్రౌఢం మృగాధిరాజస్య మృగనాయకస్య సింహస్య వచః నిశమ్య శ్రుత్వా, గిరిశస్యేశ్వరస్య, ప్రభావాత్, ప్రత్యాహతాస్త్రః కుంఠితాస్త్రస్సన్ ఆత్మని విషయే. అవజ్ఞామవమానం; ని. "రీఢావమాననావజ్ఞావహేళనమసూర్క్షణ" మిత్యమరః. శిథిలీచకార తత్యాజేత్యర్థః. అవజ్ఞాతోఽహమితి నిర్వేదం న ప్రాపేత్యర్థః. సమానేషు హి క్షత్రియాణామభిమానః న సర్వేశ్వరం ప్రతీతి భావః.

ప్రత్యబ్రవీచ్చైనమిషుప్రయోగే
తత్పూర్వసంగే వితథప్రయత్నః,
జడీకృతస్త్ర్యంబకవీక్షణేన
వజ్రం ముముక్షన్నివ వజ్రపాణిః. 42

ప్రత్యబ్రవీదితి. స ఏవ పూర్వః ప్రథమః, సంగః ప్రతిబంధః యస్య స తత్పూర్వసంగః, తస్మిన్, ఇషుప్రయోగే బాణప్రయోగే; ని. పత్రీ రోపఇషుర్ద్వయో"రిత్యమరః. వితథప్రయత్నః వ్యర్థప్రయాసః, అతఏవ వజ్రం, ముముక్షన్ మోక్తుమిచ్ఛన్, త్ర్యంబకవీక్షణేన, త్రీణి అంబకాని లోచనాని యస్య స త్ర్యంబకో హరః; ని. "దృగ్దృష్టీ నేత్రలోచనచక్షుర్నయనాంబకేక్షణాక్షీ"ణీతి హలాయుధః. తస్య వీక్షణేన, జడీకృతః నిష్పందీకృతః, స్తంభిత ఇతి యావత్. వజ్రపాణిరింద్రః వజ్రః పాణౌ యస్యేతి విగ్రహః. సూ. "ప్రహరణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత" ఇతి పాణిశబ్దస్య ఉత్తరనిపాతః.

స ఇవ స్థితః, నృపః, ఏనం సింహం, ప్రత్యబ్రవీత్. శ్లో. "బాహుం సవజ్రం శక్రస్య క్రుద్ధస్యాస్తంభయత్ప్రభుః" ఇతి మహాభారతే.

సంరుద్ధచేష్టస్య మృగేంద్ర కామం
హాస్యం వచస్తద్యదహం వివక్షుః,
అంతర్గతం ప్రాణభృతాం హి వేద
సర్వం భవాన్భావమతోఽభిధాస్యే. 43

సంరుద్ధేతి. హే మృగేంద్ర, సంరుద్ధచేష్టస్య ప్రతిబద్ధవ్యాపారస్య, మమ తద్వచః, కామం, హాస్యం పరిహాసనీయం, యద్వచః, 'సత్వం మదీయేన శరీరవృత్తి' మిత్యాదికం, అహం, వివక్షుః వక్తుమిచ్ఛుః అస్మి తర్హి తూష్ణీం స్థీయతామిత్యాశంక్య, ఈశ్వరకింకరత్వాత్సర్వజ్ఞత్వాత్త్వవ న హాస్యమిత్యాహ—అంతరితి. హి యస్మాత్కారణాత్, భవాన్ ప్రాణభృతాం, అంతర్గతం హృద్గతం, వాగ్వృత్త్యా బహిరప్రకాశితమేవ, సర్వం భావం. వేద వేత్తి; సూ. "విదోణ" లితి ణలాదేశః, భవాన్యోగేన మధ్యమపురుషప్రయోగః, అభిధాస్యే, వక్ష్యామి, వచ ఇతి ప్రకృతం కర్మ సంబధ్యతే, అన్యేతు ఈదృగ్వచనమాకర్ణ్య అసంభావితార్థమేతదిత్యుపహసంతి, అతస్తత్ర మానమేవ భూషణం, త్వం తు వాఙ్మనసోరప్యేకవిధ ఏవాయమితి జానాసి, అతోఽభిధాస్యే, యద్వచోఽహం వివక్షురస్మి తదిత్యర్థః.

మాన్యస్స మే స్థావరజంగమానాం
సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుః,
గురోరపీదం ధనమాహితాగ్నే
ర్నశ్యత్పురస్తాదనుపేక్షణీయమ్. 44

మాన్య ఇతి. స్థావరాణాం, తరుశైలాదీనాం, జంగమానాం మనుష్యాదీనాం చ, సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుః. సర్గః సృష్టిః, స్థితిః పాలనం, ప్రత్యవహారః ప్రళయః, తేషాం హేతుః, స ఈశ్వరః, మే మాన్యః పూజ్యః అలంఘ్యశాసన ఇత్యర్థః. శాసనం చ, సింహత్వమంకాగతసత్త్వవృత్తీత్యాద్యుక్తరూపం. తర్హి విసృజ్య గమ్యతామిత్యత ఆహ—గురోరితి. పురస్తాదగ్రే, నశ్యదిదం, ఆహితాగ్నేర్గురోః, ధనం గోరూపం, అనుపేక్షణీయం, ఆహితాగ్నేరితి విశేషణేన, అనుపేక్షాకారణం హవిస్సాధనత్వం చ సూచయతి.

స త్వం మదీయేన శరీరవృత్తిం
దేహేన నిర్వర్తయితుం ప్రసీద,

దినావసానోత్సుకబాలవత్సా
విసృజ్యతాం ధేనురియం మహర్షేః. 45

స ఇతి. సః అంకాగతసత్త్వవృత్తిః, త్వం మదీయేన, దేహేన, శరీరవృత్తిం జీవనం, నిర్వర్తయితుం, ప్రసీద, దినావసానే సాయంకాలే ఉత్సుకో మమ మాతా ఆగమిష్యతీత్యుత్కంఠితః, బాలవత్సో యస్యాస్సా మహర్షేరియం ధేనుః, విసృజ్యతామ్.

అథాంధకారం గిరిగహ్వరాణాం
దంష్ట్రామయూఖైశ్శకలాని కుర్వన్,
భూయస్స భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ
కించిద్విహస్యార్థపతిం బభాషే. 46

అథేతి. అథ, భూతేశ్వరస్య పార్శ్వవర్తీ కింకరస్సింహః, గిరేః, గహ్వరాణాం గుహానాం; ని. "దేవఖాతబిలేగుహా గహ్వర"మిత్యమరః, అంధకారం ధ్వాంతం దంష్ట్రయోర్మయూఖైః కాంతిభిః, శకలాని కుర్వన్ నిరస్యన్నిత్యర్థః, కించిత్, విహస్య అర్థపతిం నృపం, భూయః, బభాషే. హాసకారణం, అల్పస్య హేతోర్బహుహాతుమిచ్ఛన్నిత్యాదికం వక్ష్యమాణం ద్రష్టవ్యమ్.

ఏకాతపత్రం జగతః ప్రభుత్వం
నవం వయః కాంతమిదం వపుశ్చ,
అల్పస్య హేతోర్బహు హాతుమిచ్ఛ
న్విచారమూఢః ప్రతిభాసి మే త్వమ్. 47

ఏకాతపత్రమితి. ఏకాతపత్రమేకచ్ఛత్రం జగతః, ప్రభుత్వం స్వామిత్వం, నవం వయః యౌవనం; ఇదం కాంతం రమణీయం, వపుశ్చేత్యేవం బహు, అల్పస్య హేతోః అల్పకారణేన అల్పఫలాయేత్యర్థః; సూ. "షష్ఠీహేతుప్రయోగ" ఇతిషష్ఠీ. హాతుం త్యక్తుం, ఇచ్ఛన్, త్వం, మే, విచారే కార్యాకార్యపరామర్శే, మూఢః మందః, ప్రతిభాసి.

భూతానుకంపా తవ చేదియం గౌ
రేకా భవేత్స్వస్తిమతీ త్వదంతే,
జీవన్పునశ్శశ్వదుపప్లవేభ్యః
ప్రజాః ప్రజానాథ పితేవ పాసి, 48

భూతేతి. తవ, భూతేషు, అనుకంపా కృపా చేత్; ని. "కృపాదయానుకంపా స్యా"దిత్యమరః. కృపైవ వర్తతే చేదిత్యర్థః. తర్హి త్వదంతే తవ నాశే సతి, ఇయమేకా గౌః, స్వస్తి క్షేమమస్యా అస్తీతి స్వస్తిమతీ భవేత్, జీవేదిత్యర్థః; ని. "స్వస్త్యాశీఃక్షేమపుణ్యాదా"విత్యమరః. హే ప్రజానాథ, జీవన్పునః, పితేవ, ప్రజాః, ఉపప్లవేభ్యో విపద్భ్యః, శశ్వత్సదా; ని. "పునస్సదార్థయోశ్శశ్వ"దిత్యమరః. పాసి రక్షసి, స్వప్రాణవ్యయేన ఏకధేనురక్షణాద్వరం జీవితేనైవ శశ్వదఖిలజగత్త్రాణమిత్యర్థః.

అథైకధేనోరపరాధచండా
ద్గురోః కృశానుప్రతిమాద్బిభేషి,
శక్యోఽస్య మన్యుర్భవతా వినేతుం
గాః కోటిశస్స్పర్శయతా ఘటోధ్నీః. 49

న ధర్మలోపాదేవం ప్రవృత్తిః కింతుగురుభయాదిత్యత్రాహ.—అథేతి. అథ, పక్షాంతరే; ఏకా ధేనుర్యస్య తస్మాత్, అయంకోపకారణోపన్యాస ఇతి విజ్ఞేయం, అత ఏవ అపరాధే గవోపేక్షాలక్షణే సతి, చండాదతికోపనాత్; ని. "చండస్త్వత్యంతకోపన" ఇత్యమరః. అత ఏవ, కృశానుః ప్రతిమా ఉపమానం యస్తస్మాదగ్నికల్పాత్. గురోః, బిభేషీతి కాకుః; సూ. "భీత్రార్థానాం భయహేతు"రిత్యపాదానాత్పంచమీ, అల్పవిత్తస్య ధనహానిర్దుస్సహేతిభావః. అస్య గురోః, మన్యుః క్రోధః; ని. "మన్యుర్దైన్యేక్రతౌ క్రుధీ"త్యమరః. ఘటా ఇవ ఊధాంసి యాసాం తాః ఘటోధ్నీః; సూ. "ఊధసోఽనజి"త్యనజాదేశః. బహువ్రీహేరూధసోజీష్: ని. "ఊధస్తుక్లీబమాపీన"మిత్యమరః. కోటిశః, గాః, స్పర్శయతా ప్రతిపాదయతా; ని. "విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదన" మిత్యమరః. భవతా, వినేతుం పరిహర్తుం శక్యః.

తదక్ష కల్యాణపరంపరాణాం
భోక్తారమూర్జస్వలమాత్మదేహమ్,
మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్న
మృద్ధం హి రాజ్యం పద మైంద్రమాహుః. 50

తదితి. తత్తస్మాత్కారణాత్, కల్యాణపరంపరాణాం భోక్తారం కర్మణి షష్ఠీ, ఊర్జోబలమస్యాస్తీత్యూర్జస్వలం; సూ. "జ్యోత్స్నాతమిస్రే"త్యాదినా వలచ్ ప్రత్యయాంతో నిపాతః, ఆత్మదేహం రక్ష; ననుగాముపేక్ష్య ఆత్మదేహరక్షణే స్వర్గహానిస్స్యాదిత్యత్రాహ.—మహీతలేతి. ఋద్ధం సమృద్ధం, రాజ్యం మహీతలస్పర్శనమాత్రేణ భూతల సంబంధమాత్రేణ, భిన్నం, ఐంద్రమింద్రసంబంధి. పదం స్థానం, ఆహుః, స్వర్గాన్నభిద్యత ఇత్యర్థః.

ఏతావదుక్త్వా విరతే మృగేన్ద్రే
ప్రతిస్వనేనాస్య గుహాగతేన,
శిలోచ్చయోఽపి క్షితిపాలముచ్చైః
ప్రీత్యా తమేవార్థమభాషతేవ. 51

ఏతావదితి. మృగేంద్రే సింహే, ఏతావదుక్త్వా, విరతే సతి, గుహాగతేన, అస్య సింహస్య, ప్రతిస్వనేన, శిలోచ్చయః శైలోఽపి, ప్రీత్యా క్షితిపాలః. తమేవార్థం, ఉచ్చైః, అభాషతేవేత్యుత్ప్రేక్షా, సూ. భాషిరిత్యయం బ్రూఞ్ ధాతోస్సమానార్థకత్వాద్ద్వికర్మకః. బ్రూఞ్ ధాతుస్తు ద్వికర్మకేషు పఠితః. తదుక్తం - "దుహ్యాచ్పచ్ దండ్రుధిపృచ్ఛిచిఞ్ బ్రూఞ్ శాస్ జిమథ్నుషామ్, కర్మయుక్స్యాదకథితం తథాస్యాన్నీహృకృష్వహా"మితి.

నిశమ్య దేవానుచరస్య వాచం
మనుష్యదేవః పునరప్యువాచ,
ధేన్వా తదధ్యాసితకాతరాక్ష్యా
నిరీక్ష్యమాణస్సుతరాం దయాళుః. 52

నిశమ్యేతి. దేవానుచరస్య ఈశ్వరకింకరస్య సింహస్య వాచం, నిశమ్య, మనుష్యదేవో రాజా, పునరప్యువాచ, కిం భూతస్సన్, తేన సింహేన, యదధ్యాసితం ఆక్రమణం. సూ. నపుంసకే భావే క్తః, తేన కాతరే అక్షిణీ యస్యాస్తయా, సూ. "బహుప్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్ షచ్, షిద్గౌరాద్యదిభ్య" శ్చేతిఙీష్. కింవావక్ష్యతీతి భీతయేవ స్థితయేత్యర్థః, ధేన్వా, నిరీక్ష్యమాణః, అతఏవ సుతరాం, దయాళుస్సన్, సుతరా మిత్యత్ర. సూ. "ద్వివచనవిభజ్యే"త్యాదినాసుశబ్దాత్తరప్, "కిమేత్తిఙవ్యయే"త్యాదినా ఆమ్ప్రత్యయః, "తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తి"రిత్యవ్యయసంజ్ఞా.

క్షతాత్కిల త్రాయత ఇత్యుదగ్రః
క్షత్రస్య శబ్దో భువనేషు రూఢః,
రాజ్యేన కిం తద్విపరీతవృత్తేః
ప్రాణైరుపక్రోశమలీమసైర్వా. 53

కిమువాచేత్యత్రాహ—క్షతాదితి. సూ. "క్షిణుహింసాయా"మితి ధాతోస్సంపదాదిత్వాత్ క్విప్, గమాదీనామితి వక్తవ్యాదనునాసికలోపే తుగాగమే చ సతి క్షదితిరూపం సిద్ధం క్షతో నాశాత్త్రాయత ఇతి క్షత్రం; సూ. "సుపి"తి యోగవిభా

గాత్క ప్రత్యయః. తామేతాం వ్యుత్పత్తిం కవిరర్థతోఽనుక్రామతి, క్షతాదిత్యాదినా- ఉదగ్రః ఉన్నతః, క్షత్రస్య క్షత్రవర్ణస్య శబ్దో వాచకః; క్షత్రశబ్ద ఇత్యర్థః, సోఽయం, క్షతాత్, త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా, భువనేషు, రూఢః కిల ప్రసిద్ధః ఖలు, నాశ్వకర్ణాదివత్కేవలరూఢః, కిం తు పంకజాదివద్యోగరూఢ ఇత్యర్థః, అతః కిమిత్యత ఆహ—తస్య క్షత్రశబ్దస్య విపరీతవృత్తేర్విరుద్ధవ్యాపారస్య, క్షతాత్త్రాణమకుర్వతః, పుంసః, రాజ్యేన కిం, ఉపక్రోశమలీమసైర్నిందామలినైః; ని. "ఉపక్రోశో జుగుప్సా చ కుత్సా నిందాచ గర్హణ" ఇత్యమరః, సూ. జ్యోత్స్నాతమిస్రే"త్యాదినా మలీమసశబ్దో నిపాతితః, తైః ప్రాణైర్వా కిం; నిందితస్య సర్వం వ్యర్థమిత్యర్థః, ఏతేన ఏకాతపత్ర మిత్యాదిశ్లోకద్వయోక్తం దత్తోత్తరమితి వేదితవ్యమ్.

> కథం ను శక్యోఽనునయో మహర్షే
> ర్విశ్రాణనాదన్యపయస్వినీనామ్,
> ఇమామనూనాం సురభేరవేహి
> రుద్రౌజసా తు ప్రహృతం త్వయాస్యామ్. 54

అస్త్వన్యధేనోరిత్యత్రోత్తరమాహ—కథమితి. అనునయః క్రోధాపనయః, నుకారో వాకారార్థః, మహర్షేరనునయో వా, అన్యాసాం, పయస్వినీనాం, దోగ్ధ్రీణాం, గవాం, విశ్రాణనాద్దానాత్; ని. "విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదన"మిత్యమరః. కథం శక్యః, నశక్య ఇత్యర్థః, అత్ర హేతుమాహ.—ఇమాం గాం, సురభేః కామధేనోః; సూ. "పంచమీవిభక్తే"రితి పంచమీ, అనూనామన్యూనాం, అవేహి. తర్హి కథమయం పరిభవోఽస్యా ఇత్యత్రాహ.—రుద్రేతి. అస్యాం గవి, త్వయా కర్త్రా ప్రహృతం తు ప్రహారస్తు; సూ. "నపుంసకే భావే క్తః" రుద్రౌజసా ఈశ్వరసామర్థ్యేన; న తు తవేత్యర్థః; సూ. "సప్తమ్యధికరణేచే"తి సప్తమీ.

> సేయం స్వదేహార్పణనిష్క్రయేణ
> న్యాయ్యా మయా మోచయితుం భవత్తః,
> న పారణా స్యాద్విహతా తవైవం
> భవేదలుప్తశ్చ మునేః క్రియార్థః. 55

తర్హి కిం చికీర్షితమత ఆహ.—సేయమితి. సేయం గౌః మయా నిష్క్రీయతే, ప్రత్యాహ్రియతే అనేన పరిగృహీతమితి నిష్క్రయః, ప్రతిచికీర్షకం; సూ. "ఏరజి" త్యచ్ ప్రత్యయః, స్వదేహార్పణమేవ నిష్క్రయః తేన, భవత్తః; త్వత్తః; సూ. "పంచమ్యాస్తసిః" మోచయితుం, న్యాయ్యా న్యాయాదనపేతా యుక్తేత్యర్థః; సూ. "ధర్మ

పశ్వర్థే" ఇత్యాదినా యత్ప్రత్యయః, ఏవం సతి, తవ పారణా భోజనం, విహాతా, నస్యాత్ మునేః క్రియాః హోమాదిః, సైవార్థః ప్రయోజనం, స చానుష్ఠో భవేత్, స్వప్రాణాత్యయేనాపి స్వామిగురుధనం సంరక్ష్యమితి భావః.

భవానపీదం పరవానవైతి
మహాన్ హి యత్నస్తవ దేవదారౌ,
స్థాతుం నియోక్తుర్న హి శక్యమగ్రే
వినాశ్య రక్ష్యం స్వయమక్షతేన. 56

అత్ర భవానేవ ప్రమాణమిత్యాహ.—భవానితి. పరవాన్ స్వామిపరతన్త్రః, భవానపి, ఇదం వక్ష్యమాణం, అవైతి వేత్తి; సూ. "శేషే ప్రథమ" ఇతి ప్రథమపురుషః. భవతా అనుభూయత ఏవేత్యర్థః. కథమిత్యత్రాహ—హి యస్మాత్కారణాత్; ని. "హి హేతావవధారణే" ఇత్యమరః. తవ, దేవదారౌ విషయే, మహాన్, అధికః యత్నః, మహతా ప్రయత్నేన రక్షస ఇత్యర్థః, ఇదం శబ్దోక్తమర్థం దర్శయతి-స్థాతుమితి, రక్ష్యం వస్తు వినాశ్య నాశం గమయిత్వా, స్వయమక్షతేన అవ్రణేన, సుయుక్తేనేతి శేషః, నియోక్తుస్స్వామినః, అగ్రే స్థాతుం న శక్యం, సర్వథా రక్ష్యం వస్తు ధేనురూపమవినాశ్యమేవేతి భావః.

కిమప్యహింస్యస్తవ చేన్మతోఽహం
యశశ్శరీరే భవ మే దయాళుః,
ఏకాంతవిధ్వంసిషు మద్విధానాం
పిండేష్వనాస్థా ఖలు భౌతికేషు. 57

సర్వథా చైతదపరిహార్యమేవేత్యాహ.—కిమితి. కిమపి కిం వా, అహం, తవ అహింస్యః అవధ్యో మతశ్చేత్, తర్హి, మే, యశ ఏవ శరీరం తస్మిన్, దయాళుః భవ. నను ముఖ్యముపేక్ష్య అముఖ్యశరీరే కోఽభినివేశః? ఇత్యత్రాహ.—ఏకాంతేతి. మద్విధానాం మాదృశానాం వివేకినాం, ఏకాంత విధ్వంసిషు, అవశ్యవినాశిషు, భౌతికేషు పృథివ్యాదిభూతవికారేషు, పిండేషు శరీరేషు, అనాస్థా అనపేక్షా ఖలు; ని. "ఆస్థాత్వాలంబనాస్థానయత్నాపేక్షాసు కథ్యతే" ఇతి విశ్వః.

సంబంధమాభాషణపూర్వమాహు
ర్వృత్తస్స నౌ సంగతయోర్వనాంతే,
తద్భూతనాథానుగ నార్హసి త్వం
సంబంధినో మే ప్రణయం విహంతుమ్. 58

సౌహార్దాదహమనుసరణీయోఽస్మీత్యాహ.—సంబంధమితి. సంబంధం సఖ్యం ఆభాషణమాలాపః పూర్వం కారణం యస్య తం, ఆహుః; ని. "స్యాదాభాషణమాలాప" ఇత్యమరః. సః తాదృక్సంబంధః, వనాంతే, సంగతయోః. నౌ ఆవయోః, వృత్తః, జాతః, తత్తతః, హే భూతనాథానుగ, శివానుచర, ఏతేన తస్య మహత్త్వం సూచయతి, అతఏవ సంబంధినః మిత్రస్య, మే, ప్రణయం యాచ్ఞాం; ని. "ప్రణయః స్యాత్పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌహృదేఽపి చే"తి యాదవః, ప్రణయాస్త్వమీ, "విస్రంభయాచ్ఞాప్రేమాణ" ఇత్యమరశ్చ. విహంతుం నార్హసి.

తథేతి గాం ముక్తవతే దిలీప
స్సద్యః ప్రతిష్టంభవిముక్తబాహుః,
సన్న్యస్తశస్త్రో హరయే స్వదేహ
ముపానయత్పిండమివామిషస్య. 59

తథేతి. తథేతి, గాం ముక్తవతే త్యక్తవతే, హరయే సింహాయ; ని. "కపౌ సింహే చ సౌవర్ణే వర్ణే విష్ణౌ హరిం విదు"రితి శాశ్వతః సద్యః తత్క్షణే, ప్రతిష్టంభాన్నిర్బంధాత్, విముక్తబాహుః. ముక్తహస్తః, దిలీపః, సన్న్యస్తశస్త్రః త్యక్తాయుధ స్సన్, స్వదేహం, ఆమిషస్య మాంసస్య; ని. "పలలం క్రవ్యమామిష" మిత్యర్థః. పిండం కబళమివ, ఉపానయత్ సమర్పితవాన్, ఏతేన నిర్మమత్వముక్తమ్.

తస్మిన్ క్షణే పాలయితుః ప్రజానా
ముత్పశ్యతస్సింహనిపాతముగ్రమ్,
అవాఙ్ముఖస్యోపరి పుష్పవృష్టిః
పపాత విద్యాధరహస్తముక్తా. 60

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ క్షణే. ఉగ్రసింహనిపాతం; ఉత్పశ్యతః ఉత్ప్రేక్షమాణస్య, తర్కయత ఇత్యర్థః. అవాఙ్ముఖస్య అధోముఖస్య ప్రజానాం పాలయితుః రాజ్ఞః, ఉపరి ఉపరిష్టాత్ సూ. "ఉపర్యుపరిష్టా"దితి నిపాతః, విద్యాధరాణాం దేవతావిశేషాణాం, హస్తైః ముక్తా, పుష్పవృష్టిః, పపాత అపతత్.

ఉత్తిష్ఠ వత్సేత్యమృతాయమానం
వచో నిశమ్యోత్థితముత్థితస్సన్,
దదర్శ రాజా జననీమివ స్వాం
గామగ్రతః ప్రస్రవణీం న సింహమ్. 61

ఉత్తిష్ఠేతి. రాజా దిలీపః, అమృతవదాచరతీత్యమృతాయమానః; సూ. "ఉపమానాదాచారేక్యఙ్", తతశ్శానచ్, ఉత్థితముత్పన్నం, హే వత్స ఉత్తిష్ఠేతి, వచో నిశమ్య శ్రుత్వా, ఉత్థితస్సన్ అగ్రతః, అగ్రే, ప్రస్రవః క్షీరస్రావోఽస్యా అస్తీతి ప్రస్రవిణీ, తాం, గాం, స్వాం జననీమివ, దదర్శ, సింహం తు న దదర్శ.

తం విస్మితం ధేనురువాచ సాధో
మాయాం మయోద్భావ్య పరీక్షితోఽసి,
ఋషిప్రభావాన్మయి నాంతకోఽపి
ప్రభుః ప్రహర్తుం కిముతాన్యహింస్రాః! 62

తమితి. విస్మితం ఆశ్చర్యగతం; సూ. "కర్తరి" క్తః, తం దిలీపం, ధేనురువాచ, కిం? తత్రాహ—హే సాధో, మయా, మాయాం, ఉద్భావ్య కల్పయిత్వా, పరీక్షితోఽసి, ఋషిప్రభావాత్, అంతకోఽపి, మయి, ప్రహర్తుం న ప్రభుః న సమర్థః, అన్యే హింస్రాః ఘాతుకాః; ని. "శరారుర్ఘాతుకో హింస్రః" ఇత్యమరః. సూ. "నమికంపి" త్యాదినా రప్రత్యయః, కిముత సుష్ఠు, న ప్రభవ ఇతి యోజ్యం. ని. "బలవత్సుష్ఠు కిముత స్వత్యతీవ చ నిర్భర" ఇత్యమరః.

భక్త్యా గురౌ మయ్యనుకంపయా చ
ప్రీతాస్మి తే పుత్ర వరం వృణీష్వ,
న కేవలానాం పయసాం ప్రసూతి
మవేహి మాం కామదుఘాం ప్రసన్నాం. 63

భక్త్యేతి. హే పుత్ర, గురౌ భక్త్యా, మయి అనుకంపయా చ, తే తుభ్యం, ప్రీతాస్మి; సూ. "క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్య"మితి చతుర్థీ, వరం దేవేభ్యో వరణీయమర్థం. ని. "దేవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠే త్రిషు క్లీబే మనాక్ప్రియే" ఇత్యమరః. వృణీష్వ స్వీకురు, తథాహి - మాం, కేవలానాం పయసాం, ప్రసూతిం కారణం నావేహి నవిద్ధి, కిం తు ప్రసన్నాం మాం; కామాన్దోగ్ధీతి కామదుఘా తాం, అవేహి విద్ధి.

తతస్సమానీయ సమానితార్థీ
హస్తౌ స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః,
వంశస్య కర్తారమనంతకీర్తిం
సుదక్షిణాయాం తనయం యయాచే. 64

తత ఇతి. మానితార్థీ పూజితార్థీ, స్వహస్తార్జితో వీర ఇతి శబ్దోయేన సః, ఏతేన దాతృత్వం దైన్యరాహిత్యం చోక్తం, సరాజా, హస్తౌ సమానీయ సంధాయ, అంజలిం బద్ధ్వేత్యర్థః, వంశస్య కర్తారం ప్రవర్తయితారం, అత ఏవ రఘుకులమితి ప్రసిద్ధిః. అనంతకీర్తిం స్థిరయశసం, తనయం సుదక్షిణాయాం, యయాచే.

సంతానకామాయ తథేతి కామం
రాజ్ఞే ప్రతిశ్రుత్య పయస్వినీ సా,
దుగ్ధ్వా పయః పత్రపుటే మదీయం
పుత్రోపభుఙ్క్ష్వేతి తమాదిదేశ. 65

సంతానేతి. సా పయస్వినీ గౌః; సంతానం కామయత ఇతి సంతానకామః, తస్మై రాజ్ఞే, తథేతి. కామ్యత ఇతి కామో వరః, తం, ప్రతిశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాయ, హే పుత్ర, మదీయం పయః, పత్రపుటే పత్రనిర్మితే పాత్రే దుగ్ధ్వా, ఉపభుఙ్క్ష్వ పిబేతి, తం నృపం, ఆదిదేశ ఆజ్ఞాపితవతీ.

వత్సస్య హోమార్థవిధేశ్చ శేషం
గురోరనుజ్ఞామధిగమ్య మాతః,
ఊధస్య మిచ్ఛామి తవోపభోక్తుం
షష్ఠాంశముర్వ్యా ఇవ రక్షితాయాః. 66

వత్సస్యేతి. హే మాతః, వత్సస్య వత్సపీతస్య శేషం, వత్సపీతావశిష్టమిత్యర్థః. హోమ ఏవార్థస్తస్య, విధిరనుష్ఠానం తస్య చ శేషం హుతావశిష్టమిత్యర్థః, తవ, ఊధసి భవం ఊధస్యం, క్షీరం; సూ. "శరీరావయవాచ్చే"తి యత్ ప్రత్యయః; రక్షితాయాః ఉర్వ్యాః వసుధాయాః, ని. "వసుధోర్వీ వసుంధరే"త్యమరః. షష్ఠాంశం షష్ఠభాగమివ; ఋషేరనుజ్ఞాం అధిగమ్యోపగమ్య, ఉపభోక్తుమిచ్ఛామి.

ఇత్థం క్షితీశేన వసిష్ఠధేను
ర్విజ్ఞాపితా ప్రీతతరా బభూవ,
తదన్వితా హైమవతాచ్చ కుక్షేః
ప్రత్యాయయావాశ్రమమశ్రమేణ. 67

ఇత్థమితి. ఇత్థం, క్షితీశేన దిలీపేన, విజ్ఞాపితా, వసిష్ఠధేనుః నందినీ ప్రీతతరా పూర్వం శుశ్రూషయా ప్రీతా, సంప్రత్యనయా విజ్ఞాపనయా ప్రీతతరా, అతిసంతుష్టా,

బభూవ, తదన్వితా తేన దిలీపేన యుక్తా హైమవతాత్ హిమవత్సంబంధినః, కుక్షేః గుహాయాః, సకాశాత్, అశ్రమేణ అనాయాసేన, ఆశ్రమం ప్రత్యాయయౌ ఆగతా.

తస్యాః ప్రసన్నేందుముఖః ప్రసాదం
గురుర్నృపాణాం గురవే నివేద్య,
ప్రహర్షచిహ్నానుమితం ప్రియాయై
శశంస వాచా పునరుక్తమేవ. 68

తస్యా ఇతి. ప్రసన్నం ఇందురివ ముఖం యస్య సః, నృపాణాం గురుర్దిలీపః, ప్రహర్షచిహ్నైః ముఖరాగాదిభిః, అనుమితం అభ్యూహితం, తస్యాః ధేనోః, ప్రసాదమనుగ్రహం, ప్రహర్షచిహ్నైరేవ జ్ఞాతత్వాత్ పునరుక్తమేవ, వాచా గురవే, నివేద్య విజ్ఞాప్య, పశ్చాత్ ప్రియాయై, శశంస కథితవాన్, కథితస్యైవ కథనం పునరుక్తిః న చేహ తదస్తి. కింతు చిహ్నైః కథితప్రాయత్వాత్పునరుక్తమివస్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా.

స నందినీస్తన్యమనిందితాత్మా
సద్వత్సలో వత్సహుతావశేషమ్,
పపౌ వసిష్ఠేన కృతాభ్యనుజ్ఞః
శుభ్రం యశో మూర్తమివాతితృష్ణః. 69

స ఇతి. అనిందితాత్మా అగర్హితస్వభావః, సత్సు వత్సలః ప్రేమవాన్ సద్వత్సలః; సూ. "వత్సాంసాభ్యాం కామబలే" ఇతి లచ్ ప్రత్యయః. స దిలీపః, వసిష్ఠేన, కృతాభ్యనుజ్ఞః కృతానుమతిస్సన్, వత్సస్య హుతస్య చ, అవశేషం పీతహుతావశిష్టం, నందిన్యాస్స్తన్యం క్షీరం, శుభ్రం మూర్తం పరిచ్ఛిన్నం; యశ ఇవ అతితృష్ణస్సన్, పపౌ

ప్రాతర్యథోక్తవ్రతపారణాంతే
ప్రాస్థానికం స్వస్త్యయనం ప్రయుజ్య,
తౌ దంపతీ స్వాం ప్రతి రాజధానీం
ప్రస్థాపయామాస వశీ వసిష్ఠః. 70

ప్రాతరితి. వశీ జితేంద్రియః, వసిష్ఠః, ప్రాతః యథోక్తస్య పూర్వోక్తస్య, వ్రతస్య గోసేవారూపస్య అంగభూతా, యా పారణా తస్యా అంతే, ప్రాస్థానికం ప్రస్థానకాలే భవం, తత్కాలోచితమిత్యర్థః; సూ. "కాలాట్ఠఞ్"ఇతి ఠఞ్ ప్రత్యయః. యథా కథంచిత్ గుణవృత్త్యా కాలే వర్తమానాత్ ప్రత్యయ ఇష్యతే ఇతి వృత్తికారోక్తిః.

ఈయతే ప్రాప్యతే అనేనేత్యయనం, స్వస్త్యయనం శుభావహమాశీర్వాదం, ప్రయుజ్య తౌ దంపతీ సుదక్షిణాదిలీపౌ స్వాం రాజధానీం పురీం ప్రతి, ప్రస్థాపయామాస.

ప్రదక్షిణీకృత్య హుతం హుతాశ
మనంతరం భర్తురరుంధతీం చ,
ధేనుం సవత్సాం చ నృపః ప్రతస్థే
సన్మంగళోదగ్రతరప్రభావః. 71

ప్రదక్షిణీకృత్యేతి. నృపః, హుతం హవిషా ప్రజ్వలితం, హుతమశ్నాతీతి హుతాశః అగ్నిః, తం; సూ. కర్మణ్యణ్, భర్తుర్మునేః, అనంతరం ప్రదక్షిణానంతరమిత్యర్థః, అరుంధతీం చ, సవత్సాం ధేనుం చ, ప్రదక్షిణీకృత్య ప్రగతో దక్షిణం ప్రదక్షిణం; సూ. "తిష్ఠద్గుప్రభృతీని చే"త్యవ్యయీభావః, తతశ్చ్విప్రత్యయః, అప్రదక్షిణం ప్రదక్షిణంసంపద్యమానం కృత్వా, ప్రదక్షిణీకృత్య. సద్భిర్మంగళైః ప్రదక్షిణాదిభిర్మంగళాచరణైః, ఉదగ్రతరప్రభావస్సన్, ప్రతస్థే.

శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా రథేన
స ధర్మపత్నీసహితస్సహిష్ణుః,
యయావనుద్ఘాతసుఖేన మార్గే
స్వేనేవ పూర్ణేన మనోరథేన. 72

శ్రోత్రాభిరామేతి. ధర్మపత్నీసహితః, సహిష్ణుః వ్రతాదిదుఃఖసహనశీలః, సః నృపః, శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా, శ్రవణోత్సవస్వనేన మార్గే అనుద్ఘాతేన పాషాణాద్యప్రతిఘాతేన సుఖస్సుఖకరః, తేన రథేన స్వేన పూర్ణేన సఫలేన, మనోరథేన, యయౌ మనోరథపక్షే, ధ్వనిః శ్రుతిః అనుద్ఘాతః ప్రతిబంధనివృత్తిః.

తమాహితౌత్సుక్యమదర్శనేన
ప్రజాః ప్రజార్థవ్రతకర్శితాంగమ్,
నేత్రైః పపుస్తృప్తిమనాప్నువద్భి
ర్నవోదయం నాథమివౌషధీనామ్. 73

తమితి. అదర్శనేన ప్రవాసనిమిత్తేన, ఆహితౌత్సుక్యం జనితదర్శనోత్కంఠం, ప్రజార్థేన సంతానార్థేన, వ్రతేన, నియమేన, కర్శితం అంగం యస్య తం, నవోదయం నవాభ్యుదయం తం దిలీపం, ప్రజాః, తృప్తిం అనాప్నువద్భిరతిగృధ్నుభిః,

నేత్రైః, ఓషధీనాం నాథం చంద్రమివ పపుః, అత్యాశయా దదృశురిత్యర్థః, చంద్ర పక్షే, అదర్శనం కళాక్షయనిమిత్తం ప్రజార్థం, లోకహితార్థం, వ్రతం దేవతాభ్యః కళా దానినియమః. శ్లో. "తం చ సోమం పపుర్దేవాః పర్యాయేణానుపూర్వశః" ఇతి వ్యాసః, ఉదయః ఆవిర్భావః. అన్యత్స్పష్టమ్.

పురందరశ్రీః పురముత్పతాకం
ప్రవిశ్య పౌరైరభినంద్యమానః,
భుజే భుజంగేంద్రసమానసారే
భూయస్స భూమేర్ధురమాససజ్జ. 74

పురందరేతి. పురం పురీమసురాణాం దారయతీతి పురందరః శక్రః; ని. "పురు హూతః పురందర" ఇత్యమరః. సూ. "పూస్సర్వయోర్దారిసహోః" ఇతి ఖచ్, వాచం యమపురం దరౌచేతిముమాగమనిపాతః, తస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్య స నృపః. పౌరైరభి నంద్యమానః ఉత్పతాకముచ్ఛ్రితధ్వజం; ని. "పతాకా వైజయంతీ స్యాత్కేతనం ధ్వజ మస్త్రియా" మిత్యమరః పురం, ప్రవిశ్య భుజగేంద్రేణ, సమానసారే తుల్యబలే; ని. "సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లీబవరే త్రి" ష్విత్యమరః. భుజే. భూయః భూమేర్ధురం ఆససజ్జ అర్పితవాన్.

అథ నయనసముత్థం జ్యోతిరత్రేరివ ద్యౌః,
స్సురసరిదివ తేజో వహ్నినిష్ఠ్యూతమైశమ్,
నరపతికులభూత్యై గర్భమాధత్త రాజ్ఞీ
గురుభిరభినివిష్టం లోకపాలానుభావైః. 75

అథేతి. అథ ద్యౌః స్సురవర్త్మ; ని. "ద్యౌః స్వర్గం సురవర్త్మనో" రితి విశ్వః, అత్రేర్మహర్షేః, నయనాభ్యాం సముత్థముత్పన్నం; సూ. "ఆతశ్చోపసర్గే" ఇతి కప్ ప్రత్యయః, తజ్జ్యోతిరివ, చంద్రమివ; ని. "ఋక్షేశస్స్యా దత్రినేత్రప్రసూతః" ఇతి హలాయుధః, చంద్రస్యాత్రినేత్రోద్భూతత్వముక్తం హరివంశే. శ్లో. "నేత్రాభ్యాం పరిసుస్రావ దశధా ద్యోతయన్దిశః,తం గర్భం దశధా హ్యృష్టాదిశో దేవ్యో దధుస్తదా." ఇత్యాదికం తత్ర ద్రష్టవ్యం. సురసరిత్, గంగా, వహ్నినా, నిష్ఠ్యూతం క్షిప్తం; ని. "మత్తనుత్తాస్తనిష్ఠ్యూతవిద్ధక్షిప్తేరితాస్సమా" ఇత్యమరః. ఐశం తేజస్స్కందమివ అత్ర రామాయణం. శ్లో. తే గత్వా పర్వతం రామ కైలాసం ధాతుమండితం, అగ్నిం నియో జయామాసుః పుత్రార్థం సర్వదేవతాః. దేవకార్యమిదం దేవ సమాధత్స్వ హుతాశన, శైలపుత్ర్యాం మహాతేజో గంగాయాం తేజ ఉత్సృజ. దేవతానాం ప్రతిజ్ఞాయ గంగా

మభ్యేత్య పావకః. గర్భం ధారయ వై దేవి దేవతానామిదం ప్రియం. ఇత్యేతద్వచనం శ్రుత్వా దివ్యం రూపమధారయత్, స తస్యా మహిమాం దృష్ట్వా సమంతాదవశీర్యత. సమంతతస్తదా దేవీ మభ్యషించత పావకః, సర్వస్రోతాంసి పూర్ణాని గంగాయాం రఘునందనే"త్యాది. రాజ్ఞీ సుదక్షిణా, నరపతేర్దిలీపస్య కులభూత్యై సంతతిలక్షణాయై, గురుభిర్మహద్భిః, లోకపాలానామనుభావైస్తేజోభిః అభినివిష్టమనుప్రవిష్టం, గర్భం ఆధత్త దధావిత్యర్థః, అత్ర మనుః-శ్లో. "అష్టానాం లోకపాలానాం వపుర్ధారయతే నృప"ఇతి. అత్ర, ఆధత్తేత్యనేన స్త్రీకర్తృకం ధారణముచ్యతే తథా మంత్రే చ దృశ్యతే; శ్రు. "యథేయం పృథివీమహీ తిష్ఠంతీ గర్భమాదధే, ఏవం గర్భమాధత్స్వ దశమే మాసి సూతవ" ఇతి. మాలినీవృత్తమేతత్. తదుక్తం-శ్లో. "ననమయయయుతేయం మాలినీభోగిలోకై" రితి.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ, మహోపాధ్యాయ,
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం, సంజీవనీసమాఖ్యాయాం,
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం ద్వితీయస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీ రామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

తృతీయసర్గప్రారంభః.

అథేప్సితం భర్తురుపస్థితోదయం
సఖీజనోద్వీక్షణకౌముదీముఖం,
నిదానమిక్ష్వాకుకులస్య సంతతే
స్సుదక్షిణా దౌహృదలక్షణం దధౌ. 1

రాజ్ఞీ గర్భమాధత్తేత్యుక్తం; సంప్రతి గర్భలక్షణాని వర్ణయితుం ప్రస్తౌతి-అథే తి. అథగర్భధారణానంతరం, సుదక్షిణా, ఉపస్థితోదయం ప్రాప్తఫలం. భర్తురీప్సితం మనోరథం; సూ. "నపుంసకేభావే క్తః" సఖీజనస్య, ఉద్వీక్షణానాం దృష్టీనాం, కౌముదీముఖం చంద్రికాప్రాదుర్భావం, యద్వా కౌముదీనామ దీపోత్సవః, తదుక్తం భవిష్యోత్తరపురాణే-శ్లో. "కౌముదంతిజనా యస్మాత్తేనాసౌ కౌముదీ మతే" తి. తస్యాః ముఖం ప్రారంభః, అత్ర కేచిత్. కౌముదీమహామితి, అపరే కౌముదీసుఖమితి చ పాఠం పఠంతి, ఇక్ష్వాకుకులస్య సంతతేరవిచ్ఛేదస్య నిదానం మూలకారణం; ని. 'నిదానంత్వాది కారణమి"త్యమరః. ఏవంవిధం దౌహృదలక్షణం, గర్భచిహ్నంవక్ష్యమాణం, దధౌ, గర్భస్థితశిశుహృదయేన స్వహృదయేన చ ద్విహృదయా గర్భిణీ, యథాహ వాగ్భటః-శ్లో. "మాతృజన్యస్యహృదయం మాతుశ్చహృదయేన తత్, సంబద్ధం తేనగర్భిణ్యాశ్శ్రేష్ఠంశ్రద్ధావమానన" మితి, తత్సంబంధిత్వాద్గర్భో దౌహృదముచ్యతే, సా చ తద్యోగాద్దౌహృదినీతి; తదుక్తం సంగ్రహే, "ద్విహృదయాం నారీం దౌహృదినీ మాచక్షత" ఇతి; అత్ర, దౌహృదలక్షణస్య ఈప్సితత్వేన కౌముదీముఖత్వేన చ నిరూపణాద్రూపకాలంకారః, అస్మిన్ సర్గే వంశస్థవృత్తం. శ్లో. "జతౌతు వంశస్థముదీరితం జరా"వితి లక్షణాత్.

శరీరసాదాదసమగ్రభూషణా
ముఖేన సాలక్ష్యత లోధ్రపాండునా,

తనుప్రకాశేన విచేయతారకా
ప్రభాతకల్పా శశినేవ శర్వరీ. 2

సంప్రతి క్షామతాఖ్యం గర్భలక్షణం వర్ణయతి—శరీరేతి, శరీరస్య సాదాత్కా-ర్శ్యాత్ అసమగ్రభూషణా పరిమితభూషణా, లోధ్రపుష్పవత్పాండునా, ముఖేన ఉపలక్షితా, సా సుదక్షిణా, విచేయాః మృగ్యాః తారకాః యస్యాస్సా తథోక్తా విరళనక్షత్రేత్యర్థః, తనుప్రకాశేన అల్పకాంతినా, శశినోపలక్షితా, ఈషదసమాప్తా ప్రభాతా ప్రభాతకల్పా; సూ. "తసిలాదిష్వా కృత్వసుచ" ఇతి ప్రభాతశబ్దస్య పుంవద్భావః, శర్వరీవ, అలక్ష్యత, శరీరసాదాదిగర్భలక్షణే, వాహటః—శ్లో. "క్షామతా గరిమా కుక్షేర్మూర్ఛా ఛర్దిరరోచకం, జృంభాప్రసేకస్సదనం రోమరాజ్యాః ప్రకాశన"మితి.

తదాననం మృత్సురభి క్షితీశ్వరో
రహస్యుపాఘ్రాయ న తృప్తిమాయయౌ,
కరీవ సిక్తం పృషతైః పయోముచాం
శుచివ్యపాయే వనరాజిపల్వలమ్. 3

తదాననమితి. క్షితీశ్వరో దిలీపః, రహసి, మృత్సురభి మృదా సుగంధి, తస్యాః సుదక్షిణాయాః ఆననం ముఖం ఉపాఘ్రాయ, తృప్తిం, నాయయౌ కథమివ, శుచివ్యపాయే గ్రీష్మావసానే; ని. "శుచిశ్శుద్ధేఽనుపహతే శృంగారాషాఢయోస్సితే, గ్రీష్మే హుతవహేఽపిస్యా" దితి విశ్వః. పయోముచాం మేఘానాం, పృషతైః బిందుభిః; ని. "పృషంతిబిందుపృషతా" విత్యమరః, సిక్తం ఉక్షితం, వనరాజేః, పల్వలమల్పసరః ఉపాఘ్రాయ, కరీవ, అత్ర కరివనరాజిపల్వలానాం కాంతకామినీవదనసమాధిరనుసంధేయః, గర్భిణీనాం మృద్భక్షణం లోకప్రసిద్ధమేవ, ఏతేన దోహదాఖ్యం గర్భలక్షణం సూచ్యతే.

దివం మరుత్వానివ భోక్ష్యతే భువం
దిగంతవిశ్రాంతరథో హి తత్సుతః,
అతోఽభిలాషే ప్రథమం తథావిధే
మనో బబంధాన్యరసాన్విలంఘ్య సా. 4

దౌహృదహేతుకే మృద్భక్షణే హేత్వంతరముత్ప్రేక్షతే—దివమితి. హి యస్మాత్కారణాత్, దిగంతవిశ్రాంతరథః చక్రవర్తీ, తస్యాస్సుతస్తత్సుతః, మరుత్వా

నింద్రః ని. "ఇంద్రో మరుత్వాన్మఘవా"నిత్యమరః. దివం స్వర్గమివ, భువం, భోక్ష్యతే. సూ. "భుజో౽నవనే"ఇత్యాత్మనేపదం, అతః ప్రథమం, సాసుదక్షిణా. తథావిధే, భూవికారే మృత్ప్రాయే, అఖిలవస్తుత ఇత్యభిలాషో భోగ్యవస్తు, తస్మిన్. సూ. "కర్త్రర్థే ఘఞ్ ప్రత్యయః,"రస్యంతే ఆస్వాద్యంత ఇతి రసాః భోగ్యార్థా అన్యే చ తే రసాశ్చ. తాన్, విలంఘ్య విహాయ మనః, బబుంధ, సఘావివృత్తః, బాహ్యాపహేతుకస్య మృద్భక్షణస్య పుత్రభోగసూచనార్థత్వముత్ప్రేక్షితమ్.

న మే హ్రియా శంసతి కించిదీప్సితం
స్పృహావతీ వస్తుషు కేషు మాగధీ,
ఇతి స్మ పృచ్ఛత్యనువేలమాదృతః
ప్రియాసఖీరుత్తరకోసలేశ్వరః. 5

నేతి. మగధస్య రాజ్ఞో౽పత్యం స్త్రీ మాగధీ సుదక్షిణా. సూ. "ద్వ్యఞ్ మగధకళింగశూరమసాదణి"త్యణ్, హ్రియా, లజ్జయా కించిదల్పమపి, ఈప్సితమభీష్టం, మే మహ్యం, న శంసతి, నాచష్టే కేషు వస్తుషు స్పృహావతీ ఇతి అనువేలమనుక్షణం, ఆదృతః ఆదృతవాన్. సూ. "కర్తరి క్తః" ని. "ఆదృతౌ సాదరార్చితా"విత్యమరః ప్రియాయాః ప్రేయస్యాః, సఖీస్సహచరీః, ఉత్తరకోసలేశ్వరో దిలీపః. పృచ్ఛతి స్మ పప్రచ్ఛ. సూ. "లట్ స్మ"ఇతి భూతార్థే లట్, సఖీనాం విస్రంభభూమిత్వాదితి భావః.

ఉపేత్య సా దోహదదుఃఖశీలతాం
యదేవ వవ్రే తదపశ్యదాహృతం,
నహీష్టమస్య త్రిదివే౽పి భూపతే
రభూదనాసాద్యమధిజ్యధన్వనః. 6

ఉపేత్యేతి. దోహదం గర్భిణీమనోరథః. ని. "దోహదం దోహలం శ్రద్ధాలాలసంచ సమంమతే" మితి హలాయుధః, సా సుదక్షిణా, దోహదేన దుఃఖశీలతాం దుఃఖస్వభావతాం, ఉపేత్యప్రాప్య. యద్వస్తు వవ్రే ఆచకాంక్షే. తద్వస్తు. ఆహృతమానీతం. భర్త్రేతి శేషః అపశ్యదేవ అలభతేత్యర్థః. కుతః. హి యస్మాత్కారణాత్. అస్య భూపతేః. ఇష్టం వస్తు. త్రిదివే స్వర్గే౽పి, అనాసాద్యమప్రాప్యం నాభూత్. కిం యాచనయా నేత్యాహ-అధిజ్యధన్వన ఇతి న హి వీరపత్నీనామలభ్యం కించిదస్తీతి భావః. అత్ర బాహటః-శ్లో. "పాదశోషో విదాహాశ్చ శ్రద్ధా చ వివిధాత్మికే"తి. ఏతచ్చ పత్నీమనోరథపూరణం, అకరణే దృష్టదోషసంభవాత్, న తు రాజ్ఞః స్త్రీ లౌల్యాత్ తదుక్తం -

"దేయమప్యహితం తస్యై హితోపహితమల్పకం, శ్రద్ధావిఘాతాద్గర్భస్య వికృతిశ్చ్యుతి రేవ వా." అన్యచ్చ-"దోహదస్యాప్రదానేన గర్భో దోషమవాప్నుయా"దితి.

క్రమేణ నిస్తీర్య చ దోహదవ్యథాం
ప్రచీయమానావయవా రరాజ సా,
పురాణపత్త్రాపగమాదనంతరం
లతేవ సన్నద్ధమనోజ్ఞపల్లవా. 7

క్రమేణేతి. సా సుదక్షిణా క్రమేణ దోహదవ్యథాం చ నిస్తీర్య ప్రచీయమానావయవా పుష్యమాణావయవా సతీ, పురాణపత్త్రాపగమాదనంతరం సన్నద్ధాస్సంజాతాః. ప్రత్యగ్రత్వా న్మనోజ్ఞాః పల్లవాః యస్యాస్సా లతేవ రరాజ.

లక్షణాంతరం వర్ణయతి:—

దినేషు గచ్ఛత్సు నితాంతపీవరం
తదీయమానీలముఖం స్తనద్వయమ్,
తిరశ్చకార భ్రమరాభిలీనయో
స్సుజాతయోః పంకజకోశయోశ్శ్రియమ్. 8

దినేష్వితి. దినేషు దోహదదినేషు, గచ్ఛత్సు సత్సు. నితాంతపీవరం అతిస్థూలం ఆసమంతాన్నీలే ముఖే చూచుకే యస్య తత్, తదీయం సుదక్షిణాసంబంధి, స్తనద్వయం భ్రమరైరభిలీనయోః అభివ్యాప్తయోః, సుజాతయో స్సుందరయోః, పంకజకోశయోః శ్రియం తిరశ్చకార. అత్ర బాహటః—"ఆమ్లేష్టతా స్తనౌ పీనౌ సుందరౌ కృష్ణ చూచుకౌ" వితి.

నిధానగర్భామివ సాగరాంబరాం
శమీమివాభ్యంతరలీనపావకామ్,
నదీమివాంతస్సలిలాం సరస్వతీం
నృపస్ససత్త్వాం మహిషీమమన్యత. 9

నిధానేతి. నృపః, ససత్త్వాం ఆపన్నసత్త్వాం; గర్భిణీమిత్యర్థః, మహిషీం కృతాభిషేకాం. "కృతాభిషేకా మహిషీ" త్యమరః. నిధానం నిధిః గర్భే యస్యాస్తాం, సాగరః అంబరం వస్త్రం యస్యాస్తాం సముద్రవసనామిత్యర్థః. "అంబరం వ్యోమ్ని వాససీ" త్యమరః. భువమివ అభ్యంతరే లీనః పావకో యస్యాస్తాం శమీమివ శమీతరౌ వహ్నిరస్తీత్యత్ర లింగం. "శమీగర్భాదగ్నిం మంథ"తీతి శ్రుతిః-అంతస్సలిలామంతర్గతసలిలాం, సరస్వతీం నదీమివ అమన్యత. ఏతేన గర్భస్య భాగ్యవత్త్వతేజస్వితత్వపావనత్వాని వివక్షితాని.

ప్రియానురాగస్య మనస్సమున్నతే
ర్భుజార్జితానాం చ దిగంతసంపదామ్,
యథాక్రమం పుంసవనాదికాః క్రియాః
ధృతేశ్చ ధీరస్సదృశీర్వ్యధత్త సః. 10

ప్రియేతి. ధీరః ప్రియాయాం అనురాగస్య మనస్సమున్నతేరౌదార్యస్య, భుజేన భుజబలేన, అర్జితానాం న తు వాణిజ్యాదినా దిగంతేషు సంపదాం ధృతేః పుత్రో మే భవిష్యతీతి సంతోషస్య చ "ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణాధ్వరతుష్టి"ష్వితి విశ్వః. సదృశీః అనురూపాః, పుమాన్ సూయతే అనేనేతి పుంసవనం తదాదిర్యాసాం తాః క్రియాః యథాక్రమం, వ్యధత్త కృతవాన్. ఆదిశబ్దేన అనవలోభనసీమంతోన్నయనే గృహ్యేతే. అత్ర మాసి ద్వితీయే తృతీయే వా పుంసవనం యదాహ—"పుంసా నక్షత్రేణ చంద్రమా యుక్తస్స్యా"దితి పారస్కరః. "చతుర్థేఽనవలోభన" మిత్యాశ్వలాయనః. "షష్ఠేఽష్టమే వా సీమంతోన్నయన" మితి యాజ్ఞవల్క్యః.

సురేంద్రమాత్రాశ్రితగర్భగౌరవా
త్ప్రయత్నముక్తాసనయా గృహాగతః,
తయోపచారాంజలిఖిన్నహస్తయా
ననంద పారిప్లవనేత్రయా నృపః. 11

సురేంద్రేతి. గృహాగతః నృపః సురేంద్రాణాం లోకపాలానాం, మాత్రాభిరంశైః, ఆశ్రితస్య అనుప్రవిష్టస్య, గర్భస్య గౌరవాత్ భారాత్, ప్రయత్నేన ముక్తాసనయా—ఆసనాదుత్థితయేత్యర్థః. ఉపచారస్యాంజలౌ అంజలికరణే, ఖిన్నహస్తయా, పారిప్లవనేత్రయా తరళాక్ష్యా. "చంచలం తరళం చైవ పారిప్లవపరిప్లవే" ఇత్యమరః. తయా ననంద సంతోషితవాన్. సురేంద్రమాత్రాశ్రితేత్యత్ర మనుః. "అష్టాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృప" ఇతి.

కుమారభృత్యాకుశలైరనుష్ఠితే
భిషగ్భిరాప్తైరథ గర్భభర్మణి,
పతిః ప్రతీతః ప్రసవోన్ముఖీం ప్రియాం
దదర్శ కాలే దివమభ్రితామివ. 12

కుమారేతి. అథ కుమారభృత్యా బాలచికిత్సా "సంజ్ఞాయాం సమజనిషద" ఇత్యాదినా క్యప్. తస్యాం కుశలైః ఆప్తైర్హితైః, భిషగ్భిర్వైద్యైః గర్భస్య భర్మణి భరణే, పోషణే. "క్లీబే హేమ్ని భృతౌ భర్మే"తి శాశ్వతః. భృఞో మనిన్ప్రత్యయః అనుష్ఠితే—

కృతే సతి, కాలే దశమే మాసి, అన్యత్ర గ్రీష్మావసానే, ప్రసవస్య గర్భమోచనస్య, ఉన్ముఖీమాసన్నప్రసవామిత్యర్థః. "స్యాదుత్పాదే ఫలే పుష్పే ప్రసవో గర్భమోచన" ఇత్యమరః. ప్రియాం సుదక్షిణాం, అభ్రాణ్యస్యాస్సంజాతాన్యభ్రితా తాం తదస్య సంజాతం "తారకాదిభ్య ఇతచ్" ఇతి ఇతచ్, దివమివ పతిః భర్తా, ప్రతీతస్తుష్టస్సన్ "ఖ్యాతే తుష్టే ప్రతీత" ఇత్యమరః. దదర్శ. గర్భకర్మణీతి పాఠే గర్భాధానప్రతీతావౌచిత్యభంగః.

గ్రహైస్తతః పంచభిరుచ్చసంస్థితై
రసూర్యగైస్సూచితభాగ్యసంపదమ్,
అసూత పుత్రం సమయే శచీసమా
త్రిసాధనాశక్తిరివార్థమక్షయమ్. 13

గ్రహైరితి. తతః, శచ్యా ఇంద్రాణ్యా, సమా. "పులోమజా శచీంద్రాణీ"త్యమరః. సా సుదక్షిణా, సమయే ప్రసూతికాలే సతి; దశమే మాసీత్యర్థః. "దశమే మాసి సూతవ" ఇతి శ్రుతేః - ఉచ్చసంస్థితైః తుంగస్థానగతైః, అసూర్యగైః అనస్తమితైర్యైః కైశ్చిద్యథాసంభవం పంచభిర్గ్రహైః సూచితా భాగ్యసంపద్యస్య తం పుత్రం త్రీణి ప్రభావమంత్రోత్సాహాత్మకాని సాధనాన్యుత్పాదకాని యస్యాస్సా త్రిసాధనాశక్తిః. "శక్తయస్తిస్రః ప్రభావోత్సాహమంత్రజా" ఇత్యమరః. అక్షయమర్థమివ అసూత. "షూఙ్ ప్రాణిగర్భవిమోచన" ఇత్యదాదిషు పఠ్యతే; తస్మాద్ధాతోః కర్తరి లఙ్. అత్రేదమనుసంధేయమ్. "అజవృషభమృగాంగనాకుళీరాఝషవణిజౌ చ దివాకరాదితుంగాః, దశశిఖిమనుయుక్తిథీంద్రియాంశైస్త్రినవకవింశతిభిశ్చ తేఽస్తనీచా" ఇతి. సూర్యాదీనాం సప్తానాం గ్రహాణాం మేషవృషభాదిరాశయః శ్లోకోక్తక్రమవిశిష్టాః ఉచ్చస్థానాని స్వస్వతుంగస్థానాపేక్షయా సప్తమస్థానాని చ నీచాని తత్రోచ్చేష్వపి దశాదయోరాశి త్రింశాంశాః యథాక్రమముచ్చేషు పరమోచ్చాః నీచేషు పరమనీచా ఇతి జాతకశ్లోకార్థః. అత్రాంశస్త్రింశో భాగః యదాహ నారదః—"త్రింశద్భాగాత్మకం లగ్న"మితి, సూర్యప్రత్యాసత్తిర్హి గ్రహాణామస్తమయోనామ తదుక్తం లఘుమానసే-"రవిణాస్తమయోయోగో వియోగస్తూదయోభవే"దితి. తేచ స్వోచ్చస్థాః ఫలంతినాస్తగానాపి నీచగాః. తదుక్తం రాజమృగాంకే. "స్వోచ్చే పూర్ణం స్వర్క్షగేఽర్ధం సుహృద్భేపాదం ద్విడ్భేఽల్పం శుభం ఖేచరేంద్రః, నీచస్థాయీచాస్తగోవాపి కించిత్పాదన్యూనం స్వత్రికోణే దదాతీ"తి. తదిదమాహ కవిః—"ఉచ్చసంస్థితైరసూర్యగై"రితి చ ఏవంసతి యస్య జన్మకాలే పంచగ్రహాః స్వోచ్చస్థాః సదేవతుల్యో భవతి. తదుక్తం కృష్ణీయే: "సుఖినః ప్రకృష్టకార్యా రాజప్రతిరూపకాశ్చ రాజానః, ఏకద్విత్రిచతుర్భిర్జాయంతేఽతః పరం దివ్యా" ఇతి. తదిదమాహ పంచభిరితి.

దిశః ప్రసేదుర్మరుతో వవుస్సుఖాః
ప్రదక్షిణార్చిర్హవిరగ్నిరాదదే,
బభూవ సర్వం శుభశంసి తత్క్షణం
భవో హి లోకాభ్యుదయాయ తాదృశామ్. 14

దిశ ఇతి. తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. దిశః ప్రసేదుః ప్రసన్నా బభూవుః, మరుతో వాతాః, సుఖాః మనోహరాః, వవుః. అగ్నిః ప్రదక్షిణార్చిస్సన్ హవిః ఆదదే స్వీచకార. ఇత్థం సర్వం శుభశంసి శుభసూచకం, బభూవ. తథాహి—తాదృశాం రఘుప్రకారాణాం భవో జన్మ లోకాభ్యుదయాయ భవతీతి శేషః, తతో దేవా అపి సంతుష్టా ఇత్యర్థః.

అరిష్టశయ్యాం పరితో విసారిణా
సుజన్మనస్తస్య నిజేన తేజసా,
నిశీథదీపాస్సహసా హతత్విషో
బభూవురాలేఖ్యసమర్పితా ఇవ. 15

అరిష్టేతి. అరిష్టం సూతికాగృహమ్, "అరిష్టం సూతికాగృహ" మిత్యమరః. తస్మిన్ యా శయ్యా తాం పరితస్సర్వతః, 'అభితః పరితః సమయానికషాహాప్రతియోగేఽపి దృశ్యతే' ఇతి ద్వితీయా. విసారిణా సుజన్మనస్తస్య శిశోః నిజేన నైసర్గికేణ తేజసా సహసా హతత్విషః నిశీథదీపాః అర్ధరాత్రదీపాః "అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వౌ" ఇత్యమరః. ఆలేఖ్యే చిత్రే, సమర్పితా ఇవ బభూవుః. నిశీథశబ్దో దీపానాం ప్రభాధిక్యసంభావనార్థః.

జనాయ శుద్ధాంతచరాయ శంసతే
కుమారజన్మామృతసమ్మితాక్షరమ్,
అదేయమాసీత్త్రయమేవ భూపతేః
శ్శశిప్రభం ఛత్రముభే చ చామరే. 16

జనాయేతి. భూపతేర్దిలీపస్య, అమృతసమ్మితాక్షరం అమృతసమానాక్షరం, 'సరూపసమసమ్మితా' ఇత్యాహ దండీ, కుమారజన్మ పుత్రోత్పత్తిం, శంసతే కథయతే, శుద్ధాంతచరాయ అంతఃపురచారిణే, జనాయ త్రయమేవ అదేయమాసీత్. కిం తత్త్రయం? శశిప్రభం ఛత్రం ఉభే చామరే చ. ఛత్రాదీనాం రాజ్ఞః ప్రధానాంగత్వాదితి భావః.

నివాతపద్మస్తిమితేన చక్షుషా
నృపస్య కాంతం పిబతస్సుతాననమ్,

మహోదధేః పూర ఇవేందుదర్శనా
ద్గురుః ప్రహర్షః ప్రబభూవ నాత్మని. 17

నివాతేతి. నివాతో వాతరహితప్రదేశః; "నివాతావాశ్రయావాతౌ" ఇత్యమరః. తత్ర యత్పద్మం తద్వత్ స్తిమితేన నిష్పందేన, చక్షుషా కాంతం మనోహరం. "కాంతం మనోహరం రుచ్య"మిత్యమరః. సుతాననం పిబతః తృష్ణయా పశ్యతః, నృపస్య దిలీపస్య, గురురుత్కటః, ప్రహర్షః కర్తా. ఇందుదర్శనాత్ గురుః మహోదధేః పూరో జలౌఘ ఇవ, ఆత్మని శరీరే, న ప్రబభూవ స్థాతుం న శశాక, అంతర్న మాతి స్మేతి యావత్. న హ్యల్పాధారే అధికం మీయత ఇతి భావః. యద్వా ప్రహర్ష ఆత్మని స్వస్మిన్ విషయే, న ప్రబభూవ ఆత్మానం నియంతుం న శశాక. కింతు బహిర్నిర్జగామేత్యర్థః.

స జాతకర్మణ్యఖిలే తపస్వినా
తపోవనాదేత్య పురోధసా కృతే,
దిలీపసూనుర్మణిరాకరోద్భవః
ప్రయుక్తసంస్కార ఇవాధికం బభౌ. 18

స ఇతి. స దిలీపసూనుః తపస్వినా పురోధసా వసిష్ఠేన తపస్విత్వాదనుష్ఠితం కర్మ సవీర్యం స్యాదితి భావః, తపోవనాత్ ఏత్య ఆగత్య, అఖిలే జాతకర్మణి జాతస్య కర్తవ్యే సంస్కారవిశేషే కృతే సతి ప్రయుక్తస్సంస్కారశ్శాణోల్లేఖనాదిర్యస్య స తథోక్తః. ఆకరోద్భవః ఖనిప్రభవః, "ఖనిస్త్రియామాకరస్స్యా" దిత్యమరః. మణిరివ అధికం బభౌ. వసిష్ఠమంత్రప్రభావాత్తేజిష్ఠోఽభూదిత్యర్థః. అత్ర మనుః. "ప్రాఙ్నాభివర్ధనాత్పుంసో జాతకర్మ విధీయతే" ఇతి.

సుఖశ్రవా మఙ్గళతూర్యనిస్వనాః
ప్రమోదనృత్తైస్సహ వారయోషితామ్,
న కేవలం సద్మని మాగధీపతేః
పథి వ్యజృంభంత దివౌకసామపి. 19

సుఖేతి. సుఖః శ్రవః శ్రవణం యేషాం తే సుఖశ్రవాః శ్రుతిసుఖా ఇత్యర్థః. మంగళతూర్యనిస్వనాః మంగళవాద్యధ్వనయః, వారయోషితాం వేశ్యానాం. "వారస్త్రీ గణికా వేశ్యే" త్యమరః. ప్రమోదనృత్తైస్సహ మాగధీపతేర్దిలీపస్య సద్మని కేవలం, గృహ ఏవ, న వ్యజృంభంత; కింతు ద్యౌః ఓకో యేషాం తే దివౌకసో దేవాః పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. తేషాం పథి ఆకాశేఽపి, వ్యజృంభంత. తస్య దేవాంశత్వాద్దేవోపకారిత్వాచ్చ దేవదుందుభయోఽపి నేదురితి భావః.

న సంయత స్తస్య బభూవ రక్షితు
ర్విసర్జయేద్యం సుతజన్మహర్షితః,
ఋణాభిధానాత్స్వయమేవ కేవలం
తదా పితౄణాం ముముచే స బన్ధనాత్. 20

నేతి. రక్షితుః సమ్యక్పాలనశీలస్య తస్య. తాచ్ఛీల్యేతృన్, అత ఏవ చోరాద్య భావాత్ సంయతో బద్ధః న బభూవ నాభూత్, కిం తేనేత్యత ఆహ - విసర్జయేదితి. సుతజన్మహర్షితస్సన్, సుతజన్మనా కర్త్రా హర్షితః. తోషితస్సన్, సః యం బద్ధం విసర్జయేత్ విమోచయేత్. కింతు తదా స రాజా పితౄణాం ఋణాభిధానాత్ బంధనాత్ కేవలం ఏకం యథా స్వయమేవ స్వయమేక ఏవేత్యర్థః. ''కేవలః కృత్స్నఏకశ్చ కేవలశ్చావధారిత'' ఇతి శాశ్వతః. ముముచే. ముచేః కర్మకర్తరి లిట్. స్వయమేవ ముక్త ఇత్యర్థః. అస్మిన్నర్థే ''ఏషవా అనృణో యః పుత్రీ''తి శ్రుతిః ప్రమాణమ్.

శ్రుతస్య యాయాదయమన్తమర్భక
స్తథా పరేషాం యుధి చేతి పార్థివః,
అవేక్ష్య ధాతోర్గమనార్థమర్థవి
చ్చకార నామ్నా రఘుమాత్మసంభవమ్. 21

శ్రుతస్యేతి. అర్థవిచ్ఛబ్దార్థజ్ఞః, పార్థివో దిలీపః, అయమర్భకః శ్రుతస్య, శాస్త్రస్య, అంతం పారం, యాయాత్. తథా యుధి పరేషాం శత్రూణాం చ, అంతం, నాశంచ. ''అంతోఽస్త్ర్యవసితే మృత్యౌ స్వరూపే నిశ్చయేఽంతికే'' ఇత్యుభయత్రాపి యాదవః. యాయాత్ యాతుం శక్నుయాదిత్యర్థః. 'శకిలిఙ్చే'తి శక్యార్థే లిఙ్. ఇతిహేతోః ధాతోః ''లఘిరఘిలఘిగత్యర్థాః'' ఇతి లఘిధాతోః గమనార్థం గమనాఖ్యమర్థం అర్థవిత్త్వాత్ అవేక్ష్య ఆలోచ్య, ఆత్మసంభవం పుత్రం; నామ్నా రఘుం చకార ''లంఘి బంహ్యోర్నలోపశ్చే'' త్యుప్రత్యయే ''వాలమూలలఘ్వలమంగులీనాం వాలోరత్వ మాపద్యత'' ఇతి వైకల్పికే రేఫాదేశే రఘురితి సిద్ధం అత్ర శంఖః— ''ఆశౌచే తు వ్యతిక్రాంతే నామకర్మ విధీయతే'' ఇతి.

పితుః ప్రయత్నాత్స సమగ్రసంపద
శ్శుభైశ్శరీరావయవైర్దినే దినే,
పుపోష వృద్ధిం హరిదశ్వదీధితే
రనుప్రవేశాదివ బాలచంద్రమాః. 22

పితురితి. స రఘుః సమగ్రసంపదః ప్రయత్నాత్ శుభైర్మనోహరైః, శరీరావయవైః హరిదశ్వదీధితేస్సూర్యరశ్మేః. సప్తాశ్వహరిదశ్వోష్ణరశ్మయః, "భానుః కరో మరీచి స్త్రీపుంసయోర్దీధితి స్త్రియా" మితి చామరః. జాతావేకవచనం, అనుప్రవేశాత్ బాలచంద్రమా ఇవ దినేదినే ప్రతిదినం నిత్యవీప్సయోరితి ద్వివచనం వృద్ధిం పుపోష. అత్ర వరాహసంహితావచనం,—"సలిలమయే శశిని రవేర్దీధితయోమూర్ఛితాస్తమోనైశమ్, క్షపయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవ మందిరస్యాంత" రితి.

ఉమావృషాంకౌ శరజన్మనా యథా
యథా జయంతేన శచీపురందరౌ,
తథా నృపస్సా చ సుతేన మాగధీ
ననందతుస్తత్సదృశేన తత్సమౌ. 23

ఉమేతి. ఉమావృషాంకౌ గౌరీశివౌ, శరజన్మనా కుమారేణ. "కార్తికేయో మహాసేనశ్శరజన్మా షడానన" ఇత్యమరః, యథా ననందతుః, శచీపురందరౌ జయంతేన జయంతాఖ్యేన సుతేన. "జయంతః పాకశాసని" రిత్యమరః. యథా ననందతుః తథా, తత్సమౌ తాభ్యాం ఉమావృషాఙ్కాభ్యాం శచీపురందరాభ్యాం చ సమౌ, సామాగధీ నృపశ్చ, తత్సదృశేన తాభ్యాం కుమారజయంతాభ్యాం సదృశేన, సుతేన, ననందతుః. మాగధీ వ్యాఖ్యాతా.

రథాంగనామ్నో రివ భావబంధనం
బభూవ యత్ప్రేమ పరస్పరాశ్రయమ్,
విభక్తమప్యేకసుతేన తత్తయోః
పరస్పరస్యోపరి పర్యచీయత. 24

రథాంగేతి. రథాంగనామ్నా చ రథాంగనామా చ, రథాంగనామానౌ, చక్రవాకౌ, "పుమాన్ స్త్రియే" త్యేకశేషః. తయోరివ తయోర్దంపత్యోః; భావబంధనం హృదయాకర్షకం పరస్పరాశ్రయం అన్యోన్యవిషయకం యత్ ప్రేమ బభూవ, తత్ ఏకేన కేవలేన తాభ్యామన్యేనవా "ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలా" ఇత్యమరః. "ఏకోఽన్యార్థేప్రధానే చ ప్రథమే కేవలే తథా, సాధారణే సమానేఽల్పే సంఖ్యాయాం చ ప్రయుజ్యత" ఇతి విశ్వః. సుతేన, విభక్తమపి కృతవిభాగమపి, పరస్పరస్య ఉపరిపర్యచీయత వవృధే, కర్మకర్తరి లఙ్. అకృత్రిమత్వాత్స్వయమేవోపాచీయతేత్యర్థః. యదేకాధారం వస్తు తదాధారద్వయే విభజ్యమానం సత్ హీయతే; అత్ర తు తయోః ప్రాగేకైకవిషయం ప్రేమ సంప్రతి ద్వితీయవిషయలాభేఽపి నాహీయత-ప్రత్యుతోపచితమేవాభూదితి భావః.

ఉవాచ ధాత్ర్యా ప్రథమోదితాని య
ద్యయౌ తదీయామవలంబ్య చాంగులిమ్,
అభూచ్చ నమ్రః ప్రణిపాతశిక్షయా
పితుర్ముదం తేన తతాన సోఽర్భకః. 25

ఉవాచేతి. సోఽర్భకః శిశుః. "పోతః పాకోఽర్భకో డింభః పృథుకశ్శావకశ్శిశు"రిత్యమరః. ధాత్ర్యా ఉపమాత్రా, "ధాత్రీ జనన్యామలకీ వసుమత్యుపమాతృషి్వ"తి విశ్వః. ప్రథమం ఉదితాని ఉపదిష్టాని, ఉవాచ. తదీయామంగులీమవలంబ్య యయౌ చ ప్రణిపాతస్య శిక్షయా ఉపదేశేన నమ్రోఽభూదితి చ యత్ తేన పితుః ముదం తతాన.

తమంకమారోప్య శరీరయోగజై
స్సుఖైర్నిషించంతమివామృతం త్వచి,
ఉపాంతసమ్మీలితలోచనో నృప
శ్చిరాత్సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం యయౌ. 26

తమితి. శరీరయోగజైః సుఖైః త్వచి త్వగింద్రియే; అమృతం నిషించంతం వర్షంతమివ స్థితం పుత్రం అఙ్కమారోప్య ఆనందావిర్భావాత్ ఉపాంతయోః ప్రాంతయోః సమ్మీలితలోచనస్సన్ నృపః చిరాత్ సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం యయౌ రసః స్వాదః ఆనంద ఇత్యర్థః.

అమంస్త చానేన పరార్ధ్యజన్మనా
స్థితేరభేత్తా స్థితిమంతమన్వయమ్,
స్వమూర్తిభేదేన గుణాగ్ర్యవర్తినా
పతిః ప్రజానామివ సర్గమాత్మనః. 27

అమంస్తేతి. స్థితేరభేత్తా. మర్యాదాపాలకః, స నృపః పరార్ధ్యజన్మనా. ఉత్కృష్టజన్మనా, అనేన రఘుణా అన్వయం వంశం, ప్రజానాం పతిః బ్రహ్మా, గుణాస్సత్త్వాదయః, తేష్వగ్ర్యేణ ముఖ్యేన సత్త్వేన వర్తతే వ్యాప్రియత ఇతి గుణాగ్ర్యవర్తీ తేన, స్వస్య మూర్తిభేదేన అవతారవిశేషేణ, విష్ణునా ఆత్మనః సర్గం సృష్టిమివ, స్థితిమంతం ప్రతిష్ఠావంతం, అమంస్త మన్యతేస్మ. మన్యతేరనుదాత్తత్వాదిట్ప్రతిషేధః. అత్రోపమానోపమేయయోరితరేతరవిశేషణాని ఇతరేతరత్ర యోజనాని తత్ర రఘుపక్షే గుణాః. విద్యావినయాదయః; "గుణోఽప్రధానే రూపాదౌ మౌర్వ్యాం సూదే వృకోదరే, తంతౌ సత్త్వాదిసంధ్యాదివిద్యాదిహరితాది" ష్వితి విశ్వః. శేషం సుగమమ్.

స వృత్తచౌలశ్చలకాకపక్షకై
రమాత్యపుత్రైస్సవయోభిరన్వితః,
లిపేర్యథావద్గ్రహణేన వాఙ్మయం
నదీముఖేనేవ సముద్రమావిశత్. 28

స ఇతి. "చూడా కార్యా ద్విజాతీనాం సర్వేషామేవ ధర్మతః, ప్రథమేఽబ్దే తృతీయే వా కర్తవ్యా శ్రుతిచోదనా" దితి మనుస్మరణాత్, తృతీయే వర్షే వృత్తచౌలః నిష్పన్నచూడాకర్మా సన్ లడయోరభేదః, స రఘుః "ప్రాప్తే తు పంచమే వర్షే విద్యారంభం చ కారయే" దితి వచనాత్, పంచమే వర్షే చలకాకపక్షకైశ్చంచలశిఖండకైః "బాలానాం తు శిఖా ప్రోక్తా కాకపక్షశ్శిఖండక" ఇతి హలాయుధః. సవయోభిః స్నిగ్ధైః "స్నిగ్ధో వయస్య స్సవయా" ఇత్యమరః. అమాత్యపుత్రై రన్వితస్సన్ లిపేః పంచాశద్వర్ణాత్మికాయాః యథా వద్గ్రహణేన సమ్యగ్బోధనేనోపాయభూతేన, వాఙ్మయం శబ్దజాతం, నద్యాః ముఖం ద్వారం "ముఖం తు వదనే ముఖ్యే ద్వారే తారాభ్యుపాయయో" రితి యాదవః. తేన కశ్చిన్మకరాదిః సముద్రమివ ఆవిశత్ ప్రవిష్టః జ్ఞాతవానిత్యర్థః.

అథోపనీతం విధివద్విపశ్చితో
వినిన్యురేనం గురవో గురుప్రియమ్,
అవంధ్యయత్నాశ్చ బభూవురత్ర తే
క్రియా హి వస్తూపహితా ప్రసీదతి. 29

అథేతి. "గర్భాష్టమేఽబ్దే కుర్వీత బ్రాహ్మణస్యోపనాయనమ్, గర్భాదేకాదశే రాజ్ఞో గర్భాచ్చ ద్వాదశే విశ" ఇతి మనుస్మరణాత్-అథ గర్భైకాదశేఽబ్దే విధివదుపనీతం గురవః ప్రియా యస్య తం గురుప్రియం ప్రియగురుమిత్యర్థః. "వా ప్రియస్యే"తి ప్రియశబ్దస్య న పూర్వనిపాతః. ఏనం రఘుం విపశ్చితః విద్వాంసః, గురవః వినిన్యుః శిక్షితవంతః. తే గురవః అత్రాస్మిన్ రఘౌ, అవంధ్యయత్నాశ్చ బభూవుః. తథాహి క్రియా శిక్షా - "క్రియా తు నిష్కృతౌ శిక్షా చికిత్సోపాయకర్మ" స్వితి యాదవః. వస్తుని పాత్రభూతే, ఉపహితా ప్రయుక్తాసతీ, ప్రసీదతి ఫలతి, "క్రియాహి ద్రవ్యం వినయతి నాద్రవ్యమి"తి కౌటిల్యః.

ధియస్సమగ్రైస్స గుణైరుదారధీః
క్రమాచ్చతస్రశ్చతురర్ణవోపమాః,
తతార విద్యాః పవనాతిపాతిభి
ర్దిశో హరిద్భిర్హరితామివేశ్వరః. 30

ధియఇతి. అత్ర కామందకః - "శుశ్రూషా శ్రవణం చైవ గ్రహణం ధారణం తథా, ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణాః" ఇతి. 'ఆన్వీక్షికీ త్రయీ వార్తా దండనీతిశ్చ శాశ్వతీ, ఏతా విద్యాశ్చతస్రస్తు లోకసంస్థితిహేతవః" ఇతి చ, ఉదారధీః స రఘుః సమగ్రైః ధీయోగుణైః చత్వారః అర్ణవాః ఉపమా యాసాం తాః చతురర్ణవోపమాః "తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ" ఇత్యుత్తరపదసమాసః. చతస్రో విద్యాః హరితాం దిశాం ఈశ్వరస్సూర్యః, పవనాతిపాతిభిః హరిద్భిః అశ్వైః ఇవ "హరిత్కకుభి వర్ణే చ తృణవాజివిశేషయోః" ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః- [illegible] ఇవ క్రమాత్ తతార చతురర్ణవోపమత్వం దిశామపి ద్రష్టవ్యం.

త్వచం సమేధ్యాం పరిధాయ రౌరవీ
మశిక్షతాస్త్రం పితురేవ మన్త్రవత్,
న కేవలం తద్గురురేకపార్థివః
క్షితావభూదేకధనుర్ధరోఽపి సః. 31

త్వచమితి. "కార్ష్ణరౌరవబాస్తాని చర్మాణి బ్రహ్మచారిణః, వసీరన్నానుపూర్వ్యేణ శాణక్షౌమాదికాని" చేతి మనుస్మరణాత్. స రఘుః మేధ్యాం శుద్ధాం, రౌరవీం రురుసంబంధినీం "రురుర్మహాకృష్ణసారః" ఇతి యాదవః. త్వచం చర్మ, పరిధాయ వసిత్వా, మంత్రవత్సమంత్రకం, అస్త్రమాగ్నేయాదికం, పితురేవోపాధ్యాయాత్, అశిక్షత అభ్యస్తవాన్ "ఆఖ్యాతోపయోగే" ఇత్యపాదానసంజ్ఞా. పితురే వేత్యవధారణముపపాదయతి - నేతి.-తద్గురుః ఏకః అద్వితీయః పార్థివః కేవలం పృథివీశ్వర ఏవ నాభూత్ కింతు క్షితౌ సః ఏకధనుర్ధరోఽప్యభూత్.

మహోక్షతాం వత్సతరస్స్పృశన్నివ
ద్విపేన్ద్రభావం కలభః శ్రయన్నివ,
రఘుః క్రమాద్యౌవనభిన్నశైశవః
పుపోష గాంభీర్యమనోహరం వపుః. 32

మహోక్షతామితి. రఘుః క్రమాత్ యౌవనేన భిన్నశైశవః సన్ [illegible] భావస్సన్ మహాన్ ఉక్షా మహోక్షః; మహావృషభః. అచతురాదిసూత్రేణ నిపాతనాదకారాంతత్వం తస్య భావస్తత్తా తాం స్పృశన్ గచ్ఛన్. వత్సతరః దమ్య ఇవ "దమ్యవత్సతరౌ సమౌ" ఇత్యమరః. ద్విపేంద్రభావం మహాగజత్వం, శ్రయన్ భజన్, కలభః కరిపోత ఇవ, "కలభః కరిశావకః" ఇత్యమరః. గాంభీర్యేణ అచాంచల్యేన, మనోహరం వపుః పుపోష,

అథాస్య గోదానవిధేరనంతరం
వివాహదీక్షాం నిరవర్తయద్గురుః,
నరేంద్రకన్యాస్తమవాప్య సత్పతిం
తమోనుదం దక్షసుతా ఇవాబభుః. 33

అథేతి. "గౌ ర్నాదిత్యే బలీవర్దే క్రతుభేదర్షిభేదయోః, స్త్రీ తు స్యా ద్దిశి భారత్యాం భూమౌ చ సురభావపి, పుంస్త్రియో స్స్వర్గవజ్రాంబురశ్మిదృగ్బాణలోమ" స్వితి కేశవః, గావో లోమాని కేశా దీయంతే ఖండ్యంతేఽస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా గోదానం నామ బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషు కర్తవ్యం కేశాంతాఖ్యం కర్మోచ్యతే - తదుక్తం మనునా.—"కేశాంతం షోడశే వర్షే బ్రాహ్మణస్య విధీయతే, రాజన్యబంధో ర్ద్వావింశే వైశ్యస్య ద్వ్యధికేతత" ఇతి. అథ గురుః పితా "గురూ గీష్పతిపిత్రాద్యౌ" విత్యమరః. అస్య రఘోః గోదానవిధేరనంతరం వివాహదీక్షాం నిరవర్తయత్ కృతవానిత్యర్థః. అథ నరేంద్రకన్యాః తం రఘుం దక్షస్య సుతాః రోహిణ్యాదయః తమోనుదం చంద్రమివ. "తమోనుదోఽగ్నిచంద్రార్కాః" ఇతి విశ్వః. సత్పతిం అవాప్య ఆబభుః. రఘురపి తమోనుత్; అత్ర మనుః—"వేదానధీత్య వేదౌ వా వేదం వా పి యథాక్రమం, అవిప్లుతబ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమమావిశే" దితి.

యువా యుగవ్యాయతబాహురంసలః
కవాటవక్షాః పరిణద్ధకంధరః,
వపుః ప్రకర్షాదజయద్గురుం రఘు
స్తథాపి నీచైర్వినయాదదృశ్యత. 34

యువేతి. యువా యుగో నామ ధుర్యస్కంధగతః. సచ్ఛిద్రప్రాంతో యానాంగభూతో దారువిశేషః "యానాద్యంగే యుగః పుంసి యుగం యుగ్మే కృతాదిష్వి" త్యమరః. యుగవత్ వ్యాయతౌ దీర్ఘౌ; బాహూ యస్య సః అంసావస్య స్త ఇత్యంసలః "బలవానంసల" శ్చేతి వృత్తికారః. "బలవాన్మాంసలోఽంసల" ఇత్యమరః. "వత్సాంసాభ్యాం కామబల" ఇతి లచ్ప్రత్యయః. కవాటవక్షాః పరిణద్ధకంధరః. విశాలగ్రీవః "పరిణాహో విశాలతే" త్యమరః. రఘుః వపుషః ప్రకర్షాదాధిక్యాత్ - యౌవనకృతాత్; గురుం పితరం, అజయత్ తథాపి వినయాన్నమ్రత్వేన నీచైరల్పకః అదృశ్యత ఏతేన అనౌద్ధత్యం వివక్షితమ్.

సంప్రతి తస్య యౌవరాజ్యమాహ —

తతః ప్రజానాం చిరమాత్మనా ధృతాం
నితాన్తగుర్వీం లఘయిష్యతా ధురమ్,
నిసర్గసంస్కారవినీత ఇత్యసౌ
నృపేణ చక్రే యువరాజశబ్దభాక్. ॥35॥

తత ఇతి. తతః ఆత్మనా చిరం ధృతాం నితాన్తగుర్వీం, "వోతో గుణవచనా" దితి ఙీష్. ప్రజానాం ధురం ప్రజాపాలనప్రయాసం లఘయిష్యతా లఘూకరిష్యతా, "తత్కరోతి తదాచష్టే" ఇతి లఘుశబ్దాణ్ణిచ్. తతో లృట్. "లృటస్స" ద్వేతి శతృప్రత్యయః. నృపేణ దిలీపేన, అసౌ రఘుః నిసర్గేణ స్వభావేన, సంస్కారేణ శాస్త్రాభ్యాసజనితవాసనయా చ, వినీతో నమ్రః, ఇతి హేతోః యువరాజ ఇతి శబ్దం భజతీతి తథోక్తః. "భజో ణ్వి" రితి ణ్విప్రత్యయః. చక్రే కృతః. ద్వివిధో వినయః - స్వాభావికః కృత్రిమశ్చేతి కౌటిల్యః. ఉభయవినయసంపన్నత్వాత్పుత్రం యౌవరాజ్యే చకారేత్యర్థః. అత్ర కామన్దకః —"వినయోపగ్రహాన్ భూత్యై కుర్వీత నృపతిస్సుతాన్, అవినీతకుమారం హి కులమాశు విశీర్యతే, వినీతమౌరసం పుత్రం యౌవరాజ్యేఽభిషేచయే" దితి.

నరేన్ద్రమూలాయతనాదనన్తరం
తదాస్పదం శ్రీర్యువరాజసంజ్ఞితమ్,
అగచ్ఛదంశేన గుణాభిలాషిణీ
నవావతారం కమలాదివోత్పలమ్. ॥36॥

నరేన్ద్రేతి. గుణాన్ వినయాదీన్, సౌరభాదీంశ్చ, అభిలషతీతి గుణాభిలాషిణీ. శ్రీః రాజ్యలక్ష్మీః, పద్మాశ్రయా చ నరేన్ద్రో దిలీప ఏవ మూలాయతనం ప్రధానస్థానం తస్మాదపాదానాత్ అనన్తరం - సన్నిహితం, యువరాజ ఇతి సంజ్ఞా అస్య సంజాతా యువరాజసంజ్ఞితం తారకాదిత్వాదితచ్ప్రత్యయః. ఆత్మనః పదం స్థానం, "ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయా" మితి నిపాతః. స రఘురిత్యాస్పదం తదాస్పదం కమలాత్ చిరోత్పన్నాత్ నవావతారమచిరోత్పన్నం ఉత్పలమివ అంశేనాగచ్ఛత్. స్త్రియో హి యూని రజ్యన్త ఇతి భావః.

విభావసుస్సారథినేవ వాయునా
ఘనవ్యపాయేన గభస్తిమానివ,
బభూవ తేనాతితరాం సుదుస్సహః
కటప్రభేదేన కరీవ పార్థివః. ॥37॥

విభావసురితి. సారథినా సహాయభూతేన, ఏతద్విశేషణముత్తరవాక్యేష్వప్యను షంజనీయం. తేన వాయునా విభావసుర్వహ్నిరివ. "చిత్రభానుర్విభావసు"రిత్యమరః. ఘనవ్యపాయేన శరత్సమయేన సారథినా గభస్తిమాన్ సూర్య ఇవ, కటో గండః "గండః కటో మదో దాన" మిత్యమరః. తస్య ప్రభేదః స్ఫోటనం; మదోదయ ఇత్యర్థః. తేన కరీవ పార్థివః దిలీపః తేన రఘుణా అతితరామత్యంతం సుదుస్సహః అత్యంతాసహ్యో బభూవ.

నియుజ్య తం హోమతురంగరక్షణే
ధనుర్ధరం రాజసుతైరనుద్రుతం,
అపూర్ణమేకేన శతక్రతూపమ
శ్శతం క్రతూనామపవిఘ్నమాప సః. 38

నియుజ్యేతి. శతక్రతురింద్రః, ఉపమా యస్య సః దిలీపః. "శతం వై కలావ్యా రాజపుత్రా దేవా ఆశా పాలా" ఇత్యాది శ్రుత్యా, రాజసుతైః అనుద్రుతమనుగతం, ధనుర్ధరం తం రఘుం హోమతురంగాణాం రక్షణే నియుజ్య ఏకేన క్రతునా అపూర్ణం ఏకోనం క్రతూనామశ్వమేధానాం శతం అపవిఘ్నం తథా ఆప.

తతః పరం తేన మఖాయ యజ్వనా
తురంగముత్సృష్టమనర్గళం పునః,
ధనుర్భృతామగ్రత ఏవ రక్షిణాం
జహార శక్రః కిల గూఢవిగ్రహః. 39

తత ఇతి. తతఃపరం, ఏకోనశతక్రతుప్రాప్త్యనంతరం యజ్వనా, విధినేష్టవతా, తేన దిలీపేన పునః పునరపి మఖాయ మఖం కర్తుం "క్రియార్థోపపదస్యే"త్యాదినా చతుర్థీ. ఉత్సృష్టం ముక్తం, అనర్గళం అప్రతిబంధనం, అవ్యాహతస్వైరగతిమిత్యర్థః "అపర్యావర్తయంతోఽశ్వ మనుచరంతీ"త్యాపస్తంబస్మరణాత్. తురంగం ధనుర్భృతాం రక్షిణాం, అగ్రత ఏవ శక్రః గూఢవిగ్రహస్సన్ జహార కిల కిలేత్యైతిహ్యే.

విషాదలుప్తప్రతిపత్తివిస్మితం
కుమారసైన్యం సపది స్థితం చ తత్,
వసిష్ఠధేనుశ్చ యదృచ్ఛయాగతా
శ్రుతప్రభావా దదృశేఽథ నందినీ. 40

విషాదేతి. తత్ కుమారస్య రఘోః సైన్యం. సేనా చ, సపది విషాదః - ఇష్టనాశకృతో మనోభంగః, తదుక్తం:—"విషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాంభావనాశయో"

రితి. తేన లుప్తా ప్రతిపత్తిః కర్తవ్యజ్ఞానం యస్య తత్తథోక్తం విస్మితం. అశ్వనాశస్యాకస్మికత్వాదాశ్చర్యావిష్టం సత్. స్థితం. తస్మై, అథ శ్రుతప్రభావా యదృచ్ఛయా స్వేచ్ఛయా, ఆగతా నందినీనామ వసిష్ఠధేనుశ్చ దదృశే; రఘోః స్వప్రసాదలబ్ధత్వాత్తదనుజిఘృక్షయేతి భావః. ద్వౌచకారావవిలంబసూచకౌ.

తదంగనిష్యందజలేన లోచనే
ప్రమృజ్య పుణ్యేన పురస్కృతస్సతాం,
అతీంద్రియేష్వప్యుపపన్నదర్శనో
బభూవ భావేషు దిలీపనందనః. 41

తదంగేతి. సతాం పురస్కృతః పూజితః, దిలీపస్య నందనో రఘుః, పుణ్యేన పవిత్రేణ, తస్యాః నందిన్యాః యదంగం తస్య నిష్యందో ద్రవః స ఏవ జలం మాత్రమిత్యర్థః. తేన లోచనే ప్రమృజ్య శోధయిత్వా, అతీంద్రియేషు ఇంద్రియమతిక్రాంతేషు, "అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయే"తి సమాసః. ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలంపూర్వగతి సమాసేషు పరవల్లింగతాప్రతిషేధాద్విశేష్యనిఘ్నత్వం. భావేషు వస్తుషు ఉపపన్నదర్శనస్సంపన్నసాక్షాత్కారశక్తిః బభూవ.

స పూర్వతః పర్వతపక్షశాతనం
దదర్శ దేవం నరదేవసంభవః,
పునఃపునస్సూతనిషిద్ధచాపలం
హరంతమశ్వం రథరశ్మిసంయతమ్. 42

స ఇతి. నరదేవసంభవస్స రఘుః పునఃపునః సూతేన మాతలినా, నిషిద్ధచాపలం నివారితౌద్ధత్యం, రథస్య రశ్మిభిః ప్రగ్రహైః, "కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ" ఇత్యమరః. సంయతం బద్ధం, అశ్వం హరంతం పర్వతపక్షాణాం శాతనం ఛేదకం దేవమింద్రం పూర్వతః పూర్వస్యాం దిశి, దదర్శ.

శతైస్తమక్ష్ణామనిమేషవృత్తిభి
ర్హరిం విదిత్వా హరిభిశ్చ వాజిభిః,
అవోచదేనం గగనస్పృశా రఘు
స్స్వరేణ ధీరేణ నివర్తయన్నివ. 43

శతైరితి. రఘుః తమశ్వహర్తారం అనిమేషవృత్తిభిర్నిమేషవ్యాపారశూన్యైః, అక్ష్ణాం శతైః హరిభిః హరిద్వర్ణైః, వాజిభిరశ్వైశ్చ, "హరిర్వాచవ్యదాఖ్యాతో హరి

త్కపిలవర్ణయో''రితి విశ్వః. హరిమింద్రం, విదిత్వా "హరిర్వాతార్కచంద్రేంద్రయమోపేంద్రమరీచి''ష్వితి విశ్వః. ఏనమింద్రం గగనస్పృశా వ్యోమవ్యాపినా, ధీరేణ గంభీరేణ, స్వరేణ ధ్వనినైవ, నివర్తయన్నివ అవోచత్.

మఖాంశభాజాం ప్రథమో మనీషిభి-
స్త్వమేవ దేవేంద్ర సదా నిగద్యసే,
అజస్రదీక్షాప్రయతస్య మద్గురోః
క్రియానిఘాతాయ కథం ప్రవర్తసే? 44

మఖేతి. హేదేవేంద్ర! మనీషిభిః త్వమేవ మఖాంశభాజాం యజ్ఞభాగభుజాం' ప్రథమః సదా నిగద్యసే కథ్యసే. తథాపి అజస్రదీక్షాయాం నిత్యదీక్షాయాం, ప్రయతస్య మద్గురోః క్రియావిఘాతాయ క్రతువిఘ్నాయ; క్రియాం విహంతుమిత్యర్థః. తుమర్థాచ్చ భావవచనా' దితి. చతుర్థీ కథం ప్రవర్తసే?

త్రిలోకనాథేన సదా మఖద్విష
స్త్వయా నియమ్యా నను దివ్యచక్షుషా,
న చేత్స్వయం కర్మసు ధర్మచారిణాం
త్వమన్తరాయో భవసి చ్యుతో విధిః. 45

త్రిలోకనాథేనేతి. త్రయాణాం లోకానాం నాథః త్రిలోకనాథః, 'తద్ధితార్థే'త్యాదినా ఉత్తరపదసమాసః. తేన త్రైలోక్యనియామకేన, దివ్యచక్షుషా అతీంద్రియార్థదర్శినా త్వయా, మఖద్విషః క్రతువిఘాతకాః, సదా నియమ్యా నను శిక్ష్యాః ఖలు? సః త్వం ధర్మచారిణాం కర్మసు క్రతుషు స్వయమంతరాయః విఘ్నః, భవసి చేత్, విధిరనుష్ఠానం చ్యుతః క్షతః లోకే సత్కర్మ కథైవాస్తమియాదితి భావః.

తదంగమగ్ర్యం మఘవన్మహాక్రతో-
రముం తురంగం ప్రతిమోక్తుమర్హసి,
పథశ్శ్రుతేర్దర్శయితార ఈశ్వరా
మలీమసామాదదతే న పద్ధతిమ్. 46

తదితి. హే మఘవన్! తత్ తస్మాత్కారణాత్ మహాక్రతోరశ్వమేధస్య అంగం సాధనం, అగ్ర్యం శ్రేష్ఠం, అముం తురంగం ప్రతిమోక్తుం ప్రతిదాతుం, అర్హసి. తథాహి శ్రుతేః పథో దర్శయితారః సన్మార్గప్రదర్శకాః, ఈశ్వరాః మహాంతః, మలీమసాం మలినాం, పద్ధతిం నాదదతే న స్వీకుర్వతే; అసన్మార్గం నావలంబంత ఇత్యర్థః. 'మలీమసం తు మలినం కచ్చరం మలదూషితే' మిత్యమరః.

ఇతి ప్రగల్భం రఘుణా సమీరితం
వచో నిశమ్యాధిపతిర్దివౌకసాం,
నివర్తయామాస రథం సవిస్మయః
ప్రచక్రమే చ ప్రతివక్తుముత్తరమ్. 47

ఇతీతి. ఇతి రఘుణా సమీరితం ప్రగల్భం వచః నిశమ్యాకర్ణ్య, దివౌకసః స్వర్గౌకసః 'దివం స్వర్గేఽంతరిక్షే చే'తి విశ్వః తేషామధిపతిః దేవేంద్రః, రఘుప్రభావాత్ సవిస్మయస్సన్ రథం నివర్తయామాస ఉత్తరం ప్రతివక్తుం ప్రచక్రమే చ.

యదాత్థ రాజన్యకుమార తత్తథా
యశస్తు రక్ష్యం పరతో యశోధనైః,
జగత్ప్రకాశం తదశేషమిజ్యయా
భవద్గురుర్లంఘయితుం మమోద్యతః. 48

యదితి. హే రాజన్యకుమార క్షత్రియకుమార! "మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యో బాహుజః క్షత్రియో విరా"డిత్యమరః. యద్వాక్యం ఆత్థ బ్రవీషి "బ్రువః పంచానా"మిత్యాదినా ఆహాదేశః. తత్తథా సత్యం. కింతు యశోధనైరస్మాదృశైః పరతశ్శత్రుతః, యశో రక్ష్యం తతః కిమిత్యత ఆహః—భవద్గురుః త్వత్పితా, జగత్ప్రకాశం లోకప్రసిద్ధం, అశేషం సర్వం మమ తద్యశః ఇజ్యయా యాగేన, లంఘయితుం తిరస్కర్తుం, ఉద్యతః ఉద్యుక్తః.

హరిర్యథైకః పురుషోత్తమస్స్మృతో
మహేశ్వరస్త్ర్యంబక ఏవ నాపరః,
తథా విదుర్మాం మునయశ్శతక్రతుం
ద్వితీయగామీ న హి శబ్ద ఏష నః. 49

హరిరితి. పురుషేషూత్తమ ఇతి సప్తమీసమాసః "న నిర్ధారణే" ఇతి షష్ఠీసమాసనిషేధాత్. కర్మధారయే తు "సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైః" ఇత్యుత్తమపురుష ఇతి స్యాత్. యథా, హరిర్విష్ణుః, ఏక ఏవ పురుషోత్తమః స్మృతః, యథా చ త్ర్యంబక ఏవ మహేశ్వరః స్మృతః నాపరః పుమాన్. తథా మునయః మాం శతక్రతుం విదుః విదంతి. 'విదో లటో వే'తి ఝేరుసాదేశః. నోఽస్మాకం హరిహరగౌరాణామిత్యర్థః. ఏషత్రితయోఽపి శబ్దః ద్వితీయగామీ న హి ద్వితీయాప్రకరణే గమ్యాదీనాముపసంఖ్యానాత్సమాసః.

అతోఽయమశ్వః కపిలానుసారిణా
పితుస్త్వదీయస్య మయాపహారితః,
అలం ప్రయత్నేన తవాత్ర మా నిధాః,
పదం పదవ్యాం సగరస్య సన్తతేః. 50

అత ఇతి. యతోఽహమేవ శతక్రతుః అతస్త్వదీయస్య పితుః అయం శతతమోఽశ్వః కపిలానుసారిణా కపిలమునితుల్యేన మయా, అపహారితః అపహృతః, స్వార్థే ణిచ్. తవ, అత్ర అశ్వే ప్రయత్నేన అలం; ప్రయత్నం మాకార్షీరిత్యర్థః. నిషేధ్యస్య నిషేధం ప్రతికరణత్వాత్తృతీయా. సగరస్య రాజ్ఞః సంతతేస్సంతానస్య, పదవ్యాం పదం మా నిధాః న నిధేహి. నిపూర్వాద్దధాతేర్లుఙ్. 'నమాఙ్యోగ' ఇత్యడాగమప్రతిషేధః. మదాస్కందనం తే వినాశమూలం భవిష్యతీతి భావః.

తతః ప్రహాస్యాపభయః పురందరం
పునర్బభాషే తురగస్య రక్షితా,
గృహాణ శస్త్రం యది సర్గ ఏష తే
న ఖల్వనిర్జిత్య రఘుం కృతీ భవాన్. 51

తత ఇతి. తతస్తురగస్య రక్షితా రఘుః ప్రహస్య ప్రహాసం కృత్వా, అపభయః నిర్భీకస్సన్, పునః పురందరం బభాషే కిమితి? హే దేవేంద్ర! ఏషోఽశ్వమోచనాభావరూపః తే తవ, సర్గః నిశ్చయో యది, "సర్గస్స్వభావనిర్మోకనిశ్చయాధ్యాయసృష్టి" ష్విత్యమరః. తర్హి శస్త్రం గృహాణ భవాన్ రఘుం మాం అనిర్జిత్య కృతమనేనేతి కృతీ కృతకృత్యో న ఖలు? "ఇష్టాదిభ్యశ్చే"తి ఇనిప్రత్యయః. రఘుగ్రహణాదాత్మనో దుర్జయత్వం సూచితమ్.

స ఏవముక్త్వా మఘవంతమున్ముఖః
కరిష్యమాణస్సశరం శరాసనమ్,
అతిష్ఠదాలీఢవిశేషశోభినా
వపుః ప్రకర్షేణ విడంబితేశ్వరః. 52

సఇతి. స రఘుః ఉన్ముఖస్సన్ మఘవంతమింద్రం ఏవముక్త్వా శరాసనం చాపం సశరం కరిష్యమాణః కరిష్యన్, ఆలీఢేన ఆలీఢాఖ్యేన స్థానభేదేన, విశేషశోభినా అతిశయశోభినా; వపుః ప్రకర్షేణ దేహౌన్నత్యేన; విడంబితేశ్వరః అనుకృతపినాకీ సన్, అతిష్ఠత్ ఆలీఢలక్షణే యాదవః-"స్థానాని ధన్వినాం పంచ తత్ర వైశాఖమస్త్రియాం, త్రివితస్త్యంతరౌ పాదౌ మండలం తోరణాకృతి, అన్వర్థం స్యాత్సమపదమాలీఢం తు

తతోఽగ్రతః, దక్షిణే వామమాకుంచ్య ప్రత్యాలీఢం విపర్యయ" ఇతి. త్రివితస్త్యంతరేణ స్థితే పాదద్వయే విశాఖం తోరణాకృతిత్వేన స్థితే పాదద్వయే మండలం తుల్యపాదయుగం సమపదం దక్షిణజంఘాప్రసారే వామపాదసంకోచే చాలీఢం వామపాదప్రసారే దక్షిణసంకోచే ప్రత్యాలీఢం.

రఘోరవష్టంభమయేన పత్త్రిణా
హృది క్షతో గోత్రభిదప్యమర్షణః,
నవాంబుదానీకముహూర్తలాంఛనే
ధనుష్యమోఘం సమధత్త సాయకమ్. 53

రఘోరితి. రఘోరవష్టంభమయేన స్తంభరూపేణ, "అవష్టంభస్సువర్ణే చ స్తంభాహంకారయోర" పీతి విశ్వః. పత్త్రిణా బాణేన, హృది హృదయే, క్షతో విద్ధః, అతఏవ అమర్షణః అసహనః; క్రుద్ధ ఇత్యర్థః. గోత్రభిదింద్రోఽపి సంభావనీయాచారోఽపి - "గోత్రః క్షోణీధరే మతః" ఇతి విశ్వః. నవాంబుదానామనీకస్య ముహూర్తం క్షణమాత్రం లాంఛనే చిహ్నభూతే, ధనుషి దివ్యే ధనుషీత్యర్థః. అమోఘమవంధ్యం సాయకం బాణం, సమధత్త సంహితవాన్.

దిలీపసూనోస్స బృహద్భుజాంతరం
ప్రవిశ్య భీమాసురశోణితోచితః,
పపావనాస్వాదితపూర్వమాశుగః
కుతూహలేనేవ మనుష్యశోణితమ్. 54

దిలీపేతి. భీమానాం భయంకరాణాం అసురాణాం శోణితే రుధిరే, ఉచితః పరిచితః, సః ఇంద్రముక్తః ఆశుగస్సాయకః, దిలీపసూనోః రఘోః, బృహద్భుజాంతరం వక్షః, ప్రవిశ్య అనాస్వాదితపూర్వం పూర్వమనాస్వాదితం, 'సుప్సుపే'తి సమాసః. మనుష్యశోణితం కుతూహలేనేవ పపౌ.

హరేః కుమారోఽపి కుమారవిక్రమః
సురద్విపాస్ఫాలనకర్కశాంగులౌ,
భుజే శచీపత్త్రవిశేషకాంకితే
స్వనామచిహ్నం నిచఖాన సాయకమ్. 55

హరేరితి కుమారస్య స్కందస్య, విక్రమ ఇవ విక్రమో యస్య స తథోక్తః "సప్తమ్యుపమానే"త్యాదినా ఉత్తరపదలోపీ సమాసః. కుమారో రఘురపి సురద్విపస్యైరావతస్య, ఆస్ఫాలనేన కర్కశాః అంగుళయో యస్య తస్మిన్, శచ్యాః పత్త్రవిశేషకైః

అంకితే శచీపత్రవిశేషకాంకితే (శచీపత్రలతాక్రియోచితే ఇతిపాఠే శచ్యాః పత్రలతాక్రియాయాం పత్రవిశేషరచనాయాం ఉచితే అభ్యస్త ఇత్యర్థః. "అభ్యస్తేఽప్యుచితంన్యాయ్య" మితి కోశః. హరేరింద్రస్య భుజే స్వనామచిహ్నం స్వనామాంకితం సాయకం నిచఖాన నిఖాతవాన్. "యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలేత్రి" ష్విత్యమరః. నిష్కంటకస్వారాజ్యస్యాయం మహానభిభవ ఇతి భావః.

జహార చాన్యేన మయూరపత్రిణా
శరేణ శక్రస్య మహాశనిధ్వజమ్,
చుకోప తస్మై స భృశం సురశ్రియః
ప్రసహ్య కేశవ్యపరోపణాదివ. 56

జహారేతి. అన్యేన మయూరపత్రిణా మయూరపక్షవతా శరేణ, శక్రస్యేంద్రస్య మహాశనిధ్వజం మహాంతమశనిరూపం ధ్వజం, జహార చిచ్ఛేద చ. స శక్రః సురశ్రియః ప్రసహ్య బలాత్కృత్య, కేశానాం వ్యపరోపణాత్ అవతారణాదివ ఛేదనాదివేత్యర్థః. తస్మై రఘవే భృశమత్యర్థం, చుకోప తం హంతుమియేషేత్యర్థః. "క్రుధద్రుహే" త్యాదినా సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ.

తయోరుపాంతస్థితసిద్ధసైనికం
గరుత్మదాశీవిషభీమదర్శనైః,
బభూవ యుద్ధం తుములం జయైషిణో
రధోముఖైరూర్ధ్వముఖైశ్చ పత్రిభిః. 57

తయోరితి. జయైషిణోరన్యోన్యజయకాంక్షిణోః, తయోరింద్రరఘ్వోః గరుత్మంతః - పక్షవంతః, "గరుత్పక్షచ్ఛదాః పత్ర" మిత్యమరః. ఆశిషి దంష్ట్రాయాం విషం యేషాం తే ఆశీవిషాస్సర్పాః, పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. "స్త్రీత్వాశీర్హితాశంసాహిదంష్ట్రయో" రిత్యమరః. "ఆశీ రురగదంష్ట్రాయా" మిత్యమరశేషశ్చ, త ఇవ భీమదర్శనాః సపక్షాస్సర్పా ఇవ ద్రష్టౄణాం భయావహా ఇత్యర్థః - (అథ వా గరుత్మంతః గరుడాః, ఆశీవిషాస్సర్పాః త ఇవ భీమదర్శనాః పరస్పరవిరుద్ధప్రయోగై రితిభావః.) తైః అధోముఖైరూర్ధ్వముఖైశ్చ (ఇంద్రముక్తా అధోముఖాః రఘుముక్తా ఊర్ధ్వముఖాశ్చ) ధన్వినోరుపర్యధో దేశావస్థితత్వాదితి భావః. పత్రిభిర్బాణైః, ఉపాంతేస్థితాః తటస్థాః సిద్ధాః దేవాః ఇంద్రస్యసైనికాశ్చ రఘోః యస్మిన్ తత్తథోక్తం తుములం సంకులం, యుద్ధం బభూవ.

అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిభి
స్తమాశ్రయం దుష్ప్రసహస్య తేజసః,

శశాక నిర్వాపయితుం న వాసవ
స్స్వతశ్చ్యుతం వహ్నిమివాద్భిరంబుదః. 58

అతీతి. వాసవః అతిప్రబంధేన అతిసాంతత్యేన, ప్రహితాభిః ప్రయుక్తాభిః, అస్త్రవృష్టిభిః దుఃఖేన ప్రసహ్యత ఇతి దుష్ప్రసహం తస్య తేజసః ప్రతాపస్య, ఆశ్రయం తం రఘుం అంబుదో మేఘః, అద్భిరుదకైః స్వతశ్చ్యుతం నిర్గతం, వహ్నిమివ నిర్వాపయితుం శమయితుం, న శశాక. రఘోరపి లోకపాలాత్మకస్యేంద్రస్యాంశసంభవత్వాదితి భావః.

తతః ప్రకోష్ఠే హరిచందనాంకితే
ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదినీమ్,
రఘుశ్శశాంకార్ధముఖేన పత్రిణా
శరాసనజ్యామలునాద్బిడౌజసః. 59

తత ఇతి. తతో రఘుః హరిచందనాంకితే ప్రకోష్ఠే మణిబంధే, కూర్పరాదూర్ధ్వే, ప్రమథ్యమానార్ణవ ఇవ ధీరం గంభీరం, నదతీతి ధీరనాదినీ తాం తథోక్తాం వేవేష్టి వ్యాప్నోతీతి బిడం వ్యాపకం ఓజస్తేజో యస్య తస్య బిడౌజస ఇంద్రస్య, పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. అత్ర [illegible]. శరాసనజ్యాం ధనుర్మౌర్వీం, శశాంకస్యార్ధః ఖండ ఇవ ముఖం ఫలం యస్య తేన పత్రిణా బాణేన అలునాత్ అచ్ఛినత్.

స చాపముత్సృజ్య వివృద్ధమత్సరః
ప్రణాశనాయ ప్రబలస్య విద్విషః,
మహీధ్రపక్షవ్యపరోపణోచితం
స్ఫురత్ప్రభామండలమస్త్రమాదదే. 60

స ఇతి. వివృద్ధమత్సరః ప్రవృద్ధవైరః, స ఇంద్రః చాపముత్సృజ్య ప్రబలస్య విద్విషశ్శత్రోః, ప్రణాశనాయ వధాయ, మహీం ధారయంతీతి మహీధ్రాః పర్వతాః, మూలవిభుజాదిత్వాత్కప్రత్యయః. తేషాం పక్షవ్యపరోపణే పక్షచ్ఛేదే, ఉచితం స్ఫురత్ప్రభామండలం అస్త్రం వజ్రాయుధం, ఆదదే జగ్రాహ.

రఘుర్భృశం వక్షసి తేన తాడితః
పపాత భూమౌ సహ సైనికాశ్రుభిః,
నిమేషమాత్రాదవధూయ చ వ్యథాం
సహోత్థితస్సైనికహర్షనిస్వనైః. 61

రఘురితి. రఘుః తేన వజ్రేణ భృశమత్యర్థం, వక్షసి తాడితో ఘాతితస్సన్, సైనికానామశ్రుభిస్సహ భూమౌ పపాత. తస్మిన్ పతితే తే రురుదురిత్యర్థః. నిమేష

మాత్రాత్ వ్యథాం దుఃఖం అవధూయ తిరస్కృత్య, సైనికానాం హర్షేణ యే నిస్వనాః క్ష్వేడాః తైస్సహ ఉత్థితశ్చ; తస్మిన్నుత్థితే సతి హర్షాత్సింహనాదాంశ్చక్రురిత్యర్థః.

తథాపి శస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురే
విపక్షభావే స్థిరమస్య తస్థుషః,
తుతోష వీర్యాతిశయేన వృత్రహా
పదం హి సర్వత్ర గుణైర్నిధీయతే. 62

తథాపీతి. తథాపి వజ్రఘాతేఽపి, శస్త్రవ్యవహారేణాయుధవ్యాపారేణ, నిష్ఠురే క్రూరే, విపక్షభావే శత్రుభావే, స్థిరం తస్థుషః స్థితవతః, అస్య రఘోః వీర్యాతిశయేన వృత్రం హతవాన్ వృత్రహా "బ్రహ్మభ్రూణవృత్రేషు క్విప్" ఇతి క్విప్. తుతోష స్వయం వీర ఏవ వీరం జానాతీతి భావః. కథం శత్రౌ సంతోష ఇత్యత ఆహ-గుణైః సర్వత్ర శత్రుమిత్రోదాసీనేషు పదమంఘ్రిః నిధీయతే హి; గుణైస్సర్వత్ర సంక్రమ్యత ఇత్యర్థః. గుణాశ్శత్రూనప్యావర్జయంతీతి భావః.

అసంగమద్రిష్వపి సారవత్తయా
న మే త్వదన్యేన విసోఢమాయుధమ్,
అవేహి మాం ప్రీతమృతే తురఙ్గమా
త్కిమిచ్ఛసీతి స్ఫుటమాహ వాసవః. 63

అసంగమితి. సారవత్తయా అద్రిష్వపి అసంగం అప్రతిబంధం, మే ఆయుధం-వజ్రం త్వదన్యేన న విసోఢం. అతో మాం ప్రీతం సంతుష్టం అవేహి. తురంగమాదృతే తురంగం వర్జయిత్వా "అన్యారాదితరర్తే" ఇత్యాదినా పంచమీ కిమిచ్ఛసీతి స్ఫుటం వాసవః ఆహ. తురంగమాదన్యదదేయం నాస్తీతి భావః.

తతో నిషంగాదసమగ్రముద్ధృతం
సువర్ణపుంఖద్యుతిరంజితాంగులిమ్,
నరేన్ద్రసూనుః ప్రతిసంహరన్నిషుం
ప్రియంవదం ప్రత్యవదత్సురేశ్వరమ్. 64

తత ఇతి. తతః నరేంద్రసూనుః రఘుః, నిషంగాత్తూణీరాత్ అసమగ్రం యథా తథా ఉద్ధృతం ఈషదుద్ధృతమిత్యర్థః. సువర్ణపుంఖద్యుతిభిః రంజితా అంగులయో యేన తం ఇషుం ప్రతిసంహరన్ నివర్తయన్, "నాప్రహరంతం ప్రహరే" దితి నిషేధా దితి భావః. ప్రియం వదతీతి ప్రియంవదః "ప్రియవశేవదఃఖచ్" ఇతిఖచ్ ప్రత్యయ అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః. తంసురేశ్వర మింద్రం ప్రత్యవదత్ నతు ప్రాహరదితి భావః.

అమోచ్యమశ్వం యది మన్యసే ప్రభో
తతస్సమాప్తే విధినైవ కర్మణి,
అజస్రదీక్షాప్రయతస్స మద్గురుః
క్రతోరశేషేణ ఫలేన యుజ్యతామ్. 65

అమోచ్యమితి. హే ప్రభో, ఇన్ద్ర! అశ్వమమోచ్యం మన్యసే యది తతః తర్హి అజస్రదీక్షాయాం ప్రయతః సః మద్గురుః మమపితా, విధినైవ కర్మణి సమాప్తే సతి క్రతోర్యత్ఫలం తేన ఫలేన అశేషేణ కృత్స్నేన, 'యుజ్యతాం యుక్తోఽస్తు' అశ్వమేధఫలలాభే కిమశ్వేనేతి భావః.

యథా చ వృత్తాన్తమిమం సదోగత
స్త్రిలోచనైకాంశతయా దురాసదః,
తవైవ సన్దేశహరాద్విశాంపతి
శ్శృణోతి లోకేశ తథా విధీయతామ్. 66

యథేతి. సదోగతః సభాంగతః, త్రిలోచనస్యేశ్వరస్య ఏకాంశతయా యజమానస్యాష్టానాం మూర్తీనామన్యతమమూర్తిత్వాత్, దురాసదః [illegible] విశాంపతిర్నృపతిః, యథా ఇమం వృత్తాన్తం తవ సన్దేశహరాత్స్వార్తాహారాదేవ, శృణోతి హే లోకేశ! తథా విధీయతాం మమ పౌరుషం మయా వక్తుమయుక్తమితి భావః.

తథేతి కామం ప్రతిశుశ్రువాన్ రఘో
ర్యథాగతం మాతలిసారథిర్యయౌ,
నృపస్య నాతిప్రమనాస్సదోగృహం
సుదక్షిణాసూనురపి న్యవర్తత. 67

తథేతి. మాతలిసారథిరిన్ద్రః, రఘోస్సంబన్ధినం కామం మనోరథం, తథేతి. తథాఽస్త్వితి, ప్రతిశుశ్రువాన్ "భాషాయాం సదవసశ్రువః" ఇతి క్వసుప్రత్యయః. యథాగతం యయౌ సుదక్షిణాసూనుః రఘురపి నాతిప్రమనాః విజయలాభేఽప్యశ్వనాశాన్నాతిహృష్టస్సన్ "నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపే" తిసమాసః. నృపస్య సదః గృహం ప్రతి న్యవర్తత.

తమభ్యనన్దత్ప్రథమం ప్రబోధితః
ప్రజేశ్వరశ్శాసనహారిణా హరేః,
పరామృశన్హర్షజడేన పాణినా
తదీయమంగం కులిశవ్రణాంకితమ్. 68

తమితి. హారేరింద్రస్య, శాసనహారిణా పురుషేణ, ప్రథమం ప్రబోధితో జ్ఞాపితః, వృత్తాంతమితి శేషః. ప్రజేశ్వరో దిలీపః. హర్షజడేన హర్షశిశిరేణ పాణినా, కులిశవ్రణాంకితం తస్య రఘోరిదం తదీయం అంగం శరీరం, పరామృశన్ స్పృశన్ తం రఘుం అభ్యనందత్.

ఇతి క్షితీశో నవతిం నవాధికాం
మహాక్రతూనాం మహనీయశాసనః,
సమారురుక్షుర్దివమాయుషః క్షయే
తతాన సోపానపరంపరామివ. 69

ఇతీతి. మహనీయశాసనః పూజనీయాజ్ఞః క్షితీశో దిలీపః ఇతి మహాక్రతూనామశ్వమేధానాం నవభిరధికాం నవతిం ఏకోనశతం ఆయుషః, క్షయేసతి దివం స్వర్గం, సమారురుక్షుః ఆరోఢుమిచ్ఛుస్సన్, సోపానానాం పరంపరాం పఙ్క్తిమివ తతాన.

అథ స విషయవ్యావృత్తాత్మా యథావిధి సూనవే
నృపతికకుదం దత్త్వా యూనే సితాతపవారణమ్,
మునివనతరుచ్ఛాయాం దేవ్యా తయా సహ శిశ్రియే
గలితవయసామిక్ష్వాకూణామిదం హి కులవ్రతమ్. 70

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే, మహాకావ్యే, తృతీయస్సర్గః.

అథేతి. అథ విషయేభ్యో వ్యావృత్తాత్మా నివృత్తచిత్తః, స దిలీపః యథా విధి యథాశాస్త్రం, యూనే సూనవే. నృపతికకుదం రాజచిహ్నం "కకుద్వత్కకుదం శ్రేష్ఠే వృషాంగే రాజలక్షణీ"తి విశ్వః. సితాతపవారణం శ్వేతచ్ఛత్రం, దత్త్వా తయా దేవ్యా సుదక్షిణయా సహ మునివనతరోః ఛాయాం శిశ్రియే శ్రితవాన్; వానప్రస్థాశ్రమం స్వీకృతవానిత్యర్థః. తథాహి, గలితవయసాం వృద్ధానాం ఇక్ష్వాకూణాం ఇక్ష్వాకుగోత్రాపత్యానాం. "తద్రాజస్యబహుషుతేనైవాస్త్రియా" మితి లుక్. ఇదం వనగమనం కులవ్రతంహి దేవ్యా సహేత్యనేన సపత్నీకవానప్రస్థాశ్రమ ఉక్తః. తథాచ యాజ్ఞవల్క్యః. "సుతవిన్యస్తపత్నీకస్తయావాఽనుగతో వనమ్, వానప్రస్థో బ్రహ్మచారీ సాగ్నిస్సోపాసనో వ్రజే"దితి. హారిణీవృత్తమేతత్. తదుక్తం "రసయుగహయైర్న్సౌ మ్రౌ స్లౌ గో యదా హారిణీతదా."

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ, శ్రీమహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం రఘురాజ్యాభిషేకో నామ
తృతీయస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

చతుర్థసర్గప్రారంభః.

స రాజ్యం గురుణా దత్తం ప్రతిపద్యాధికం బభౌ,
దినాంతే నిహితం తేజస్సవిత్రేవ హుతాశనః. 1

స ఇతి. స రఘుః గురుణా పిత్రా, దత్తం రాజ్యం రాజ్ఞః కర్మ ప్రజాపాలనాత్మకం పురోహితాదిత్వాద్యక్ప్రత్యయః. ప్రతిపద్య ప్రాప్య, దినాంతే సాయంకాలే, సవిత్రా సూర్యేణ, నిహితం తేజః ప్రతిపద్య హుతాశనోఽగ్నిరివ, అధికం బభౌ. సౌరతేజసః సాయమగ్నిసంక్రమే. "ఆదిత్యో వా అస్తమయన్నగ్నిమనుప్రవిశతి అగ్నిం వావాదిత్యస్సాయం ప్రవిశతీ" త్యాదిశ్రుతిః ప్రమాణమ్.

దిలీపానంతరం రాజ్యే తం నిశమ్య ప్రతిష్ఠితమ్,
పూర్వం ప్రధూమితో రాజ్ఞాం హృదయేఽగ్నిరివోత్థితః. 2

దిలీపేతి. దిలీపానంతరం రాజ్యే ప్రతిష్ఠితం అవస్థితం, తం రఘుం నిశమ్యాకర్ణ్య, పూర్వం దిలీపకాలే, రాజ్ఞాం హృదయే ప్రకర్షేణ ధూమోఽస్య సంజాతః ప్రధూమితః అగ్నిస్సంతాపాగ్నిః. ఉత్థిత ఇవ ప్రజ్వలిత ఇవ, పూర్వాదప్యధికస్సంతాపోఽభూదిత్యర్థః. రాజకర్తృకస్యాపి నిశమనస్య అగ్నావుపచారాన్నసమానకర్తృకత్వవిరోధః.

పురుహూతధ్వజస్యేవ తస్యోన్నయనపఙ్క్తయః,
నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యో ననందుస్సప్రజాః ప్రజాః. 3

పురుహూతేతి. పురుహూతధ్వజః ఇంద్రధ్వజః స కిల వృష్ట్యర్థం రాజభిః పూజ్యత ఇత్యుక్తం భవిష్యోత్తరపురాణే "ఏవం యః కురుతే యాత్రామింద్రకేతోర్యుధిష్ఠిర, పర్జన్యః కాలవర్షీ స్యాత్తస్య రాజ్యే న సంశయ" ఇతి. (చతురశ్రం ధ్వజాకారం రాజద్వారే ప్రతిష్ఠితం, ఆహుశ్శక్రధ్వజం నామ పౌరలోకసుఖావహం) పురుహూతధ్వజస్యేవ తస్య రఘోః నవమభ్యుత్థానమభ్యున్నతిం అభ్యుదయం చ పశ్యంతీతి నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యః ఉత్ ఊర్ధ్వం, ప్రసృతా ఉల్లసితాశ్చ నయనపఙ్క్తయో యాసాం తాః ఉన్నయనపఙ్క్తయః, సప్రజాః ససంతానాః, ప్రజాః జనాః, "ప్రజా స్యాత్సంతతౌ జన" ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. ననందుః తుతుషుః.

సమమేవ సమాక్రాంతం ద్వయం ద్విరదగామినా,
తేన సింహాసనం పిత్ర్య మఖిలం చారిమండలమ్. 4

సమమితి. ద్విరద ఇవ ద్విరదైశ్చ గచ్ఛతీతి ద్విరదగామీ "కర్తర్యుపమానే సుప్యజాతా"వితి చ ణినిః, తేన రఘుణా సమం యుగపదేవ ద్వయం సమాక్రాన్తం - అధిష్ఠితం, కిం తద్ద్వయమిత్యత ఆహ—పితురాగతం పిత్ర్యం "పితుర్యచ్చే"తి యత్ప్రత్యయః సింహాసనం అఖిలం అరీణాం మండలం రాష్ట్రంచ.

సింహాసనారోహణానన్తరం తస్య రాజ్యలక్ష్మీసాన్నిధ్యమాహ:—

ఛాయామండలలక్ష్యేణ తమదృశ్యా కిల స్వయమ్,
పద్మా పద్మాతపత్రేణ భేజే సామ్రాజ్యదీక్షితమ్. 5

ఛాయేతి. అత్ర రఘోః తేజో విశేషేణ స్వయమేవ సన్నిహితయా లక్ష్మ్యా అస్య ఛత్రధారణం కృతమిత్యుత్ప్రేక్ష్యతే. పద్మా-లక్ష్మీః, "లక్ష్మీః పద్మాలయాపద్మే" త్యమరః. స్వయం అదృశ్యా కిల-కిలేతి సంభావనాయాం. అలక్ష్యాసతీ ఛాయామండల లక్ష్యేణ-కాన్తిపుంజానుమేయేన, న తు స్వరూపతో దృశ్యేన, ఛాయామండలమిత్యనేన ఆతపత్ర ప్రతిబింబం చ ధ్వన్యతే" ఛాయాసూర్యప్రియాకాన్తిః ప్రతిబింబమనాతప" ఇత్యమరః. తేన పద్మాతపత్రేణ పద్మమేవాతపత్రం తేన కరణభూతేన సామ్రాజ్యదీక్షితం-సామ్రాజ్యే సమ్రాజః కర్మణి మండలాధిపత్యే దీక్షితం అభిషిక్తం తం రఘుం భేజే, అన్యథా కథమేతాదృశీ కాన్తిసంపత్తిరితి భావః.

సమ్ప్రతి తస్య సరస్వతీసాన్నిధ్యమాహ:—

పరికల్పితసాన్నిధ్యా కాలేకాలే చ వందిషు,
స్తుత్యం స్తుతిభి రర్థ్యాభిరుపతస్థే సరస్వతీ. 6

పరికల్పితేతి. సరస్వతీ చ కాలేకాలే సర్వేష్వపి యోగ్యకాలేష్విత్యర్థః. "నిత్యవీప్సయో"రితి వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః వందిషు పరికల్పితసాన్నిధ్యా కృతసన్నిధానా సతీస్తుత్యం-స్తోత్రార్హం, తం రఘుం అర్థ్యాభిః-అర్థాదనపేతాభిః-"ధర్మపథ్యర్థే"త్యాదినాయత్ప్రత్యయః. స్తుతిభిః స్తోత్రైః; ఉపతస్థే దేవతాబుద్ధ్యా పూజితవతీత్యర్థః. దేవతాత్వం చ. "నావిష్ణుః పృథివీపతి" రితివా లోకపాలాత్మకత్వాద్వేత్యనుసంధేయం. ఏవం సతి "ఉపాద్దేవపూజాసంగతికరణే"తి వక్తవ్యాదాత్మనేపదమిత్యనుసంధేయమ్.

మనుప్రభృతిభిర్మాన్యై ర్భుక్తా యద్యపి రాజభిః,
తథాప్యనన్యపూర్వేవ తస్మి న్నాసీ ద్వసుంధరా. 7

మన్వితి. వసుంధరా-భూమిః, మనుప్రభృతిభిః మాన్యైః-పూజ్యైః రాజభిః భుక్తా యద్యపి భుక్తైవేత్యర్థః. యద్యపీత్యవధారణే 'అప్యర్థే యదివార్థేస్యా' దితి కేశవః. తథాపి తస్మిన్ రాజ్ఞి విషయే అన్యః పూర్వో యస్యాస్సా అన్యపూర్వా సా న భవతీత్యనన్యపూర్వా అనన్యోపభుక్తేవాసీత్. తత్ప్రథమపతికేవ అనురక్తాభూదిత్యర్థః.

తత్ర కారణమాహ:—

సహి సర్వస్య లోకస్య యుక్తదండతయా మనః,
ఆదదే నాతిశీతోష్ణో నభస్వానివ దాక్షిణః. 8

సహీతి. హి యస్మాత్కారణాత్ స రఘుః యుక్తదండతయా ప్రాప్త (యథాపరాధ) దండకారిత్వేన సర్వస్య లోకస్య సర్వజనస్య మనః ఆదదే-జహార, క ఇవ అతిశీతోఽత్యుష్ణో వాన భవతీతి నాతిశీతోష్ణః "నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సు" ఇతి సమాసః. దాక్షిణః-దక్షిణదిగ్భవః, నభస్వాన్వాయురివ, మలయానిల ఇవేత్యర్థః [illegible] త్యత్ర కామన్దకః-"ఉద్వేజయతి తీక్ష్ణేన మృదునా పరిభూయతే, [illegible] స్మాద్యుక్తదండః ప్రశస్యతే" ఇతి.

మందోత్కంఠాః కృతాస్తేన గుణాధికతయా గురౌ,
ఫలేన సహకారస్య పుష్పోద్గమ ఇవ ప్రజాః. 9

మందోత్కంఠా ఇతి. తేన రఘుణా ప్రజా జనాః గురౌ-దిలీపే విషయే, సహకారోఽతిసౌరభశ్చూతః "ఆమ్రశ్చూతో రసాలోఽసౌ సహకారోఽతిసౌరభ" ఇత్యమరః. తస్య ఫలేన పుష్పోద్గమే-పుష్పోదయ ఇవ, తతోఽపి గుణాధిక[illegible] మందోత్కంఠాః అల్పోత్సుక్యాః కృతాః గుణోత్తరశ్చ ఉత్తర[illegible] పూర్వం విస్మారయతీతి భావః.

నయవిద్భిర్నవే రాజ్ఞి సదసచ్చోపదర్శితమ్,
పూర్వ ఏవాభవత్పక్షస్తస్మిన్నాభవదుత్తరః. 10

నయేతి. నయవిద్భిర్నీతిశాస్త్రజ్ఞైః, నవే తస్మిన్రాజ్ఞి విషయే [illegible] సత్ ధర్మయుద్ధాదికం అసత్ కూటయుద్ధాదికం చ ఉపదర్శితే [illegible] పూర్వః పక్ష ఏవాభవత్ సంక్రాంత ఇత్యర్థః, సదసతోర్మధ్యే సదేవాభిమత[illegible] నాసత్. తదుద్భావనం తు జ్ఞానార్థమేవేత్యర్థః, పక్షస్సాధనయోగ్యార్థః. "పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వి"తి కేశవః.

పంచానామపి భూతానాముత్కర్షం పుపుషుర్గుణాః,
నవే తస్మిన్మహీపాలే సర్వం నవమివాభవత్. 11

పంచానామితి. పంచానామపి పృథివ్యాదీనాం భూతానాం గుణాః గంధాదయః ఉత్కర్షం - అతిశయం, పుపుషుః. అత్రోత్ప్రేక్షతే తస్మిన్రఘౌ నవే మహీపాలే సతి సర్వం వస్తుజాతం నవమివ అభవత్. తదేవ భూతజాతం తదానీమపూర్వగుణయోగా దపూర్వమివాభవదితి భావః.

యథా ప్రహ్లాదనా చ్చంద్రః ప్రతాపా త్తపనో యథా,
తథైవ సోఽభూ దన్వర్థో రాజా ప్రకృతిరంజనాత్. 12

యథేతి. యథా చందయత్యాహ్లాదయతీతి చంద్రః ఇందుఃచదిధాతో రౌణాదికోరప్రత్యయః. ప్రహ్లాదనాత్ - ఆహ్లాదకరణాత్. అన్వర్థః - అనుగతార్థనామకః. అభూత్ యథా తపతీతి తపనస్సూర్యః. నంద్యాదిత్వాల్ల్యుప్రత్యయః, ప్రతాపాత్సంతాప జననాత్ అన్వర్థః, తథైవ స రాజా ప్రకృతిరంజనాత్, అన్వర్థః-సార్థకరాజశబ్దోఽభూత్. యద్యపి రాజశబ్దఃరాజతేర్దీప్త్యర్థాత్కనిన్ప్రత్యయాంతః. న తు రంజేః తథాపి ధాతూనామనేకార్థత్వాద్రంజనాద్రాజేత్యుక్తం కవినా అనేకార్థత్వం తు ధాతూనాం "మృష స్తితిక్షాయా" మిత్యాది సూత్రప్రామాణ్యాద్వేదనీయమ్.

కామం కర్ణాంత విశ్రాంతే విశాలే తస్య లోచనే,
చక్షుష్మత్తా తు శాస్త్రేణ సూక్ష్మకార్యార్థదర్శినా. 13

కామమితి. తస్య రఘోః విశాలే లోచనే కామం కర్ణాంతయోః విశ్రాంతే-కర్ణప్రాంతగతే చక్షుష్మత్తా తు చక్షుషీ అస్య స్త ఇతి చక్షుష్మాన్ తస్య భావ స్తత్తా చక్షుః ఫలమిత్యర్థః. సా తు సూక్ష్మాన్ కార్యార్థాన్ దర్శయతి ప్రకాశయతీతి సూక్ష్మకార్యార్థదర్శి తేన శాస్త్రేణైవ శాస్త్రం దృష్టిర్వివేకినామితి భావః.

లబ్ధప్రశమనస్వస్థ మథైనం సముపస్థితా,
పార్థివశ్రీ ర్ద్వితీయేవ శరత్పంకజలక్షణా. 14

లబ్ధేతి. అథ లబ్ధస్య రాజ్యస్య ప్రశమనేన పరిపంథినామనురంజనప్రతీకారాభ్యాం స్థిరీకరణం తథాచోక్తం "రాజ్యస్యాచిరలబ్ధస్య శమనం పరిపంథినామ్, రంజనప్రతీకారాభ్యాం లబ్ధప్రశమనం విదు" రితి. తేన స్వస్థః స్వస్మిన్ తిష్ఠతీతి. స్వస్థః సమాహితచిత్తః తం ఏనం రఘుం పంకజలక్షణా - పద్మచిహ్నా శ్రియోఽపి విశేషణమేతత్ శరత్ ద్వితీయా పార్థివశ్రీః - రాజ్యలక్ష్మీరివ, సముపస్థితా - ప్రాప్తా.

నిర్వృష్టలఘుభి ర్మేఘై ర్ముక్తవర్త్మా సుదుస్సహః,
ప్రతాప స్తస్య భానోశ్చ యుగపద్వ్యానశే దిశః. 15

నిర్వృష్టేతి. నిశ్శేషం వృష్టాః నిర్వృష్టాః కర్తరి క్తః. అతఏవ లఘవః తైర్మే-
ఘైః ముక్తవర్త్మా-త్యక్తమార్గః, అత ఏవ సుదుస్సహః తస్య రఘోః భానోశ్చ ప్రతాపః
పౌరుషం ఆతపశ్చ. “ప్రతాపౌ పౌరుషాతపౌ” ఇత్యుభయత్రాపి యాదవః. యుగప
ద్దిశో వ్యానశే-వ్యాప్తః.

వార్షికం సంజహారేంద్రో ధను ర్జైత్రం రఘు ర్దధౌ,
ప్రజార్థసాధనే తౌ హి పర్యాయోద్యతకార్ముకౌ. 16

వార్షికమితి. ఇంద్రః వర్షాసుభవం వార్షికం వర్షనిమిత్తమిత్యర్థః “వర్షాభ్యష్ఠ”
గితి ఠక్ప్రత్యయః. ధనుః సంజహార రఘుర్జైత్రం - జయశీలం. జేతృశబ్దాత్తృన్నం
తాత్, “ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చే”తిస్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః, ధనుః దధౌ, హియస్మాత్ తౌ-ఇంద్ర
రఘూ, ప్రజానామర్థస్య ప్రయోజనస్య వృష్టివిజయలక్షణస్య సాధనే విషయే
పర్యాయేణ ఉద్యతే కార్ముకే యాభ్యాం తౌ తథోక్తౌ. పాఠాంతరేషు పర్యాయేణ
ఉద్యమో విక్రమశ్చ యయోస్తౌ పర్యాయోద్యమవిక్రమౌ ద్వయోః పర్యాయ
భరణాదితిభావః.

పుండరీకాతపత్రస్తం వికసత్కాశచామరః,
ఋతు ర్విడంబయామాస న పునః ప్రాప తచ్ఛ్రియమ్. 17

పుండరీకేతి. పుండరీకం-సితాంభోజమివ, ఆతపత్రం యస్య స తథోక్తః విక
సన్తి కాశాని కాశాఖ్యతృణకుసుమాన్యేవ చామరాణి యస్య స తథోక్తః ఋతుశ్శర
దృతుః. పుండరీకనిభాతపత్రం-కాశనిభచామరం, తం రఘుం విడంబయామాస - అనుచ
కార, తస్య రఘోః. శ్రియం పునః శోభాం తు న ప్రాప. ‘శోభా సంపత్తి పద్మాసు
లక్ష్మీ శ్శ్రీరపి కథ్యతే’ ఇతి శాశ్వతః.

ప్రసాదసుముఖే తస్మిం శ్చంద్రే చ విశదప్రభే,
తదా చక్షుష్మతాం ప్రీతి రాసీత్సమరసా ద్వయోః. 18

ప్రసాదేతి. ప్రసాదేన సుముఖే తస్మిన్ రఘౌ విశదప్రభే-నిర్మలకాంతౌ,
చంద్రే చేతి ద్వయోర్విషయే తదా చక్షుష్మతాం ప్రీతిరనురాగః, సమరసా సమా
స్వాదా, తుల్యభోగ్యేతి యావత్. ఆసీత్ “రసో గంధే రసే స్వాదే” ఇతి విశ్వః.

హంసశ్రేణీషు తారాసు కుముద్వత్సు చ వారిషు,
విభూతయ స్తదీయానాం పర్యస్తా యశసా మివ. 19

హంసేతి హంసానాం శ్రేణిషు పఙ్క్తిషు, తారాసు-నక్షత్రేషు, కుముదా
న్యేషు సంతీతి కుముద్వంతి. “కుముద్వాన్ కుముదప్రాయ” ఇత్యమరః, “కుముదనడవేత
సేభ్యో డ్మతుప్” తేషు వారిషు చ తదీయానాం రఘుసంబంధినాం యశసాంవిభూత

యః - సంపదః, పర్యస్తా ఇవ - ప్రసారితాః కిమిత్యుత్ప్రేక్షా అన్యథా కథమేతేషామే తాదృగ్వళిమేతి భావః.

ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదిన్య స్తస్య గోప్తుర్గుణోదయం,
ఆకుమారకథోద్ఘాతం శాలిగోప్యో జగుర్యశః. 20

ఇక్షుచ్ఛాయేతి. ఇక్షూణాం ఛాయా ఇక్షుచ్ఛాయం "ఛాయాబాహుళ్యే"ఇతి నపుంసకత్వం తత్ర నిషణ్ణా ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదిన్యః స్త్రీలింగపాఠే ఇక్షోః ఛాయేతి విగ్రహః అన్యథా బహుత్వే నపుంసకత్వప్రసంగాత్ శాలీన్ గోపయంతి రక్షంతీతి శాలిగోప్యః సస్యపాలికాః స్త్రియః కర్మణ్యణ్. "టిడ్ఢాణ"ఇత్యాదినా ఙీప్. గోప్తుః రక్షకస్య తస్య రఘోః గుణేభ్యః ఉదయో యస్య తద్గుణోదయం గుణోత్పన్నం ఆకు మారం-కుమారాదారభ్య కథోద్ఘాతః - కథానామారంభో యస్య తత్ కుమారైరపి స్తూయమానమిత్యర్థః. యశో జగుః-గాయన్తి స్మ. అథవా కుమారస్య సతః రఘోర్యాః కథా ఇంద్రవిజయాదయ స్తత ఆరభ్య ఆకుమారకథం అత్రాప్యభివిధావవ్యయీభావః ఆకుమారకథముద్ఘాతో యస్మిన్ కర్మణీతి గానక్రియావిశేషణమేతత్. "స్యాద భ్యాదానముద్ఘాత ఆరంభ" ఇత్యమరః, ఆకుమారకథోద్ఘాతమితి పాఠేకుమారస్యస త స్తస్య కథాభిశ్చరిత్రైః ఉద్ఘాతం యద్యశః తత ఆరభ్య యశో జగురితివ్యాఖ్యేయమ్;

ప్రససాదోదయాదంభః కుంభయోనేర్మహౌజసః,
రఘోః పరిభవాశంకి చుక్షుభే ద్విషతాం మనః. 21

ప్రససాదేతి. మహౌజసః కుంభయోనేరగస్త్యస్య "అగస్త్యః కుంభసంభవ" ఇత్యమరః. ఉదయాత్ అంభః ప్రససాద-ప్రసన్నం బభూవ. మహౌజసః - రఘోః ఉదయాత్-పరిభవాశంకి ద్విషతాం మనః చుక్షుభే-కాలుష్యం ప్రాప, దండయాత్రాస మయత్వాదితి భావః, అగస్త్యోదయే జలాని ప్రసీదంతీత్యాగమః.

మదోదగ్రాః కకుద్మంత స్సరితాం కూలముద్రుజాః,
లీలాఖేల మనుప్రాపుర్మహోక్షా స్తస్య విక్రమమ్. 22

మదేతి. మదోదగ్రాః-మదోద్ధతాః. కకుదేషామ స్తీతి, కకుద్మన్తః, మహాకకుద ఇత్యర్థః, యవాదిత్వాన్మకారస్య వత్వాభావః. సరితాం కూలాని ఉద్రుజన్తి - భజం తీతి కూలముద్రుజాః "ఉదికూలేరుజివహోః"రితి ఖచ్ "అరుర్ద్విష" దిత్యాదినా ముమాగమః మహాన్తః ఉక్షాణో మహోక్షాః "అచతురే"త్యాదినా నిపాతనాదకా రాంతత్వం. లీలాఖేలం-విలాససుభగం, తస్య రఘోః ఉత్సాహవతో వపుష్మతః పర భంజకస్య విక్రమం-శౌర్యం, అనుప్రాపుః-అనుచక్రుః.

ప్రసవైః సప్తపర్ణానాం మదగంధిభి రాహతాః,
అసూయయేవ తన్నాగా స్సప్తధైవ ప్రసుస్రువుః. 23

ప్రసవైరితి. మదస్యేవ గంధో యేషాం తైః మదగంధిభిః "ఉపమానాచ్చే"తి సమాసాంతఇకారః. సప్తపర్ణానాం - వృక్షవిశేషాణాం, "సప్తపర్ణో విశాలత్వక్ శారదో విషమచ్ఛదః" ఇత్యమరః. ప్రసవైః పుష్పైః ఆహతాః తస్య రఘోః నాగాః గజాః "గజేఽపి నాగమాతంగా"విత్యమరః, అసూయయేవ - ఆహతనిమిత్తయా స్పర్ధయేవ, "పరోత్కర్షాసహిష్ణుత్వమసూయా పరికీర్తితే"తి యాదవః. సప్తధైవ ప్రసుస్రువుః మదంవవృషుః. ప్రతిగజగంధాభిమానాదితిభావః, "కరాత్కటాభ్యాం మేఢ్రాచ్చ నేత్రాభ్యాం చ మదస్రుతి"రితి బాలకావ్యే, కరాత్ నాసారంధ్రాభ్యామిత్యర్థః.

సరితః కుర్వతీ గాధాః పథశ్చాశ్యానకర్దమాన్,
యాత్రాయై చోదయామాస తం శక్తేః ప్రథమం శరత్. 24

సరిత ఇతి. సరితః గాధాః సుప్రతరాః కుర్వతీ పథో మార్గాంశ్చ, ఆశ్యానకర్దమాన్ శుష్కపంకాన్, కుర్వతీ "సంయోగాదేరాతో ధాతోర్యణ్వత" ఇతి శ్యాయతేర్నిష్ఠాతకస్య నత్వం శరత్ - శరదృతుః, తం రఘుం శక్తేరుత్సాహశక్తేః, ప్రథమం ప్రాక్, యాత్రాయై దండయాత్రాయై, చోదయామాస - ప్రేరయామాస, ప్రభావమంత్రశక్తిసంపన్నస్య శరత్ స్వయముత్సాహముత్పాదయామాసేత్యర్థః.

తస్మై సమ్యగ్ఘుతో వహ్ని ర్వాజినీరాజనావిధౌ,
ప్రదక్షిణార్చిర్వ్యాజేన హస్తేనేవ జయం దదౌ. 25

తస్మాఇతి. వాజినామశ్వానాం, నీరాజనావిధౌ - నీరాజనాఖ్యే శాంతికర్మణి, అత్రవరాహమిహిరః. "భగవతి జలధరపక్షక్షపాకరార్కేక్షణే కమలనాభే, ఉన్మీలయతి తురంగమకరిరథనీరాజనం కుర్యా"దితి. సమ్యక్ విధివత్, హుతః-హోమసమిద్ధః వహ్నిః ప్రగతాదక్షిణం ప్రదక్షిణా తిష్ఠద్గుప్రభృతిత్వాదవ్యయీభావః. ప్రదక్షిణా యా అర్చిః జ్వాలా తస్యాః వ్యాజేన హస్తేనేవ తస్మై జయందదౌ-దత్తవాన్, ఉక్తమాహవయాత్రాయాం. "ఇత్థం ప్రదక్షిణగతో హుతభుఙ్నృపస్య ధాత్రీం సముద్రరశనాం వశగాం కరోతీ"తి, వాజిగ్రహణం గజాదీనామప్యుపలక్షణం తేషామపినీరాజన విధానాత్.

సగుప్తమూలప్రత్యంతశ్శుద్ధపార్ష్ణి రయాన్వితః,
షడ్విధం బల మాదాయ ప్రతస్థే దిగ్జిగీషయా. 26

స ఇతి. గుప్తౌమూలం-నివాసస్థానం, ప్రత్యంతః ప్రాంతదుర్గం చ తౌ యేన సః. గుప్తమూల ప్రత్యంతః శుద్ధపార్ష్ణిః-ఉద్ధృతపృష్ఠశత్రుః, సేనయా పరిరక్షిత పృష్ఠదేశో

వా, అయాన్వితశ్శుభావహావిధ్యన్వితః విధిర్ద్వైవం. "అయశ్శుభావహోవిధి" రిత్యమరః, సరఘుః షడ్విధం మౌల్యభృత్యాదిరూపం, బలం-సైన్యం, "మౌల్యభృత్య సుహృచ్ఛ్రేణీ ద్విషదాటవికం బల"మితి కోశః. ఆదాయ దిశాం జిగీషయా ప్రతస్థే అత్ర కామందకః - "పురః ప్రసర్పన్నపి శుద్ధపృష్ఠః ప్రాప్నోతి తీవ్రం ఖలు పార్ష్ణి భేదః, (దేశే) యాస్యన్పురా పక్షమనేక దుర్గమసేన (క) ముఖ్యం చ బలం నిదధ్యాత్." "దేవానభ్యర్చ్యవిప్రాంశ్చ (ప్రశస్యగ్రహతారకాః) గురూంశ్చ శుభవాసరే, షడ్విధం తు బలంవ్యూహ్యద్విషతోఽభిముఖంవ్రజే" దితి.

అవాకిరన్ వయోవృద్ధాస్తం లాజైః పౌరయోషితః,
పృషతైర్మందరోద్ధూతైః క్షీరోర్మయ ఇవాచ్యుతమ్. 27

అవాకిరన్నితి. వయసా వృద్ధాః పౌరయోషితః తం రఘుం ప్రయాంతం లాజైఃఆచారలాజైః, మందరోద్ధూతైః పృషతైః-బిందుభిః, క్షీరోర్మయః, అచ్యుతం-విష్ణుమివ, అవాకిరన్ ప్రాక్షిపన్.

స యయౌ ప్రథమం ప్రాచీం తుల్యః ప్రాచీనబర్హిషా,
అహితానానిలోద్ధూతైస్తర్జయన్నివ కేతుభిః. 28

సఇతి. ప్రాచీనబర్హిషా-ఇంద్రేణ, "పర్జన్యో మఘవావృషాహరిహయః ప్రాచీన బర్హిస్త" థేతీంద్రపర్యాయేషు హలాయుధః "ప్రాచీనబర్హిర్శేషాండ" ఇత్యుత్పలమాలాచ, అథవా ప్రాచీనబర్హిర్నామ కశ్చిన్మహారాజః తేన తుల్యస్స రఘుః అనిలేనానుకూలవాయునా, ఉద్ధూతైః-పురః ప్రసారితైః, కేతుభిః ధ్వజైః, అహితాన్ రిపూన్, తర్జయన్నివ-భర్త్సయన్నివ, తర్జయతేః పరస్మైపదం కవిప్రయోగాత్సిద్ధం తర్జభర్త్స్యోస్స్వరమదాత్తత్వేఽపి చక్షిఙోఙిత్కరణేనానుదాత్తత్వనిమిత్తస్యాత్మనేపదస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపదమితి వామనః. ప్రథమం ప్రాచీం దిశం ప్రతి యయౌ.

రజోభిస్స్యందనోద్ధూతైర్గజైశ్చ ఘనసన్నిభైః,
భువస్తలమివ వ్యోమ కుర్వన్వ్యోమేవ భూతలమ్. 29

రజోభిరితి. కిం కుర్వన్ స్యందనోద్ధూతైః రజోభిః ఘనసన్నిభైః వర్ణతః క్రియాతః పరిమాణతశ్చ మేఘతుల్యైర్గజైశ్చ యథాక్రమం వ్యోమ-ఆకాశం. భువః స్థలమివ, భూతలం వ్యోమేవ కుర్వన్ యయావితి పూర్వేణాన్వయః.

ప్రతాపోఽగ్రే తతశ్శబ్దః పరాగస్తదనంతరం,
యయౌ పశ్చాద్రథాదీతి చతుస్స్కంధేవ సా చమూః. 30

ప్రతాపఇతి. అగ్రే ప్రతాపస్తేజోవిశేషః. "సప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్తేజః

కోశదండజ" మిత్యమరః - తతశ్శబ్దస్సేనాకలకలః తదనంతరం పరాగో-ధూళిః, "పరాగః పుష్పరజసి ధూళిస్నానీయయోరపీ"తి విశ్వః, పశ్చాత్ రథాది - రథాశ్వాదికం చతురంగబలం ఇతీత్థం చతుస్స్కంధేవ - చతుర్వ్యూహేవ, "స్కంధోఽంసే చ ప్రకాండే చ సేనాసముదయేఽపిచే"తి విశ్వః. సా చమూః యయౌ రథానీకమితి పాఠే ఇతిశబ్దాధ్యాహారేణ యోజ్యమ్.

మరుపృష్ఠాన్యుదంభాంసి నావ్యాస్సుప్రతరా నదీః,
విపినాని ప్రకాశాని శక్తిమత్వాచ్చకార సః. 31

మరుపృష్ఠానీతి. సరఘుః శక్తిమత్వాత్సమర్థత్వాత్, మరుపృష్ఠాని - నిర్జలస్థలాని, "సమానౌమరుధన్వానౌ" విత్యమరః, ఉదంభాంసి - ఉద్భూతజలాని, చకార నావ్యాః నౌభిస్తార్యాః నదీః, "నావ్యం త్రిలింగం నౌతార్య" ఇత్యమరః. "నౌవయోధర్మే" త్యాదినా యత్ప్రత్యయః, సుప్రతరాస్సుఖేన ప్రతరితుం శక్యాః చకార విపినాని. అరణ్యాని. "అటవ్యరణ్యంవిపిన" మిత్యమరః, ప్రకాశాని నిర్వృక్షాణి చకార శక్తిమత్వాత్తస్యాగమ్యం కిమపి నాసీదితి భావః.

స సేనాం మహతీం కర్షన్పూర్వసాగరగామినీం,
బభౌ హరజటాభ్రష్టాం గంగామివ భగీరథః. 32

స ఇతి. మహతీం సేనాం పూర్వసాగరగామినీం కర్షన్ స రఘుః హరస్య జటాభ్యో భ్రష్టాం గంగాం కర్షన్ సోపి పూర్వసాగరగామినీ భగీరథ ఇవ బభౌ భగీరథోనామ కశ్చిత్కపిలదగ్ధానాం సాగరాణాం నప్తా తత్పావనాయ హరకిరీటాద్గంగాయాఃప్రవర్తయితా రాజా యత్సంబంధాద్గంగా భాగీరథీతి గీయతే.

త్యాజితైః ఫలముత్ఖాతైర్భగ్నైశ్చ బహుధా నృపైః,
తస్యాసీదుల్బణో మార్గః పాదపై రివ దన్తినః. 33

త్యాజితైరితి. "ఫలం ఫలే ధనే బీజే నిష్పత్తౌ భోగలాభయో"రితి కేశవః. ఫలం-లాభం. వృక్షపక్షే ప్రసవం చ త్యాజితైః, త్యజేర్ణ్యజంతాద్ద్వికర్మకాదప్రధానే కర్మణి క్తః ఉత్ఖాతైః స్వపదాచ్చాలితైః, అన్యత్రోత్పాటితైః బహుధా భగ్నైరణే జితైఃఅన్యత్ర ఛిన్నైః; నృపైః పాదపైః దంతినో గజస్యేవ, తస్య రఘోః మార్గః ఉల్బణః. ప్రకాశః, ఆసీత్. "ప్రకాశః ప్రకటం స్పష్టం విశదం స్ఫుటముల్బణ"మితి యాదవః.

పౌరస్త్యానేవమాక్రామం స్తాంస్తాఞ్జనపదాన్ జయీ,
ప్రాప తాళీవనశ్యామముపకంఠం మహోదధేః. 34

పౌరస్త్యానితి. జయీ-జయశీలః, "జిదృక్షి"త్యాదినా ఇని ప్రత్యయః, స రఘుః ఏవం పురోభవాన్ పౌరస్త్యాన్ ప్రాచ్యాన్ "దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్య"గితి త్యకప్

త్యయః తాంస్తాన్ - సర్వానిత్యర్థః వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః జనపదాన్ - దేశాన్, ఆక్రామన్ తాళీవనైః శ్యామం మహోదధేః ఉపకంఠం - అన్తికం ప్రాప.

అనమ్రాణాం సముద్ధర్తుస్తస్మాత్సింధురయాదివ,
ఆత్మా సంరక్షితస్సింహైర్వృత్తిమాశ్రిత్య వైతసీమ్. 35

అనమ్రాణామితి. అనమ్రాణాం కర్మణి షష్ఠీ, సముద్ధర్తురున్మోచయితుః తస్మాద్రఘోస్సకాశాత్, "భీత్రార్థానాం భయహేతు" రిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ. సింధురరయాన్నదీవేగాదివ, సింహైః సింహదేశీయైః, రాజభిః సింహాదయశ్శబ్దాః జనపదవాచకాః, క్షత్రియానాచక్షతే, వైతసీం వేతససంబంధినీం, వృత్తిం. ప్రణతిమిత్యర్థః. ఆశ్రిత్య, ఆత్మా సంరక్షితః, అత్ర కౌటిల్యః "బలీయసాభియుక్తో దుర్బలస్సర్వత్రానుప్రణతో వైతసం ధర్మమాతిష్ఠే"దితి.

వంగానుత్ఖాయ తరసా నేతా నౌసాధనోద్యతాన్,
నిచఖాన జయస్తంభాన్గంగాస్రోతోఽన్తరేషు సః. 36

వంగానితి. నేతా - నాయకః, స రఘుః, నౌభిస్సాధనైః, ఉద్యతాన్ - సన్నద్ధాన్ వంగాన్ రాజ్ఞః తరసా - బలేన, "తరసీబలరంహసీ" ఇతి యాదవః. ఉత్ఖాయ - ఉన్మూల్య గంగాయాః స్రోతసాం - ప్రవాహాణాం, అంతరేషు జయస్తంభాన్ నిచఖాన - స్థాపితవానిత్యర్థః.

ఆపాదపద్మప్రణతాః కలమా ఇవ తే రఘుమ్,
ఫలైస్సంవర్ధయామాసురుత్ఖాతప్రతిరోపితాః. 37

ఆపాదేతి. ఆపాదపద్మం - అంఘ్రిపద్మపర్యంతం, ప్రణతాః, అతఏవ ఉత్ఖాతాః, పూర్వముద్ధృతా అపి ప్రతిరోపితాః పశ్చాత్ స్థాపితాః తే వంగాః కలమాశ్శాలివిశేషా ఇవ, "శాలయః కలమాద్యాశ్చ షష్టికాద్యాశ్చ పుంస్యమీ" ఇత్యమరః. తేఽప్యాపాదపద్మం - పాదపద్మమూలపర్యంతం ప్రణతాః, "పాదాబుధ్నతురీయాంశశైలప్రత్యంతపర్వతా" ఇతి విశ్వః - ఉత్ఖాతప్రతిరోపితాశ్చ, రఘుం ఫలైః ధనైః అన్యత్ర సస్యైస్సంవర్ధయామాసుః "ఫలం ధనే ఫలే బీజే నిష్పత్తౌ భోగలాభయోః, సస్య" ఇతి కేశవః.

స తీర్త్వా కపిశాం సైన్యైర్బద్ధద్విరదసేతుభిః,
ఉత్కలాదర్శితపథః కలింగాభిముఖో యయౌ. 38

స ఇతి. స రఘుః బద్ధాః ద్విరదా ఏవసేతవో యైస్తైః సైన్యైః కపిలాం నామ నదీం కపిశామితి కేచిత్పఠన్తి తాం తీర్త్వా ఉత్కలైః రాజభిః ఆదర్శితపథః - సందర్శిత మార్గస్సన్, కళింగాభిముఖః కళింగదేశాభిముఖః యయౌ.

స ప్రతాపం మహేంద్రస్య మూర్ధ్ని తీక్ష్ణం న్యవేశయత్,
అంకుశం ద్విరదస్యేవ యంతా గంభీరవేదినః. 39

స ఇతి. స రఘుః మహేంద్రస్య కులపర్వతవిశేషస్య, "మహేంద్రో మలయ స్సహ్య శ్శుక్తిమానృక్షపర్వతః, వింధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కులపర్వతా" ఇతి. శ్రీ విష్ణుపురాణవచనాత్, మూర్ధ్ని తీక్ష్ణం దుస్సహం ప్రతాపం యంతాసారథిః, "నియంతాప్రాజితాయంతా సూతః క్షత్తా చ సారథి" రిత్యమరః. గంభీరవేదినః - గజవిశేషస్య, మూర్ధ్ని తీక్ష్ణం నిశితం అంకుశమివ న్యవేశయత్, నిక్షిప్తవాన్, "త్వగ్భేదాచ్ఛోణిత స్రావాన్మాంసస్య చ్యవనాదపి, ఆత్మానం యో న జానాతి స స్యాద్గంభీరవేదిక" ఇతిరాజపుత్రీయే "చిరకాలేన యో వేత్తి శిక్షాం పరిచితామపి, గంభీరవేదీ విజ్ఞేయస్సగజో గజవేదిభి" రితి మృగచర్మీయే.

ప్రతిజగ్రాహ కాళింగస్తమస్త్రైర్గజసాధనః,
పక్షచ్ఛేదోద్యతం శక్రం శిలావర్షీవ పర్వతః. 40

ప్రతిజగ్రాహేతి. గజసాధనస్సన్ కాళింగః కళింగానాం రాజా "ద్వ్యఞ్మగధకళింగ సూరమసాద" ణిత్యణ్ప్రత్యయః, 'అస్త్రై' రాయుధైః తం రఘుం, పక్షాణాం ఛేదే ఉద్యతం ఉద్యుక్తం శక్రం శిలావర్షీ - పర్వత ఇవ ప్రతిజగ్రాహ - అభియుక్తవాన్, ఆగమనసమయ ఏవాస్త్రప్రయోగం కృతవానిత్యర్థః. గజసాధన ఇత్యనేన తద్దేశస్య గజబాహుళ్యముక్తమ్.

ద్విషాం విషహ్య కాకుత్స్థస్తత్ర నారాచదుర్దినమ్,
సన్మంగళస్నాత ఇవ ప్రతిపేదే జయశ్రియమ్. 41

ద్విషామితి. కాకుత్స్థో - రఘుః, తత్ర మహేంద్రాద్రౌ ద్విషాం నారాచదుర్దినం నారాచానాం - బాణవిశేషాణాం, దుర్దినం లక్షణయా వర్ష ముచ్యతే "మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దిన" మిత్యమరః - విషహ్య సహిత్వా సన్ యథాశాస్త్రం మంగళస్నాత ఇవ విజయమంగళార్థ మభిషిక్తఇవ. జయశ్రియం ప్రతిపేదే, మంగళస్నానం సర్వౌషధిస్నానం. "యత్తు సర్వౌషధిస్నానం తన్మంగళముదీరిత" మితి యాదవః.

తాంబూలీనాం దళైస్తత్ర రచితాపానభూమయః,
నారికేళాసవం యోధాశ్శాత్రవం వ పపుర్యశః. 42

తాంబూలీనామితి. తత్ర మహేంద్రాద్రౌ యుధ్యంత ఇతి యోధాః పచాద్యచ్, రచితాః కల్పితాః, ఆపానభూమయః పానయోగ్యప్రదేశాః, యైస్తే తథోక్తాస్సంతః, "ఆపానం పానగోష్ఠికే" త్యమరః - నారికేళాసవం - నారికేళమద్యం, తాంబూ

లీనాం - నాగవల్లీనాం, దళైః పత్త్రైః, వపుః కిమివ శాత్రవం - శత్రుసంబంధి యశోవ యశ ఇవ వకారఇవార్థే "ఇవార్థే వశబ్దో వాశబ్దోవాచ్య" ఇతి వచనాత్, తత్ర యథేచ్ఛం విజహ్రురిత్యర్థః.

గృహీతప్రతిముక్తస్య స ధర్మవిజయీ నృపః,
శ్రియం మహేంద్రనాథస్య జహార న తు మేదినీమ్. 43

గృహీతేతి. ధర్మవిజయీ-ధర్మార్థం విజయశీలః, స నృపో రఘుః గృహీతశ్చాసౌ ప్రతిముక్తశ్చ తస్య మహేంద్రనాథస్య కళింగస్య శ్రియం జహార, ధర్మార్థమితి భావః. మేదినీం తు న జహార; శరణాగతవాత్సల్యాదితి భావః.

తతో వేలాతటేనైవ ఫలవత్పూగమాలినా,
అగస్త్యచరితామాశామనాశాస్యజయో యయౌ. 44

తత ఇతి. తతః ప్రాచీవిజయానంతరం, స రఘుః ఫలవత్పూగమాలినా - ఫలితక్రముకశ్రేణీమతా "వ్రీహ్యాదిభ్యశ్చ" ఇతీనిప్రత్యయః, వేలాయాస్సముద్రకూలస్య తటేనైవ ఉపాంతేనైవ, అగస్త్యేన చరితాం ఆశాం దక్షిణాం దిశం, అనాశాస్య జయః, అయత్నసిద్ధత్వాదప్రార్థనీయజయస్సన్, "అగస్త్యో దక్షిణామాశామాశ్రిత్య నభసిస్థితః, వరుణస్యాత్మజో యోగీ వింధ్యవాతాపిమర్దన" ఇతి బ్రహ్మాండే.

స సైన్యపరిభోగేన గజదానసుగంధినా,
కావేరీం సరితాం పత్యుశ్శంకనీయామివాకరోత్. 45

స ఇతి. స రఘుః గజానాం దానేన - మదేన, సుగంధినా - సురభిగంధినా, "గంధస్యేత్యాదినా" ఇకారాదేశస్సమాసాంతః. యద్యపి గంధస్యేత్యేతదేకాంతగ్రహణం కర్తవ్యమితి నైసర్గికగంధవివక్షాయామేవ ఇకారాదేశః, తథాపి నిరంకుశాః కవయః తథా చ మాఘకావ్యే - "వపురయుక్ఛసగుచ్ఛ సుగంధయ స్సతతగాస్తతగాన గిరోళిభి"రితి. నైషధేచ - "అపాం హి తృప్తాయ నవారిధారా స్వాదుస్సుగంధిస్స్వదతేతుషా"రేతి. నకర్మధారయాన్మత్వర్థీయ ఇతి, నిషేధాదినిప్రత్యయాంతపక్షోఽపి జఘన్యఏవ, సేనాయాం సమవేతా జనాస్సైన్యాః, "సేనాయాం సమవేతా యే సైన్యాస్తే సైనికాశ్చత" ఇత్యమరః - "సేనాయా వే"తి ణ్యప్రత్యయః. తేషాం పరిభోగేన - ఉపభోగేన కావేరీం నామ సరితం - సరితాంపత్యుస్సముద్రస్య శంకనీయామవిశ్వసనీయామివ అకరోత్ సంభోగలింగదర్శనాద్భర్తురవిశ్వాసో భవతీతి భావః.

బలైరధ్యుషితాస్తస్య విజిగీషోర్గతాధ్వనః,
మారీచోద్భ్రాంతహారీతా మలయాద్రేరుపత్యకాః. 46

బలైరితి. విజిగీషోః - జేతుమిచ్ఛోః, గతాధ్వనస్తస్య రఘోః, బలైః-సైన్యైః "బలం శక్తిర్బలం సైన్య" ఇతి యాదవః - హారీతేషు - మరిచవనేషు, ఉద్భ్రాంతాస్సమ్భ్రాంతాః, యద్వా మరిచేభ్య ఉద్భ్రాంతా ఉత్థితాః. హారీతాః పక్షివిశేషాః యాసు తాః, "తేషాం విశేషా హారీతో మద్గుః కారండవః ప్లవ" ఇత్యమరః - మలయాద్రేరుపత్యకాః - ఆసన్నభూమయః, "ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా భూమిరూర్ధ్వమధిత్యకే" త్యమరః. "ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయో" రితి త్యకన్ప్రత్యయః. అధ్యుషితాః - అధిష్ఠితాః - ఉపత్యకాసూషితమిత్యర్థః, "ఉపాన్వధ్యాఙ్వస" ఇతి కర్మత్వమ్.

ససంజురశ్వక్షుణ్ణానామేలానాముత్పతిష్ణవః,
తుల్యగంధిషు మత్తేభకటేషు ఫలరేణవః. 47

ససంజురితి. అశ్వైః క్షుణ్ణానాం - అశ్వఖురచూర్ణీకృతానామిత్యర్థః, ఏలానాం - ఏలాలతానాం, ఉత్పతిష్ణవః - ఉత్పతనశీలాః, "అలంకృఞి"త్యాదినా ఇష్ణుచ్ప్రత్యయః, ఫలరేణవః - ఫలరజాంసి, తుల్యగంధిషు - సమానగంధిషు, "సర్వధనీ"త్యాదివదిన్నంతోఽయం న బహువ్రీహిః, మత్తేభానాం కటేషు - గండేషు - ససంజుస్సంసక్తాః, "గజగండకటీకటా" విత్యమరః.

భోగివేష్టనమార్గేషు చందనానాం సమర్పితమ్,
నాస్రసత్కరిణాం గ్రైవం త్రిపదీచ్ఛేదినామపి. 48

భోగీతి. చందనానాం - చందనద్రుమాణాం, భోగివేష్టనమార్గేషు - సర్పవేష్టననిమ్నేషు. సమర్పితం - సంజితం, త్రిపదీచ్ఛేదినామపి పాదశృంఖలచ్ఛేదకానామపి, "త్రిపదీపాదబంధన"మితి యాదవః - కరిణాం - గజానాం, గ్రీవాసు భవం గ్రైవం కంఠబంధనం, "గ్రీవాభ్యోఽణ్ చే"త్యణ్ప్రత్యయః, నాస్రసత్ - న స్రస్తమభూత్, "ద్యుద్భ్యో లు"ఙితి పరస్మైపదం పుషాదిత్వాదఙాదేశః "అనిదితా" మితి నకారలోపః.

దిశి మందాయతే తేజో దక్షిణస్యాం రవేరపి,
తస్యామేవ రఘోః పాండ్యాః ప్రతాపం న విషేహిరే. 49

దిశీతి. దక్షిణస్యాం దిశి రవేరపి తేజః మందాయతే - మందం భవతి. లోహితాదిత్వాత్ క్యష్ప్రత్యయః, "వా క్యష" ఇత్యాత్మనేపదం దక్షిణాయనే అర్కతేజో మాంద్యాదితి భావః, తస్యామేవ దిశి పాండ్యాః పాండోర్దేశ్యా క్షత్రియాః, రఘోః ప్రతాపం న విషేహిరే - న సోఢవంతః, సూర్యవిజయినోఽపి విజితవానితి నాయకస్య మహానుత్కర్షో గమ్యతే.

తామ్రపర్ణీసమేతస్య ముక్తాసారం మహోదధేః,
తే నిపత్య దదుస్తస్మై యశస్స్వమివ సంచితమ్. 50

తామ్రపర్ణీతి. తే పాండ్యాః. తామ్రపర్ణ్యానద్యా సమేతస్య-సంగతస్య, మహోదధేర్దక్షిణసముద్రస్య, సంబంధి సంచితం ముక్తాసారం-మౌక్తికవరం, "సారో బలేస్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లీబం వరే త్రి" ష్విత్యమరః - స్వం - స్వకీయం, సంచితం యశ ఇవ తస్మై రఘవే నిపత్య-ప్రణిపత్య, దదుః యశసశ్శుభ్రవర్ణత్వాదౌపమ్యం, తామ్రపర్ణీ సంగమే మౌక్తికోత్పత్తి రితి ప్రసిద్ధమ్.

స నిర్విశ్య యథాకామం తటేష్వాలీఢచందనౌ,
స్తనావివ దిశస్తస్యాశ్శైలౌ మలయదర్దురౌ. 51

అసహ్యవిక్రమస్సహ్యం దూరాన్ముక్తముదన్వతా,
నితంబమివ మేదిన్యాస్స్రస్తాంశుకమలంఘయత్. 52

స ఇతి. అసహ్యేతి-శ్లోకద్వయం యుగ్మమేతత్; అసహ్యవిక్రమః స రఘుః తటేషు-సానుషు, ఆలీఢచందనౌ-వ్యాప్తచందనద్రుమౌ స్తనపక్షే ప్రాంతేషు వ్యాప్తచందనానులేపౌ, తస్యాః దక్షిణస్యాః దిశః స్తనావివ స్థితౌ మలయదర్దురౌ నామ శైలౌ యథాకామం యథేచ్ఛం, నిర్విశ్య-ఉపభుజ్య "నిర్వేశో భృతిభోగయో" రిత్యమరః. ఉదకాన్యస్మిన్ సంతీత్యుదన్వాన్ ఉదధిః "ఉదన్వానుదధిస్సింధు" రిత్యమరః. ఉదన్వానుదధౌ చేతి నిపాతః, తేన సముద్రేణ దూరాన్ముక్తం దూరతస్త్యక్తం, "స్తోకాన్తికదూరార్థ కృచ్ఛ్రాణి క్తే" నేతి సమాసః, "పంచమ్యాః స్తోకాదిభ్య" ఇతి పంచమ్యా అలుక్, స్రస్తాంశుకం మేదిన్యాః నితంబమివ స్థితం సహ్యం సహ్యాద్రిం, అలంఘయత్-ప్రాప్తః, అతిక్రాంతో వా.

సంప్రతి ప్రతీచీం దిశమభియయావిత్యాహ:—

తస్యానీకైర్విసర్పద్భిరపరాంతజయోద్యతైః,
రామాస్త్రోత్సారితోఽప్యాసీత్సహ్యలగ్న ఇవార్ణవః. 53

తస్యేతి. అపరాంతానాం-పాశ్చాత్యానాం, జనపదానాం జయే ఉద్యతైః - ఉద్యుక్తైః "అపరాంతాస్తు పాశ్చాత్యాస్తేచ సూర్పారకాదయ" ఇతి యాదవః - విసర్పద్భిః-గచ్ఛద్భిః, తస్య రఘోః అనీకైః సైన్యైః, "అనీకంతు రణే సైన్య" ఇతి విశ్వః, అర్ణవస్సముద్రః "సరస్వాన్ సాగరోఽర్ణవ" ఇత్యమరః. రామస్య-జామదగ్న్యస్య, అస్త్రైః ఉత్సారితః అపసారితోఽపి సహ్యలగ్న ఇవ ఆసీత్ సైన్యం ద్వితీయోఽర్ణవ ఇవాదృశ్యతేతి భావః. పరశురామేణ సహ్యాచలపర్యంతవర్తీ సముద్రః ప్రోత్సారిత ఇతి కథాత్రానుసంధేయా.

భయోత్సృష్టవిభూషాణాం తేన కేరళయోషితామ్,
అలకేషు చమూరేణుశ్చూర్ణప్రతినిధీకృతః. 54

భయేతి. తేన రఘుణా భయోత్సృష్టవిభూషాణాం-భయేన పరిహృతభూషణానాం, కేరళయోషితాం - కేరళదేశీయాంగనానాం, అలకేషు చమూరేణుః-సేనారజః చూర్ణప్రతినిధీకృతః-చూర్ణస్య కుంకుమాదిరజసః ప్రతినిధీకృతః ఏతేన యోషితాం పలాయనం చమూనాం తదనుధావనం చ ధ్వన్యతే.

మురళామారుతోద్ధూతమగమత్కైతకం రజః,
తద్యోధవారవాణానామయత్నపటవాసతామ్. 55

మురళేతి. మురళా నామ కేరళదేశేషు కాచిన్నదీ. మురలీతి కేచిత్పఠన్తి తస్యాః మారుతేన ఉద్ధూతం, ఉత్థాపితం, కైతకం. కేతకీసంబన్ధి, రజః తద్యోధవారవాణానాం, రఘుభటకంచుకానాం, "కంచుకో వారవాణోఽస్త్రీ" త్యమరః-అయత్నపటవాసతాం అయత్నసిద్ధవస్త్రవాసనాద్రవ్యత్వం అగమత్ "పిష్టాతః పటవాసక" ఇత్యమరః.

అభ్యభూయత వాహానాం చరతాం గాత్రశింజితైః,
వర్మభిః పవనోద్ధూతరాజతాళీవనధ్వనిః. 56

అభ్యభూయతేతి. చరతాం, గచ్ఛతాం, వాహానాం వాజినాం "వాజివాహార్వగంధర్వహయసైంధవసప్తయ" ఇత్యమరః-గాత్రశింజితైః, గాత్రేషు గమనవశాత్ గ్రైవేయాదిభూషణయోగేన శబ్దాయమానైరిత్యర్థః. కర్తరి క్తః వర్మభిః కవచైః, పవనేనోద్ధూతానాంకంపితానాం రాజతాళీవనానాం శ్రీతాళవృక్షవనానాం, ధ్వనిః అభ్యభూయత, తిరస్కృతః, మర్మర ఇతిపాఠే వాహానాం గాత్రశింజితైః. గాత్రస్థవర్మధ్వనిభిరిత్యర్థః భావే క్తః మర్మరః మర్మరాయమాణః ధ్వనివిశేషః 'అథమర్మరః స్వనితే వస్త్రపర్ణానా' మిత్యమరః.

ఖర్జూరీస్కంధనద్ధానాం మదోద్గారసుగంధిషు,
కటేషు కరిణాం పేతుః పున్నాగేభ్యశ్శిలీముఖాః. 57

ఖర్జూరీతి. ఖర్జూరీణాంతృణద్రుమవిశేషాణాం, "ఖర్జూరః కేతకీతాళీ ఖార్జూరీచ తృణద్రుమా' ఇత్యమరః-స్కంధేషు-ప్రకాండేషు, "అస్త్రీ ప్రకాండః స్కంధస్స్యాన్మూలాచ్ఛాఖావధేస్తరో" రిత్యమరః, నద్ధానాం - బద్ధానాం, కరిణాం - గజానాం మదోద్గారేణ-మదస్రావేణ సుగంధిషు "గంధస్యే" త్యాదినా ఇకారాదేశః, కటేషు. ండస్థలేషు, 'గజగండకటీకటా" విత్యమరః, పున్నాగేభ్యః - పున్నాగపుష్పాణి

విహాయల్యబ్లోపే పంచమీ శిలీముఖాః - అళయః, పేతుః. "అళిబాణౌ శిలీముఖౌ" ఇత్యమరః. తతోఽపి సౌగంధ్యాతిశయాదితి భావః.

అవకాశం కిలోదన్వాన్ రామాయాభ్యర్థితో దదౌ,
అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన రఘవే కరమ్. 58

అవకాశమితి. ఉదన్వానుదధిః రామాయ జామదగ్న్యాయ, అభ్యర్థితః - యాచితస్సన్, అవకాశం స్థానం, దదౌ కిల రఘవే తు అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన కరం బలిం దదౌ "బలిహస్తాంశవః కరాః" ఇత్యమరః - అపరాంతానాం సముద్రమధ్యదేశత్వాత్తైర్దత్తే కరే సముద్రదత్తత్వోపచారః. కరదానంతు భీత్యా న తు యాచ్ఞయేతి రామాద్రఘోరుత్కర్షః.

మత్తేభరదనోత్కీర్ణవ్యక్తవిక్రమలక్షణమ్,
త్రికూటమేవ తత్రోచ్చైర్జయస్తంభం చకార సః. 59

మత్తేభేతి, తత్ర అపరాంతదేశే స రఘుః మత్తానామిభానాం రదనోత్కీర్ణాని- దంతక్షతాన్యేవ భావే క్తః. వ్యక్తాని-స్ఫుటాని, విక్రమలక్షణాని - పరాక్రమచిహ్నాని, విజయవర్ణాళీస్థానీయాని యస్మిన్ తం తథోక్తం త్రికూటమేవ ఉచ్చైరున్నతం జయస్తంభం చకార గాఢప్రహారస్త్రికూటాద్రిరేవ ఉత్కీర్ణవర్ణ జయస్తంభ ఇవ రఘోర్జయఖ్యాపకోఽభూదిత్యర్థః.

పారశీకాంస్తతో జేతుం ప్రతస్థే స్థలవర్త్మనా,
ఇంద్రియాఖ్యానివ రిపూంస్తత్త్వజ్ఞానేన సంయమీ. 60

పారశీకానితి. తతస్స రఘుః సంయమీ-యోగీ, తత్త్వజ్ఞానేన ఇంద్రియాఖ్యాన్ ఇంద్రియనామకాన్; రిపూనివ పారశీకాన్ రాజ్ఞః, జేతుం స్థలవర్త్మనా-భూమార్గేణ, ప్రతస్థే నతు నేవిష్ఠేనాపి జలపథేన సముద్రయానస్య నిషిద్ధత్వాదితి భావః.

యవనీముఖపద్మానాం సేహే మధుమదం న సః,
బాలాతపమివాబ్జానామకాలజలదోదయః, 61

యవనీతి. స రఘుః యవనీనాం యవనస్త్రీణాం, "జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధాత్" ఇతి జీష్, ముఖాని పద్మానీవేత్యుపమితసమాసః, తేషాం మధునా మద్యేన, యో మదః-మదరాగః, కార్యకారణయోరభేదనిర్దేశః తం సేహే [illegible]మివ అకాలే ప్రావృడ్వ్యతిరిక్తకాలే, జలదోదయః ప్రావృషి పద్మవికాసస్య అప్రసక్తత్వాత్ అబ్జానాంసంబంధినం బాలాతపమివ అబ్జహితత్వాదబ్జసంబంధిత్వం సౌరాతపస్య.

సంగ్రామస్తుములస్తస్య పాశ్చాత్త్యైరశ్వసాధనైః,
శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే రజస్యభూత్. 62

సంగ్రామ ఇతి. తస్య రఘోః అశ్వసాధనైః పశ్చాద్భవైః పాశ్చాత్త్యైః యవనైస్సహ పక్షేణాపశ్చాత్పురస్తస్యక్ సహార్థే తృతీయా శృంగాణాం వికారాః శార్ఙ్గాణి ధనూంషి తేషాం కూజితైః - జ్యాశబ్దైః అథవా శార్ఙ్గైః శృంగసంబంధిభిః కూజితైః విజ్ఞేయాః అనుమేయాః ప్రతియోధాః - ప్రతిభటాః, యస్మిన్ తస్మిన్ రజసి తుములః సంగ్రామః - సంకులం యుద్ధం అభూత్ "తుములం రణసంకుల" మిత్యమరః.

భల్లాపవర్జితై స్తేషాం శిరోభి శ్శ్మశ్రులైర్మహీమ్,
తస్తార సరఘావ్యాప్తై స్సక్షౌద్రపటలై రివ. 63

భల్లేతి. స రఘుః భల్లాపవర్జితైః - బాణవిశేషకృత్తైః శ్మశ్రులైః ప్రవృద్ధ ముఖరోమవద్భిః, సిధ్మాదిత్వాల్ల చ్ప్రత్యయః తేషాం పాశ్చాత్త్యానాం శిరోభిః సరఘాభిః మధుమక్షికాభిః వ్యాప్తైః "సరఘా మధుమక్షికే"త్యమరః - "క్షుద్రాస్సరఘాః క్షుద్రా వ్యంగా నటీ వేశ్యా సరఘాకంటకారికే" త్యమరః. క్షుద్రాభిః కృతాని క్షౌద్రాణి మధూని, "క్షౌద్రం మధుని పానీయ" ఇతి విశ్వః - "క్షుద్రాభ్రమరవటరపాదపాద" ఇత్యఞ్ ప్రత్యయస్సంజ్ఞాయాం విషయే తేషాం పటలైః - పుంజైరివ, మహీం తస్తార - ఛాదయామాస.

అపనీతశిరస్త్రాణా శ్శేషా స్తం శరణం యయుః,
ప్రణిపాతప్రతీకారస్సంరమ్భో హి మహాత్మనామ్. 64

అపనీతేతి. శేషాః - హతావశిష్టాః, అపనీతశిరస్త్రాణాః, అపసారితశీర్షణ్యాస్సంతః, శరణాగతలక్షణమేతత్ తం రఘుం శరణం యయుః తథాహి-మహాత్మనాం సంరంభః, క్షోభః ప్రణిపాతః, ప్రణతిరేవ ప్రతీకారో యస్య సః పరకీయమౌద్ధత్యమేవ మహాత్మనామసహ్యం న తు జీవితమితి భావః.

వినయంతే స్మ తద్యోధా మధుభిర్విజయశ్రమమ్,
ఆస్తీర్ణాజినరత్నాసు ద్రాక్షావలయభూమిషు. 65

వినయంత ఇతి. తస్య రఘోః యోధాః-భటాః, ఆస్తీర్ణాని అజినరత్నాని చర్మశ్రేష్ఠాని యాసు తాసు ద్రాక్షావలయానాం ద్రాక్షాకుంజానాం, భూమిషు "మృద్వీకాగోస్తనీద్రాక్షా స్వాద్వీమధురసేతి" చేత్యమరః, మధుభిః ద్రాక్షాఫలప్రకృతికైర్మద్యైః, విజయశ్రమం - యుద్ధఖేదం, వినయంతే స్మ - అపనీతవంతః, "కర్తృస్థేచాశరీరేకర్మ" ణీత్యాత్మనేపదం, "లట్స్మ" ఇతి భూతార్థే లట్.

తతః ప్రతస్థే కౌబేరీం భాస్వానివ రఘుర్దిశమ్,
శరై రుస్రైరివోదీచ్యానుద్ధరిష్యన్ రసానివ. 66

తత ఇతి. తతః రఘుః భాస్వాన్ - సూర్య ఇవ, శరైః - బాణైః, ఉస్రైః - కిరణై రివ; "కిరణోస్రమయూఖాంశుగభస్తి ఘృణిఘృష్టయ" ఇత్యమరః, ఉదీచ్యాన్ - ఉదగ్భవాన్, నృపాన్ రసానుదకానీవ ఉద్ధరిష్యన్ - ఉన్మూలయిష్యన్, కౌబేరీం - కుబేర సంబంధినీం, దిశం ఉదీచీం ప్రతస్థే. అనేకేవశబ్దేయముపమా, యథాహదండీ - "ఏకానేకేవశబ్దత్వాత్సావాక్యార్థోపమాద్విధే"తి.

వినీతాధ్వశ్రమా స్తస్య సింధుతీరవిచేష్టనైః,
దుధువుర్వాజినస్స్కంధాన్లగ్నకుంకుమకేసరాన్. 67

వినీతేతి. సింధుర్నామ కాశ్మీరదేశే కశ్చిన్నదవిశేషః "దేశే నదవిశేషేఽబ్ధౌ సింధుర్నా సరితిస్త్రియా" మిత్యమరః - తస్య తీరే విచేష్టనైః-అంగపరివర్తనైః, వినీతాధ్వశ్రమాః - విగతమార్గఖేదా ఇత్యర్థః. తస్య రఘోః వాజినః - అశ్వాః, లగ్నాః కుంకుమకేసరాః - కుంకుమకుసుమకింజల్కాః యేషాం తాన్ అథవా లగ్నకుంకుమాః కేసరాః సటాః యేషాం తాన్ స్కంధాన్ దుధువుః కంపయంతి స్మ.

తత్ర హూణావరోధానాం భర్తృషు వ్యక్తవిక్రమమ్,
కపోలపాటలాదేశి బభూవ రఘుచేష్టితమ్. 68

తత్రేతి. తత్ర - ఉదీచ్యాం దిశి, భర్తృషు వ్యక్తవిక్రమం భర్తృవధేన స్ఫుట పరాక్రమమిత్యర్థః, రఘుచేష్టితం - రఘువ్యాపారః. హూణాజనపదాఖ్యాః క్షత్రియాః తేషాం అవరోధాః అంతఃపురస్త్రియః, తాసాం కపోలేషు పాటలస్య పాటలిమ్నః, తాడనాదికృతారుణ్యస్య ఆదేశి ఉపదేశకం బభూవ అథవా పాటల ఆదేశి ఆదేష్టా యస్య తద్బభూవ స్వయం స్వయంతేఖ్యాయత ఇత్యర్థః.

కాంభోజాస్సమరే సోఢుం తస్య వీర్యమనీశ్వరాః,
గజాలానపరిక్లిష్టైరక్షోటైస్సార్ధమానతాః. 69

కాంభోజా ఇతి. కామ్భోజాః రాజానః సమరే తస్య రఘోః వీర్యం ప్రభావం "వీర్యం ప్రభావయో" రితి హైమః. పరాక్రమం వా సోఢుం అనీశ్వరాః అశక్తాస్సంతః గజానామాలానం బంధనం భావే ల్యుట్. విభాషాలీయ తేరిత్యాత్వం తేన పరి క్లిష్టైః - పరిక్షతైః, అక్షోటైస్సార్ధం - వృక్షవిశేషైస్సహ, ఆనతా - నమ్రాః.

తేషాం సదశ్వభూయిష్ఠాస్తుంగ ద్రవిణరాశయః,
ఉపదా వివిశుశ్శశ్వన్నోత్సేకాః కోసలేశ్వరమ్. 70

తేషామితి. తేషాం కాంభోజానాం సద్భిరశ్వైః భూయిష్ఠాః - బహుళాః తుంగాః ద్రవిణానాం సువర్ణానాం "హిరణ్యం ద్రవిణం ద్యుమ్న" మిత్యమరః రాశయ ఏవ ఉపదాః ఉపాయనాని "ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహార స్తథోపదే" త్యమరః, కోసలేశ్వరం రఘుం, శశ్వత్ అసకృత్ వివిశుః "ముహుః పునః పునశ్శశ్వద భీక్ష్ణమసకృత్సమా" ఇత్యమరః. తథాపి ఉత్సేకాః గర్వాస్తు న వివిశుః. సత్యపి గర్వ కారణే న జగర్వేత్యర్థః.

తతో గౌరీగురుం శైలమారురోహాశ్వసాధనః,
వర్ధయన్నివ తత్కూటానుద్ధూతైర్ధాతురేణుభిః. 71

తత ఇతి. తతోఽనంతరం, అశ్వసాధనస్సన్ గౌర్యాః గురుం పితరం శైలం హిమవంతం "గురూ గీష్పతిపిత్రాద్యౌ" ఇత్యమరః ఉద్ధూతైః - అశ్వఖురోద్ధాపితైః. ధాతూనాం - గైరికాదీనాం, రేణుభిః - ధూళిభిః, "రేణుర్ద్వయోః స్త్రియాం ధూళి" రిత్యమరః. తత్కూటాన్ - తస్య శృంగాణి. "కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృంగ" మిత్యమరః, వర్ధయన్నివ ఆరురోహ ఉత్పతద్ధూళిదర్శనాద్గిరిశిఖరవృద్ధిభ్రమోఽజాయతేతి భావః.

శశంస తుల్యసత్త్వానాం సైన్యఘోషేఽప్యసంభ్రమమ్,
గుహాశయానాం సింహానాం పరివృత్యావలోకితమ్. 72

శశంసేతి. తుల్యసత్త్వానాం - సైన్యైస్సమానబలానాం; గుహాసు శేరత ఇతి. గుహాశయా "అధికరణే శేతే" రిత్యచ్ప్రత్యయః, తేషాం సింహానాం సంబంధి పరివృత్య పరావృత్య అవలోకితం శయిత్వైవ గ్రీవాభంగేన అవలోకనం కర్తృ. సైన్యఘోషే సేనాకలకలే, సంభ్రమకారణే సత్యపి అసంభ్రమమంతఃక్షోభవిరహం నఞః ప్రసజ్య ప్రతిషేధేఽపి తత్పురుషసమాస ఇష్యతే, శశంస-కథయామాస, సైన్యేభ్య ఇత్యర్థా ల్లభ్యతే. బాహ్యచేష్టితమేవ మనోవృత్తేరనుమాపకమితి భావః. అసంభ్రాంతత్వే హేతుః తుల్యసత్త్వానామితి నహి సమబలస్సమబలాద్బిభేతీతి భావః.

భూర్జేషు మర్మరీభూతాః కీచకధ్వనిహేతవః,
గంగాశీకరిణో మార్గే మరుతస్తం సిషేవిరే. 73

భూర్జేష్వితి. భూర్జేషు - భుజపత్రవృక్షేషు, "భుజపత్రో భుజో భూర్జో మృదుత్వక్చర్మకావపీ" తి యాదవః, మర్మరః శుష్కపర్ణధ్వనిః "మర్మరశ్శుష్కపర్ణానా" మితి యాదవః. అయం చ శుక్లాదిశబ్దవత్ గుణిన్యపి వర్తతే, ప్రయుజ్యతే చ, "మర్మరైరగురుధూపగంధిభిరి" తి తతో మర్మభూతాః మర్మరశబ్దవంతో భూతా ఇత్యర్థః, కీచకానాంవంశవిశేషాణాంధ్వనిహేతవః శ్రోత్రసుఖావహాశ్చేతి భావః. గంగాయాః శీకరాః కణాః ఏషాం సంతీతి గంగాశీకరిణః శీతలా ఇత్యర్థః. మరుతః వాతాః మార్గే తం సిషేవిరే అసేవంతేత్యర్థః.

విశశ్రముర్నమేరూణాం ఛాయాస్వధ్యాస్య సైనికాః,
దృషదో వాసితోత్సంగా నిషణ్ణమృగనాభిభిః. 74

విశశ్రమురితి. సైనికాః సేనాయాం సమవేతాః ప్రాగ్వహతేష్ఠగితి ఠక్ ప్రత్యయః, నమేరూణాం సురపున్నాగానాం ఛాయాసు నిషణ్ణానాం దృషత్సూప విష్టానాం కస్తూరీమృగాణాం నాభిభిః వాసితోత్సంగాః సురభితలాః దృషదః శిలాః అధ్యాస్యాధిష్ఠాయ "అధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మే"తి కర్మత్వం, దృషత్స్వధిరుహ్యేత్యర్థః, విశశ్రముర్విశ్రాంతాః.

సరళాసక్తమాతంగగ్రైవేయస్ఫురితత్విషః,
ఆసన్నోషధయో నేతు ర్నక్తమస్నేహదీపికాః. 75

సరళేతి. సరళేషు దేవదారువిశేషేషు ఆసక్తాని సంజితాని యాని మాతంగానాం గజానాం గ్రీవాసు భవాని గ్రైవేయాణి కంఠశృంఖలాని గ్రీవాభ్యోఽణ్ చేతి చకారాడ్ఢఙ్ ప్రత్యయః, తేషు స్ఫురితత్విషః ప్రతిఫలితభాసః ఓషధయః నక్తం జ్వలంతో లతావిశేషాః నక్తం రాత్రౌ నేతుః నాయకస్య రఘోః అస్నేహదీపికాః తైలనిరపేక్షప్రదీపికా ఆసన్.

తస్యోత్సృష్టనివాసేషు కంఠరజ్జుక్షతత్వచః,
గజవర్ష్మ కిరాతేభ్యశ్శశంసుర్దేవదారవః. 76

తస్యేతి. తస్య రఘోః ఉత్సృష్టేషు ఉజ్ఝితేషు నివాసేషు సేనానివేశేషు కంఠరజ్జుభిః గజగ్రైవేయైః క్షతాః నిష్పిష్టాః త్వచో యేషాం తే దేవదారవః, కిరాతేభ్యః వనచరేభ్యః గజానాం వర్ష్మ ప్రమాణం "వర్ష్మదేహప్రమాణయో" రిత్యమరః; శశంసుః కథితవంతః దేవదారుస్కంధత్వక్క్షతైః గజానామౌన్నత్యమన్వమీయతేత్యర్థః.

తత్ర జన్యం రఘోర్ఘోరం పర్వతీయైర్గణైరభూత్,
నారాచక్షేపణీయాశ్మనిష్పేషోత్పతితానలమ్. 77

తత్రేతి. తత్ర హిమాద్రౌ రఘోః పర్వతే భవైః పర్వతీయైః "పర్వతాచ్చ" ఇతి ఛప్రత్యయః, గణైరుత్సవసంకేతాఖ్యైర్గణైః సప్తభిస్సహ "గణానుత్సవసంకేతానజయత్సప్తపాండవ" ఇతి మహాభారతే, నారాచానాం బాణవిశేషాణాం క్షేపణీయానాం భిండివాలానాం అశ్మనాం పాషాణానాం చ నిష్పేషేణ సంఘర్షణేన ఉత్పతితః అనలః యస్మిన్ తత్తథోక్తం "క్షేపణీయో భిండివాలః సృగోదీర్ఘమహాఫల" ఇతి యాదవః, ఘోరం భీమం జన్యం యుద్ధం అభూత్ "యుద్ధమాయోధనం జన్య" మిత్యమరః.

శరైరుత్సవసంకేతాన్ స కృత్వా విరతోత్సవాన్,
జయోదాహరణం బాహ్వోర్గాపయామాస కిన్నరాన్. 78

శక్తైరితి. స రఘుః శక్తైర్బాణైః ఉత్సవసంకేతాన్నామ (సప్త) గణాన్ విరతోత్సవాన్ (నష్టయుద్ధోత్సాహాన్) కృత్వా జిత్వేత్యర్థః, కిన్నరాన్ గంధర్వ విశేషాన్ బాహ్వోః స్వభుజయోః జయోదాహరణం జయఖ్యాపకం క్షుద్రప్రబంధ విశేషం గాపయామాస "గతి బుద్ధి" త్యాదినా కిన్నరాణాం కర్తృత్వం.

పరస్పరేణ విజ్ఞాతస్తేష్వాపాయనపాణిషు,
రాజ్ఞా హిమవతస్సారో రాజ్ఞస్సారో హిమాద్రిణా. 79

పరస్పరేణేతి. తేషు గణేషు ఉపాయనయుక్తాః పాణయోయేషాం తేషు సత్సు పరస్పరేణ అన్యోన్యం రాజ్ఞాం హిమవతః సారో ధనరూపః విజ్ఞాతః హిమాద్రిణా రాజ్ఞః సారః బలరూపః విజ్ఞాతః ఏతేన తత్రత్యవస్తూనామనర్ఘత్వం గణానాం చ అభూతపూర్వః పరాజయ ఇతి ధ్వన్యతే.

తత్రాక్షోభ్యం యశోరాశిం నివేశ్యావరురోహ సః,
పౌలస్త్యతులితస్యాద్రేరాదధానఇవ హ్రియమ్. 80

తత్రేతి. స రఘుః తత్ర హిమాద్రౌ అక్షోభ్యం అప్రధృష్యం యశోరాశిం నివేశ్య నిధాయ పౌలస్త్యేన రావణేన తులితస్య చాలితస్య అద్రేః కైలాసస్య హ్రియం ఆదధానః జనయన్నివ అవరురోహ కైలాసమగత్వైవ ప్రతినివృత్త ఇత్యర్థః. నహి శూరాః పరేణ పరాజితమభియుంజత ఇతిభావః.

చకంపే తీర్ణలౌహిత్యే తస్మిన్ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః,
తద్గజాలానతాం ప్రాప్తైస్సహ కాలాగరుద్రుమైః. 81

చకంప ఇతి. తస్మిన్ రఘౌ తీర్ణా లౌహిత్యానామనదీయేన తస్మిన్ తీర్ణలౌహిత్యేసతి ప్రాగ్జ్యోతిషాణాం జనపదానామీశ్వరః తస్య రఘోః గజానామాలానతాం బంధనస్తంభతాం ప్రాప్తైః కాలాగరుద్రుమైః కృష్ణాగరువృక్షైస్సహ చకంపే కంపితవాన్.

నప్రసేహే స రుద్ధార్కమధారావర్షదుర్దినమ్,
రథవర్త్మరజోఽప్యస్య కుతఏవ పతాకినీమ్. 82

నేతి. సః ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః శుద్ధార్కమావృతసూర్యం అధారావర్షం చ తద్దుర్దినం ధారావృష్టిం వినైవ దుర్దినీభూతం అస్య రఘోః రథవర్త్మ రజోఽపి న ప్రసేహే పతాకినీం తు పున ఏవ ప్రసేహే న కుతోఽపీత్యర్థః.

తమీశః కామరూపాణామత్యాఖండలవిక్రమమ్,
భేజే భిన్నకటైర్నాగైరన్యానుపరురోధ యైః. 83

తమితి. కామరూపాణాం నామదేశానాం ఈశ ఈశ్వరః అతిక్రాంతః ఆఖండలస్యేంద్రస్య విక్రమః పరాక్రమో యేన తం అత్యాఖండలవిక్రమం అతీంద్రపరా

క్రమాంతం రఘుం భిన్నాః ప్రవస్త్రదాః కటాః గండాః యేషాం తైః నాగైః గజైః సాధనైః భేజే నాగాన్ తద్వా శరణం గత ఇత్యర్థః. కీదృశైః? యైర్నాగైః అన్యాన్ రఘువ్యతిరిక్తాన్ నృపాన్ ఉపరురోధ ఘూరాణామపి ఘూరో రఘురితి భావః.

కామరూపేశ్వరస్తస్య హేమపీఠాధిదేవతాం,
రత్నపుష్పోపహారేణ ఛాయామానర్చ పాదయోః. 84

కామరూపేతి. కామరూపేశ్వరః. హేమపీఠస్యాధిదేవతాం తస్య రఘోః పాదయోః ఛాయాం కనకమయపాదపీఠవ్యాపినీం కాంతిం రత్నాన్యేవ పుష్పాణి తేషాముపహారేణ సమర్పణేన ఆనర్చ పూజయామాస.

ఇతి జిత్వా దిశో జిష్ణుర్న్యవర్తత రథోద్ధతం,
రజో విశ్రామయన్ రాజ్ఞాం ఛత్రశూన్యేషు మౌళిషు. 85

ఇతీతి. జిష్ణుః జయశీలః "గ్లాజిస్థశ్చగ్స్నుః" రితిగ్స్నుప్రత్యయః, స రఘుః ఇతీత్థం దిశః జిత్వా రథైః ఉద్ధతం రజః ఛత్రశూన్యేషు రఘోరేకచ్ఛత్రత్వాదితిభావః, రాజ్ఞాం మౌళిషు సంయతకేశేషు "చూడాకిరీటం కేశాశ్చ సంయతా మౌళయస్త్రయ" ఇత్యమరః. శిఖాస్విత్యర్థః (మౌళిషు కిరీటేషు "మౌళిః కిరీటే ధమ్మిల్లే చూడాకంకేళి మూర్ధజే" ఇతి హైమః రజః విశ్రామయన్ సంక్రామయన్నిత్యర్థః. న్యవర్తత నివృత్తః.

స విశ్వజితమాజహ్రే యజ్ఞం సర్వస్వదక్షిణం,
ఆదానం హి విసర్గాయ సతాం వారిముచామివ. 86

స ఇతి. స రఘుః సర్వస్వం దక్షిణా యస్య తం సర్వస్వదక్షిణం "విశ్వజిత్సర్వదక్షిణ" ఇతి శ్రుతేః విశ్వజితం నామయజ్ఞం ఆజహ్రే కృతవానిత్యర్థః. యుక్తం చైతదిత్యాహ-సతాం సాధూనాం వారిముచాం మేఘానామివ ఆదానం అర్జనం విసర్గాయ త్యాగాయ హి సత్పాత్రవినియోగాయేత్యర్థః.

సత్రాంతే సచివసఖః పురస్క్రియాభి-
ర్గుర్వీభిశ్శమితపరాజయవ్యలీకాన్,
కాకుత్స్థశ్చిరవిరహోత్సుకావరోధా-
న్రాజన్యాంస్స్వపురనివృత్తయేఽనుమేనే. 87

సత్రాంత ఇతి. కాకుత్స్థః సత్రాంతే, యజ్ఞాంతే, "సత్రమాచ్ఛాదనే యజ్ఞే సదాదానేఽవనేఽపి చే"త్యమరః. సచివానామమాత్యానాం సఖేతి సచివసఖస్సన్, "సచివో భృతకేఽమాత్యే" ఇతి హైమః, తేషామత్యంతానుసరణద్యోతనార్థం రాజ్ఞస్సఖిత్వవ్యపదేశః "రాజాహస్సఖిభ్యష్టజి"తి టచ్, గుర్వీభిర్మహతీభిః, "గురుర్మహాత్యాం

గిరసే పిత్రాదౌధర్మదేశికే" ఇతి హైమః, "ఓతోగుణవచనా"దితి జీష్. పురస్క్రియాభిః పూజాభిః శమితః పరాజయేన యద్వ్యళీకం దుఃఖంవైలక్ష్యం వా తద్యేషాం తాన్ శమితపరాజయవ్యళీకాన్ "వ్యళీకం దుఃఖవైలక్ష్యే" ఇతియాదవః, చిరవిరహేణ ఉత్సుకాః ఉత్కంఠితాః అవరోధాః అంతఃపురాంగనా యేషాంతాన్ రాజ్ఞోఽపత్యాని రాజన్యాః క్షత్రియాః తాన్ "రాజశ్వశురాద్య" దితియత్ప్రత్యయః, "మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యో బాహుజః క్షత్రియో విరా" డిత్యమరః, స్వపురం ప్రతి నివృత్తయే గమనాయ అనుమేనే అనుజ్ఞాతవాన్. ప్రహర్షిణీవృత్తమ్. "మ్నౌజ్రౌగస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయ" మితి.

తే రేఖాధ్వజకలశాతపత్రచిహ్నం
సమ్రాజశ్చరణయుగం ప్రసాదలభ్యం,
ప్రస్థానప్రణతిభిరంగులీషు చక్రు
ర్మౌళిస్రక్చ్యుతమకరందరేణుగౌరమ్. 88

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే, మహాకావ్యే చతుర్థస్సర్గః.

త ఇతి. తే రాజన్యాః రేఖా ఏవ ధ్వజాశ్చ కలశాశ్చ ఆతపత్రాణి చ ధ్వజాద్యాకారరేఖా ఇత్యర్థః. తాని చిహ్నాని యస్య తత్తథోక్తం, ప్రసాదేనైవ లభ్యం ప్రసాదలభ్యం సమ్రాజస్సార్వభౌమస్య రఘోః చరణయుగం ప్రస్థానే ప్రయాణసమయే యాః ప్రణతయః నమస్కారాః తాభిః కరణైః అంగులీషు నాళీషు కేశబంధేషు యాః స్రజః మాల్యాని తాభ్యః చ్యుతైః, మకరందైః పుష్పరసైః, రేణుభిః పరాగైశ్చ గౌరంగౌరవర్ణం చక్రుః, ప్రహర్షిణీవృత్తమ్.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ, మహామహోపాధ్యాయ,
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం, సంజీవినీసమాఖ్యాయాం,
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం చతుర్థస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీ రామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

పఞ్చమసర్గప్రారంభః.

తమధ్వరే విశ్వజితి క్షితీశం నిశ్శేషవిశ్రాణితకోశజాతం,

ఉపాత్తవిద్యో గురుదక్షిణార్థీ కౌత్సః ప్రపేదే వరతన్తుశిష్యః. 1

తమితి. విశ్వజితి విశ్వజిన్నామకే అధ్వరే యజ్ఞే "యజ్ఞస్సవోఽధ్వరో యాగస్సప్తతంతుర్మఖః క్రతు" రిత్యమరః. నిశ్శేషం యథాతథా విశ్రాణితం దత్తం "శ్రణ దానే" చురాదిః, కోశానాం అర్థరాశీనాం జాతం సమూహో యేన తం తథోక్తం "కోశోఽస్త్రీ కుడ్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయో" రిత్యమరః, "జాతం జనిసమూహయో" రితిశాశ్వతః, ఏతేన కౌత్సస్యానవసరప్రాప్తిస్సూచితా, తం క్షితీశం రఘుం ఉపాత్తవిద్యః లబ్ధవిద్యః వరతంతోశ్శిష్యః కౌత్సఋషిః "ఋష్యంధ" కేత్యణ్. ఇఞోఽపవాదః గురుదక్షిణార్థీ సన్ "పుష్కరాదిభ్యో దేశే" ఇత్యర్థాచ్చాసన్నిహితే తదంతాచ్చేతీనిః. అప్రత్యాఖ్యేయ ఇతి భావః, ప్రపేదే ప్రాప, అస్మిన్ సర్గే వృత్తముపజాతిః "స్యాదింద్రవజ్రా యది తౌ జగౌ గః ఉపేంద్రవజ్రా జతజాస్తతో గౌ, అనంతరోదీరిత లక్ష్మభాజః పాదా యదీయా ఉపజాతయస్తా" ఇతిలక్షణాత్.

స మృణ్మయే వీతహిరణ్మయత్వా

త్పాత్రే నిధాయార్ఘ్యమనర్ఘశీలః,

శ్రుతప్రకాశం యశసా ప్రకాశః

ప్రత్యుజ్జగామాతిథిమాతిథేయః. 2

స ఇతి. అనర్ఘశీలః అమూల్యస్వభావః అసాధారణస్వభావ ఇత్యర్థః "మూల్యే పూజావిధావర్ఘః శీలం స్వభావే సద్వృత్తా" వితిచామరః. యశసా కీర్త్యా ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః పచాద్యచ్, అతిథిషు సాధుః ఆతిథేయః "పథ్యతిథివసతీ"తి ఢఞ్ ప్రత్యయః, స రఘుః, హిరణ్యస్య వికారో హిరణ్మయం "దాండినాయనే" త్యాదినా నిపాతః, వీతహిరణ్మయత్వాత్, అపగతసువర్ణపాత్రత్వాత్, యజ్ఞస్య సర్వస్వదక్షిణాకత్వా దితి భావః, మృణ్మయే మృద్వికారే పాత్రే, అర్ఘార్థమిదం అర్ఘ్యం 'పాదార్ఘాభ్యాం చే'తి యత్ ప్రత్యయః, పూజార్థం ద్రవ్యం నిధాయ శ్రుతేన శాస్త్రేణ

ప్రకాశం ప్రసిద్ధం "శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో" రితి "ప్రకాశోఽతి ప్రసిద్ధేఽపీ"తి చామరః. అతిథిం అభ్యాగతం కౌత్సం "అతిథిర్నాగృహాగత" ఇత్యమరః, ప్రత్యుజ్జగామ అభిముఖం యయౌ.

తమర్చయిత్వా విధివద్విధిజ్ఞ స్తపోధనం మానధనాగ్రయాయీ,
విశాంపతి ర్విష్టరభాజమారాత్ కృతాంజలిః కృత్యవిదిత్యువాచ. 3

తమితి. విధిజ్ఞ శ్శాస్త్రజ్ఞః ఆకరణే ప్రత్యవాయభీరురిత్యర్థః, మానధనాగ్రయాయీ మాన ఏవ ధనం యేషాం తేషాం మానినాం అగ్రయాయీ అగ్రేసరః అపయశోభీరురితిభావః; కృత్యవిత్ కార్యజ్ఞః. విశాంపతిః మనుజేశ్వరః, రఘుః "ద్వౌవిశౌ వైశ్యమనుజా" విత్యమరః, విష్టరభాజం ఆసనగతం ఉపవిష్టమిత్యర్థః "విష్టరో విటపీదర్భముష్టిః పీఠాద్యమాసన" మిత్యమరః, వృక్షాసనయోర్విష్టర ఇతి నిపాతః. తం తపోధనం కౌత్సంవిధివత్ విధ్యర్హం యథాశాస్త్రమిత్యర్థః-తదర్హ మితివతిప్రత్యయః. అర్చయిత్వా ఆరాత్సమీపే "ఆరాద్దూరసమీపయో" రిత్యమరః, కృతాంజలిస్సన్ కృతః బద్ధః అంజలిర్హ స్తసంపుటం యేన సన్ ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ ఉవాచ.

అప్యగ్రణీర్మంత్రకృతామృషీణాం కుశాగ్రబుద్ధే కుశలీగురుస్తే,
యతస్త్వయాజ్ఞానమశేషమాప్తం లోకేన చైతన్యమివోష్ణరశ్మేః.

అప్యగ్రణీరితి. హేకుశాగ్రబుద్ధే సూక్ష్మబుద్ధే "కుశాగ్రీయమతిః ప్రోక్తస్సూక్ష్మదర్శీచ యః పుమా" నితి హలాయుధః. మంత్రకృతాంమంత్రద్రష్టౄణాం "సుకర్మపాపమంత్రే" త్యాదినా క్విప్, ఋషీణామగ్రణీః శ్రేష్ఠః తే తవ గురుః కుశల్యపి క్షేమవాన్కిం? అపిః ప్రశ్నే. "గర్హాసముచ్చయప్రశ్నశంకాసమ్భావనాస్వపీ"త్యమరః. యతః యస్మాద్గురోః త్వయా అశేషం సమగ్రమాత్మనిష్ఠం జ్ఞానం లోకేన ఉష్ణరశ్మేస్సూర్యాత్ చైతన్యంప్రబోధ ఇవ ఆప్తం స్వీకృతమ్.

కాయేన వాచా మనసాపి శశ్వ
ద్యత్సంభృతం వాసవధైర్యలోపి,
ఆపాద్యతే న వ్యయమంతరాయైః
కచ్చిన్మహర్షేస్త్రివిధం తప స్తత్. 5

కాయేనేతి. కాయేన ఉపవాసాదికృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదినా, వాచా వేదపాఠేన, మనసా గాయత్రీజపాదినాపి కరణేన, వాసవస్యఇంద్రస్య ధైర్యం లుంపతి భినత్తీతి వాసవధైర్యలోపి స్వపదాపహారశంకాజనకమిత్యర్థః. యత్తపః శశ్వదసకృత్ "ముహుఃపునఃపునశ్శశ్వదభీక్ష్ణమసకృత్సమా"ఇత్యమరః. సంభృతం సంచితం మహర్షేర్వరతంతోః త్రివిధం వాఙ్మనఃకాయజం తత్ తపః అంతరాయైః విఘ్నైః ఇంద్రప్రేషితాప్సర

శ్వాపాదిభిః వ్యయం నాపాద్యతే కచ్చిత్ న నీయతే కిం? "కచ్చిత్కామప్రవేదనే, విఘ్నోఽన్తరాయః ప్రత్యూహ" ఇతి చామరః.

ఆధారబన్ధప్రముఖైః ప్రయత్నై
స్సంవర్ధితానాం సుతనిర్విశేషమ్,
కచ్చిన్న వాయ్వాదిరుపప్లవో వ
శ్శ్రమచ్ఛిదామాశ్రమపాదపానామ్ ? 6

ఆధారేతి. ఆధారబన్ధప్రముఖైః ఆలవాలనిర్మాణాదిభిః, ప్రయత్నైరుపాయైః, 'ఆధారఆలవాలేఽమ్బుబన్ధేఽధికరణేఽపి' చేతివిశ్వః సుతేభ్యో నిర్గతో విశేషోఽతిశయోయస్మిన్ తత్తథా సుతనిర్విశేషం అవైషమ్యం యథా తథేత్యర్థః. సంవర్ధితానాం శ్రమచ్ఛిదాం శ్రమాపనోదకానాం వః యుష్మాకం ఆశ్రమపాదపానాం ఆశ్రమస్థవృక్షాణాం వాయ్వాదిః ఆదిగ్రహణాద్దవానలమత్తగజాదిః ఉపప్లవః బాధా న కచ్చిత్ నాస్తి కిం?

నిర్వర్త్యతే యైర్నియమాభిషేకో
యేభ్యో నివాపాఞ్జలయః పితౄణామ్,
తాన్యుఞ్ఛషష్ఠాఙ్కితసైకతాని
శివాని వస్తీర్థజలాని కచ్చిత్ ? 7

నిర్వర్త్యత ఇతి. యైః తీర్థజలైః నియమాభిషేకః నిత్యస్నానం నిర్వర్త్యతే నిష్పాద్యతే, యేభ్యః, జలేభ్యః, ఉద్ధృత్యేతి శేషః. పితౄణామగ్నిష్వాత్తాదీనాం నివాపాఞ్జలయః తర్పణాఞ్జలయః "పితృదానం నివాపస్స్యా" దిత్యమరః. నిర్వర్త్యతే. ఉఞ్ఛానాం ప్రకీర్ణోద్ధృతధాన్యానాం ఉఞ్ఛో నామ ప్రకీర్ణానాం ధాన్యానాం ఏకైకశః ఉద్ధరణం షష్ఠైః షష్ఠభాగైః పాలకత్వాద్రాజగ్రాహ్యైః అఙ్కితాని సైకతాని పులినాని యేషాం తాని తథోక్తాని వో యుష్మాకం తాని తీర్థజలాని శివాని భద్రాణి కచ్చిత్ ? అనుపప్లవాని కి మిత్యర్థః? "ఉఞ్ఛో ధాన్యాంశ ఆదానం కణిశాద్యార్జనం సిల" మితి యాదవః, "షష్ఠాష్టమాభ్యాం" చేతిషష్ఠశబ్దాద్భాగార్థేఽన్ప్రత్యయః. అత ఏవాపూరణార్థత్వాత్ "పూరణగు" ణేత్యాదినా న షష్ఠీసమాసప్రతిషేధః సికతా యేషు సన్తి సైకతాని "సికతాశర్కరాభ్యాం" చేత్యణ్ ప్రత్యయః.

క్రియానిమిత్తేష్వపి వత్సలత్వా
దభగ్నకామా మునిభిః కుశేషు,
తదఙ్కశయ్యాచ్యుతనాభినాళా
కచ్చిన్మృగీణా మనఘా ప్రసూతిః ? 8

క్రియేతి. క్రియానిమిత్తేషు అనుష్ఠానసాధనేష్వపి కుశేషు మునిభిః వత్సలత్వాత్ మృగస్నేహాత్ అభగ్నకామా అప్రతిహతేచ్ఛా తేషాం మునీనాం అంకా ఏవశయ్యాః తాసు చ్యుతాని నాభినాళాని యస్యాస్సా తథోక్తా "నాళో నాళమథాస్త్రియా" మిత్యమరః. మృగీణాం ప్రసూతిస్సంతతిః అనఘా అవ్యసనా కచ్చిత్ ? అనపాయినీ కిమిత్యర్థః. "దుఃఖేనోవ్యసనేష్వఘు"మితి యాదవః.

నీవారపాకాది కడంగరీయై
రామృశ్యతే జానపదైర్న కచ్చిత్ ?,
కాలోపపన్నాతిథికల్ప్యభాగం
వన్యం శరీరస్థితిసాధనం వః. 9

నీవారేతి. కాలేషు యోగ్యకాలేషు ఉపపన్నానామాగతానాం అతిథీనాం కల్ప్యభాగా యస్య తత్తథోక్తం వనేభవం వన్యం శరీరస్థితేః జీవనస్య సాధనం వః యుష్మాకం పచ్యత ఇతి పాకః ఫలం ధాన్యమితియావత్. నీవారస్య పాకః తృణధాన్యం తదాది నీవారపాకాది ఆదిశబ్దాచ్ఛ్యామాకాదిధాన్యసంగ్రహః. జనపదేభ్యః ఆగతైః జానపదైః "తత ఆగత"ఇత్యణ్ ప్రత్యయః. కడంగరం బుసం అర్హంతీతి కడంగరీయాః "కడంగరదక్షిణాచ్ఛచ"ఇతి ఛప్రత్యయః. "కడంగరో బుసం క్లీబే ధాన్యత్వచి తుషః పుమా" నిత్యమరః. తైర్గోమహిషాదిభిరనామృశ్యతే కచ్చిత్ ? న స్పృశ్యతే కిమిత్యర్థః.

అపి ప్రసన్నేన మహర్షిణా త్వం
సమ్యగ్వినీయానుమతో గృహాయ ?,
కాలోహ్యయం సంక్రమితుం ద్వితీయం
సర్వోపకారక్షమమాశ్రమం తే. 10

అపీతి. కిం చ త్వం ప్రసన్నేన తుష్టేన సతా మహర్షిణా వరతంతునా సమ్యగ్వినీయ శిక్షయిత్వా విద్యాముపదిశ్యేత్యర్థః గృహాయగృహస్థాశ్రమం ప్రవేష్టుం "క్రియార్థోపపదస్యే"త్యాదినా చతుర్థీ. అనుమతోఽపి ఆజ్ఞాతః కిం ? హి యస్మాత్కారణాత్ తే తవ సర్వేషామాశ్రమాణాం ఉపకారే క్షమం శక్తం "క్షమం శక్తే హితే త్రి" ష్విత్యమరః. ద్వితీయం ఆశ్రమం గార్హస్థ్యం సంక్రమితుం ప్రాప్తుం అయం కాలో హి విద్యాగ్రహణానంతర్యాత్తస్యేతి భావః. కాలసమయవేలాసుతుమున్నితి తుమున్ ప్రత్యయః. సర్వోపకారక్షమమిత్యత్ర మనుః - "యథా మాతరమాశ్రిత్య సర్వే జీవంతి జంతవః, వర్తంతే గృహిణస్తద్వదాశ్రిత్యేతర ఆశ్రమా"ఇతి.

కుశలప్రశ్నం విధాయ ఆగమనప్రశ్నం చికీర్షురాహ:—

తవార్హతో నాభిగమేన తృప్తం
మనో నియోగక్రియయోత్సుకం మే,
అప్యాజ్ఞయా శాసితురాత్మనా వా
ప్రాప్తోఽసి సంభావయితుం వనాన్మామ్. 11

తవేతి. అర్హతః పూజ్యస్య ప్రశస్తస్య "అర్హః ప్రశంసాయా"మితి శతృప్రత్యయః. తవ అభిగమేన ఆగమనమాత్రేణ మే మమ మనః న తృప్తం న తుష్టం కింతు నియోగక్రియయా ఉత్సుకం ఆజ్ఞాకరణేన సోత్కంఠం "తత్పరే ప్రసితాసక్తావిష్టార్థోద్యుక్త ఉత్సుక" ఇత్యమరః. "ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా"చేతి సప్తమ్యర్థే తృతీయా. శాసితుర్గురోరాజ్ఞయాపి ఆజ్ఞయా వా ఆత్మనా వా స్వతో వా "ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన"మితి తృతీయా. మాం సంభావయితుం బహూకర్తుం వనాత్ప్రాప్తోఽసి గుర్వర్థం వా స్వార్థం వా త్వదాగమనమిత్యర్థః.

ఇత్యర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య
రఘోరుదారామపి గాం నిశమ్య,
స్వార్థోపపత్తిం ప్రతి దుర్బలాశ
స్తమిత్యవోచద్వరతన్తుశిష్యః. 12

ఇతీతి. అర్ఘ్యపాత్రేణ మృణ్మయపాత్రేణ అనుమితః వ్యయః సర్వస్వత్యాగో యస్య తస్య రఘోః ఇతి ఉక్తప్రకారాం ఉదారాం ఔదార్యయుక్తామపి గాం వాచం "మనోనియోగక్రియయోత్సుకంమే" ఇత్యేవం రూపాం, "స్వర్గేషు పశువాగ్వజ్రదిఙ్నేత్రఘృణిభూజలే, లక్ష్యదృష్ట్యాస్త్రియాం పుంసిగౌ" రిత్యమరః. నిశమ్య శ్రుత్వా. వరతంతుశిష్యః కౌత్సః, స్వార్థోపపత్తిం స్వకార్యసిద్ధిం ప్రతి దుర్బలాశః సన్, మృణ్మయపాత్రదర్శనాత్ శిథిలమనోరథస్సన్ తం రఘుం, ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ. అవోచత్ ఉక్తవాన్.

సర్వత్ర నో వార్తమవేహి రాజన్
నాథే కుతస్త్వయ్యశుభం ప్రజానామ్?,
సూర్యే తపత్యావరణాయ దృష్టేః
కల్పేత లోకస్య కథం తమిస్రా? 13

సర్వత్రేతి. హే రాజన్, సర్వత్ర నః అస్మాకం వార్తం స్వాస్థ్యమవేహి "వార్తం ఫల్గున్యరోగే" చేత్యమరః. "వార్తం పాటవమారోగ్యం భవ్యం స్వాస్థ్యమనామయ" మితి యాదవః, నచైతదాశ్చర్యమిత్యత ఆహ - నాథేఇతి. త్వయి నాథే ఈశ్వరే సతి,

ప్రజానాం అశుభం దుఃఖం కుతః? తథాపి - అర్థాంతరం న్యస్యతి - సూర్యే ఇత్యాదినా - సూర్యేతపతి ప్రకాశమానే సతి, తమిస్రా తమస్తతిః "తమిస్రం తిమిరం రోగే తమిస్రాతు తమస్తతౌ, కృష్ణపక్షనిశాయాం చేతి" విశ్వః. లోకస్య జనస్య. 'లోకస్తు భువనే జనే' ఇత్యమరః. దృష్టేరావరణాయ ఆవరణం కర్తుం కథం కల్పేత సంపద్యేత? నకల్పేతేత్యర్థః. దృష్టిమావరితుం నాలమిత్యర్థః. కృపేరలమర్థత్వాత్తద్యోగే నమస్స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ. "అలమితి పర్యాప్త్యర్థగ్రహణ"మితి భగవాన్భాష్యకారః క్లపి సంపద్యమానే చతుర్థీతి వక్తవ్యాత్.

తవార్హత ఇత్యాదినా యదుక్తం తన్న చిత్రమిత్యాహ:—

భక్తిః ప్రతీక్ష్యేషు కులోచితా తే
పూర్వాన్మహాభాగ! తయాతిశేషే,
వ్యతీతకాలస్త్వహమభ్యుపేత
స్త్వామర్థిభావాదితి మే విషాదః. 14

భక్తిరితి. ప్రతీక్ష్యేషు పూజ్యేషు "పూజ్యః ప్రతీక్ష్య" ఇత్యమరః. భక్తిః అనురాగవిశేషః తే తవ, కులోచితా కులాభ్యస్తా. "అభ్యస్తేఽప్యుచితం న్యాయ్య"మితి యాదవః. హేమహాభాగ సార్వభౌమ, తయా భక్త్యా పూర్వాన్ అతిశేషే అతివర్తసే. కింతు సర్వత్ర వార్తం చేత్తర్హి కథం ఖిన్న ఇవ దృశ్యసే? అత ఆహ—వ్యతీతేతి. అహం వ్యతీతః కాలః అతిక్రాంతకాలస్సన్, అర్థిభావాత్ యాచకత్వాత్, త్వాం అభ్యుపేతః ప్రాప్తవానస్మి ఇతి మే విషాదః క్లేశః.

శరీరమాత్రేణ నరేంద్ర తిష్ఠన్నాభాసి తీర్థప్రతిపాదితర్ధిః,
ఆరణ్యకోపాత్తఫలప్రసూతిస్స్తంబేన నీవార ఇవావశిష్టః. 15

శరీరేతి. హే నరేంద్ర, తీర్థే సత్పాత్రే ప్రతిపాదితా దత్తా ఋద్ధిః సమృద్ధిర్యేన స తథోక్తస్సన్ "యోనౌ జలావతారే చ మంత్ర్యాద్యష్టాదశస్వపి, పుణ్యక్షేత్రే తథాపాత్రే తీర్థం స్యాద్దర్శనేష్వపీ"తి హలాయుధః. శరీరమాత్రేణ తిష్ఠన్ ఆరణ్యకాః అరణ్యేభవాః మనుష్యాః మునిప్రముఖాః 'అరణ్యాన్మనుష్యే' ఇతి వుఞ్ ప్రత్యయః. తైరుపాత్తా ఫలమేవ ప్రసూతిర్యస్య సః స్తంబేన కాండేన అవశిష్టః ప్రకృత్యాదిత్వాత్తృతీయా. నీవార ఇవ ఆభాసి శోభసే ప్రకాశస ఇత్యర్థః.

స్థానే భవానేకనరాధిపస్స
న్నకించనత్వం మఖజం వ్యనక్తి,
పర్యాయపీతస్య సురైర్హిమాంశోః
కలాక్షయశ్శ్లాఘ్యతరో హి వృద్ధేః. 16

స్థాన ఇతి. భవాన్ వికనరాధిపస్సార్వభౌమస్సన్, మఖజం యజ్ఞజన్యం, న విద్యతే కించన యస్యేత్యకించనః దరిద్రః, మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్తత్పురుషసమాసః. తస్య భావస్తత్త్వం అకించనత్వం నిర్ధనత్వం వ్యనక్తి ప్రకటయతి, తత్ప్రకటనం స్థానే యుక్తం "యుక్తేద్వేసాంప్రతంస్థానే" ఇత్యమరః. తథాహి—సురైః దేవైః, పర్యాయేణ క్రమేణ పీతస్య హిమాంశోశ్చన్ద్రమసః "హిమాంశుశ్చాన్ద్రమాశ్చన్ద్ర" ఇత్యమరః. కలాక్షయః వృద్ధేః ఉపచయాదపి శ్లాఘ్యతరో హి పరిఖలు "మణిశ్శాణోల్లీఢస్సమరవిజయీ హేతిదళితః మదక్షీణో నాగశ్శరదిసరితశ్శ్యానపులినా, కలాశేషశ్చన్ద్రస్సురతమృదితా బాలవనితా తనిమ్నా శోభన్తే గళితవిభవాశ్చార్థిషు నృపా" ఇతి న్యాయాదితి భావః. అత్ర కామన్దకః "ధర్మార్థం క్షీణకోశస్య క్షీణత్వమపి శోభతే, సురైః పీతావశేషస్య కృష్ణపక్షే విధోరివ" ఇతి.

తదన్యతస్తావదనన్యకార్యో గుర్వర్థమాహర్తుమహం యతిష్యే,
స్వస్త్యస్తు తే నిర్గళితాంబుగర్భం శరద్ఘనం నార్దతి చాతకోఽపి.

తదితి. తస్మాత్తత్కారణాత్ తావదనన్యకార్యః "యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధౌమానేఽవధారణే" ఇత్యమరః. ప్రయోజనాన్తరరహితః అహం, అన్యతః వదాన్యాన్తరాత్, గుర్వర్థం గురుధనం, ఆహర్తుం ఆర్జితుం, యతిష్యే ఉద్యోక్ష్యే. తే తుభ్యం, స్వస్తి శుభమస్తు, "నమస్స్వస్తీ" త్యాదినా చతుర్థీ. తథాహి చాతకోఽపి.— "ధరణీపతితం తోయం చాతకానాం రుజాకర"మితి హేతోః అనన్యగతికోఽపీత్యర్థః. నిర్గళితం అంబ్వేవగర్భో యస్య తం శరద్ఘనం శరన్మేఘం నార్దతి న యాచతే, అర్ద గతౌ యాచనే చేతి ధాతుః "యాచనార్థే రణేఽర్దన" మితి యాదవః.

ఏతావదుక్త్వా ప్రతియాతుకామం
శిష్యం మహర్షేర్నృపతిర్నిషిధ్య,
కిం వస్తు విద్వన్గురవే ప్రదేయం
త్వయా కియద్వేతి తమన్వయుఙ్క్త. 18

ఏతావదితి. ఏతావత్ ఏతావన్మాత్రం వాక్యం ఉక్త్వా ప్రతియాతుం కామో యస్యతం ప్రతియాతుకామం "తుంకామమనసోరపీ"తి మకారలోపః. మహర్షేర్వరతన్తోః శిష్యం కౌత్సం, నృపతిః రఘుః, నిరుధ్య నివార్య, హే విద్వన్ త్వయా గురవే ప్రదేయం వస్తు కిం? కిమాత్మకం కియత్ కిం పరిమాణకం వా? ఇతి ఏవం తం కౌత్సం అన్వయుఙ్క్త అపృచ్ఛత్. "ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చే" త్యమరః.

తతో యథావద్విహితాధ్వరాయ తస్మై స్మయావేశవివర్జితాయ,
వర్ణాశ్రమాణాం గురవే స వర్ణీ విచక్షణః ప్రస్తుతమాచచక్షే.

తత ఇతి. తతః అనంతరం, యథావత్ యథార్హం, అర్హార్థే వతిప్రత్యయః. విహితాధ్వరాయ విధివదనుష్ఠితయజ్ఞాయ. సదాచారాయేత్యర్థః. స్మయావేశవివర్జితాయ గర్వాభినివేశశూన్యాయ. అనుద్ధతాయేత్యర్థః. వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం, ఆశ్రమాణాం బ్రహ్మచర్యాదీనాం చ గురవే నియామకాయ "వర్ణాస్స్యుర్బ్రాహ్మణాదయః, బ్రహ్మచారీ గృహీ వానప్రస్థో భిక్షుశ్చతుష్టయే, ఆశ్రమో" ఽస్త్రీతిచామరః. వర్ణాశ్రమాణాం సర్వకార్యనిర్వాహకాయేత్యర్థః. తస్మై రఘవే విచక్షణః విద్వాన్ వర్ణీ బ్రహ్మచారీ 'వర్ణినో బ్రహ్మచారిణ' ఇత్యమరః. 'వర్ణాత్ బ్రహ్మచారి'ణీతి ఇనిప్రత్యయః సః కౌత్సః ప్రస్తుతం ప్రకృతం ఆచచక్షే కథయామాస.

సమాప్తవిద్యేన మయా మహర్షి
ర్విజ్ఞాపితోఽభూద్గురుదక్షిణాయై.
స మే చిరాయాస్ఖలితోపచారాం
తాం భక్తిమేవాగణయత్పురస్తాత్. 20

సమాప్తేతి. సమాప్తవిద్యేన మయా, మహర్షిః గురుః, గురుదక్షిణాయై గురుదక్షిణాస్వీకారార్థం, విజ్ఞాపితోఽభూత్. స చ గురుః, చిరాయ చిరాత్ అస్ఖలితోపచారాం తాం దుష్కరాం మే భక్తిమేవ, పురస్తాత్ ప్రథమం, అగణయత్ సంఖ్యాతవాన్; భక్త్యైవ సంతుష్టః. కిం దక్షిణయేత్యుక్తవానిత్యర్థః. అథవా భక్తిమేవ తాం దక్షిణాం అగణయదితి యోజ్యమ్.

నిర్బంధసంజాతరుషార్థకార్శ్యమచింతయిత్వా గురుణాహముక్తః,
విత్తస్య విద్యాపరిసంఖ్యయా మే కోటీశ్చతస్రో దశ చాహరేతి.

నిర్బన్ధేతి. నిర్బంధేన ప్రార్థనాతిశయేన, సంజాతరుషా సంజాతక్రోధేన, గురుణా వరతంతునా, అర్థకార్శ్యమర్థదారిద్ర్యం, అచింతయిత్వాఽవిచార్య, అహం విత్తస్య ధనస్య చతస్రః దశ చ కోటీః చతుర్దశకోటీః, మే మహ్యం, ఆహర ఆనయ, ఇతి విద్యాపరిసంఖ్యయా విద్యాసంఖ్యానుసారేణైవ ఉక్తః. అత్ర మనుః-"అంగాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః, పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యా హ్యేతాశ్చతుర్ద" శేతి.

సోఽహం సపర్యావిధిభాజనేన
మత్వా భవంతం ప్రభుశబ్దశేషమ్,
అభ్యుత్సహే సంప్రతి నోపరోద్ధు
మల్పేతరత్వాచ్ఛ్రుతనిష్క్రయస్య. 22

సోఽహమితి. సోఽహంసపర్యావిధిభాజనేనఅర్ఘ్యపాత్రేణభవంతంప్రభుశబ్దఏవశేషోయస్య తం,మత్వానిస్స్వంనిశ్చిత్యేత్యర్థః. శ్రుతనిష్క్రయస్య విద్యామూల్యస్యఅల్పేతరత్వాదతి మహత్త్వాత్, సంప్రతి ఉపరోద్ధుంనిర్బంధుంనాభ్యుత్సహేనసోఢవానస్మి.

ఇత్థం ద్విజేన ద్విజరాజకాంతిరావేదితో వేదవిదాం వరేణ,
ఏనోనివృత్తేంద్రియవృత్తిరేనం జగాద భూయో జగదేకనాథః.

ఇత్థమితి. ద్విజరాజకాంతిశ్చంద్రకాంతిః 'ద్విజరాజశ్శశధరో నక్షత్రేశః క్షపాకరః' ఇత్యమరః. ''తస్మాత్సోమరాజానో బ్రాహ్మణాః సోమోఽస్మాకం బ్రాహ్మణ వాగ్రా''జేతి శ్రుతేః. ఏనసః పాపాత్, నివృత్తా ఇంద్రియవృత్తిర్యస్య సః జగదేకనాథః రఘుః, వేదవిదాంవరేణ శ్రేష్ఠేన ద్విజేన కౌత్సేన, ఇత్థమావేదితః నివేదితస్సన్, ఏనం కౌత్సం, భూయః పునః, జగాద.

గుర్వర్థమర్థీ శ్రుతపారదృశ్వా
రఘోస్సకాశాదనవాప్య కామమ్,
గతో వదాన్యాంతరమిత్యయం మే
మాభూత్పరీవాదనవావతారః. 24

గుర్వర్థమితి. శ్రుతస్య శాస్త్రస్య పారం అంతం దృష్టవాన్ శ్రుతపారదృశ్వా, దృశేః క్వనిప్ప్రత్యయః. గురవే గుర్వర్థం, గురుదక్షిణార్థం అర్థీ యాచకః విశేషణద్వయేనాపి అస్యాప్రత్యాఖ్యేయత్వమాహ-రఘోస్సకాశాత్, కామం మనోరథం, అనవాప్య అప్రాప్య, వదాన్యాంతరం దాత్రంతరం, గతః 'స్యుర్వదాన్యస్థూలలక్ష దానశౌండాబహుప్రద' ఇత్యమరః. ఇత్యేవం రూపస్య, పరీవాదస్య అపవాదస్య, నవో నూతనః, ఇదం ప్రథమః, అవతారః ఆవిర్భావః, మే మాభూత్ మాస్తు. రఘోరితి స్వనామగ్రహణం సంభావితత్వద్యోతనార్థం, తథాచ-'సంభావితస్య చాకీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యత' ఇతి భావః.

స త్వం ప్రశస్తే మహితే మదీయే
వసంశ్చతుర్థోఽగ్నిరివాగ్న్యగారే,
ద్విత్రాణ్యహాన్యర్హసి సోఢుమర్హ
న్యావద్యతే సాధయితుం త్వదర్థమ్. 25

సఇతి. సః త్వం మహితే పూజితే, ప్రశస్తే ప్రసిద్ధే, మదీయే మత్సంబంధిని, అగ్న్యగారే త్రేతాగ్నిశాలాయాం, చతుర్థోఽగ్నిరివ వసన్, ద్విత్రాణి ద్వేత్రీణివా అహాని దినాని, 'సంఖ్యావ్యయే'త్యాదినా బహువ్రీహిః. 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయేడజబహుగణా'దితిడచ్ప్రత్యయః. సోఢుమర్హసి. హే అర్హన్ మాన్య, త్వదర్థం తవ ప్రయోజనం సాధయితుం యావద్యతే యతిష్యే, 'యావత్పురానిపాతయోర్లట్' ఇతి భవిష్యదర్థే లట్.

తథేతి తస్యావితథం ప్రతీతః
ప్రత్యగ్రహీత్సంగరమగ్రజన్మా,
గామాత్తసారాం రఘురప్యవేక్ష్య
నిష్క్రష్టుమర్థం చకమే కుబేరాత్. 26

తథేతి. అగ్రజన్మా బ్రాహ్మణః, ప్రతీతః ప్రీతస్సన్, 'ఖ్యాతే హృష్టే ప్రతీత' ఇత్యమరః. తస్య రఘోః, అవితథం అమోఘం సంగరం ప్రతిజ్ఞాం, 'అథ ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సంగరః' ఇత్యమరః. 'తాం గిర' మితి కేచిత్పఠంతి. తథేతి. ప్రత్యగ్రహీత్ అంగీచకార. రఘురపి, భూమిం, ఆత్తసారాం గృహీతధనామవేక్ష్య జ్ఞాత్వా, కుబేరాత్, అర్థం ధనం, నిష్క్రష్టుం ఆహర్తుం, చకమే ఇయేష.

వసిష్ఠమంత్రోక్షణజప్రభావాదుదన్వదాకాశమహీధరేషు,
మరుత్సఖస్యేవ వలాహకస్య గతిర్విజఘ్నే న హి తద్రథస్య. 27

వసిష్ఠేతి. వసిష్ఠస్య యన్మంత్రేణ ఉక్షణం అభిమంత్ర్య ప్రోక్షణం తజ్జాత్ ప్రభావాత్ సామర్థ్యాద్ధేతోః ఉదన్వదాకాశమహీధరేషు సముద్రాకాశపర్వతేషు మరుత్సఖస్య మరుత్సఖేతి షష్ఠీతత్పురుషః బహువ్రీహౌ సమాసాంతాభావాత్ తతో వాయుసహాయస్యేతి లభ్యతే. వారిణాం వాహకః వలాహకః పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. తస్యేవ మేఘస్యేవ తద్రథస్య రఘురథస్య గతిస్సంచారః న విజఘ్నే న విహతా హి.

అథాధిశయ్య ప్రయతః ప్రదోషే
రథం రఘుః కల్పితమస్త్రగర్భమ్,
సామంతసంభావనయైవ ధీరః
కైలాసనాథం తరసా జిగీషుః. 28

అథేతి. అథ ప్రదోషే రజనీముఖే. తత్కాలే యానారోహణవిధానాత్, 'ప్రదోషో రజనీముఖ' మిత్యమరః. ప్రయతః ధీరో రఘుః, సమంతాద్భవస్సామంతః రాజమాత్రమితి సంభావనయైవ మనీషయైవ కైలాసనాథం కుబేరం తరసా బలేన జిగీషుర్జేతుమిచ్ఛుస్సన్ కల్పితం సజ్జితం అస్త్రాణి గర్భే యస్య తం రథం అధిశయ్య రథే శయితవానిత్యర్థః. 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే'తి కర్మత్వమ్.

ప్రాతః ప్రయాణాభిముఖాయ తస్మై
సవిస్మయాః కోశగృహే నియుక్తాః,
హిరణ్మయీం కోశగృహస్య మధ్యే
వృష్టిం శశంసుః పతితాం నభస్తః. 29

ప్రాతరితి. ప్రాతః ప్రయాణాభిముఖాయ ప్రస్థానాభిముఖాయ, తస్మై జిగమిషవే రఘవే, కోశగృహే, నియుక్తాః అధికృతాః, భాణ్డాగారికాః, సవిస్మయాస్సన్తః, కోశగృహస్య భాణ్డాగారస్య మధ్యే, నభస్తః నభసః, ఆకాశాత్, పంచమ్యాస్తసిల్ ప్రత్యయః. పతితాం హిరణ్మయీం సువర్ణమయీం దాండినాయనేత్యాదినా నిపాతనాత్సాధుః. వృష్టిం శశంసుః కథయామాసుః.

తం భూపతిర్భాసురహేమరాశిం
లబ్ధం కుబేరాదభియాస్యమానాత్,
దిదేశ కౌత్సాయ సమస్తమేవ
శృఙ్గం సుమేరోరివ వజ్రభిన్నమ్. 30

తమితి. భూపతిః రఘుః, అభియాస్యమానాత్ అభిగమిష్యమాణాత్ కుబేరాత్, లబ్ధం వజ్రేణ కులిశేన భిన్నం లూనం, సుమేరోశ్శృంగం శిఖరమివస్థితం, 'పాదంసుమేరో'రితి క్వచిత్పాఠః. పాదం ప్రత్యంతపర్వత మివ స్థితం. "పాదాః ప్రత్యంతపర్వతాః" ఇత్యమరః. తం భాసురం భాస్వరం "భంజభాసమిదో ఘురచ్" ఇతి ఘురచ్ ప్రత్యయః. హేమరాశిం సమస్తమేవ కృత్స్నమేవ కౌత్సాయ, దిదేశ దదౌ. న తు చతుర్దశకోటి మాత్ర మిత్యేవకారార్థః.

జనస్య సాకేతనివాసినస్తౌ ద్వావప్యభూతామభినన్ద్యసత్త్వౌ,
గురుప్రదేయాధికనిస్పృహోఽర్థీ నృపోఽర్థికామాదధికప్రదశ్చ.

జనస్యేతి. తావర్థిదాతారౌ ద్వావపి, సాకేతనివాసినః. "సాకేతం స్యాదయోధ్యాయాం కోసలానందినీ తథే"తి యాదవః. జనస్య, అభినంద్యసత్త్వౌ స్తుత్యవ్యవసాయౌ, అభూతాం. "ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీతు జంతు"ష్విత్యమరః. తౌ ద్వౌ గురవే ప్రదేయాదధికే అతిరిక్తద్రవ్యే, నిస్పృహః నిరపేక్షః అర్థీ కౌత్సః, అర్థికామాత్ అర్థినో మనోరథాత్; అధికం ప్రదదాతీతి తథోక్తః, నృపో రఘుశ్చ, 'ప్రేదాజ్జ్ఞ' ఇతి జ్ఞప్రత్యయః.

అథోష్ట్రవామీశతవాహితార్థం
ప్రజేశ్వరం ప్రీతమనా మహర్షిః,
స్పృశన్కరేణానతపూర్వకాయం
సంప్రస్థితో వాచమువాచ కౌత్సః. 32

అథేతి. అథ ధనప్రదానానంతరం ప్రీతమనాః హృష్టమానసః, మహర్షిః కౌత్సః, సంప్రస్థితః ప్రస్థాస్యమానస్సన్ "ఆశంసాయాం భూతవచ్చే"తి భవిష్యదర్థే క్తః. ఉష్ట్రాణాం క్రమేళకానాం, వామీనాం బడబానాంచ. "వామ్యశ్వా

బడబే" త్యమరః. శతైః వాహితార్థం ప్రాపితధనం, ఆనతపూర్వకాయం వినయేన నమ్రమిత్యర్థః. ప్రజేశ్వరం రఘుం కరేణ స్పృశన్ వాచమువాచ.

కిమత్ర చిత్రం యది కామసూర్భూ
ర్వృత్తే స్థితస్యాధిపతేః ప్రజానామ్,
అచింతనీయస్తు తవ ప్రభావో
మనీషితం ద్యౌరపి యేన దుగ్ధా. 33

కిమితి. వృత్తే రాజవృత్తే స్థితస్య "న్యాయేనార్జనమర్థస్య వర్ధనం పాలనం తథా' సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధ" మితి కామందకః. తస్మిన్ వృత్తేస్థితస్య ప్రజానామధిపతేః నృపస్య భూః భూమిః, కామాన్ సూతే ఇతి కామసూః యది "సత్సూద్విషద్రుహే" త్యాదినా క్విప్. తత్ర కామప్రసవే కిం చిత్రం? న చిత్రమిత్యర్థః. కింతుతవ ప్రభావో మహిమా తు అచింతనీయః చింతితు మశక్యః యేన త్వయా ద్యౌరపి మనీషితమభిలషితం దుగ్ధా దుహేర్ద్వికర్మకాదప్రధా నేకర్మణి క్తః "ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయేలాదీనాహుర్ద్వికర్మణాం, అప్రధానే దుహా దీనాం ణ్యంతే కర్తుశ్చకర్మణ" ఇతిస్మరణాత్.

ఆశాస్యమన్యత్పునరుక్తభూతం
శ్రేయాంసి సర్వాణ్యధిజగ్ముషస్తే,
పుత్రం లభస్వాత్మగుణానురూపం
భవంతమీడ్యం భవతః పితేవ. 34

ఆశాస్యమితి. సర్వాణి కరితురగరాజ్యాదీని శ్రేయాంసి కల్యాణాని "శ్వశ్శ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభ" మిత్యమరః. అధిజగ్ముషః ప్రాప్తవతః తే తవ అన్యత్ పుత్రాతిరిక్తం ఆశాస్యం ఆశీస్సాధ్యం పునరుక్తభూతం. సర్వం సిద్ధ మిత్యర్థః. కింతు ఈడ్యం స్తుత్యం భవంతం భవతః పితేవ దిలీప ఇవ, ఆత్మగుణాను రూపం త్వత్తుల్య గుణమిత్యర్థః. పుత్రం లభస్వ ప్రాప్నుహి.

ఇత్థం ప్రయుజ్యాశిషమగ్రజన్మా
రాజ్ఞే ప్రతీయాయ గురోస్సకాశమ్,
రాజాపి లేభే సుతమాశు తస్మా
దాలోకమర్కాదివ జీవలోకః. 35

ఇత్థమితి. అగ్రజన్మా బ్రాహ్మణః, "అగ్రజన్మా ద్విజే శ్రేష్ఠే భ్రాతరి బ్రహ్మణి స్మృత" ఇతి విశ్వః. ఇత్థం అనేన ప్రకారేణ, రాజ్ఞే రఘవే, ఆశిషం ఆశీర్వాదం,

ప్రయుజ్య గురోర్వరతంతోః, సకాశం సమీపం, ప్రతీయాయ ప్రాప. రాజాపి జీవ లోకః ప్రాణిసమూహః. "జీవః ప్రాణిని గీష్పతా" వితి విశ్వః. అర్కాత్సూర్యాత్ ఆలోకం ప్రకాశమివ చైతన్యమితి పాఠః. "ఆలోకాదర్శనోద్యోతా" విత్యమరః. తస్మాదాశీర్వాదాత్, ఆశు శీఘ్రం, సుతం పుత్రం, లేభే ప్రాప.

బ్రాహ్మే ముహూర్తే కిల తస్య దేవీ
కుమారకల్పం సుషువే కుమారమ్,
అతః పితా బ్రహ్మణ ఏవ నామ్నా
తమాత్మజన్మానమజం చకార. 36

బ్రాహ్మ ఇతి. తస్య రఘోః, దేవీ మహిషీ, "దేవీ కృతాభిషేకాయా." మిత్యమరః. బ్రాహ్మే "తస్యేద"మిత్యణ్-బ్రహ్మదేవతాకే అభిజిన్నామకే ముహూర్తే, ఈష దసమాప్తం, కుమారం కుమారకల్పం స్కందసదృశం, "ఈషదసమాప్తౌ" వితి కల్ప ప్ప్రత్యయః. కుమారం పుత్రం సుషువే కిలేతి సంభావనాయాం 'వార్తాసంభావ్యయోః కిలే"త్యమరః. "కుమారో బాలకేస్కంద" ఇతి విశ్వః. అతః బ్రాహ్మముహూర్తోత్పన్న త్వాత్, పితా రఘుః, బ్రహ్మణో విధేరేవ నామ్నా తం ఆత్మజన్మానం పుత్రం, అజం అజనామకం చకార. "అజాహరౌ హరే కామే విధౌ ఛాగే రఘోస్సుతే" ఇతి విశ్వః.

రూపం తదోజస్వి తదేవ వీర్యం
తదేవ నైసర్గికమున్నతత్వమ్,
న కారణాత్స్వాద్బిభిదే కుమారః
ప్రవర్తితో దీప ఇవ ప్రదీపాత్. 37

రూపమితి. ఓజస్వి తేజస్వి బలిష్ఠం వా "ఓజస్తేజసి ధాతూనామవష్టంభ ప్రసాదయోః, ఓజో బలే చ దీప్తౌ చే"తి విశ్వః. రూపం వపుః, "అథ రూపం నపుంసకం. స్వభావాకృతిసౌందర్యవపుషి శ్లోకశబ్దయో" రితి విశ్వః. తదేవ పైతృకమేవ, వీర్యం శౌర్యం తదేవ నైసర్గికం స్వాభావికం, ఉన్నతత్వం, తదేవ తాదృగేవేత్యర్థః. కుమారో బాలకః, ప్రవర్తితః ఉత్పాదితో, దీపః ప్రదీపాత్ స్వోత్పాదకాద్దీపాదివ, స్వాత్ స్వకీయాత్ పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వేతిస్మాద్భావో వైకల్పికః. కారణాత్ జనకాత్ న బిభిదే భిన్నో నాభూత్. సర్వాత్మనా తాదృశ ఏవేత్యర్థః. "సర్గాశ్చ సర్జనాధ్యాయస్వభావోత్సాహనిశ్చయాః" ఇతి వైజయంతీ.

ఉపాత్తవిద్యం విధివద్గురుభ్య
స్తం యౌవనోద్భేదవిశేషకాంతమ్,

శ్రీస్సాభిలాషాపి గురోరనుజ్ఞాం
ధీరేవ కన్యా పితురాచకాంక్షే. 38

ఉపాత్తేతి. గురుభ్యః, విధివత్ యథాశాస్త్రం ఉపాత్తవిద్యం లబ్ధవిద్యం, యౌవనస్య ఉద్భేదాదావిర్భావాద్ధేతోః, విశేషేణ అతిశయేన కాంతం సౌమ్యం, తం అజం ప్రతి సాభిలాషాపి, శ్రీః ధీరా స్థిరోన్నతచిత్తా "స్థిరచిత్తోన్నతిర్యాతు తద్ధైర్య మితి సజ్ఞిత" మితి భూపాలః. కన్యాపితురివ గురోః రఘో రనుజ్ఞామనుమతిం, ఆచకాంక్షే ఇయేష. యౌవరాజ్యార్హోఽభూదిత్యర్థః అనుజ్ఞాశబ్దాత్పితృపారతంత్ర్యం ఉపమాసామర్థ్యాత్పాణిగ్రహణయోగ్యతా చ ధ్వన్యతే.

అథేశ్వరేణ క్రథకైశికానాం
స్వయంవరార్థం స్వసురిందుమత్యాః,
ఆప్తః కుమారానయనోత్సుకేన
భోజేన దూతో రఘవే విసృష్టః. 39

అథేతి. అథ స్వసుర్భగిన్యాః ఇందుమత్యాః, స్వయంవరార్థం, కుమారస్య అజస్య, ఆనయనే, ఉత్సుకేన క్రథకైశికానాం విదర్భదేశానాం, ఈశ్వరేణ స్వామినా, భోజేన రాజ్ఞా, ఆప్తః హితః దూతః, రఘవే, విసృష్టః ప్రేషితః. క్రియామాత్రయోగేఽపి చతుర్థీ ఆప్తగ్రహణ మత్రైవ తాత్పర్యమితి ద్యోతనార్థమ్.

తం శ్లాఘ్యసంబంధమసౌ విచింత్య
దారక్రియాయోగ్యదశం చ పుత్రమ్,
ప్రస్థాపయామాస ససైన్యమేన
మృద్ధాం విదర్భాధిపరాజధానీమ్. 40

తమితి. అసౌ రఘుః, తం భోజం, శ్లాఘ్యసంబంధం అనూచానత్వాదిగుణయోగాత్ స్పృహణీయసంబంధం, విచింత్య విచార్య, పుత్రం చ దారక్రియాయోగ్యదశం వివాహయోగ్యవయసం, విచింత్య, ససైన్యమేనం పుత్రం అజం ఋద్ధాం సమృద్ధాం, విదర్భాధిపస్య భోజస్య, రాజధానీం పురీం ప్రతి, ప్రస్థాపయామాస. ధీయంతేఽస్యామితి ధానీ "కరణాధికరణయో" శ్చేత్యధికరణే ల్యుట్ప్రత్యయః, రాజ్ఞాం ధానీతి విగ్రహః "ప్రధాననగరీ రాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యత" ఇతి శబ్దార్ణవే.

తస్యోపకార్యారచితోపచారా
వన్యేతరా జానపదోపదాభిః,

మార్గే నివాసా మనుజేంద్రసూనో
ర్బభూవురుద్యానవిహారకల్పాః. 41

తస్యేతి. ఉపకార్యాసు రాజసద్మసు, పటభవనాదిషు "సౌధోఽస్త్రీ రాజసదన ముపకార్యోపకారికే" ఇత్యమరవచనవ్యాఖ్యానే క్షీరస్వామీ. "ఉపక్రియతే ఉపకరోతి చ పటమండపాదిరాజసదనమితి", రచితాః ఉపచారాః-శయనాదయో యేషు తే తథోక్తాః, జానపదానాం జనపదేభ్య ఆగతానాం, ఉపదాభిః ఉపాయనైః, "ఉపాయనముపగ్రాహ్య ముపహారస్తథోపదే" త్యమరః. వన్యాః వనే భవాః ఇతరే యేషాం తే వన్యేతరాః, అవన్యా ఇత్యర్థః. "న బహువ్రీహౌ" ఇతి సర్వనామసంజ్ఞానిషేధః తత్పురుషే సర్వనామసంజ్ఞా దుర్వారైవ. తస్య మనుజేంద్రసూనోరజస్య మార్గే, నివాసాః వాసనికాః వసతయః, ఉద్యానాని ఆక్రీడాః, "పుమానాక్రీడఉద్యాన" మిత్యమరః. తాన్యేవ విహారస్థానాని తత్కల్పాః తత్సదృశా ఇత్యర్థః. "ఈషదసమాప్తౌ" ఇతి కల్పప్ప్రత్యయః. బభూవుః.

స నర్మదారోధసి శీకరార్ద్రై
ర్మరుద్భిరానర్తితనక్తమాలే,
క్లాంతం రజోధూసరకేతుసైన్యం
నివేశయామాస విలంఘితాధ్వా. 42

స ఇతి. విలంఘితాధ్వా అతిక్రాంతమార్గః, సః అజః శీకరార్ద్రైః శీతలైరిత్యర్థః. మరుద్భిర్వాతైః, ఆనర్తితాః కంపితాః, నక్తమాలాః చిరబిల్వాఖ్య వృక్షభేదాః యస్మిన్ నివేశార్హా ఇత్యర్థః. "చిరబిల్వో నక్తమాలః కరజశ్చకరంజక" ఇత్యమరః. నర్మదారోధసి రేవాతీరే, క్లాంతం శ్రాంతం, రజోభిః ధూసరాః కేతవో యస్య తత్సైన్యం నివేశయామాస.

అథోపరిష్టాద్భ్రమరైర్భ్రమద్భిః
ప్రాక్సూచితాంతస్సలిలప్రవేశః,
నిర్ధౌతదానామలగండభిత్తి
ర్వన్యస్సరిత్తో గజ ఉన్మమజ్జ. 43

అథేతి. అథ సేనానివేశనానంతరం ఉపరిష్టాత్ ఊర్ధ్వం "ఉపర్యుపరిష్టా" దితి నిపాతః. భ్రమద్భిః మదలోభాదితిభావః. భ్రమరైః ప్రాక్ ఉన్మజ్జనాత్పూర్వం; సూచితః జ్ఞాపితః, అంతస్సలిలే ప్రవేశో యస్య తథోక్తః, నిర్ధౌతదానే క్షాళితమదే, అత ఏవ అమలే గండభిత్తీ యస్య స తథోక్తః 'దానం గజమదే త్యాగ" ఇతి విశ్వః. వన్యో గజః సరిత్తః నర్మదాయాస్సకాశాత్ పంచమ్యాస్తసిల్ ప్రత్యయః. ఉన్మమజ్జ ఉత్థితః

ప్రశస్తాగండా గండభిత్తీ "ప్రశంసావచనైశ్చే"తి సమాసః. భిత్తిశబ్దః ప్రశస్తార్థః. తథా చ గణరత్నమహోదధౌ "మతల్లికోద్ఘమిశ్రాస్స్యుః ప్రకాండస్థలభిత్తయః" ఇతి భిత్తిః ప్రదేశో వా, "భిత్తిః ప్రదేశే కుడ్యేచే"తి విశ్వః.

నిశ్శేషవిక్షాళితధాతునాపి వప్రక్రియామృక్షవతస్తటేషు,
నీలోర్ధ్వరేఖాశబలేన శంసన్ దంతద్వయేనాశ్మవికుంఠితేన. 44

నిశ్శేషేతి. కథం భూతో గజః? నిశ్శేషం యథా తథా విక్షాళితధాతునా ధాతవైరికాదిధాతునాపి నీలాభిః ఊర్ధ్వరేఖాభిః తటాభిఘాతజనితాభిః శబలేన కర్బురేణ, "చిత్రకిమ్మీరకల్మాషశబలైతాశ్చకర్బుర" ఇత్యమరః. అశ్మభిః పాషాణైః, వికుంఠితేన కుంఠీకృతేన, దంతద్వయేన ఋక్షవాన్నామ కశ్చిత్తత్రత్యః పర్వతః, తస్య తటేషు, వప్రక్రియాం వప్రక్రీడా ముత్ఖాతకేళిమిత్యర్థః. "ఉత్ఖాతకేళిశ్శృంగాద్యైర్వప్రక్రీడా నిగద్యత" ఇతి శబ్దార్ణవే. శంసన్ కథయన్, సూచయన్నిత్యర్థః. యుగ్మమ్.

సంహారవిక్షేపలఘుక్రియేణ
హస్తేన తీరాభిముఖస్సశబ్దం,
బభౌ సభింద న్బృహత స్తరంగా
న్వార్యర్గళాభంగ ఇవ ప్రవృత్తః. 45

సంహారేతి. సంహారవిక్షేపయోస్సంకోచప్రసరణయోః లఘుక్రియేణ శీఘ్రవ్యాపారేణ "లఘుక్షిప్రమరంద్రుత"మిత్యమరః. హస్తేన శుండాదండేన, "హస్తోనక్షత్రభేదే స్యాత్కరేభకరయోరపీ"తి విశ్వః. సశబ్దం సఘోషం యథా తథా బృహతస్తరంగాన్భిందన్ విదారయన్, తీరాభిముఖః సగజః వారీ గజబంధనస్థానం, "వారీ తు గజబంధనీ" ఇత్యమరః. వార్యా అర్గళాయాః విష్కంభస్య భంగే భంజనే ప్రవృత్త ఇవ బభౌ.

శైలోపమశ్శైవలమంజరీణాం జాలాని కర్షన్నురసా సపశ్చాత్,
పూర్వం తదుత్పీడితవారిరాశిస్సరిత్ప్రవాహస్తటముత్ససర్ప. 46

శైలేతి. శైలోపమస్సగజః శైవలమంజరీణాం, జాలాని బృందాని - "జలనీలీతు శైవాలం శైవల"ఇత్యమరః. ఉరసా కర్షన్, పశ్చాత్, తటం ఉత్ససర్ప. పూర్వం తేన గజేన ఉత్పీడితః నున్నః వారిరాశిర్యస్య సః సరిత్ప్రవాహః తటం ఉత్ససర్ప ఉజ్జగామ.

తస్యైకనాగస్య కపోలభిత్త్యో
ర్జలావగాహక్షణమాత్రశాంతా,
వన్యేతరానేకపదర్శనేన
పునర్దిదీపే మదదుర్దినశ్రీః. 47

తస్యేతి. తస్య ఏకనాగస్య ఏకాకినో గజస్య, కపోలభిత్త్యోర్గణ్డస్థలయోః, జలావగాహేన క్షణమాత్రం శాన్తా నివృత్తా మదదుర్దినశ్రీః మదవర్షలక్ష్మీః వన్యేతరేషాం గ్రామ్యాణాం, అనేకపానాం ద్విపానాం, దర్శనేన "ద్విరదోఽనేకపో ద్విప" ఇత్యమరః. పునర్దిదీపే వవృధే.

సప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహ-
మసహ్యమాఘ్రాయ మదం తదీయం,
విలఙ్ఘితాధోరణతీవ్రయత్నా-
స్సేనాగజేన్ద్రా విముఖా బభూవుః. 48

సప్తచ్ఛదేతి. సప్తచ్ఛదస్య వృక్షవిశేషస్య, క్షీరవత్ కటుస్సురభిః ప్రవాహః ప్రసారో యస్య తం "కటుతిక్తకషాయాస్తు సౌరభ్యేఽపి ప్రకీర్తితా" ఇతి యాదవః. అసహ్యం తదీయం గజసంబన్ధినం మదమాఘ్రాయ సేనాగజేన్ద్రాః విలఙ్ఘితః తిరస్కృతః ఆధోరణానాం హస్తిపకానాం తీవ్రో మహాన్ యత్నః అంకుశతాడనరూపః ప్రయత్నో యైస్తే తథోక్తాస్సన్తః. "ఆధోరణా హస్తిపకా హస్త్యారోహా నిషాదినః" ఇత్యమరః. విముఖాః పరాఙ్ముఖాః బభూవుః.

స చ్ఛిన్నబన్ధద్రుతయుగ్యశూన్యం
భగ్నాక్షపర్యస్తరథం క్షణేన,
రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం
సేనానివేశం తుములం చకార. 49

స ఇతి. స గజః ఛిన్నాః బన్ధాః యైస్తే ఛిన్నబన్ధాః ద్రుతాః పలాయితాః యుగం వహన్తీతి యుగ్యాః "తద్వహతి రథయుగప్రాసంగ"మితి యత్ప్రత్యయః. అశ్వాః యస్మిన్ సః సచాసౌ శూన్యశ్చ తం అక్షాః రథావయవాః దారువిశేషాః "అక్షో రథస్యావయవే పాశకేఽప్యక్షమిన్ద్రియ" ఇతి శాశ్వతః. భగ్నాః అక్షా యేషాం తే అతఏవ పర్యస్తాః రథా యస్మిన్ తం రామాణాం స్త్రీణాం, పరిత్రాణే సంరక్షణే, విహస్తాః వ్యాకులాః, యోధా యస్మిన్ తం. రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం "విహస్తవ్యాకులౌ సమౌ" విత్యమరః. సేనానివేశం శిబిరం క్షణేన, తుములం సంకులం చకార.

తమాపతన్తం నృపతేరవధ్యో
వన్యః కరీతి శ్రుతవాన్ కుమారః,
నివర్తయిష్యన్విశిఖేన కుంభే
జఘాన నాత్యాయతకృష్టశార్ఙ్గః. 50

తమితి. నృపతేః రాజ్ఞః వశేభవః వన్యః, కరీ అవధ్యః హంతుమయోగ్య ఇతి శ్రుతవాన్ శాస్త్రాత్ జ్ఞాతవాన్. కుమారః అజః, అపతంతం అభిధావంతం గజం నివర్తయిష్యన్; న తు ప్రహరిష్యన్ రథ ఏవ వ్యావృత్తముఖం ఆనతిదీర్ఘం "నఖర్వస్య న శబ్దస్యసుప్సు" ఇతిసమాసః. కృష్టశారః ఈషదాకృష్టచాపస్సన్ విశిఖేన బాణేన కుంభే జఘాన. అత్ర చాణక్యః - "లక్ష్మీకామో యుద్ధాదన్యత్ర కరివధం న కుర్యాత్ ఇయంహి శ్రీర్యేకరిణ" ఇతి. అత ఏవ యుద్ధాదన్యత్రేతి ద్యోతనార్థం వన్యగ్రహణం కృతం.

స విద్ధమాత్రః కిల నాగరూప-
ముత్సృజ్య తద్విస్మితసైన్యదృష్టః,
స్ఫురత్ప్రభామండలమధ్యవర్తి
కాంతం వపుర్వ్యోమచరం ప్రపేదే. 51

స ఇతి. స గజః, విద్ధమాత్రః తాడితమాత్రః, కిల నతు ప్రహృతః, తథాపి నాగరూపం గజశరీరం, ఉత్సృజ్య, తేన వృత్తాంతేన విస్మితైః సైన్యైః దృష్టస్సన్ స్ఫురతః ప్రభామండలస్య మధ్యవర్తి, కాంతం మనోహరం, వ్యోమచరం వపుః దివ్యం శరీరం, ప్రపేదే ప్రాప.

అథ ప్రభావోపనతైః కుమారం
కల్పద్రుమోత్థైరవకీర్య పుష్పైః,
ఉవాచ వాగ్మీ దశనప్రభాభి-
స్సంవర్ధితోరస్థలతారహారః. 52

అథేతి. అథ ప్రభావేన ఉపనతైః కల్పద్రుమోత్థైః కల్పవృక్షోత్పన్నైః పుష్పైః కుమారమజం అవకీర్య అభివృష్య. వృష్టిం ప్రకీర్యేత్యర్థః. దశనప్రభాభిః దంతకాంతిభిః సంవర్ధితాః, ఉరస్థలే యే తారహారాః స్థూలముక్తాహారాః తే యేన సతథోక్తః వాచోఽస్యసంతీతి వాగ్మీ వక్తా వాచోగ్మినిరితి గ్మినిప్రత్యయః. సః పురుషః ఉవాచ.

మతంగశాపాదవలేపమూలా
దవాప్తవానస్మి మతంగజత్వం,
అవేహి గంధర్వపతేస్తనూజం
ప్రియంవదం మాం ప్రియదర్శనస్య. 53

మతంగేతి. అవలేపమూలాత్ గర్వహేతుకాత్ "అవలేపస్తుగర్వే స్యాల్లేపనే ద్వేషణేఽపిచే" తివిశ్వః, మతంగమునేః శాపాత్ మతంగజత్వంగజత్వం "మతంగజో గజో

నాగ" ఇత్యమరః. అవాప్తవాన్ ప్రాప్తవానస్మి. మాం ప్రియదర్శనస్య ప్రియదర్శనా ఖ్యస్య గంధర్వపతేః గంధర్వరాజస్య తనూజం పుత్రం, "స్త్రియాంమూర్తిస్తను స్తనూ" రిత్యమరః. ప్రియంవదం ప్రియంవదాఖ్యమవేహి జానీహి, ప్రియంవదతీతి ప్రియం వదః. "ప్రియవశేవదఃఖ" ఇతిఖచ్ ప్రత్యయః.

స చానునీతః ప్రణతేన పశ్చా
న్మయా మహర్షిర్మృదుతామగచ్ఛత్,
ఉష్ణత్వమగ్న్యాతపసంప్రయోగా
చ్ఛైత్యం హి యత్సా ప్రకృతిర్జలస్య. 54

స ఇతి. స మహర్షిః మతంగశ్చ ప్రణతేన, నమ్రేణ, మయా, అనునీతస్సన్, పశ్చాత్, మృదుతాం శాంతిమగచ్ఛత్. దయార్ద్రోఽభూదిత్యర్థః. తథా హి జలస్య ఉష్ణత్వం అగ్నేరాతపస్య వా సంప్రయోగాత్సంపర్కాత్ న తు ప్రకృత్యా ఉష్ణ త్వం యత్ శైత్యం శీతలత్వం సా శీతలతా ప్రకృతిః స్వభావః విధేయప్రాధాన్యా త్సేతి స్త్రీలింగ నిర్దేశః. మహర్షీణామపి శాంతిరేవ స్వభావః న తు క్రోధ ఇతి భావః.

ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో యదా తే
భేత్స్యత్యజః కుంభమయోముఖేన,
సంయోక్ష్యసే స్వేన వపుర్మహిమ్నా
తదేత్యవోచత్స తపోనిధిర్మామ్. 55

ఇక్ష్వాక్వితి. ఇక్ష్వాకువంశః ప్రభవః జన్మహేతుర్యస్య సః "స్యాజ్జన్మహేతుః ప్రభవః" ఇత్యమరః. యదా తే తవ కుంభం అయోముఖేన లోహాగ్రేణ శరేణ భేత్స్యతి విదారయిష్యతి-తదా స్వేన వపుషో మహిమ్నా పునస్సంయోక్ష్యసే సంగంస్యసే ఇతి అనేన ప్రకారేణ సః తపోనిధిః తపసాం స్థానభూతః మతంగః, మామవోచత్.

సమ్మోచితస్సత్త్వవతా త్వయాహం
శాపాచ్చిరప్రార్థితదర్శనేన,
ప్రతిప్రియం చేద్భవతో న కుర్యాం
వృథా హి మే స్యాత్స్వపదోపలబ్ధిః. 56

సమ్మోచిత ఇతి. చిరప్రార్థితం చిరకాలాకాంక్షితం దర్శనం యస్య తేన సత్త్వ వతా బలవతా త్వయా అహం శాపాత్ సమ్మోచితః మోక్షం ప్రాపితస్సన్ భవతః ప్రతిప్రియం ప్రత్యుపకారం నకుర్యాం చేత్ మే స్వపదోపలబ్ధిః స్వస్థానప్రాప్తిః "పదం వ్యవసితత్రాణ స్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తు" ష్విత్యమరః, వృథా వ్యర్థా స్యాదితి "వ్యర్థ

కేతుపృథాముధే" త్యమరః, తదుక్తం "ప్రతికర్తుమశక్తస్య జీవితాన్మరణం వరం" ఇతి కృతోపకారస్య ప్రత్యుపకారః కర్తవ్య ఇతి భావః.

సమ్మోహనం నామ సఖే! మమాస్త్రం
ప్రయోగసంహారవిభక్తమంత్రమ్,
గాంధర్వమాదత్స్వ యతః ప్రయోక్తు
ర్న చారిహింసా విజయశ్చ హస్తే. 57

సమ్మోహనమితి. హేసఖే, సఖిశబ్దేన సమప్రాణతోక్తా. యథోక్తం-"అత్యాగసహనో బంధుః సదైవానుమతస్సుహృత్, ఏకక్రియం భవేన్మిత్రం సమప్రాణస్సఖా మత" ఇతి ప్రయోగే ప్రేరణే సంహారే సంక్షేపే చ విభక్తౌ మంత్రౌ యస్య తత్తథోక్తం వినియుక్తమంత్రమిత్యర్థః. గాంధర్వం గంధర్వదేవతాకం సమ్మోహ్యతే అనేనేతి సమ్మోహనం నామ మమాస్త్రం ఆదత్స్వ గృహాణ యతః యస్మాత్ ప్రయోక్తుః అస్త్రప్రయోగిణః అరిహింసా అరిభ్యస్సకాశాత్ హింసా చ న విజయశ్చ హస్తే. హస్తగతః విజయో భవతీత్యర్థః.

వధలజ్జితః కథమస్త్రగ్రహణపరస్స్యామితిచేత్తత్రాహ:—

అలం హ్రియా మాం ప్రతి యన్ముహూర్తం
దయాపరోఽభూః ప్రహరన్నపి త్వమ్,
తస్మాదుపచ్ఛందయతి ప్రయోజ్యం
మయి త్వయా న ప్రతిషేధరౌక్ష్యమ్. 58

అలమితి. కించ మాం ప్రతి హ్రియా ప్రహారనిమిత్తయా లజ్జయా అలం "అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక" మిత్యమరః, యతః యద్యతో హేతోః త్వం మాం ప్రహరన్నపిముహూర్తం దయాపరః కృపాపరభూః తత్తస్మాత్కారణాత్ ఉపచ్ఛంద యతి ప్రార్థయమానే తు మయి త్వయా ప్రతిషేధః పరిహారస్సఏవ రౌక్ష్యం పారుష్యం న ప్రయోజ్యం న కర్తవ్యమ్.

తథేత్యుపస్పృశ్య పయః పవిత్రం
సోమోద్భవాయాస్సరితో నృసోమః,
ఉదఙ్ముఖస్సోఽస్త్రవిదస్త్రమంత్రం
జగ్రాహ తస్మాన్నిగృహీతశాపాత్. 59

తథేతి. నా సోమశ్చంద్ర ఇవ నృసోమః "సోమఓషధిచంద్రయో" రితి శాశ్వతః పురుషశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. ఉపమితసమాసః అస్త్రవిత్ అస్త్రజ్ఞః సః అజః తథేతి సోమ ఉద్భవో యస్యాస్తస్యాస్సోమోద్భవాయాస్సరితః నర్మదాయాః "రేవాతు

నర్మదా సోమోద్భవా మేఖలకన్యకే''త్యమరః. పవిత్రం పయః ఉపస్పృశ్య పీత్వా ఆచమ్యేత్యర్థః. ఉదఙ్ముఖస్సన్ నిగృహీతశాపాత్ నివర్తితశాపాత్ ఉపకృతాదిత్యర్థః. తస్మాత్ ప్రియంవదాత్ అస్త్రమన్త్రం జగ్రాహ.

ఏవం తయోరధ్వని దైవయోగా-
దాసేదుషోస్సఖ్యమచిన్త్యహేతు,
ఏకో యయౌ చైత్రరథప్రదేశాం
త్సౌరాజ్యరమ్యానపరో విదర్భాన్. 60

ఏవమితి. ఏవం అధ్వని మార్గే దైవయోగాత్ దైవవశాత్ అచిన్త్యహేతు అనిర్ధార్యహేతుకం సఖ్యం సఖిత్వం 'సఖ్యుర్య' ఇతి యప్రత్యయః. ఆసేదుషోః ప్రాప్తవతో స్తయోర్మధ్యే ఏకో గన్ధర్వః చైత్రరథస్య కుబేరోద్యానస్య ప్రదేశాన్. "అస్యోద్యానం చైత్రరథ" మిత్యమరః. అపరః అజః సౌరాజ్యేన రాజన్వత్తయా రమ్యాన్ విదర్భాన్ విదర్భదేశాన్ యయౌ జగామ.

తం తస్థివాంసం నగరోపకణ్ఠే తదాగమారూఢగురుప్రహర్షః,
ప్రత్యుజ్జగామ క్రథకైశికేన్ద్రశ్చన్ద్రం ప్రవృద్ధోర్మిరివోర్మిమాలీ.

తమితి. నగరస్య ఉపకణ్ఠే సమీపే తస్థివాంసం తం అజం తస్య అజస్య ఆగమనేన ఆరూఢః ఉత్పన్నః గురుః ప్రహర్షః యస్య సః క్రథకైశికేన్ద్రః విదర్భరాజః ప్రవృద్ధోర్మిః ప్రవృద్ధతరంగః ఊర్మిమాలీ సముద్రః చన్ద్రమివ ప్రత్యుజ్జగామ.

ప్రవేశ్య చైనం పురమగ్రయాయీ నీచైస్తథోపాచరదర్పితశ్రీః,
మేనే యథా తత్ర జనస్సమేతో వైదర్భమాగన్తుమజం గృహేశమ్.62

ప్రవేశ్యేతి. సః భోజః ఏనం అజం అగ్రయాయీ సేవాధర్మేణ పురోగచ్ఛన్నిత్యర్థః నీచైః నమ్రః పురం ప్రవేశ్య ప్రవేశం కారయిత్వా ప్రీత్యా అర్పితా శ్రీః యేన సః తథోక్తస్సన్ తథా తేనప్రకారేణ ఉపాచరత్ ఉపచరితవాన్ యథా యేన ప్రకారేణ తత్ర పురే సమేతః మిళితః జనః వైదర్భం భోజం ఆగన్తుం ప్రాహుణికం అతిథిమిత్యర్థః "స్యాదావేశికఆగన్తురతిథిర్నా గృహాగత" ఇత్యమరః. మేనే, అజం గృహేశం గృహపతిం మేనే.

తస్యాధికారపురుషైః ప్రణతైః ప్రదిష్టాం
ప్రాగ్ద్వారవేదివినివేశితపూర్ణకుమ్భామ్,
రమ్యాం రఘుప్రతినిధి స్సనవోపకార్యాం
బాల్యాత్పరామివ దశాం మదనోఽధ్యువాస. 63

తస్యేతి. రఘుప్రతినిధిః రఘుకల్పః రఘుతుల్య ఇత్యర్థః. ఉక్తంచ దండినా సాదృశ్యవాచకప్రస్తావే "కల్పదేశీయదేశ్యాద్యాః ప్రఖ్యప్రతినిధీ అపీ"తి సః అజః

ప్రణతైః నమస్కృతవద్భిః కర్తరి క్తః తస్య భోజస్య అధికారః నియోగః తస్య పురు
షైరధికృతైరిత్యర్థః. ప్రదిష్టాం నిర్దిష్టాం ప్రాగ్వారేణ్య సేవ్యాం వినివేశితః ప్రతిష్ఠాపితః
పూర్ణకుమ్భౌ యస్యాస్తాం స్థాపితమఙ్గళకలశామిత్యర్థః. రమ్యాం రమణీయాం నవోప
కార్యాం నూతనరాజభవనం "ఉపకార్యా రాజసద్మన్యుపకారోచితేఽన్యవ" దితివిశ్వః.
మదనః మన్మథః బాల్యాత్పరాం శైశవాదనన్తరాం దశాం యౌవనమివేత్యర్థః. అధ్యు
వాస అధిష్ఠితవాన్, తత్రోషితవానిత్యర్థః "ఉపాన్వధ్యాఙ్వస" ఇతి కర్మత్వమ్.

తత్ర స్వయంవరసమాహృతరాజలోకం
కన్యాలలామ కమనీయమజస్య లిప్సోః,
భావావబోధకలుషా దయితేవ రాత్రౌ
నిద్రా చిరేణ నయనాభిముఖీ బభూవ. 64

తత్రేతి. తత్ర ఉపకార్యాయాం స్వయంవరనిమిత్తం సమాహృతః సంమేళితః
రాజలోకో యేన తత్ కమనీయం స్పృహణీయం కన్యాలలామ కన్యాశ్రేష్ఠం "లలామో
స్త్రీ లలామాపి ప్రభావే పురుషే ధ్వజే, శ్రేష్ఠభూషాపుణ్డ్రశృఙ్గ పుచ్ఛచిహ్నాశ్వలిఙ్గే
ష్వి"తి యాదవః; లిప్సోః లబ్ధుమిచ్ఛోః. లభేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః. అజస్య భావావ
బోధే పురుషస్య అభిప్రాయపరిజ్ఞానే కలుషా అసమర్థా దయితేవ ప్రియతమేవ రాత్రౌ
నిద్రా చిరేణ బహుకాలేన నయనాభిముఖీ బభూవ "రాజానం కామినం చోరం ప్రవి
శన్తి ప్రజాగరా" ఇదివదితి భావః, అభిముఖీశబ్దః క్విబన్తశ్చ్వ్యన్తో వా.

తం కర్ణభూషణనిపీడితపీవరాంసం
శయ్యోత్తరచ్ఛదవిమర్దకృశాఙ్గరాగమ్,
సూతాత్మజాస్సవయసః ప్రథితప్రబోధం
ప్రాబోధయన్నుషసి వాగ్భిరుదారవాచః. 65

తమితి. కర్ణభూషణాభ్యాం నిపీడితౌ పీవరౌ పీనౌ అంసౌ భుజశిరసీ యస్య తం
శయ్యాయాః ఉత్తరచ్ఛదస్య ఉపర్యాస్తరణవస్త్రస్య విమర్దేన ఘర్షణేన కృశః విరళః
అఙ్గరాగః యస్య తం నత్వఙ్గనాసఙ్గాదితి భావః. ప్రథితప్రబోధం ప్రకృష్టజ్ఞానం
తమేనమజం సవయసః సమానవయస్కాః ఉదారవాచః ప్రగల్భగిరః సూతాత్మజాః.
వందిపుత్రాః వైతాళికా ఇతి వా పాఠః "వైతాళికా బోధకరా" ఇత్యమరః. వాగ్భిః
స్తుతిపాఠైః ఉషసి ప్రాతఃకాలే ప్రాబోధయన్ బోధయామాసుః.

రాత్రిర్గతా మతిమతాంవర ముఞ్చ శయ్యాం
ధాత్రా ద్విధైవ నను ధూర్జగతో విభక్తా,

తామేకత స్తవ బిభర్తి గురుర్వినిద్ర-
స్తస్యా భవానపరధుర్యపదావలంబీ. 66

రాత్రిరితి. హే మతిమతాంవర బుద్ధిమతాం శ్రేష్ఠ రాత్రిర్గతా శయ్యాంముంచ వినిద్రో భవేత్యర్థః. వినిద్రత్వస్య ఫలమాహ—ధాత్రేతి. ధాత్రా బ్రహ్మణా జగతో ధూః భారః, "ధూః స్యాద్యానముఖే భారే" ఇతి యాదవః. ద్విధైవ ద్వయోరేవేత్యర్థః. ఏవకారస్తృతీయనిషేధార్థః విభక్తా విభజ్య స్థాపితా ఖలు. తత్క్రమత ఆహ-తాం ధురం ఏకతః ఏకత్రకోటౌ తవగురుః పితా వినిద్రస్సన్ బిభర్తి తస్యాః ధురః భవాన్ ధురం వహతీతి ధుర్యః భారవాహీ తస్య పదం వా(వ)హనస్థానం అపరం యద్ధుర్యపదం తదవలంబతీతి అపరధుర్యపదావలమ్బీ అతో వినిద్రో భవేత్యర్థః నహ్యుభయవాహ్యమేకో వహతీతి భావః.

నిద్రావశేన భవతాప్యనవేక్షమాణా
పర్యుత్సుకత్వమబలా నిశి ఖండితేవ,
లక్ష్మీ ర్వినోదయతి యేన దిగంతలమ్బీ
సోఽపి త్వదాననరుచిం విజహాతి చంద్రః. 67

నిద్రేతి. చంద్రారవిందరాజవదనాదయో లక్ష్మీనివాసస్థానానీతి ప్రసిద్ధిమాశ్రిత్యోచ్యతే-నిద్రావశేన నిద్రాధీనేన స్త్ర్యంతరాసంగోఽత్ర ధ్వన్యతే - భవతా త్వయా పర్యుత్సుకత్వమపి త్వయ్యనురక్తత్వమపీత్యర్థః "ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చే"తి సప్తమ్యర్థే తృతీయా, అపిశబ్దః తద్విషయానురాగస్య అనపేక్ష్యత్వద్యోతనార్థః. నిశిఖండితా భర్తురన్యాసంగజ్ఞానకలుషితా అబలేవ నాయికేవ "జ్ఞాతేఽన్యాసంగవికృతే ఖండితేర్ష్యాకషాయితే"తి దశరూపకే, అనపేక్షమాణా అవిచారయంతీ సతీ ఉపేక్షమాణేత్యర్థః లక్ష్మీః యేన చంద్రేణ సహ త్వదాననసదృశత్వాదితి భావః, వినోదయతి వినోదం కరోతి వినోదశబ్దాత్ 'తత్కరోతి తదాచష్ట' ఇతిణిచ్. సాదృశ్యదర్శనాదయో హి విరహిణాం వినోదస్థానానీతి భావః. సః చంద్రోఽపి దిగంతలంబీ పశ్చిమాశాంతగతస్సన్ అస్తంగచ్ఛన్నిత్యర్థః. అత ఏవ త్వదాననరుచిం తవముఖకాంతింవిజహాతి త్వన్ముఖసాదృశ్యంత్యజతీత్యర్థః. అతః నిద్రాం, విహాయ తాం లక్ష్మీమనన్యశరణాం పరిగృహాణేతి భావః. అథవానిద్రావశేన భవతా అనవేక్ష్యమాణా అనిరీక్ష్యమాణా కర్మణి శానచ్-లక్ష్మీః ప్రయోజక కర్త్రీ యేన చంద్రేణ ప్రయోజ్యేన పర్యుత్సుకత్వం త్వద్విరహవేదనాం భర్తృజన్య విరహవేదనాంచ "కాలాక్షమత్వమౌత్సుక్యం మనస్తాపజ్వరాదికృది" త్యలంకారే వినోదయతి విలాసయతీతి యోజనా - శేషం పూర్వవత్ నాథస్తుణిజర్థోపపత్తిమపశ్యన్ ఇమం పక్షముపేక్షిష్ట.

తద్వల్గునా యుగపదున్మిషితేన తావ-
త్సద్యః పరస్పరతులామధిరోహతాం ద్వే,
ప్రస్పందమానపరుషేతరతారమంత-
శ్చక్షుస్తవ ప్రచలితభ్రమరం చ పద్మమ్. 68

తదితి. తత్ తస్మాత్ లక్ష్మీపరిగ్రహాత్కారణాత్ వల్గునా మనోజ్ఞేన "వల్గుస్థానే మనోజ్ఞే చ వల్గుభాషితమన్యవ"దితి విశ్వః. యుగపత్తావదున్మిషితేన యుగపదున్మీలితేన సద్యః ద్వే అపి పరస్పరతులామన్యోన్యసాదృశ్యం అధిరోహతాం ప్రాప్నుతాం ప్రార్థనాయాం లోట్, కేద్వే, అంతః ప్రస్పందమానా చలంతి పరుషేతరా స్నిగ్ధా తారాకనీనికా యస్య తత్తథోక్తం 'తారకాక్ష్ణఃకనీనికే'త్యమరః. తవచక్షుః అంతః ప్రచలితభ్రమరం చలద్భృంగం పద్మంచ యుగపదున్మేషే సతిసంపూర్ణసాదృశ్యాలాభ ఇతిభావః.

వృంతాచ్ఛ్లథంహరతి పుష్పమనోకహానాం
సంసృజ్యతే సరసిజైరరుణాంశుభిన్నైః,
స్వాభావికం పరగుణేన విభాతవాయు
స్సౌరభ్యమీప్సురివ తే ముఖమారుతస్య. 69

వృంతాదితి. విభాతవాయుః ప్రభాతవాయుః స్వాభావికం నైసర్గికం తేతవ ముఖమారుతస్య నిశ్శ్వాసపవనస్య సౌరభ్యం తాదృక్సౌరభ్యమిత్యర్థః, పరగుణేన అన్యదీయగుణేన సాంక్రామికగంధేనేత్యర్థః. ఈప్సురాప్తుమిచ్ఛురివ 'ఆజ్ఞప్యృధామీ'దితి ఈకారాదేశః అనోకహానాం వృక్షాణాం శ్లథం శిథిలం పుష్పం వృంతాత్ ప్రసవబంధనాత్ "వృంతంప్రసవబంధన"మిత్యమరః, హరతి ఆదత్తే అరుణాంశుభిన్నైః తరణికిరణోద్భిన్నైస్సరసిజైః కమలైస్సహ 'తత్పురుషే కృతిబహుళ'మితి సప్తమ్యా అలుక్ సంసృజ్యతే సంగచ్ఛతే సృజేర్దైవాదికాత్కర్తరి లట్.

తామ్రోదరేషు పతితం ద్రుమపల్లవేషు
నిర్ధౌతహారగుళికావిశదం హిమాంభః,
ఆభాతి లబ్ధపరభాగతయాధరోష్ఠే
లీలాస్మితం సదశనార్చిరివ త్వదీయమ్. 70

తామ్రేతి. తామ్రోదరేషు అరుణాభ్యంతరేషు ద్రుమపల్లవేషు తరుపల్లవేషు "పల్లవోఽస్త్రీకిసలయ"మిత్యమరః. పతితంనిర్ధౌతాఃయాఃహారగుళికాః ముక్తామణయః తద్వత్ విశదం స్వచ్ఛం హిమాంభఃలబ్ధపరభాగతయాలబ్ధోత్కర్షతయా పరభాగోగుణో

త్కర్ష'ఇతి యాదవః అధరోష్ఠే త్వదీయం త్వత్సంబంధి సదశనార్చిః దంతకాంతి సహితం లీలాస్మిత మివ అభాతి.

యావత్ప్రతాపనిధిరాక్రమతే న భాను
రహ్నాయ తావదరుణేన తమో నిరస్తమ్,
ఆయోధనాగ్రసరతాం త్వయి వీరయాతే
కిం వా రిపూంస్తవ గురుస్స్వయముచ్ఛినత్తి. 71

యావదితి. ప్రతాపనిధిస్తేజోనిధిః భానుస్సూర్యః యావత్ నాక్రమతే నోద్గచ్ఛతి "అజఉద్గమన" ఇత్యాత్మనేపదం తావత్ భానావనుదిత ఏవేత్యర్థః. అహ్నాయ ఝడితి "ప్రాగ్ఝటిత్యంజసాహ్నాయ"ేత్యమరః. తమః అరుణేన అనూరుణా "సూరసూతోఽరుణోఽనూరు"రిత్యమరః. నిరస్తం తథాహిహే వీర త్వయి ఆయోధనేషు యుద్ధేషు అగ్రసరతాం పురస్సరతాం యాతే సతి తవ గురుః పితా రిపూన్ స్వయముచ్ఛినత్తి కింవా, నోచ్ఛినత్త్యేవేత్యర్థః. న ఖలు యోగ్యే న్యస్తభారాణాం స్వామినాం స్వయం వ్యాపారభేద ఇతి భావః.

శయ్యాం జహత్యుభయపక్షవినీతనిద్రాః
స్తంబేరమా ముఖరశృంఖలకర్షిణస్తే,
యేషాం విభాంతి తరుణారుణరాగయోగా
ద్భిన్నాద్రిగైరికతటా ఇవ దంతకోశాః. 72

శయ్యామితి. ఉభాభ్యాం పక్షాభ్యాం వినీతా వ్యపనీతా వ్యపగతా నిద్రా యేషాంతే ఉభయపక్షవినీతనిద్రాః అత్ర సమాసవిషయే ఉభయశబ్దస్థానే ఉభయశబ్ద యోగ ఏవ సాధురిత్యనుసంధేయం-యథాహ కైయటః - "తత్రోభాదుదాత్తో నిత్య"మితి నిత్యగ్రహణస్యేదం ప్రయోజనం వృత్తివిషయే ఉభయశబ్దస్య ప్రయోగో మాభూత్ ఉభయశబ్దస్యైవ యథాస్యాత్ తేనోభయపుత్ర ఇత్యాదిభవతీ"తి. ముఖరాణి ఉత్థానచలనాచ్ఛబ్దాయమానాని శృంఖలాని నిగళాని కర్షంతీతి తథోక్తాః, తే తవ స్తంబే రమంత ఇతి స్తంబేరమాః హస్తినః "స్తంబకర్ణయోరమిజపో" రిత్యచ్ప్రత్యయః హస్తిసూచకయోరితి వక్తవ్యం "ఇభః స్తంబేరమః పద్మీ"త్యమరః. "తత్పురుషేకృతి, బహుళ" మితి సప్తమ్యా అలుక్. శయ్యాం జహతి త్యజంతి యేషాం స్తంబేరమాణాం దంతాః కోశాఇవదంతాః కోశాః దంతకుట్మలాః "కోశస్తు కుట్మలే పాత్రే దివ్యఖడ్గపిధానయో"రితి విశ్వః, తరుణారుణరాగయోగాత్ బాలార్కారుణ్యసంపర్కాద్ధేతోః భిన్నాద్రిగైరికతటా ఇవ విభాంతి ధాతురక్తా ఇవ భాంతీత్యర్థః.

దీర్ఘేష్వమీ నియమితాః పటమండపేషు
నిద్రాం విహాయ వనజాక్ష వనాయుదేశ్యాః,
వక్త్రోష్మణా మలినయంతి పురోగతాని
లేహ్యాని సైంధవశిలాశకలాని వాహాః. 73

దీర్ఘేష్వితి. హే వనజాక్ష నీరజాక్ష "వనంనీరంవనంసత్ర"మితిశాశ్వతః "వనే సలిలకాననే"ఇత్యమరః. దీర్ఘేషు పటమంటపేషు నియమితాః బద్ధాః వనాయుదేశ్యాః వనాయుదేశభవాః "పారశీకావనాయుజా" ఇతి హలాయుధః, అమీ వాహాః అశ్వాః నిద్రాం విహాయ పురోగతాని లేహ్యాని ఆస్వాద్యాని సైంధవశిలాశకలాని-సైంధవోలవణ విశేషః "సైంధవోఽస్త్రీ శీతశివం మాణిబంధంచసింధుజ" ఇత్యమరః. తస్య శకలాని ఖండాని వక్త్రోష్మణా మలినయంతి మలినాని కుర్వంతి ఉక్తంచ సింధుయోగసంగ్రహే శాలిహోత్రేణ "పూర్వాహ్ణకాలే చాశ్వానాం ప్రాయశోలవణం హితం, అరుచిగ్లాని శూలఘ్నం లవణం సైంధవం వర"మితి పాఠాంతరమ్. ఇత్యాది.

భవతి విరళభక్తిర్మ్లానపుష్పోపహార
స్స్వకిరణపరివేషోద్భేదశూన్యాః ప్రదీపాః,
అయమపి చ గిరం నస్త్వత్ప్రబోధప్రయుక్తా
మనువదతి శుకస్తే మంజువాక్పంజరస్థః. 74

భవతీతి. మ్లానపుష్పోపహారః పుష్పపూజామ్లానత్వాదేవ విరళభక్తిః విరళరచనో భవతి ప్రదీపాశ్చ స్వకిరణానాం పరివేషస్య మండలస్య ఉద్భేదేన స్ఫురణేన శూన్యా భవంతి నిస్తేజస్కా భవంతీత్యర్థః. అపి చ అయం మంజువాక్ మధురవచనః పంజరస్థః తే తవ శుకః త్వత్ప్రబోధే నిమిత్తే ప్రయుక్తాం ఉచ్చరితాం నః అస్మాకం గిరం వాణీం అనువదతి అనుకృత్య వదతీత్యర్థః. ఇత్థం ప్రభాతలింగాని వర్తంతే అతః ప్రబోద్ధవ్యమితి భావః.

ఇతి విరచితవాగ్భిర్వందిపుత్రైః కుమార
స్సపది విగతనిద్రస్తల్పముజ్ఝాంచకార,
మదపటునినదద్భిర్బోధితో రాజహంసై
స్సురగజ ఇవ గాంగం సైకతం సుప్రతీకః. 75

ఇతీతి. ఇతీత్థం విరచితవాగ్భిః వందిపుత్రైః వైతాళికైః, పుత్రగ్రహణం సమాన వయస్కత్వద్యోతనార్థం. సపదివిగతనిద్రః కుమారః అజః తల్పం శయ్యాం "తల్పంశయ్యాట్టదారేషు"ఇత్యమరః-ఉజ్ఝాంచకార విససర్జ "ఇజాదేశ్చగురుమతోఽనృచ్ఛః"

ఇత్యాప్ ప్రత్యయః కథమివ మదేన పటుమధురం నినదద్భిః రాజహంసైః బోధితః సుప్రతీకః సుప్రతీకాఖ్యః సురగజః ఈశానదిగ్గజః గంగాయాః ఇదం గాంగం సైకతం పులినమివ "తోయోత్థితంతత్పులినం సైకతంసికతామయ" ఇత్యమరః. "సికతాశర్కారాభ్యాం చే"త్యణ్ ప్రత్యయః. సుప్రతీకగ్రహణం ప్రాయశః కైలాసవాసిన స్తస్య నిత్యం గంగాతటవిహారసంభవాదిత్యనుసంధేయమ్.

అథ విధిమవసాయ్య శాస్త్రదృష్టం
దివసముఖోచితమంచితాక్షిపక్ష్మా,
కుశలవిరచితానుకూలవేషః
క్షితిపసమాజమగాత్స్వయంవరస్థమ్. 76

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే, మహాకావ్యే, పఞ్చమస్సర్గః.

అథేతి. అథ ఉత్థానానంతరం అంచితాని రుచిరాణి, అక్షిపక్ష్మాణి యస్య సః అజః శాస్త్రే దృష్టమవగతం దివసముఖోచితం దివసముఖే ప్రాతఃకాలే ఉచితం కరణీయం విధిమనుష్ఠానం అవసాయ్య సమాప్య స్యతేర్ణ్యంతా ల్ల్యప్ కుశలైః ప్రసాధనదక్షైః విరచితః అనుకూలః స్వయంవరోచితః వేషః నైపథ్యం యస్య స తథోక్తస్సన్ స్వయంవరస్థం క్షితిపసమాజం రాజసమూహమగాత్ అగమత్ "ఇణోగాలుజి" ఇతిగాదేశః పుష్పితాగ్రావృత్తమేతత్. తదుక్తం - "అయుజినయుగ రేఫతో యకారో యుజి చనజౌజరగాశ్చపుష్పితాగ్రే"తి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ, శ్రీమహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం పఞ్చమస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

షష్ఠసర్గప్రారంభః.

స తత్ర మంచేషు మనోజ్ఞవేషా
న్సింహాసనస్థానుపచారవత్సు,
వైమానికానాం మరుతామపశ్య
దాకృష్టలీలాన్నరలోకపాలాన్. 1

సఇతి. సః అజః తత్ర స్వయంవరస్థానే ఉపచారవత్సు రాజోపచారోపకరణ యుక్తేషు మంచేషు పర్యంకేషు సుఖవాసదర్శనార్థం కృతోన్నతస్థానవిశేషేషు సింహాసనస్థాన్ భద్రాసనస్థితాన్ మనోజ్ఞవేషాన్ మనోహరనైపథ్యాన్ వైమానికానాం విమానైశ్చరతాం "చరతీ"తి. ఠక్ప్రత్యయః. మరుతామమరాణాం "మరుతౌపవనామరా"విత్యమరః. ఆకృష్టలీలాన్ ఆత్తసౌభాగ్యాన్ ఆకృష్టవైమానికమరుల్లీలానిత్యర్థః సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః. నరలోకం భూలోకం పాలయంతీతి నరలోకపాలాః కర్మణ్యణ్ ప్రత్యయః - తాన్నృపాలాన్ అపశ్యత్ - అస్మిన్సర్గే వృత్తముపజాతిః. తల్లక్షణంతూక్తమ్.

రతేర్గృహీతానునయేన కామం
ప్రత్యర్పితస్వాంగమివేశ్వరేణ,
కాకుత్స్థమాలోకయతాం నృపాణాం
మనో బభూవేందుమతీనిరాశమ్. 2

రతేరితి. రతేః కామప్రియాయాః. "రతిస్స్మరప్రియాయాం చ రాగేఽపి సురతే స్మృతే"తి విశ్వః - గృహీతానునయేన స్వీకృతప్రార్థనేన గృహీతరత్యనునయేనేత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః. ఈశ్వరేణ హరేణ ప్రత్యర్పితస్వాంగం కామమివస్థితం కాకుత్స్థమజం ఆలోకయతాం నృపాణాం మనః - ఇందుమతీనిరాశం ఇందుమత్యాం నిస్పృహం బభూవ. ఇందుమతీసత్పతిమేనమజంవిహాయ నాస్మాన్వరిష్యతీతి నిశ్చిక్యు రిత్యర్థః. సర్వాతిశాయిసౌందర్యమస్యేతి భావః.

వైదర్భనిర్దిష్టమసౌ కుమారః క్లృప్తేన సోపానపథేన మంచమ్,
శిలావిభంగైర్మృగరాజశాబస్తుంగం నగోత్సంగమివారురోహ. 3

వైదర్భేతి. అసౌ కుమారః అజః వైదర్భేణ భోజేన నిర్దిష్టం ప్రదర్శితం మంచం పర్యంకం క్లృప్తేన సువిహితేన సోపానపథేన సోపానమార్గేణ మృగరాజశాబః సింహపోతః "పోతః పాకోఽర్భకో డింభః పృథుకశ్శాబకశ్శిశుః" ఇత్యమరః. శిలానాం విభంగైః భంగీభిః తుంగం ఉన్నతం నగోత్సంగం శైలాగ్రమివ ఆరురోహ.

పరార్ధ్యవర్ణాస్తరణోపపన్న-
మాసేదివాన్ రత్నవదాసనం సః,
భూయిష్ఠమాసీదుపమేయకాంతి
ర్మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా గుహేన. 4

పరార్ధ్యేతి. పరార్ధ్యాః శ్రేష్ఠాః వర్ణాః నీలపీతాదయో యస్య తేన ఆస్తరణేన కంబళాదినా ఉపపన్నం సంగతం రత్నవత్ రత్నఖచితం ఆసనం సింహాసనం ఆసేదివానధిష్ఠితవాన్. సః అజః మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా గుహేన సేనాన్యా సహ "సేనానీరగ్నిభూర్గుహః" ఇత్యమరః. భూయిష్ఠం అత్యంతం ఉపమేయకాంతిః సదృశప్రభః ఆసీత్. మయూరస్య విచిత్రరూపత్వాత్ తత్సామ్యం రత్నాసనస్య తద్ద్వారా చ తదారూఢయోరపీతి భావః.

తాసు శ్రియా రాజపరంపరాసు
ప్రభావిశేషోదయదుర్నిరీక్ష్యః,
సహస్రధాత్మా వ్యరుచద్విభక్తః
పయోముచాం పంక్తిషు విద్యుతేవ. 5

తాస్వితి. తాసు రాజపరంపరాసు శ్రియా కాంత్యా కర్త్ర్యా పయోముచాం మేఘానాం పంక్తిషు విద్యుతేవ సహస్రధా విభక్తః తరంగేషు తరణిరివ స్వయమేక ఏవ ప్రత్యేకం సంక్రాంతఇత్యర్థః. ప్రభావిశేషస్య ఉదయేన ఆవిర్భావేన దుర్నిరీక్ష్యః దుర్దర్శః ఆత్మా శ్రియః స్వరూపం వ్యరుచత్ వ్యద్యోతిష్ట "ద్యుద్భ్యోలుఙి"తి పరస్మైపదం. ద్యుతాదిత్వాత్ చ్లేరఙాదేశః. తస్మిన్ సమయే ప్రత్యేకం సంక్రాంతలక్ష్మీకతయా తేషాం కిమపి దురాసదం తేజః ప్రాదురాసీదిత్యర్థః.

తేషాం మహార్హాసనసంస్థితానాముదారనేపథ్యభృతాం సమధ్యే,
రరాజ ధామ్నా రఘుసూనురేవ కల్పద్రుమాణామివ పారిజాతః.

తేషామితి. మహార్హాసనసంస్థితానాం శ్రేష్ఠసింహాసనస్థానాం ఉదారనేపథ్యభృతాం ఉజ్జ్వలవేషధారిణాం తేషాం రాజ్ఞాం మధ్యే కల్పద్రుమాణాం సురద్రుమాణాం మధ్యే పారిజాత ఇవ సురద్రుమవిశేష ఇవ "పంచైతే దేవతరవో మందారః పారిజాతకః, సంతానః కల్పవృక్షశ్చ పుంసి వా హరిచందన"మిత్యమరః. స రఘుసూనురేవ ధామ్నా తేజసా రరాజ భూమ్నేతి పాఠే ఽతిశయేనేత్యర్థః. అత్ర కల్పద్రుమశబ్దః పంచాన్యతమవిశేషవచనోఽపి కల్పయంతి మనోరథానితి వ్యుత్పత్త్యా సురద్రుమమాత్రోపలక్షణతయా ప్రయుక్త ఇత్యనుసంధేయం. కల్పా ఇతి ద్రుమాః. కల్పద్రుమా ఇతి విగ్రహః.

నేత్రవ్రజాః పౌరజనస్య తస్మిన్విహాయ సర్వాన్నృపతీన్నిపేతుః,
మదోత్కటే రేచితపుష్పవృక్షా గంధద్విపే వన్య ఇవ ద్విరేఫాః.

నేత్రేతి. పౌరజనస్య నేత్రవ్రజాః నయనసమూహాః, సర్వాన్ నృపతీన్, విహాయ, తస్మిన్నజే నిపేతుః. స ఏవ సర్వోత్తమో దదృశ ఇత్యర్థః. కథమివ? మదోత్కటే మదేనోద్భిన్నగండే నిర్భరే వా వన్యే గంధద్విపే గంధప్రధానే గజే రేచితాః రిక్తీకృతాః పుష్పాణాం వృక్షా యైస్తే త్యక్తపుష్పవృక్షా ఇత్యర్థః. ద్విరేఫాః భృంగా ఇవ వన్యవిశేషణం ద్విరేఫాణాం పుష్పవృక్షత్యాగసంభవార్థం కృతమ్.

అథ స్తుతే వందిభిరన్వయజ్ఞైః సోమార్కవంశ్యే నరదేవలోకే,
సంచారితే చాగురుసారయోనౌ ధూపే సముత్సర్పతి వైజయంతీః.

అథేతి, పురేతి, మనుష్యేతి చ, త్రిభిర్విశేషకమాహ - అథ అన్వయజ్ఞైః రాజవంశాభిజ్ఞైః వందిభిః స్తుతిపాఠకైః "వందినస్స్తుతిపాఠకా" ఇత్యమరః - సోమార్కవంశ్యే సోమసూర్యవంశభవే నరదేవలోకే రాజలోకే స్తుతే సతి వివేశేత్యుత్తరేణ సంబంధః-ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం. సంచారితే సమంతాత్ప్రసారితే అగురుసారః కృష్ణాగురునిర్యాసః, యోనిః కారణం యస్య తస్మిన్ ధూపే చ వైజయంతీః పతాకాః సముత్సర్పతి సతి.

పురోపకంఠోపవనాశ్రయాణాం కలాపినాముద్ధతనృత్తహేతౌ,
ప్రాధ్మాతశంఖే పరితో దిగంతాంస్తూర్యస్వనే మూర్ఛతి మంగళార్థే.

పురేతి. కించ పురస్యోపకంఠే సమీపే ఉపవనాని ఆశ్రయా యేషాం తేషాం కలాపినాం బర్హిణాం ఉద్ధతనృత్తహేతౌ మేఘధ్వనిసాదృశ్యాదుత్కృష్టతాండవకారణే ప్రాధ్మాతాః పూరితాః శంఖాః యత్ర తస్మిన్ మంగళార్థే మంగళప్రయోజనే తూర్యస్వనే వాద్యఘోషే పరితో దిగంతాన్ మూర్ఛతి వ్యాప్నువతి సతి.

మనుష్యవాహ్యం చతురంతయానమధ్యాస్య కన్యాపరివారశోభి,
వివేశ మంచాంతరరాజమార్గం పతింవరా క్లృప్తవివాహవేషా. 10

మనుష్యేతి. పతిం వృణోతీతి పతింవరా స్వయంవరా 'పతింవరా చ వర్యా'' త్యమరః. ''సంజ్ఞాయాంభృతృ వృజి'' త్యాదినా ఖచ్ ప్రత్యయః క్లృప్తవివాహవేషా కన్యా ఇందుమతీ మనుష్యైః వాహ్యం పరివారేణ పరిజనేన శోభి చతురంతయానం చత్వారః అంతా అశ్రయః కోణా యస్య తత్ చతురశ్రవాహనం శిబికాం అధ్యాస్యాధిరుహ్య మంచాంతరే మంచమధ్యే యో రాజమార్గః తం వివేశ.

తస్మిన్విధానాతిశయే విధాతుః కన్యామయే నేత్రశతైకలక్ష్యే,
నిపేతురంతఃకరణైర్నరేంద్రా దేహైస్స్థితాః కేవలమాసనేషు.

తస్మిన్నితి. నేత్రశతానామేకలక్ష్యే ఏకదృశ్యే కన్యామయే కన్యారూపే తస్మిన్ విధాతుః విధానాతిశయే సృష్టివిశేషే నరేంద్రాః అంతఃకరణైః నిపేతుః - ఆసనేషు దేహైః కేవలం దేహైరేవ స్థితాః దేహానపి విస్మృత్య తత్రైవ దత్తచిత్తా బభూవురిత్యర్థః. - అంతఃకరణకర్తృకే నిపతనే నరేంద్రాణాం కర్తృత్వవ్యపదేశః ఆదరాతిశయార్థః.

తాం ప్రత్యభివ్యక్తమనోరథానాం
మహీపతీనాం ప్రణయాగ్రదూత్యః,
ప్రవాళశోభా ఇవ పాదపానాం
శృంగారచేష్టా వివిధా బభూవుః. 12

తామితి. తాం ఇందుమతీం ప్రతి అభివ్యక్తమనోరథానాం ప్రరూఢాభిలాషాణాం మహీపతీనాం రాజ్ఞాం ప్రణయాగ్రదూత్యః ప్రణయః ప్రార్థనా ప్రేమవా ''ప్రణయాస్త్వమీ, విస్రంభయాచ్ఞాప్రేమాణ'' ఇత్యమరః, ప్రణయేషు అగ్రదూత్యః ప్రథమదూతికాః ప్రణయప్రకాశకత్వసామ్యాద్దూతీత్వవ్యపదేశః - వివిధాః నానావిధాః శృంగారచేష్టాః శృంగారవికారాః పాదపానాం ప్రవాళశోభాః పల్లవసంపద ఇవ బభూవుః ఉత్పన్నాః అత్ర శృంగారలక్షణం రసార్ణవసుధాకరే - ''విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః, నీతా సదస్యరస్యత్వం రతిశ్శృంగార ఉచ్యతే'' రతి రిచ్ఛావిశేషః. తచ్చోక్తం తత్రైవ - ''యూనోరన్యోన్యవిషయా స్థాయినీచ్ఛా రతిః స్మృతే''తి. చేష్టాశబ్దేన తదనుభావవిశేషా ఉచ్యంతే, తేఽపి తత్రైవోక్తాః - ''భావం మనోగతం సాక్షాత్స్వహేతుం వ్యంజయంతి యే, తేఽనుభావా ఇతి ఖ్యాతాః భ్రూవిక్షేపస్మితాదయః, తే చతుర్ధా చిత్తగాత్రవాగ్బుద్ధ్యారంభసంభవా'' ఇతి-తత్ర గాత్రారంభభేదాన్ చేష్టాశబ్దోక్తాననుభావాన్ కశ్చిదిత్యాదిభిస్సప్తభిః శ్లోకైర్వక్ష్యతి - శృంగారాభాస

శ్చాయమేకత్రైవ ప్రతిపాదనాత్-తదుక్తం-"ఏకత్రైవానురాగశ్చే త్తిర్యక్ష్మ్లేచ్ఛగతోఽపివా, యోషితో బహుసక్తిశ్చేద్రసాభాసస్త్రిధామత" ఇతి.

శృంగారచేష్టా వివిధా బభూవురిత్యుక్తం, తాఏవ వర్ణయతి కశ్చిదిత్యాదినా:-

కశ్చిత్కరాభ్యాముపగూఢనాళమాలోలపత్రాభిహతద్విరేఫం,
రజోభిరంతఃపరివేషబంధి లీలారవిందం భ్రమయాంచకార. 13

కశ్చిద్రాజకరాభ్యాం పాణిభ్యాం ఉపగూఢనాళం గృహీతనాళం ఆలోలైశ్చంచలైః పత్రైః అభిహతాస్తాడితాః ద్విరేఫాః భ్రమరాః యేన తత్తథోక్తం-రజోభిః పరాగైః అంతఃపరివేషం మండలం బధ్నాతీత్యంతఃపరివేషబంధి లీలారవిందం క్రీడాకమలం భ్రమయాంచకార. కరస్థలీలారవిందవత్ త్వయాహం భ్రమయితవ్య ఇతి నృపాభిప్రాయః. హస్తఘూర్ణకోఽయమపలక్షణక ఇతీందుమత్యభిప్రాయః.

విస్రస్తమంసాదపరో విలాసీ
రత్నానువిద్ధాంగదకోటిలగ్నం,
ప్రాలంబముత్కృష్య యథాప్రదేశం
నినాయ సాచీకృతచారువక్త్రః. 14

విస్రస్తమితి. విలసనశీలో విలాసీ "వౌకషలసకత్థస్రంభ" ఇతి ఘినుణ్ ప్రత్యయః. అపరో రాజా అంసాత్ భుజశిరసః "స్కంధో భుజశిరోఽంసోఽస్త్రీ" త్యమరః- విస్రస్తం రత్నానువిద్ధం రత్నఖచితం యదంగం కేయూరం తస్య కోటిలగ్నం అగ్రలగ్నం "అర్త్యుత్కర్షాశ్రయఃకోట్య" ఇత్యమరః. ప్రాలంబం ఋజులంబినీంస్రజం "ప్రాలంబమృజులంబిస్యాత్కంఠాద్వైకక్ష్యకంచత" దిత్యమరః-ఉత్కృష్య ఉద్ధృత్య సాచీకృతం తిర్యక్కృతంచారువక్త్రం యేన స తథోక్తస్సన్-యథాప్రదేశం స్వస్థానం నినాయ. ప్రావారోత్క్షేపణచ్ఛలేన అహం త్వామేవం పరిరప్స్యఇతి, నృపాభిప్రాయః. గోపనీయం కించిదంగేఽస్తీతతోఽయం ప్రావృణుత ఇతీందుమత్యభిప్రాయః.

ఆకుంచితాగ్రాంగుళినాతతోఽన్యఃకించిత్సమావర్జితనేత్రశోభః,
తిర్యగ్విసంసర్పినఖప్రభేణ పాదేన హైమం విలిలేఖ పీఠమ్. 15

ఆకుంచితేతి. తతఃపూర్వోక్తాదన్యః కశ్చిద్రాజా కించిత్సమావర్జితనేత్రశోభః ఈషదధాక్పాతితనేత్రకాంతిః ఆకుంచితాః ఆభుగ్నాః అగ్రాంగుళయో యస్య తేన, తిర్యగ్విసంసర్పిణీ నఖప్రభా యస్య తేన పాదేన హైమం హిరణ్మయం పీఠం పాదపీఠం విలిలేఖ లిఖితవాన్, పాదాంగుళీనామాకుంచనేన త్వం మత్సమీపమాగచ్ఛేతి నృపాభిప్రాయః. భూమివిలేఖకోఽయమపలక్షణక ఇతీందుమత్యభిప్రాయః భూమివిలేఖనంతు।లక్ష్మీవినాశహేతుః.

నివేశ్య వామం భుజమాసనార్ధే తత్సన్నివేశాదధికోన్నతాంసః,
కశ్చిద్వివృత్తత్రికభిన్నహారః సుహృత్సమాభాషణతత్పరోఽభూత్.16

నివేశ్యేతి. కశ్చిద్రాజా వామం భుజం ఆసనార్ధే సింహాసనైకదేశే నివేశ్య సంస్థాప్య-తత్సన్నివేశాత్ తస్య వామభుజస్య సన్నివేశాత్ సంస్థాపనాత్ అధికోన్నతోఽంసో వామాంసో యస్య స తథోక్తస్సన్-వివృత్తే పరావృత్తే త్రికే త్రికప్రదేశే భిన్నహారః లుంఠితహారస్సన్ "పృష్ఠవంశాధరే త్రిక"మిత్యమరః, సుహృత్సమాభాషణతత్పరః అభూత్ - వామపార్శ్వవర్తినైవ మిత్రేణ సంభాషితుం ప్రవృత్తఇత్యర్థః. అత ఏవ వివృత్తత్రికత్వం ఘటతే త్వయా వామాంగే నివేశితయా సహైవం వార్తాం కరిష్యేఇతి నృపాభిప్రాయః. పరం దృష్ట్వా పరాఙ్ముఖోఽయం న కార్యకర్తా ఇతీందుమత్యభిప్రాయః.

విలాసినీవిభ్రమదంతపత్ర
మాపాండురం కేతకబర్హమన్యః,
ప్రియానితంబోచితసన్నివేశై
ర్విపాటయామాస యువా నఖాగ్రైః. 17

విలాసినీతి. అన్యః అపరో యువా విలాసిన్యాః ప్రియాయా విభ్రమార్థం దంతపత్రభూతం ఆపాండురం కేతకబర్హం కేతకదళం "దళేఽపి బర్హ"మిత్యమరః-ప్రియానితంబే ఉచితసన్నివేశైః అభ్యస్తనిక్షేపణైః నఖాగ్రైః విపాటయామాస విదారయామాస, అహం తవ నితంబే ఏవం నఖవ్రణాదీన్ దాస్యామీతి నృపాశయః, తృణచ్ఛేదకవత్ పత్రపాటకోఽయమపలక్షణ ఇతీందుమత్యాశయః.

కుశేశయాతామ్రతలేన కశ్చి
త్కరేణ రేఖాధ్వజలాంఛనేన,
రత్నాంగులీయప్రభయానువిద్ధా
నుదీరయామాస సలీలమక్షాన్. 18

కుశేశయేతి. కశ్చిద్రాజా కుశేశయం శతపత్రమివ ఆతామ్రం తలం యస్య తేన "శతపత్రం కుశేశయ"మిత్యమరః. రేఖారూపాః ధ్వజాః లాంఛనాని యస్య తేన కరేణ అంగులీషు భవాని అంగులీయాని ఊర్మికాః "అంగులీయకమూర్మికే"త్యమరః "జిహ్వామూలాంగుళేశ్ఛః" ఇతిఛప్రత్యయః, రత్నానామంగులీయాని తేషాం ప్రభయా అనువిద్ధాన్ వ్యాప్తాన్ అక్షాన్ పాశకాన్ "అక్షాస్తుదేవనాః పాశకాశ్చ తే" ఇత్యమరః. సలీలం యథా తథా ఉదీరయామాస-ఉచ్చిక్షేప అహంత్వయా సహ ఏవం రంస్య ఇతి నృపాభిప్రాయః, అక్షచాతుర్యేణ కాపురుష ఇతీందుమత్యభిప్రాయః, "అక్షైర్మాదీవ్య" దితి శ్రుతినిషేధాత్.

కశ్చిద్యథాభాగమవస్థితేఽపి స్వసన్నివేశాద్వ్యతిలంఘినీవ,
రత్నాంశుగర్భాంగుళిరంధ్రమేకం వ్యాపారయామాస కరం కిరీటే.

కశ్చిదితి. కశ్చిద్రాజా యథాభాగం యథాస్థానం అవస్థితేఽపి స్వసన్నివేశాత్ వ్యతిలంఘినీవ స్వస్థానాచ్చ్యుతఇవ కిరీటే రత్నానాం కిరీటగతానాం అంశవః గర్భే యేషాం తాని అంగుళిరంధ్రాణి యస్య తం ఏకం కరం వ్యాపారయామాస కిరీటవన్మమ శిరసి స్థితామపి త్వాం భారం న మన్యే ఇతి నృపాభిప్రాయః. శిరసిన్యస్తహస్తోఽయ మపలక్షణ ఇతీందుమత్యభిప్రాయః.

తతో నృపాణాం శ్రుతవృత్తవంశా పుంవత్ప్రగల్భా ప్రతిహారరక్షీ,
ప్రాక్సన్నికర్షం మగధేశ్వరస్య నీత్వా కుమారీమవదత్సునందా. 20

తతఇతి. తతః అనంతరం నృపాణాం శ్రుతవృత్తవంశా - శ్రుతనృపచరిత్రకులే త్యర్థః, సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః, ప్రగల్భా వాగ్మినీ సునన్దాసునన్దాఖ్యా ప్రతిహారం ద్వారం రక్షతీతి ప్రతిహారరక్షీ ద్వారపాలికా కర్మణ్యణ్ ప్రత్యయః "టిడ్ఢాణ" ఇత్యాదినా జీప్, ప్రాక్ ప్రథమం కుమారీం ఇందుమతీం మగధేశ్వరస్య సన్నికర్షం సమీపం నీత్వా పుంవత్ పుంసా తుల్యం. "తేన తుల్యం. క్రియాచేద్వతి" రితివతి ప్రత్యయః, అవదత్ -అవాదీత్.

అసౌ శరణ్యశ్శరణోన్ముఖానామగాధసత్త్వో మగధప్రతిష్ఠః,
రాజా ప్రజారంజనలబ్ధవర్ణః పరంతపో నామ యథార్థనామా. 21

అసావితి. అసౌ రాజా అసావితి పురోవర్తినో నిర్దేశః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం, శరణోన్ముఖానాం శరణార్థినాం శరణ్యః శరణేరక్షణే సాధుస్సమర్థః తత్రసాధు రితి యత్ప్రత్యయః, శరణం భవితుమర్హశ్శరణ్య ఇతి నాథ నిరుక్తిర్నిర్హ్రాసైవ, అగాధ సత్త్వః గంభీరస్వభావః "సత్త్వంగుణే పిశాచాదౌ బలే ద్రవ్యస్వభావయో" రితివిశ్వః. మగధాః జనపదాః తేషు ప్రతిష్ఠా ఆస్పదం యస్య సః మగధప్రతిష్ఠః "ప్రతిష్ఠాకృత్య మాస్పద" మిత్యమరః. ప్రజారంజనే లబ్ధవర్ణః విచక్షణః. యద్వా ప్రజారంజనేన లబ్ధోత్కర్షః పరాన్ శత్రూన్ తాపయతీతి పరంతపః పరంతపాఖ్యః "ద్విషత్పరయో స్తాపే"రితి ఖచ్ప్రత్యయః ఖచి హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వః, "అరుర్ద్విష" దిత్యాదినాముమాగమః, నామేతి ప్రసిద్ధౌ. యథార్థం నామ యస్య సః యథార్థనామా శత్రుసంతాప నాదితిభావః.

కామం నృపాస్సన్తు సహస్రశోఽన్యే
రాజన్వతీమాహురనేన భూమిం,

నక్షత్రతారాగ్రహసంకులాపి
జ్యోతిష్మతీ చంద్రమసైవ రాత్రిః. 22

కామమితి. అన్యే నృపాః కామం సహస్రశస్సంతు భూమిం అనేన రాజన్వతీం శోభనరాజవతీమాహుః. నైతాదృశః కశ్చిదస్తీత్యర్థః. "సురాజ్ఞి దేశే రాజన్వాన్ స్యాత్తతోఽన్యత్ర రాజవాన్" ఇత్యమరః. "రాజన్వాన్ సౌరాజ్యే" ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. తథాహి నక్షత్రై రశ్విన్యాదిభిః తారాభిః సాధారణైర్జ్యోతిర్భిః గ్రహై ర్భౌమాదిభిశ్చ సంకులాపి రాత్రిః చంద్రమసైవ జ్యోతిరస్యా అస్తీతి జ్యోతిష్మతీ నాన్యేన జ్యోతిష్మతీత్యర్థః.

క్రియాప్రబన్ధాదయమధ్వరాణామజస్రమాహూతసహస్రనేత్రః,
శచ్యాశ్చిరం పాండుకపోలలంబాన్మందారశూన్యానలకాంశ్చకార.

క్రియేతి. అయం పరంతపః అధ్వరాణాం క్రతూనాం క్రియాప్రబన్ధాత్ అనుష్ఠానసాంతత్యాత్, అవిచ్ఛిన్నానుష్ఠానాదిత్యర్థః. అజస్రం నిత్యం ఆహూతసహస్రనేత్రస్సన్ చిరం శచ్యాః అలకాన్ పాండుకపోలయోః లంబాన్ స్రస్తాన్, పచాద్యచ్, మందారైః కల్పద్రుమకుసుమైః శూన్యాన్ చకార, ప్రోషితభర్తృకాహి కేశసంస్కారం న కుర్వంతీతి భావః. "ప్రోషితే మలినా కృశే"తి స్మరణాత్.

అనేన చేదిచ్ఛసి గృహ్యమాణం
పాణిం వరేణ్యేన కురు ప్రవేశే,
ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం
నేత్రోత్సవం పుష్పపురాంగనానామ్. 24

అనేనేతి. వరేణ్యేన వరణీయేన, వృణోతేరౌణాదికః వృఞః ఏణ్య ఇతి ఏణ్య ప్రత్యయః, అనేన రాజ్ఞా గృహ్యమాణం. పాణిం ఇచ్ఛసి చేత్ పాణిగ్రహణమిచ్ఛసిచేదిత్యర్థః, ప్రవేశే పురప్రవేశకాలే, ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం, రాజభవనగవాక్షస్థితానాం పుష్పపురాఙ్గనానాం పాటలీపురాంగనానాం నేత్రోత్సవం కురు సర్వోత్తమానాం తాసామపి దర్శనీయా భవిష్యసీతి భావః.

ఏవం తయోక్తే తమవేక్ష్య కించి
ద్విస్రంసి దూర్వాంకమధూకమాలా,
ఋజుప్రణామక్రియయైవ తన్వీ
ప్రత్యాదిదేశైనమభాషమాణా. 25

ఏవమితి. ఏవం తయా సునన్దయా ఉక్తే సతి తం పరంతపం అవేక్ష్య కించి ద్విస్రంసినీ దూర్వాంకా దూర్వాచిహ్నా మధూకమాలా గుడపుష్పమాలా యస్యాస్సా "మధూకే తు గుడపుష్పమధుద్రుమౌ" ఇత్యమరః, వరణేశిథిలప్రయత్నేతి భావః. తన్వీ ఇందుమతీ ఏవం నృపమభాషమాణా బుద్ధ్వా భావశూన్యయా ప్రణామక్రియ యైవ ప్రత్యాదిదేశ పరిజహార.

తాం సైవ వేత్రగ్రహణే నియుక్తా
రాజాంతరం రాజసుతాం నినాయ,
సమీరణోత్థేవ తరంగరేఖా
పద్మాన్తరం మానసరాజహంసీమ్. 26

తామితి. సైవ నాన్యా కస్యాచిత్తజ్ఞత్వాదితి భావః, వేత్రగ్రహణే నియుక్తా దౌవారికీ సునందా తాం రాజసుతాం రాజాంతరం అన్యం రాజానం నినాయ, నయతిర్ద్వికర్మకః. కథమివ? సమీరణోత్థా వాతోత్పన్నా తరంగరేఖా ఊర్మిపఙ్క్తిః మానసే సరసి యా రాజహంసీ తాం పద్మాన్తరమివ.

జగాద చైనామయమంగనాథ
స్సురాంగనాప్రార్థితయౌవనశ్రీః,
వినీతనాగః కిల సూత్రకారై
రైంద్రం పదం భూమిగతోఽపి భుఙ్క్తే. 27

జగాదేతి. ఏనామిందుమతీం జగాద చ కిమితి? అయమంగనాథః అంగదేశాధీశ్వరః సురాంగనాభిః ప్రార్థితా కామితా యౌవనశ్రీః యస్య స తథోక్తః పురా కిల ఏనం ఇంద్రసహాయార్థం ఇంద్రపురగామినమకామయంతాప్సరస ఇతి ప్రసిద్ధిః, కించ సూత్రకారైః గజశాస్త్రకృద్భిః (వాలఖిల్యాదిభి) పాలకాప్యగౌతమాదిభిర్మహర్షిభిః వినీతనాగః, శిక్షితగజః కిల. కిలేత్యైతిహ్యే, అత ఏవ భూమిగతోఽపి ఐంద్రం పదం ఇంద్రైశ్వర్యం భుఙ్క్తే భూలోకగత ఏవ స్వర్గసుఖమనుభవతీత్యర్థః, దిగ్గజాప్సరో దేవర్షిసేవ్యత్వం ఐంద్రపద శబ్దార్థః పురా కిల కుతశ్చిచ్ఛాపకారణాత్ భువమవతీర్ణం దిగ్గజవర్గమాలోక్య స్వయమశక్తః ఇంద్రాభ్యనుజ్ఞయా ఆనీతైః దేవర్షిభిః ప్రణీతేన శాస్త్రేణ గజాన్వశీకృత్య భువిసంప్రదాయం ప్రావర్తయదితి కథా గీయతే.

అనేన పర్యాసయతాస్రబిందూ
న్ముక్తాఫలస్థూలతమాన్ స్తనేషు,
ప్రత్యర్పితాశ్శత్రువిలాసినీనా
మున్ముచ్య సూత్రేణ వినైవ హారాః. 28

అనేనేతి. శత్రువిలాసినీనాం, రిపుస్త్రీణాం స్తనేషు కుచేషు ముక్తాఫలస్థూలతమాన్ అస్రబిందూనశ్రుబిందూన్ "అస్రమశ్రుణి శోణిత" ఇతి విశ్వః, పర్యాసయతా భర్తృవధాదితిభావః, అనేనాంగనాథేన ఉన్ముచ్య ఉత్క్షిప్య సూత్రేణ వినా హారావివ ప్రత్యర్పితాః అవిచ్ఛిన్నాశ్రుబిందుప్రవర్తనాదసూత్రహారార్పణమేవ కృతమివేత్యుత్ప్రేక్షా గమ్యతే.

> నిసర్గభిన్నాస్పదమేకసంస్థ
> మస్మిన్ ద్వయం శ్రీశ్చ సరస్వతీ చ,
> కాన్త్యా గిరా సూనృతయా చ యోగ్యా
> త్వమేవ కల్యాణి తయో స్తృతీయా. 29

నిసర్గేతి. నిసర్గతః స్వభావతః భిన్నాస్పదం భిన్నాశ్రయం సహావస్థానవిరోధీత్యర్థః, శ్రీశ్చ సరస్వతీ చేతి ద్వయం అస్మిన్ అంగనాథే ఏకత్ర సంస్థా స్థితిర్యస్య తదేకసంస్థం ఉభయమిహ సంగతమిత్యర్థః. హే కల్యాణి, "బహ్వాదిభ్య" శ్చేతిఙీష్, కాంత్యా సూనృతయా సత్యప్రియయా గిరా చ యోగ్యా సంసర్గార్హా త్వమేవ తయోః శ్రీసరస్వత్యో స్తృతీయా సమానగుణయోః యువయోర్దాంపత్యం యుజ్యతేతిభావః. దక్షిణనాయకత్వం చాస్య ధ్వన్యతే, తదుక్తం. "తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణ" ఇతి.

> అథాంగరాజాదవతార్య చక్షు
> ర్యాహీతి జన్యామవదత్కుమారీ,
> నాసౌ న కామ్యో న చ వేద సమ్య
> గ్ద్రష్టుం న సా భిన్నరుచిర్హి లోకః. 30

అథేతి. అథ కుమారీ అంగరాజాత్ చక్షుః అవతార్య అపనీయేత్యర్థః. జన్యాం మాతృసఖీం సునందాం అథవా జనీం వధూం వహతీతి జన్యా వధూబాంధవా తాం యాహి గచ్ఛేత్యవదత్ "జన్యామాతృసఖీముదోః, జన్యావరవధూజ్ఞాతిప్రియతుల్యహితేషు చే"తిపక్షద్వయేఽపి విశ్వః. అథవా జన్యావధూభృత్యా "భృత్యా చాపి నవోఢాయా జన్యా స్యా"దితి కేశవః. "సంజ్ఞాయాం జన్యా" ఇతి యత్ ప్రత్యయాంతో నిపాతః యదత్రాహ వృత్తికారః జనీం వధూం వహంతీతి జన్యాః మాతుర్వయస్యా ఇతి. "జన్యా మాతృవయస్యే"త్యమరశేషః. యచ్చామరః "జన్యాః స్నిగ్ధావరస్య య"ఇతి తత్సర్వ ముపలక్షణార్థమిత్యవిరోధః. నచాయమంగరాజనిషేధః దృశ్యదోషాన్నాపిద్రష్టృదోషాద్వేత్యాహ నేత్యాదినా - అసౌ అంగరాజః కామ్యః కమనీయః నేతి న. కిం తు కామ్యఏవేత్యర్థః. సా కుమారీ చ సమ్యక్ ద్రష్టుం వివేక్తుం నవేదేతి, న, కింతు వేదైవేత్యర్థః. కింతులోకః జనః భిన్నరుచిర్హి రుచిరమపికించిత్కస్మై

చిన్న రోచతే యదుక్తం కిరాతార్జునీయే - "విచిత్రరూపాః ఖలు చిత్తవృత్తయః" ఇతి, కిం కుర్మః, న హీచ్ఛా నియంతుం శక్యత ఇతి భావః.

తతః పరం దుష్ప్రసహం ద్విషద్భి
ర్నృపం నియుక్తా ప్రతిహారభూమౌ,
నిదర్శయామాస విశేషదృశ్య
మిందుం నవోత్థానమివేందుమత్యై. 31

తత ఇతి. తతః అనంతరం, ప్రతిహారభూమౌ ద్వారదేశే, నియుక్తా దౌవారికీ "స్త్రీ ద్వార్ద్వారం ప్రతీహార" ఇత్యమరః- ద్విషద్భిశ్శత్రుభిః దుష్ప్రసహం దుస్సహం శూర మిత్యర్థః. విశేషేణ దృశ్యం దర్శనీయం రూపవంతమిత్యర్థః. పరం అన్యం నృపం రాజానం నవోత్థానం నవోదయం ఇందుమివ ఇందుమత్యై నిదర్శయామాస ప్రదర్శయామాస.

అవంతినాథోఽయ ముదగ్రబాహు
ర్విశాలవక్షా స్తనువృత్తమధ్యః,
ఆరోప్య చక్రభ్రమముష్ణతేజా
స్త్వష్ట్రేవ యత్నోల్లిఖితో విభాతి. 32

అవంతినాథ ఇతి. ఉదగ్రబాహుః దీర్ఘబాహుః విశాలం వక్షో యస్య స విశాలవక్షాః తనువృత్తమధ్యః కృశవర్తులమధ్యః, అయం రాజా అవంతినాథః అవంతిదేశానామీశ్వరః, త్వష్ట్రా విశ్వకర్మణా భర్తుః తేజోవేగమసహమానయా దుహిత్రా సంజ్ఞాదేవ్యా ప్రార్థితేనేతి శేషః. చక్రభ్రమం చక్రాకారశస్త్రోత్తేజనయంత్రం "భ్రమోఽంబునిర్గమే భ్రాంతౌ కుండాఖ్యే శిల్పియంత్రక" ఇతి విశ్వః, ఆరోప్య యత్నేన ఉల్లిఖితః నిశాతిత ఇత్యర్థః. ఉష్ణతేజాః సూర్య ఇవ విభాతి అత్ర మార్కండేయః-"విశ్వకర్మా త్వనుజ్ఞాతశ్శాకద్వీపే వివస్వతా, భ్రమమారోప్య తత్తేజ శ్శాతనాయోపచక్రమ" ఇతి.

అస్య ప్రయాణేషు సమగ్రశక్తే
రగ్రేసరై ర్వాజిభిరుత్థితాని,
కుర్వంతి సామంతశిఖామణీనాం
ప్రభాప్రరోహాస్తమయం రజాంసి. 33

అస్యేతి. సమగ్రశక్తేః శక్తిత్రయసంపన్నస్య అస్య అవంతినాథస్య ప్రయాణేషు జైత్రయాత్రాసు అగ్రేసరైః పురోగమైః వాజిభిరశ్వైః ఉత్థితాని రజాంసి సామంతానాం రాజ్ఞాం యే శిఖామణయః తేషాం ప్రభాప్రరోహాస్తమయం తేజోఽంకురనాశం కుర్వంతి నాసీరైరేవాస్య శత్రవః పరాజీయంత ఇతి భావః.

అసౌ మహాకాళనికేతనస్య
వసన్నదూరే కిల చంద్రమౌళేః,

తమిస్రపక్షేఽపి సహ ప్రియాభి
ర్జ్యోత్స్నావతో నిర్విశతి ప్రదోషాన్. 34

అసావితి. అసౌ ఆవంతినాథః మహాకాళం నామ స్థానవిశేషః తదేవ నికేతనం స్థానం యస్య తస్య చంద్రమౌళేరీశ్వరస్య అదూరే సమీపే వసన్ తిష్ఠన్ అత ఏవ హేతోః తమిస్రపక్షే కృష్ణపక్షేఽపి ప్రియాభిస్సహ జ్యోత్స్నావతశ్చంద్రికావతః ప్రదోషాన్ రాత్రీః నిర్విశతి అనుభవతి కిల నిత్యజ్యోత్స్నావిహారిత్వమేతస్యైవ నాన్యస్యేతి భావః.

అనేన యూనా సహ పార్థివేన రమ్భోరు కచ్చిన్మనసో రుచిస్తే,
సిప్రాతరంగానిలకంపితాసు విహర్తుముద్యానపరంపరాసు ? 35

అనేనేతి. రమ్భే కదళీస్తమ్భావివ ఊరూ యస్యాస్సా రమ్భోరూః తస్యాస్సంబోధనం హే రమ్భోరు, "ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే" ఇత్యూఙ్ ప్రత్యయః. నదీత్వాద్ధ్రస్వః - యూనా అనేన పార్థివేన రాజ్ఞా సహ సిప్రా నామ తత్రత్యా నదీ తస్యాస్తరంగాణాం అనిలేన కంపితాసు ఉద్యానానాం పరంపరాసు పఙ్క్తిషు విహర్తుం తే తవ మనసః రుచిః కచ్చిత్ స్పృహాస్తి కిమిత్యర్థః "అభిష్వంగే స్పృహాయాం చ గభస్తౌ చ రుచిః స్త్రియామ్" ఇత్యమరః.

తస్మిన్నభిద్యోతితబంధుపద్మే ప్రతాపసంశోషితశత్రుపంకే,
బబంధసానోత్తమసౌకుమార్యా కుముద్వతీభానుమతీవభావమ్.

తస్మిన్నితి. ఉత్తమసౌకుమార్యా ఉత్కృష్టాంగమార్దవా సా ఇందుమతీ అభిద్యోతితాని ఉల్లసితాని బంధవ ఏవ పద్మాని యేన తస్మిన్, ప్రతాపేన తేజసా సంశోషితాః శత్రవ ఏవ పంకాః కర్దమాః యేన తస్మిన్, అవంతినాథే కుముద్వతీ కుముదినీ "కుముదనడవేతసేభ్యో డ్మతుప్" ఇతి డ్మతుప్ ప్రత్యయః, భానుమతి అంశుమతీవ భావం చిత్తం న బబంధ న తత్రానురాగం చకారేత్యర్థః, బంధూనాం పద్మత్వేన శత్రూణాం పంకత్వేన చ నిరూపణం రాజ్ఞస్సూర్యసామ్యార్థః.

తామగ్రతస్తామరసాంతరాభామనూపరాజస్య గుణైరనూనామ్,
నిధాయసృష్టిం లలితాంవిధాతుర్జగాదభూయస్సుదతీంసునందా.

తామితి. సునందా తామరసాంతరాభాం పద్మోదరసమానకాంతిం. కనకగౌరీమిత్యర్థః, గుణైః రూపశీలాదిభిః అనూనామధికామిత్యర్థః, శోభనాః దంతాః యస్యాస్తాం సుదతీం "వయసిదంతస్యదతృ" ఇతిదత్రాదేశః, ఉగితశ్చేతి ఙీప్, తాం ప్రకృతాం ప్రసిద్ధాం వా విధాతుః లలితాం సృష్టిం మధురనిర్మాణాం స్త్రియమిత్యర్థః, అనుగతా ఆపః యేషు తే అనూపానామ దేశాః "ఋక్పూరబ్ధూః పథామానక్షే" ఇత్య ప్రత్యయ

స్వనామాంతః, "ఊదనోర్దేశే" ఇత్యాకారాదేశః, తేషాం రాజ్ఞః అనూపరాజస్య అగ్రతః నిధాయ వ్యవస్థాప్య భూయః పునః జగాద ఉవాచ.

సంగ్రామనిర్విష్టసహస్రబాహు రష్టాదశద్వీపనిఖాతయూపః,
అనన్యసాధారణరాజశబ్దో బభూవ యోగీ కిల కార్తవీర్యః. 38

సంగ్రామేతి. సంగ్రామేషు యుద్ధేషు, నిర్విష్టాః అనుభూతాః సహస్రం బాహవో యస్య స తథోక్తః, యుద్ధాదన్యత్ర ద్విభుజ ఏవ దృశ్యత ఇత్యర్థః, అష్టాదశసు ద్వీపేషు నిఖాతాః స్థాపితా యూపాః యేన స తథోక్తః సర్వక్రతుయాజీ సార్వభౌమశ్చేతి భావః. జరాయుజాదిసర్వభూతరంజనాత్ అన్యసాధారణో న భవతీత్యనన్యసాధారణః రాజశబ్దో యస్య స తథోక్తః యోగీ బ్రహ్మవిద్యావానిత్యర్థః, స కిల భగవతో దత్తాత్రేయాల్లబ్ధయోగ ఇతి ప్రసిద్ధిః, కృతవీర్యస్యాపత్యం పుమాన్ కార్తవీర్యో నామ రాజా బభూవ కిల, అయం చాస్య మహిమా సర్వోఽపి దత్తాత్రేయవరప్రసాదలబ్ధ ఇతి భారతే దృశ్యతే.

అకార్యచింతాసమకాలమేవ ప్రాదుర్భవం శ్చాపధరః పురస్తాత్,
అంతశ్శరీరేష్వపి యః ప్రజానాం ప్రత్యాదిదేశావినయం వినేతా.

అకార్యేతి. వినేతా శిక్షకః యః కార్తవీర్యః అకార్యస్య అసత్కార్యస్య చింతయా కరిష్యామీతి బుద్ధ్యా సమకాలమేకకాలమేవ యథా తథా పురస్తాదగ్రే చాపధరః ప్రాదుర్భవన్ సన్ ప్రజానాం జనానాం "ప్రజాస్యాత్సంతతౌ జనే" ఇత్యమరః. అంతశ్శరీరేషు అంతఃకరణేషు శరీరశబ్దేన మనఇంద్రియం లక్ష్యతే - అవినయమపరాధమపి ప్రత్యాదిదేశ - మానసాపరాధమపి నివారయామాసేత్యర్థః. అన్యే తు వాక్కాయాపరాధమాత్రప్రతికర్తార ఇతి భావః.

జ్యాబంధనిష్పందభుజేన యస్య వినిశ్శ్వసద్వక్త్రపరంపరేణ,
కారాగృహే నిర్జితవాసవేన లంకేశ్వరేణోషితమాప్రసాదాత్. 40

జ్యాబంధేతి జ్యాయా మౌర్వ్యా బంధేన నిష్పందాః నిశ్చేష్టాః భుజాః యస్య తేన వినిశ్శ్వసంతీ జ్యాబంధోపరోధాత్ దీర్ఘం వినిశ్శ్వసంతీ వక్త్రాణాంముఖానాంపరంపరా దశముఖీ యస్య తేన నిర్జితః వాసవో యేన తేన ఇంద్రవిజయినా ఇంద్రాదయోఽప్యనేనజితప్రాయా ఏవేతి భావః. లంకేశ్వరేణ దశాస్యేన యస్య కార్తవీర్యస్య కారాగృహే బంధనాగారే "కారాస్యాద్బంధనాలయ" ఇత్యమరః - ఆప్రసాదాత్ అనుగ్రహపర్యంతం ఉషితం స్థితం నపుంసకే భావే క్తః, ఏతత్ప్రసాద ఏవ తస్య మోక్షోపాయః న తు శాస్త్రమితి భావః.

తస్యాన్వయే భూపతిరేష జాతః
ప్రతీప ఇత్యాగమవృద్ధసేవీ,

యేన శ్రియస్సంశ్రయదోషరూఢం
స్వభావలోలేత్యయశః ప్రమృష్టమ్. 41

తస్యేతి. ఆగమవృద్ధసేవీ శ్రుతవృద్ధసేవీ ప్రతీప ఇతి ఖ్యాత ఇతి శేషః ఏషః భూపతిః తస్య కార్తవీర్యస్య అన్వయే వంశే జాతః యేన ప్రతీపేన సంశ్రయస్య ఆశ్రయస్యపుంసః దోషైః వ్యసనాదిభిః రూఢం ఉత్పన్నం శ్రియస్సంబంధి స్వభావలోలా ప్రకృతిచంచలా ఇత్యేవం రూపం అయశః దుష్కీర్తిః ప్రమృష్టం నిరస్తం దుష్టాశ్రయత్యాగశీలాయాః శ్రియః ప్రకృతిచాపలప్రవాదో మూఢజనపరికల్పిత ఇత్యర్థః. అయం తు దోషరాహిత్యాన్న కదాచిదపి శ్రియా త్యజ్యత ఇతి భావః.

ఆయోధనే కృష్ణగతిం సహాయమవాప్య యః క్షత్రియకాళరాత్రిమ్,
ధారాం శితాం రామపరశ్వధస్య సంభావయత్యుత్పలపత్రసారామ్.

ఆయోధన ఇతి. యః ప్రతీపః ఆయోధనే యుద్ధే "యుద్ధమాయోధనంజన్య" మిత్యమరః. కృష్ణగతిం కృష్ణవర్త్మానమగ్నింసహాయమవాప్య క్షత్రియాణాం కాళరాత్రిం సంహారరాత్రిమిత్యర్థః, రామపరశ్వధస్య జామదగ్న్యపరశోః ద్వయోః కుఠారః స్వధితిః "పరశుశ్చపరశ్వధ" ఇత్యమరః. శితాం తీక్ష్ణాం ధారాం ముఖం "ఖడ్గాదీనాం చ నిశితముఖేధారా ప్రకీర్తితే"తి విశ్వః, ఉత్పలపత్రస్య సార ఇవ యస్యాస్తాం తథాభూతాం సంభావయతి మన్యతే ఏతన్నగరజిగీషయా ఆగతాన్ రిపూన్ స్వయమేవ ధక్ష్యామీతి భగవతా వైశ్వానరేణ దత్తవరోఽయం రాజా, దహ్యంతే చ తథాగతాశ్శత్రవ ఇతి భారతీకథాత్రానుసన్ధేయా.

అస్యాంకలక్ష్మీర్భవ దీర్ఘబాహో ర్మాహిష్మతీవప్రనితంబకాంచీమ్,
ప్రాసాదజాలైర్జలవేణిరమ్యాం రేవాం యది ప్రేక్షితుమస్తి కామః.

అస్యేతి. దీర్ఘబాహోః అస్య ప్రతీపస్య అంకే లక్ష్మీః భవ, ఏనం వృణీష్వేత్యర్థః. అనేనాయం విష్ణుతుల్య ఇతి ధ్వన్యతే. మాహిష్మతీనామాస్య నగరీ తస్యాః వప్రః ప్రాకారఏవ నితంబః తస్య కాంచీం రశనాభూతాం జలానాం వేణ్యా ప్రవాహేణ రమ్యాం "ఓఘఃప్రవాహోవేణీచే"తి హలాయుధః. తాం రేవాం నర్మదాం ప్రాసాదస్యజాలైః గవాక్షైః. "జాలంసమూహఆనాయోగవాక్షక్షారకావపీ"త్యమరః, ప్రేక్షితుం ద్రష్టుం కామః ఇచ్ఛాస్తి యది ఏనం వృణీష్వేతి పూర్వేణాన్వయః.

తస్యాః ప్రకామం ప్రియదర్శనోఽపి నసక్షితీశో రుచయే బభూవ,
శరత్ప్రమృష్టాంబుధరోపరోధశ్శశీవ పర్యాప్తకలో నళిన్యాః. 44

తస్యా ఇతి. ప్రకామం ప్రియం ప్రీతికరం దర్శనం యస్య సోఽపి దర్శనీయోఽ పీత్యర్థః. సః క్షితీశః శరదా ప్రమృష్టాంబుధరోపరోధః నిరస్తమేఘావరణః, పర్యాప్త కలః పూర్ణకలః శశీ నళిన్యా ఇవ. తస్యాః ఇందుమత్యాః రుచయే న బభూవ రుచిం నాజీజనదిత్యర్థః లోకోభిన్నరుచిరితి భావః.

సా శూరసేనాధిపతిం సుషేణముద్దిశ్య లోకాంతరగీతకీర్తిమ్,
ఆచారపూతోభయవంశదీపం శుద్ధాంతరక్ష్యా జగదే కుమారీ. 45

సేతి. లోకాంతరే స్వర్గాదావపి గీతా కీర్తిర్యస్య తం ఆచారేణ పూతయో శ్శుద్ధయోః ఉభయయోర్వంశయో ర్మాతాపితృకులయోః దీపం ప్రకాశకం, ఉభయ వంశేత్యత్ర ఉభయపత్షవన్నిర్వాహః - శూరసేనానాం దేశానామధిపతిం సుషేణం నామనృపం ఉద్దిశ్య అభిసంధాయ శుద్ధాంతరక్ష్యా అంతఃపురపాలికయా, కర్మణ్యణ్- "టిడ్ఢే"తి జీప్ - సా కుమారీ, జగదే ఉక్తా "శుద్ధాంతశ్చావరోధ" శ్చేత్యమరః.

నీపాన్వయః పార్థివ ఏష యజ్వా గుణైర్యమాశ్రిత్య పరస్పరేణ,
సిద్ధాశ్రమం శాంతమివైత్య సత్త్వైర్నైసర్గికోఽప్యుత్ససృజేవిరోధః.

నీపేతి. యజ్వా విధివదిష్టవాన్ "సుయజోర్ఙ్వని" బితిఙ్వనిప్ప్రత్యయః "య జ్వా తువిధి నేష్టవా" నిత్యమరః. ఏష పార్థివః నీపానామన్వయో యస్యేతి నీపాన్వయః నీపోనామాన్వయో యస్యేతి వా నీపవంశజః యం సుషేణం ఆశ్రిత్య గుణైః జ్ఞానమా నాదిభిః శాంతం ప్రసన్నం సిద్ధాశ్రమం ఋష్యాశ్రమం ఏత్య ప్రాప్య సత్త్వైః గజసిం హాదిభిః ప్రాణిభిరివ నైసర్గికః స్వాభావికోఽపి పరస్పరేణ విరోధః ఉత్ససృజే త్యక్తః.

యస్యాత్మగేహే నయనాభిరామా
కాంతిర్హిమాంశోరివ సన్నివిష్టా,
హర్మ్యాగ్రసంరూఢతృణాంకురేషు
తేజోఽవిషహ్యం రిపుమన్దిరేషు. 47

యస్యేతి. హిమాంశోశ్చంద్రస్య కాంతిః చంద్రికేవ నయనాభిరామా యస్య సుషేణస్య కాంతిశ్శోభా - ఆత్మగేహే స్వభవనే సన్నివిష్టా సంక్రాంతా - అవిషహ్యం సోఢుమశక్యం తేజః ప్రతాపస్తు హర్మ్యాగ్రేషు సంరూఢాః తృణాంకురాః యేషు తేషు శూన్యేష్విత్యర్థః. రిపుమందిరేషు శత్రునగరేషు "మందిరం నగరే గృహే" ఇతి విశ్వః- సన్నివిష్టం స్వజనాహ్లాదకః, ద్విషంతపశ్చేతి భావః.

యస్యావరోధస్తనచందనానాం
ప్రక్షాళనాద్వారివిహారకాలే,

కళిందకన్యా మథురాం గతాపి
గంగోర్మిసంసక్తజలేవ భాతి. 48

యస్యేతి. యస్య సుషేణస్య పారివిహారకాలే జలక్రీడాసమయే అవరోధానాం అంతఃపురాంగనానాం స్తనేషు చందనానాం మలయజానాం ప్రక్షాళనాద్ధేతోః కళిందో నామ శైలః తత్కన్యా యమునా "కాళిందీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్వసే"త్యమరః. మధురానామ తస్య రాజ్ఞః నగరీ తాం గతాపి గంగాయాః విప్రకృష్టాపీత్యర్థః గంగాయాః భాగీరథ్యాః ఊర్మిభిస్తరంగైః సంసక్తజలేవ భాతి ధవళచన్దన సంసర్గాత్ప్రయాగాదన్యత్రాప్యత్ర గంగాసంగతేవ భాతీత్యర్థః, "సితాసితేహి గంగాయమునే" ఇతి ఘంటాపథః.

త్రస్తేన తార్క్ష్యాత్కిల కాళియేన
మణిం విసృష్టం యమునౌకసా యః,
వక్షస్స్థలవ్యాపిరుచం దధాన
స్స కౌస్తుభం హ్రేపయతీవ కృష్ణమ్. 49

త్రస్తేనేతి. తార్క్ష్యాత్ గరుడాత్ త్రస్తేన భీతేన యమునా ఓకః స్థానం యస్య తేన కాళియేన కాళింగనామ నాగేన విసృష్టం కిల అభయదాననిష్క్రయత్వేన దత్తం కిలేత్యైతిహ్యే, వక్షస్స్థలవ్యాపిరుచం మణిం దధానో యస్సుషేణః స కౌస్తుభం కృష్ణం విష్ణుం హ్రేపయతీవ వ్రీడయతీవ అర్తిహ్రీత్యాదినా పుగాగమః, పుంగతేతి గుణః కౌస్తుభమణేరప్యుత్కృష్టోఽయం మణిరితి భావః.

సంభావ్య భర్తారమముం యువానం
మృదుప్రవాళోత్తరపుష్పశయ్యే,
బృందావనే చైత్రరథాదనూనే
నిర్విశ్యతాం సుందరి యౌవనశ్రీః. 50

సంభావ్యేతి. యువానం తరుణం అముం సుషేణం భర్తారం సంభావ్య మత్వా పతిత్వేనాంగీకృత్యేత్యర్థః, మృదుప్రవాళోత్తరా ఉపరి ప్రసారితకోమలపల్లవాపుష్పశయ్యా యస్మిన్ తస్మిన్ చైత్రరథాత్ కుబేరోద్యానాత్ అనూనే సమానే బృందావనే బృందావననామకోద్యానే హే సుందరి, యౌవనస్య శ్రీః ఫలం నిర్విశ్యతాం భుజ్యతాం.

అధ్యాస్య చాంభఃపృషతోక్షితాని శైలేయగంధీని శిలాతలాని,
కలాపినాం ప్రావృషి పశ్య నృత్తం కాంతాసు గోవర్ధనకందరాసు.51

అధ్యాస్యేతి. కించ ప్రావృషి వర్షాసు "స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా" ఇత్యమరః. కాంతాసు మనోహరాసు గోవర్ధనస్యాద్రేః కందరాసు దరీషు

"దరీ తు కందరో వా స్త్రీ" త్యమరః. అంభసః పృషతైః బిందుభిః ఉక్షితాని సిక్తాని శిలైవశైలేయం "శిలాజతు చ శైలేయ" మిత్యమరః-యద్వా శిలాపుష్పాఖ్య ఓషధివిశేషః "కాలానుసార్యవృద్ధాశ్మ పుష్పశీతశివానితు. శైలేయ"మిత్యమరః "శిలాయాఢ" ఇత్యత్ర శిలాయా ఇతియోగవిభాగాదివార్థే ఢఞ్ ప్రత్యయః. తద్గంధవంతి శైలేయ గంధీని శిలాతలాని అధ్యాస్య అధిష్ఠాయ కలాపినాం బర్హిణాం నృత్తం పశ్య.

నృపం తమావర్తమనోజ్ఞనాభిస్సా వ్యత్యగాదన్యవధూర్భవిత్రీ,
మహీధరం మార్గవశాదుపేతం స్రోతోవహా సాగరగామినీవ. 52

నృపమితి. ఆవర్తః ఉదకభ్రమః "స్యాదావర్తోఽంభసాం భ్రమ" ఇత్యమరః. ఆవర్తఇవ మనోజ్ఞానాభిర్యస్యాస్సా ఇదం చ నదీసామ్యార్థముక్తం అన్యవధూః అన్యస్య పత్నీ భవిత్రీ భావినీ సా కుమారీ తం నృపంసాగరగామినీ సాగరం గంత్రీ స్రోతోవహా నదీ మార్గవశాదుపేతం ప్రాప్తం మహీధరం పర్వతమివ వ్యత్యగాత్ అతీత్య గతా.

అథాంగదాశ్లిష్టభుజం భుజిష్యా
హేమాంగదం నామ కళింగనాథమ్,
ఆసేదుషీం సాదితశత్రుపక్షం
బాలామబాలేందుముఖీం బభాషే. 53

అథేతి. అథ భుజిష్యా కింకరీ సునందా "భుజిష్యా కింకరీమతే"తిహలాయుధః- అంగదాశ్లిష్టభుజం కేయూరనద్ధబాహుం సాదితశత్రుపక్షం వినాశితశత్రువర్గం హేమాంగదం నామ కళింగనాథం కళింగదేశాధిపతిం ఆసేదుషీం ఆసన్నాం అబాలేందుముఖీం పూర్ణేందుముఖీం బాలాం ఇందుమతీం బభాషే.

అసౌ మహేంద్రాద్రిసమానసారః
పతిర్మహేన్ద్రస్య మహోదధేశ్చ,
యస్య క్షరత్సైన్యగజచ్ఛలేన
యాత్రాసు యాతీవ పురో మహేన్ద్రః. 54

అసావితి. మహేంద్రాద్రేః సమానసారః తుల్యస్థేమా అసౌ హేమాంగదః మహేంద్రస్య తన్నామ్నః కులపర్వతస్య మహోదధేశ్చ పతిః స్వామీ, మహేంద్రాద్రి మహోదధీ ఏవాస్య గిరిజలదుర్గే ఇతి భావః, యస్య యాత్రాసు జైత్రయాత్రాసు క్షరతాం మదస్రావిణాం సైన్యగజానాం ఛలేన వ్యాజేన మహేంద్రః అద్రిః పురోఽగ్రే యాతీవ అద్రికల్పా అస్య గజా ఇతి భావః.

జ్యాఘాతరేఖే సుభుజో భుజాభ్యాం
బిభర్తి యశ్చాపభృతాం పురోగః,

రిపుశ్రియాం సాంజనబాష్పసేకే
బందీకృతానామివ పద్ధతీ ద్వే. 55

జ్యాఘాతేతి. సుభుజః చాపభృతాం ధనుర్ధరాణాం పురోగః ధనుర్ధరాగ్రేసరః యః హేమాంగదః బందీకృతానాం ప్రగృహీతానాం "ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బంద్యా" మిత్యమరః-రిపుశ్రియాం సాంజనో బాష్పసేకో యయోస్తే కజ్జలమిశ్రాశ్రుసిక్తే ఇత్యర్థః.పద్ధతీ ఇవ ద్వే జ్యాఘాతానాం మౌర్వీకిణానాం రేఖే రాజీభుజాభ్యాం బిభర్తి ద్వివచనాత్సవ్యసాచిత్వం గమ్యతే రిపుశ్రియాం భుజాభ్యాం బలేన ఆహరణా త్తద్గతరేఖయో స్తత్పద్ధతిత్వేన ఉత్ప్రేక్షా తయోశ్శ్యామత్వాత్సాంజనా శ్రుసేకోక్తిః.

యమాత్మనస్సద్మని సన్నికృష్టం
మంద్రధ్వనిత్యాజితయామతూర్యః,
ప్రాసాదవాతాయనదృశ్యవీచిః
ప్రబోధయత్యర్ణవ ఏవ సుప్తమ్. 56

యమితి. ఆత్మనస్సద్మని గృహేసుప్తం యం హేమాంగదం సన్నికృష్టః గృహసమీపస్థః అత ఏవ ప్రాసాదవాతాయనైః సౌధగవాక్షైః దృశ్యవీచిః పరిదృశ్యమానతరంగః మంద్రేణ గంభీరేణ ధ్వనినా త్యాజితః విసర్జితః యామస్య తూర్యః ప్రహరావసానసూచికవాద్యం యేనసః తథోక్తః "కలోమంద్రస్తు గంభీరే ద్వౌయామప్రహరౌ సమౌ" విత్యమరః, అర్ణవ ఏవ ప్రబోధయతి అర్ణవస్యైవతూర్యకార్యకారిత్వా త్తద్వైయర్థ్యమిత్యర్థః; సముద్రస్యాపి సేవ్యః కిముతాన్యేషామితి భావః.

అనేన సార్ధం విహరాంబురాశే స్తీరేషు తాళీవనమర్మరేషు,
ద్వీపాన్తరానీతలవంగపుష్పై రపాకృతస్వేదలవా మరుద్భిః. 57

అనేనేతి. అనేన రాజ్ఞా సార్ధం "సార్ధం తు సాకం సత్రాసమంసహ" త్యమరః, తాళీవనైః మర్మరేషు మర్మరేతి ధ్వనత్సు "అథ మర్మరః, స్వనితేవస్త్రపర్ణానా"మిత్యమరవచనాద్గుణపరస్యాపి మర్మరశబ్దస్య గుణిపరత్వం ప్రయోగాదవసేయం, అంబురాశేః తీరేషు ద్వీపాంతరేభ్యః ఆనీతాని లవంగపుష్పాణి దేవకుసుమాని యై స్తైః, "లవంగం దేవకుసుమ" మిత్యమరః, మరుద్భిః వాతైః అపాకృతాః ప్రశమితాః స్వేదస్య లవాః, బిందవో యస్యాస్సా తథాభూతా సతీ త్వం విహర క్రీడాం కురు.

ప్రలోభితాప్యాకృతిలోభనీయా
విదర్భరాజావరజా తయైవమ్,
తస్మాదపావర్తత దూరకృష్టా
నీత్యేవ లక్ష్మీః ప్రతికూలదైవాత్. 58

ప్రలోభితేతి. ఆకృత్యా రూపేణ లోభనీయా ఆకర్షణీయా న తు వర్ణనామా త్రేణేత్యర్థః-విదర్భరాజావరజా భోజానుజా ఇందుమతీ తయా సునందయా ఏవం ప్రలోభితాపి ప్రచోదితాపి సీత్యా పురుషకారేణ దూరదృష్టా దూరమానీతా లక్ష్మీః ప్రతికూలం పరాఙ్ముఖం దైవం యస్య తస్మాత్పుంస ఇవ తస్మా ద్ధేమాంగదాదపావర్తత ప్రతినివృత్తా.

అథోరగాఖ్యస్య పురస్య నాథం దౌవారికీ దేవసరూపమేత్య,
ఇతశ్చకోరాక్షి విలోకయేతి పూర్వానుశిష్టాం నిజగాద భోజ్యామ్.

అథేతి. అథ ద్వారే నియుక్తా దౌవారికీ సునందా "తత్ర నియుక్త" ఇతి ఠక్ ప్రత్యయః "ద్వారాదీనాం" చేత్యై ఆగమః ఆకారేణ దేవసరూపం దేవతుల్యం ఉరగాఖ్యస్యపురస్య పాండ్యదేశే (కటీనామికా కాచిన్నదీ తస్యాః) కాయకుతారాఖ్య నదీతీరవర్తినః నాగపురస్య నాథమేత్య ప్రాప్య హే చకోరాక్షి ఇతో విలోకయేతి పూర్వానుశిష్టాం పూర్వముక్తాం భోజస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ భోజ్యా తామిందుమతీం "క్రౌడ్యాదిభ్య" శ్చేత్యత్ర భోజక్షత్రియ ఇత్యుపసంఖ్యానాత్ ష్యఙ్ యజశ్చాబితి చాప్-నిజగాద-ఇతో విలోకయేతి పూర్వముక్తా పశ్చాద్వక్తవ్యం నిజగాదేత్యర్థః.

పాండ్యోఽయ మంసార్పితలంబహారః
క్లృప్తాంగరాగో హరిచందనేన,
ఆభాతి బాలాతపరక్తసాను
స్సనిర్ఝరోద్గారఇవాద్రిరాజః. 60

పాండ్యఇతి. అంసయోరర్పితాః న్యస్తాః లంబంత ఇతి లంబాః హారా శయస్య సః హరిచందనేన గోశీర్షాఖ్యేన చందనేన "తైలపర్ణికగోశీర్షేహరిచందనమస్త్రియా" మిత్యమరః. క్లృప్తాంగరాగః సిద్ధానులేపనః అయం పాండూనాం జనపదానాం రాజా పాండ్యః "పాండోర్జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాద" ఇత్యత్ర "పాండోర్డ్యణ్వక్తవ్య" ఇతి డ్యణ్. తస్య రాజ న్యపత్యవదితి వచనాత్-బాలాతపేన రక్తాః అరుణాఃసానవోయస్య సః సనిర్ఝరోద్గార ప్రవాహస్యందనసహితః "ప్రవాహోనిర్ఝరోఝర" ఇత్యమరః - అద్రిరాజ ఇవ ఆభాతి.

విన్ధ్యస్య సంస్తంభయితా మహాద్రే
ర్నిశ్శేషపీతోజ్ఝితసిన్ధురాజః,
ప్రీత్యాశ్వమేధావభృథార్ద్రమూర్తే
స్సౌస్నాతికో యస్య భవత్యగస్త్యః. 61

విన్ధ్యస్యేతి.విన్ధ్యస్య విన్ధ్యాఖ్యస్య మహాద్రేః తపనమార్గనిరోధాయ వర్ధమానస్యేతి శేషః, సంస్తంభయితా నివారయితా నిశ్శేషం పీతః ఉజ్ఝితఃపునస్త్యక్తశ్చ సిన్ధురాజస్సముద్రో యేన సః అగస్త్యః అశ్వమేధస్యావభృథే దీక్షాంతే కర్మణి "దీక్షాం

తో౽వభృథో యజ్ఞ” ఇత్యమరః. ఆర్ద్రమూర్తేః స్నాతస్యేత్యర్థః, యస్య పాణ్డ్యస్య ప్రీత్యా స్నేహేన న తు దాక్షిణ్యేన సుస్నాతం పృచ్ఛతీతి సౌస్నాతికః భవతి “పృచ్ఛతౌ సుస్నాతాదిభ్య” ఇత్యుపసంఖ్యానాత్ ఠక్.

అస్త్రం హరాదాప్తవతా దురాపం
యేనేన్ద్రలోకావజయాయ దృప్తః,
పురా జనస్థానవిమర్దశంకీ
సన్ధాయ లంకాధిపతిః ప్రతస్థే. 62

అస్త్రమితి. పురా పూర్వం “స్యాత్ప్రబన్ధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురే”త్యమరః. జనస్థానస్య ఖరాలయస్య విమర్దశంకీ ఉపప్లవశంకీ దృప్తః ఉద్ధతః లంకాధిపతిః రావణః దురాపం దుర్లభం అస్త్రం బ్రహ్మశిరోనామకం హరాదీశ్వరాదాప్తవతా యేన పాండ్యేన సంధాయ సంధిం కృత్వా ఇంద్రలోకావజయాయ ఇంద్రలోకం జేతుం ప్రతస్థే, ఇంద్రవిజయినో రావణస్యాపి విజేతాయమితి భావః.

అనేన పాణౌ విధివద్గృహీతే మహాకులీనేన మహీవ గుర్వీ,
రత్నానువిద్ధార్ణవమేఖలాయా దిశస్సపత్నీ భవ దక్షిణస్యాః. 63

అనేనేతి. మహాకులీనేన మహాకులే జాతేన మహాకులాదఞ్ ఖఞావితి ఖఞ్ ప్రత్యయః, అనేన పాండ్యేన పాణౌ త్వదీయే విధివత్ యథాశాస్త్రం గృహీతే సతి గుర్వీ గురుః “వోతో గుణవచనా” దితి జీష్, మహీవ రత్నైరనువిద్ధో వ్యాప్తః అర్ణవ ఏవ మేఖలా యస్యాస్తస్యాః ఇదం విశేషణం మహ్యామిందుమత్యాం చ యోజ్యం దక్షిణస్యాః దిశః సపత్నీ భవ అనేన సపత్న్యంతరాభావో ధ్వన్యతే.

తాంబూలవల్లీపరిణద్ధపూగాస్వేలాలతాలింగితచందనాసు,
తమాలపత్రాస్తరణాసు శశ్వత్ప్రసీద రంతుం మలయస్థలీషు. 64

తాంబూలేతి. తాంబూలవల్లీభిః నాగవల్లీభిః పరిణద్ధాః పరరబ్ధా పూగాః క్రముకాః యాసు తాసు “తాంబూలవల్లీ తాంబూలీ నాగవల్ల్యపి” ఇతి “ఘోంటా తు పూగః క్రముక” ఇతి చామరః, ఏలాలతాభిః ఆలింగితాః చందనాః మలయజాః యాసు తాసు “గంధసారో మలయజో భద్రశ్రీశ్చందనో౽స్త్రియా” మిత్యమరః, తమాలస్య తాపింఛస్య పత్రాణ్యాస్తరణాని యాసు తాసు “కాలస్కంధస్తమాలస్స్యాత్తాపింఛో౽పీ”త్యమరః. మలయస్థలీషు శశ్వత్ ముహుర్ముహుః సదా వా, రంతుం ప్రసీద, అనుకూలా భవ.

ఇందీవరశ్యామతనుర్నృపో౽సౌ త్వం రోచనాగౌరశరీరయష్టిః,
అన్యోన్యశోభాపరివృద్ధయే వాం యోగస్తటిత్తోయదయోరివాస్తు.

ఇందీవరేతి. అసౌ నృపః ఇందీవరశ్యామతనుః త్వం రోచనేన గోరోచనేన గౌరశరీరయష్టిర్యస్యాస్సా అతః తటిత్తోయదయోః విద్యుత్మేఘయోరివ వాం యువయోః యోగస్సమాగమః అన్యోన్యస్య శోభాయై పరివృద్ధయే అస్తు స్యాత్.

స్వసుర్విదర్భాధిపతేస్తదీయో లేభేఽంతరం చేతసి నోపదేశః,
దివాకరాదర్శనబద్ధకోశే నక్షత్రనాథాంశురివారవిందే. 66

స్వసురితి. విదర్భాధిపతేర్భోజస్య స్వసురిందుమత్యాః చేతసి చిత్తే తదీయః. తస్యాః అయం సునందాసంబంధీ ఉపదేశః వాక్యం దివాకరస్య అదర్శనేన బద్ధకోశే ముకుళితే అరవిందే నక్షత్రనాథాంశుః చంద్రకిరణ ఇవ అంతరమవకాశం న లేభేన ప్రాప.

సంచారిణీ దీపశిఖేవ రాత్రౌ యం యం వ్యతీయాయ పతింవరా సా,
నరేంద్రమార్గాట్ట ఇవ ప్రపేదే వివర్ణభావం స స భూమిపాలః. 67

సంచారిణీతి. పతింవరా సా ఇందుమతీ రాత్రౌ సంచారిణీ దీపశిఖేవ యం యం భూపాలం వ్యతీయాయ అతీత్య గతా సస్సః భూమిపాలః సర్వ ఇత్యర్థః. నిత్యవీప్సయోరితి వీప్సాయాంద్విర్వచనం, నరేంద్రమార్గే రాజపథే అట్టః క్షౌమాఖ్యో గృహాభేద ఇవ "స్యాదట్టః క్షౌమమస్త్రియామ్" ఇత్యమరః, వివర్ణభావం విచ్ఛాయత్త్వం అట్టస్తు తమోవృతత్వం ప్రపేదే.

తస్యాం రఘోస్సూనురుపస్థితాయాం
వృణీత వా నేతి సమాకులోఽభూత్,
వామేతరస్సంశయమస్య బాహుః
కేయూరబన్ధోచ్ఛ్వసితైర్నునోద. 68

తస్యామితి. తస్యామిందుమత్యాం ఉపస్థితాయాం ఆసన్నాయాం సత్యాం రఘోస్సూనుః అజః మాం వృణీత వా న వేతి సమాకులః సంశయితః అభూత్ అథ అజస్య వామేతరః వామాదితరః దక్షిణః బాహుః కేయూరం బధ్యతే అత్రేతి కేయూరబంధః అంగదస్థానం తస్య ఉచ్ఛ్వసితైః స్ఫురణైః సంశయం నునోద.

తం ప్రాప్య సర్వావయవానవద్యం
న్యవర్తతాన్యోపగమాత్కుమారీ,
న హి ప్రఫుల్లం సహకారమేత్య
వృక్షాంతరం కాంక్షతి షట్పదాళిః. 69

తమితి. కుమారీ ఇందుమతీ సర్వేషు అవయవేషు అనవద్యం అదోషం తం అజం ప్రాప్య అన్యోపగమాత్ రాజాంతరోపగమాత్ న్యవర్తత నివృత్తా తథాహి షట్పదాళిః

భృంగావళిః ప్రఫుల్లతీతి ప్రఫుల్లం వికసితం పుష్పితమిత్యర్థః. ప్రపూర్వాత్, ఫుల్లతేః పచాద్యచ్, ఫలతేస్తు ప్రఫుల్ల మితి పఠితవ్యం అనుపసర్గాదితి నిషేధాదిత్యుభయధాపి న కాచిదనుపపత్తిరిత్యుక్తం ప్రాక్, సహకారం చూతవిశేషమేత్య ప్రాప్య "ఆమ్ర శ్చూతో రసాలోఽసౌ సహకారోఽతిసౌరభ" ఇత్యమరః. వృక్షాంతరం న కాంక్షతి, న హి సర్వోత్కృష్టవస్తులాభే సతి వస్త్వంతరాభిలాషస్స్యాదితి భావః.

తస్మిం త్సమావేశితచిత్తవృత్తి
మిందుప్రభామిందుమతీమవేక్ష్య,
ప్రచక్రమే వక్తుమనుక్రమజ్ఞా
సవిస్తరం వాక్యమిదం సునందా. 70

తస్మిన్నితి. తస్మిన్నజే సమావేశితా సంక్రామితా చిత్తవృత్తిర్యస్యాస్తాం ఇందోః ప్రభేవ ప్రభా యస్యాస్తాం ఆహ్లాదకత్వాదిందుప్రభాసామ్యం న తు స్వరూపతః ఇందుమతీమవేక్ష్య అనుక్రమజ్ఞా వాక్యపౌర్వాపర్యాభిజ్ఞా సునందా ఇదం వక్ష్యమాణం సవిస్తరం సప్రపంచం. "ప్రథనావేనావశబ్దే" ఇతి ఘఞోనిషేధాత్ ఋదోరబిత్యప్ప్రత్యయః-"స తుశబ్దస్య విస్తర" ఇత్యమరః, వాక్యం వక్తుం ప్రచక్రమే ఉపచక్రమే.

ఇక్ష్వాకువంశ్యః కకుదో నృపాణాం
కకుత్స్థ ఇత్యాహితలక్షణోఽభూత్,
కాకుత్స్థశబ్దం యత ఉన్నతేచ్ఛాః
శ్లాఘ్యం దధత్యుత్తరకోసలేన్ద్రాః. 71

ఇక్ష్వాక్వితి. ఇక్ష్వాకోర్మనుపుత్రస్య వంశ్యః వంశే భవః నృపాణాం కకుదః శ్రేష్ఠః "కకుచ్చకకుదం శ్రేష్ఠే వృషాంసేరాజలక్ష్మణీ"తి విశ్వః. ఆహితలక్షణః ప్రఖ్యాత గుణః "గుణైః ప్రతీతేతుకృతలక్షణాహితలక్షణా"విత్యమరః. కకుది వృషాంసే తిష్ఠతీవ కకుత్స్థ ఇతి ప్రసిద్ధః. కశ్చిద్రాజా అభూత్ యతః కకుత్స్థాదారభ్య ఉన్నతేచ్ఛాః మహాశయాః-"మహేచ్ఛస్తు మహాశయః" ఇత్యమరః. ఉత్తరకోసలేంద్రాః రాజానో దిలీపాదయః శ్లాఘ్యం ప్రసిద్ధం కకుత్స్థస్యాపత్యం పుమాన్ కాకుత్స్థః కాకుత్స్థఇతి శబ్దం సంజ్ఞాం దధతి బిభ్రతి తన్నామసంస్పర్శోఽసి, వంశస్య కీర్తికర ఇతి భావః. పురాకిల పురంజయో నామ సాక్షాద్భగవతో విష్ణోరంశావతారః కశ్చిదైక్ష్వాకో రాజా దేవైస్సహ సమయబంధేన దేవాసురయుద్ధే మహోక్షరూపధారిణో మహేంద్రస్య కకుదిస్థిత్వా పినాకిలీలయా వృషపర్వనామానం దైత్యమారభ్య నిఖిలమసురకులం నిహత్యకకుత్స్థసంజ్ఞామలభతేతి పౌరాణికీ కథాత్రానుసంధేయా, వక్ష్యతే చాయమేవార్థః ఉత్తరశ్లోకే.

మహేన్ద్రమాస్థాయ మహోక్షరూపం
యస్సంయతి ప్రాప్తపినాకిలీలః,
చకార బాణైరసురాంగనానాం
గండస్థలీః ప్రోషితపత్రరేఖాః. 72

మహేంద్రమితి. యః కకుత్స్థః సంయతి యుద్ధే మహాన్ ఉక్షా మహోక్షః "అచతుర"ేత్యాదినా నిపాతః. తస్య రూపమివ రూపంయస్య తం మహేంద్రంఆస్థాయ ఆరుహ్య అత ఏవ ప్రాప్తా పినాకినో మహేశ్వరస్య లీలా యేన సః తథోక్తస్సన్ బాణైః అసురాంగనానాం గండస్థలీః ప్రోషితపత్రరేఖాః నివృత్తపత్రరచనాః చకార తద్భర్తౄనసురానవధీదిత్యర్థః. న హి విధవాః ప్రసాధ్యంత ఇతి భావః.

ఐరావతాస్ఫాలనవిశ్లథం య
స్సంఘట్టయన్నంగదమంగదేన,
ఉపేయుషస్స్వామపి మూర్తిమగ్ర్యా
మర్ధాసనం గోత్రభిదోఽధితస్థౌ. 73

ఐరావతేతి. యః కకుత్స్థః ఐరావతస్య స్వర్గజస్య ఆస్ఫాలనేన కరతలతాడనేన విశ్లథం శిథిలం అంగదమైంద్రం అంగదేనస్వకీయేన సంఘట్టయన్ సంఘర్షయన్ స్వాంఅగ్ర్యాం శ్రేష్ఠాం మూర్తిం ఉపేయుషోఽపిప్రాప్తస్యాపి గోత్రభిదః ఇంద్రస్య అర్ధమాసనస్యార్ధాసనం 'అర్ధంనపుంసకమి"తి సమాసః, అధితస్థౌ అధిష్ఠితవాన్ "స్థాదిష్వభ్యాసేనచాభ్యాస"స్యేత్యభ్యాసేనవ్యవాయేపిషత్వం, నకేవలం మహోక్షరూపధారిణఏవేంద్రస్య కకుదమారుక్షత్ కింతు నిజరూపధారిణోఽపీంద్రస్యార్ధాసనమిత్యపిశబ్దార్థః. అథవా అర్ధాసనమపీత్యపేరన్వయః.

జాతః కులే తస్య కిలోరుకీర్తిః
కులప్రదీపో నృపతిర్దిలీపః,
అతిష్ఠదేకోనశతక్రతుత్వే
శక్రాభ్యసూయావినివృత్తయే యః. 74

జాతఇతి. ఉరుకీర్తిః మహాయశాః కులప్రదీపః వంశఖ్యాపకః దిలీప ఇతినృపతిః తస్య కూటస్థస్య కకుత్స్థస్య కులే జాతః కిల, యః దిలీపఃశక్రాభ్యసూయాయాఃవినివృత్తయే న త్వశక్త్యేతి భావః. ఏకేన ఊనాఃశతం క్రతవోయస్యసః ఏకోనశతక్రతుఃతస్య భావస్తత్త్వం తస్మిన్ అతిష్ఠత్ ఇంద్రప్రీతయే శతతమం క్రతుమవశేషితవానిత్యర్థః.

యస్మిన్మహీం శాసతి వాణినీనాం
నిద్రాం విహారార్ధపథే గతానాం,

వాతోఽపి నాస్రంసయదంశుకాని
కో లంబయేదాహరణాయ హస్తమ్. 75

యస్మిన్నితి. యస్మిన్ దిలీపే మహీం శాసతి సతి పరిపాలయతి సతి విహారం త్యక్త్వేతి విహారః క్రీడాస్థానం తస్య అర్ధపథే మార్గమధ్యే నిద్రాం గతానాం వాణినీనాం మత్తాంగనానాం "వాణినీ నర్తకీ మత్తా విదగ్ధవనితాసు చే"తి విశ్వః "మత్తా విదగ్ధే వాణినీ స్యా" దిత్యమరశేషశ్చ. అంశుకాని వస్త్రాణి వాతోఽపి నాస్రంసయత్ నాకంపయత్ ఆహరణాయ ఆహర్తుం కః హస్తం లంబయేత్ ప్రసారయేత్. తస్యాజ్ఞానిరుద్ధత్వాదకుతోభయసంచారాః ప్రజా ఇత్యర్థః. అర్ధశ్చాసౌ పంథాశ్చేతి విగ్రహః సమప్రవిభాగే ప్రమాణాభావాత్ నైకదేశిసమాసః.

పుత్రో రఘుస్తస్య పదం ప్రశాస్తి
మహాక్రతోర్విశ్వజితః ప్రయోక్తా,
చతుర్దిగావర్జితసంభృతాం యో
మృత్పాత్రశేషామకరోద్విభూతిమ్. 76

పుత్ర ఇతి. విశ్వం జిత్వా క్రియతే తథోక్తః తస్య విశ్వజితో నామ మహాక్రతోః ప్రయోక్తా అనుష్ఠాతా తస్య దిలీపస్య పుత్రః రఘుః పదం పైత్ర్యమేవ ప్రశాస్తి పాలయతి. యః రఘుః చతసృభ్యో దిగ్భ్యః ఆవర్జితా ఆహృతా సంభృతా సమ్యగ్వర్ధితా చ యా తాం చతుర్దిగావర్జితసంభృతాం విభూతిం సంపదం మృత్పాత్రమేవ శేషో యస్యాస్తాం అకరోత్. విశ్వజిద్యాగస్య సర్వస్వదక్షిణాకత్వాదితి భావః.

ఆరూఢమద్రీనుదధీన్ వితీర్ణం
భుజంగమానాం వసతిం ప్రవిష్టమ్,
ఊర్ధ్వం గతం యస్య న చానుబంధి
యశః పరిచ్ఛేత్తుమియత్తయాలమ్. 77

ఆరూఢమితి. కించ అద్రీన్ ఆరూఢం ఉదధీన్ వితీర్ణం అవగాఢం సకలభూలోకవ్యాపకమిత్యర్థః. భుజంగమానాం వసతిం పాతాళం ప్రవిష్టం. ఊర్ధ్వం స్వర్గాదికం గతం వ్యాప్తం. ఇత్థం సర్వదిగ్వ్యాపీత్యర్థః. అనుబధ్నాతీత్యనుబంధి తచ్చ చావిచ్ఛేదికాలత్రయవ్యాపకం చేత్యర్థః. అతఏవ ఏవం భూతం యస్య యశః ఇయత్తయా దేశతః కాలతో వా కేనచిన్మానేన పరిచ్ఛేత్తుం పరిమాతుం నాలం న శక్యమ్.

అసౌ కుమారస్తమజోఽనుజాతస్త్రివిష్టపస్యేవ పతిం జయంతః,
గుర్వీం ధురం యో భువనస్య పిత్రా ధుర్యేణ దమ్యస్సదృశం బిభర్తి.

అసావితి. అసౌ అజాఖ్యః కుమారః త్రివిష్టపస్య స్వర్గస్య పతిం ఇంద్రం జయంత ఇవ "జయంతః పాకశాసని" రిత్యమరః. తం రఘుం అనుజాతః తస్మాజ్జాత ఇత్యర్థః. తజ్జాతోఽపి తదనుజాతో భవతి జన్యజనకయో రానంతర్యాత్ "గత్యర్థా కర్మకశ్లిషశీఙ్ స్థాసవసజ" నేతి కర్తరి క్తః సోపసృష్టత్వాత్సకర్మకత్వం. ఆహ చాత్రైవ సూత్రే వృత్తికారః-"శ్లిషాదయస్సోపసృష్టాః సకర్మకాభవం" తీతి. దమ్యః శిక్షణీయో వత్సః యః గుర్వీం భువనస్య ధురం ధుర్యేణ చిరనిరూఢేన పిత్రా రఘుణా సదృశం తుల్యం యథా తథా బిభర్తి యథా కశ్చిద్వత్సతరోఽపి ధుర్యేణ మహోక్షేణ సమం వహతీత్యుపమాలంకారోధ్వన్యతే "దమ్యవత్సతరౌ సమౌ" విత్యమరః.

కులేన కాంత్యా వయసా నవేన
గుణైశ్చ తైస్తైర్వినయప్రధానైః,
త్వమాత్మనస్తుల్యమముం వృణీష్వ
రత్నం సమాగచ్ఛతు కాంచనేన. 79

కులేనేతి. కులేన కాంత్యా లావణ్యేన నవేన వయసా యౌవనేన వినయః ప్రధానం యేషాం తైస్తైర్గుణైః శ్రుతశీలాదిభిశ్చ ఆత్మనస్తుల్యం స్వానురూపం అముమజం త్వం వృణీష్వ - కిం బహునా? రత్నం కాంచనేన సమాగచ్ఛతు సంగచ్ఛతామ్, ప్రార్థనాయాం లోట్. రత్నకాంచనయోరివాత్యంతమనురూపత్వాద్యువయోస్సమాగమః ప్రార్థ్యత ఇత్యర్థః.

తతస్సునందావచనావసానే
లజ్జాం తనూకృత్య నరేంద్రకన్యా,
దృష్ట్యా ప్రసాదామలయా కుమారం
ప్రత్యగ్రహీత్సంవరణస్రజేవ. 80

తత ఇతి. తతః సునందావచనస్య అవసానే అంతే, నరేంద్రకన్యా ఇందుమతీ లజ్జాం తనూకృత్య సంకోచ్య ప్రసాదేన మనః ప్రసాదేన అమలయా ప్రసన్నయా దృష్ట్యా సంవరణస్రజా స్వయంవరార్థస్రజేవ కుమారమజం ప్రత్యగ్రహీదంగీచకార. సమ్యక్ సానురాగమపశ్యదిత్యర్థః.

సా యూని తస్మిన్నభిలాషబంధం
శశాక శాలీనతయా న వక్తుమ్,
రోమాంచలక్ష్యేణ స గాత్రయష్టిం
భిత్త్వా నిరాక్రామదరాళకేశ్యాః. 81

నేతి. సా కుమారీ ఇందుమతీ యూని తస్మిన్నజే అభిలాషబంధం అనురాగగ్రంథిం శాలీనతయా అధృష్టతయా "స్యాదధృష్టే తు శాలీన" ఇత్యమరః. "శాలీనకౌపీనే అధృష్టాకార్యయో" రితి నిపాతః. వక్తుం న శశాక. తథాపి అరాళాః వక్రాః కేశాః యస్యాస్సా అరాళకేశీ తస్యా ఇందుమత్యాః సః అభిలాషబంధః రోమాంచలక్ష్యేణ పులకవ్యాజేన "వ్యాజోఽపదేశో లక్ష్యం చే" త్యమరః. గాత్రయష్టిం భిత్త్వా నిరాక్రామత్. సాత్త్వికావిర్భావలింగేన ప్రకాశిత ఇత్యర్థః.

తథాగతాయాం పరిహాసపూర్వం
సఖ్యాం సఖీ వేత్రభృదాబభాషే,
ఆర్యే వ్రజామోఽన్యత ఇత్యథైనాం
వధూరసూయాకుటిలం దదర్శ. 82

తథేతి. సఖ్యామిందుమత్యాం తథాగతాయాం సత్యాం దృష్టానురాగాయాం సత్యామిత్యర్థః. తథాగతేతి "సుప్సుపే"తి సమాసః, సఖీ సహచరీ. "సఖ్యశిశ్వీతిభాషాయా"మితి నిపాతనాత్ ఙీష్. వేత్రభృత్ సునందా హే ఆర్యే పూజ్యే అన్యతః అన్యం ప్రతి వ్రజామః ఇతి పరిహాసపూర్వం. ఆబభాషే-అథ వధూః ఇందుమతీ ఏనాం సునందాం అసూయయా రోషేణ కుటిలం దదర్శ, అన్యగమనస్యాసహ్యత్వాదితిభావః.

సా చూర్ణగౌరం రఘునందనస్య
ధాత్రీకరాభ్యాం కరభోపమోరూః,
ఆసంజయామాస యథాప్రదేశం
కంఠే గుణం మూర్తమివానురాగమ్. 83

సేతి. కరభః కరప్రదేశవిశేషః "మణిబంధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహి" రిత్యమరః. కరభః ఉపమా యయోస్తౌ ఊరూ యస్యాస్సా కరభోపమోరూః "ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే" ఇతి ఊఙ్ ప్రత్యయః. సా కుమారీ చూర్ణేన మంగళచూర్ణేన గౌరం లోహితం గుణం వరణస్రజం మధూకమాలామిత్యర్థః. మూర్తం మూర్తిమంతం అనురాగమివ ధాత్ర్యాః ఉపమాతుః సునందాయాః కరాభ్యాం రఘునందనస్య అజస్య కంఠే యథాప్రదేశం యథాస్థానం ఆసంజయామాస ఆసక్తం కారయామాస, న తు స్వయమాససంజ అనౌచిత్యాత్.

తయా స్రజా మంగళపుష్పమయ్యా
విశాలవక్షస్స్థలలంబయా సః,
అమంస్త కంఠార్పితబాహుపాశాం
విదర్భరాజావరజాం వరేణ్యః. 84

తయేతి. వరేణ్యః వరణీయః ఉత్కృష్టః వృషవణ్యః - సః అజః మంగళపుష్ప మయ్యా మధూకాదికుసుమప్రచురయా విశాలే వక్షస్థలే లంబయా లంబమానయా తయా స్రజా విదర్భరాజావరజాం భోజానుజాం ఇందుమతీం కంఠార్పితౌ బాహూ ఏవ పాశౌయయా తాం అమంస్త, మన్యతేస్మజ్. బాహుపాశార్పణకల్పసుఖమన్వ భూదిత్యర్థః.

శశినముపగతేయం కౌముదీ మేఘముక్తం
జలనిధిమనురూపం జహ్నుకన్యావతీర్ణా,
ఇతి సమగుణయోగప్రీతయస్తత్ర పౌరాః
శ్రవణకటు నృపాణామేకవాక్యం వివవ్రుః. 85

శశినమితి. తత్ర స్వయంవరే సమగుణయోస్తుల్యగుణయోరిందుమతీరఘునంద నయోః యోగేన ప్రీతిర్యేషాం తే సమగుణయోగప్రీతయః పౌరాః పురే భవాః జనాః ఇయం అజసంగతా ఇందుమతీ మేఘైః ముక్తశశినం శరచ్చంద్రం ఉపగతా కౌముదీ అనురూపం సదృశం జలనిధిమవతీర్ణా ప్రవిష్టా జహ్నుకన్యా భాగీరథీ తత్స దృశీత్యర్థః. ఇత్యేవం నృపాణాం శ్రవణయోః కటు పరుషం ఏకం అవిసంవాదివాక్యం వివవ్రుః స్ఫుట మూచుః. మాలినీవృత్తం "ననమయయయుతేయం మాలినీభోగిలోకైః" ఇతి లక్షణాత్.

ప్రముదితవరపక్షమేకతస్తత్క్షితిపతిమండలమన్యతో వితానమ్,
ఉషసి సర ఇవ ప్రఫుల్లపద్మం కుముదవనప్రతిపన్ననిద్రమాసీత్.

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే, మహాకావ్యే, షష్ఠస్సర్గః.

ప్రముదితేతి. ఏకతః ఏకత్ర ప్రముదితః హృష్టః వరస్య జామాతుః పక్షోవర్గో యస్య తత్తథోక్తం అన్యతః అన్యత్ర వితానం శూన్యం భగ్నాశత్వాదప్రహృష్ట మిత్యర్థః. తత్క్షితిపతిమండలం రాజమండలం ఉషసి ప్రభాతే ప్రఫుల్లపద్మం వికసిత కమలం కుముదవనేన ప్రతిపన్ననిద్రం ప్రాప్తనిమీలనం చ సర ఇవ సరస్తుల్యమాసీత్. పుష్పితాగ్రా వృత్తం "అయుజినయుగరేఫతోయకారో యుజిచనజౌజరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా" ఇతి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ, మహామహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం షష్ఠస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

సప్తమసర్గప్రారంభః.

అథోపయంత్రా సదృశేన యుక్తాం
స్కందేన సాక్షాదివ దేవసేనామ్,
స్వసారమాదాయ విదర్భనాథః
పురప్రవేశాభిముఖో బభూవ. 1

అథేతి. అథ స్వయంవరానంతరం విదర్భనాథః భోజః సదృశేన ఉపయంత్రా వరేణ యుక్తాం అత ఏవ సాక్షాత్ ప్రత్యక్షం "సాక్షాత్ప్రత్యక్షతుల్యయో" రిత్యమరః. స్కందేన కుమారేణ యుక్తాం దేవసేనామివ దేవసేనా నామ దేవేంద్రపుత్రీ స్కందపత్నీ తామివ స్థితాం స్వసారం భగినీం ఇందుమతీమిత్యర్థః, ఆదాయ గృహీత్వా పురప్రవేశాభిముఖః నిజరాజధానీప్రవేశే ఉద్యుక్తః బభూవ. సర్గేఽస్మిన్ వృత్తముపజాతిః.

సేనానివేశాన్పృథివీక్షితోఽపి
జగ్ముర్విభాతగ్రహమందభాసః,
భోజ్యాం ప్రతి వ్యర్థమనోరథత్వా
ద్రూపేషు వేషేషు చ సాభ్యసూయాః. 2

సేనేతి. భోజస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ భోజ్యా తాం ఇందుమతీం ప్రతి వ్యర్థమనోరథత్వాత్ రూపేషు ఆకృతిషు వేషేషు నైపథ్యేషుచ "ఆకల్పవేషౌ నైపథ్య" మిత్యమరః. సాభ్యసూయాః అసూయాసహితాః వృథేతి నిందంతః కించ విభాతే ప్రాతః యే గ్రహాః, చంద్రాదయః త ఇవ మందభాసః క్షీణకాంతయః పృథివీక్షితః నృపా అపి సేనానివేశాన్ శిబిరాణి జగ్ముః "నివేశశ్శిబిరోద్వాహవిన్యాసేషు ప్రకీర్తిత" ఇతి విశ్వః.

నను క్రుద్ధాశ్చేద్యుధ్యంతాం తత్రాహ:—

సాన్నిధ్యయోగాత్కిల తత్ర శచ్యా
స్స్వయంవరక్షోభకృతామభావః,

కాకుత్థ్సముద్దిశ్య సమత్సరోఽపి
శశాప తేన క్షితిపాలలోకః. 3

సాన్నిధ్యేతి. తత్ర స్వయంవరస్థానే శచ్యాః ఇంద్రాణ్యాః "పులోమజా శచీంద్రాణీ" త్యమరః. సన్నిధిరేవ సాన్నిధ్యం తస్య యోగాత్ సద్భావాద్ధేతోః స్వయంవరస్య క్షోభకృతాం విఘ్నకారిణాం అభావః కిల? కిలేతి స్వయంవరవిఘాతకాశ్శచ్యా వినాశ్యంత ఇత్యాగమసూచనార్థః. తేన హేతునా కాకుత్థ్సమజం ఉద్దిశ్య సమత్సరోఽపి క్షితిపాలలోకః భూపాలజనః శశాప నాక్షుభ్యత్. శచీసన్నిధౌ యే విఘ్నముపజనయంతి తేత్వచిరాత్ప్రలీయంత ఇతి ప్రవాదః, వివాహే శచీపూజనం నారదీయసంహితాయాం. "సంపూజ్య ప్రార్థయిత్వా తాం శచీదేవీం గుణాశ్రయాం" ఇతి, తథాచ ప్రయోగరత్నాకరే, తతో దాతా పాత్రస్థసితతండులపుంజే శచీమావాహ్య షోడశోపచారైః పూజయేత్, తాంచ కన్యైవసంప్రార్థయేత్, "దేవేంద్రాణి నమస్తుభ్యం దేవేంద్రప్రియభామిని, వివాహం భాగ్యమారోగ్యం పుత్రలాభం చ దేహి మే" ఇతి.

తావత్ప్రకీర్ణాభినవోపచారమింద్రాయుధద్యోతితతోరణాంకమ్,
వరస్సవధ్వా సహ రాజమార్గం ప్రాపధ్వజచ్ఛాయనివారితోష్ణమ్. 4

తావదితి. "యావత్తావచ్చ సాకల్యే" ఇత్యమరః. తావత్ప్రకీర్ణాః సాకల్యేన ప్రసారితాః అభినవా ఉపచారాః పుష్పప్రవాళాదయో యస్య తథోక్తం, ఇంద్రాయుధాసీవద్ద్యోతితాని ప్రకాశితాని తోరణాని వనమాలికాః అంకాః చిహ్నాని యస్య తం ధ్వజానాం చ్ఛాయాధ్వజచ్ఛాయం ఛాయాబాహుళ్య ఇతి నపుంసకత్వం తేన నివారితః ఉష్ణః ఆతపో యస్య తం "ఉష్ణస్స్యాదాతపే గ్రీష్మ" ఇతి విశ్వః, రాజమార్గం సః వరః వోఢా అజః వధ్వా ఇందుమత్యా సహ ప్రాపత్ వివేశ.

తతస్తదాలోకనతత్పరాణాం సౌధేషు చామీకరజాలవత్సు,
బభూవురిత్థం పురసుందరీణాం త్యక్తాన్యకార్యాణి విచేష్టితాని. 5

తత ఇతి. తతః చామీకరజాలవత్సు సౌవర్ణగవాక్షయుక్తేషు సౌధేషు తస్య అజస్య ఆలోకనే తత్పరాణాం ఆసక్తానాం పురసుందరీణాం ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారాణి త్యక్తాని అన్యకార్యాణి కేశబంధనాదీని యేషు తాని విచేష్టితాని వ్యాపారాః బభూవుః.

తాన్యేవాహ పంచభిః శ్లోకైః.—

ఆలోకమార్గం సహసా వ్రజంత్యా కయాచిదుద్వేష్టనవాంతమాల్యః,
న సంభావితఏవతావత్కరేణ రుద్ధోఽపి చ కేశపాశః. 6

ఆలోకేతి. సహసా ఆలోకమార్గం దర్శనమార్గం ప్రజంత్యాకయాచిత్ స్త్రియా ఉద్వేష్టనః ద్రుతగతివశాదున్ముక్త బంధనః అతఏవ వాంతమాల్యః విగళితమాల్యః కరేణ హస్తేన రుద్ధోఽపి గృహీతోఽపి చ కేశపాశః కేశకలాపః "పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాః కచాత్పర" ఇత్యమరః. తావదాలోకమార్గపర్యంతం బంధుం బంధనాయ న సంభావిత ఏవ న చింతిత ఏవ.

ప్రసాధికాలంబితమగ్రపాదమాక్షిప్య కాచిద్ద్రవరాగమేవ,
ఉత్సృష్టలీలాగతిరాగవాక్షాదలక్తకాంకాం పదవీం తతాన. 7

ప్రసాధికేతి. కాచిత్ ప్రసాధికయా అలంకర్త్ర్యాఆలంబితం రంజనార్థం ధృతం ద్రవరాగమేవ ఆర్ద్రాలక్తకమేవ అగ్రశ్చాసౌ పాదశ్చాగ్రపాద ఇతి సమానాధికరణ సమాసః "హస్తాగ్రాగ్రహస్తాదయోగుణగుణినోర్భేదాభావా"మితి వామనః. తమాక్షిప్య ఆకృష్య ఉత్సృష్టలీలాగతిః త్యక్తమందగమనా సతీ ఆగవాక్షాత్ గవాక్షపర్యంతం పదవీం మార్గం అలక్తకాంకాం లాక్షాచిహ్నాం తతాన చకార.

విలోచనం దక్షిణమంజనేన సంభావ్య తద్వంచితవామనేత్రా,
తథైవ వాతాయనసన్నికర్షం యయౌ శలాకామపరావహంతీ. 8

విలోచనమితి. అపరా స్త్రీ దక్షిణం విలోచనం అంజనేన సంభావ్యాలంకృత్య తద్వంచితం తేనాంజనేన వర్జితం వామనేత్రం యస్యాస్సా సతీ తథైవ శలాకామంజన తూలికాం వహంతీ వాతాయనసన్నికర్షం గవాక్షసమీపం "వాతాయనం గవాక్షస్స్యా" దిత్యమరః. యయౌ దక్షిణగ్రహణం సంభ్రమాదుద్వృత్తక్రమద్యోతనార్థం "సవ్యగ్ హిపూర్వం మనుష్యా అంజత" ఇతి శ్రుతేః.

జాలాంతరప్రేషితదృష్టిరన్యా ప్రస్థానభిన్నాం న బబంధ నీవీమ్,
నాభిప్రవిష్టాభరణప్రభేణ హస్తేన తస్థావవలంబ్య వాసః. 9

జాలేతి. అన్యా స్త్రీ జాలాంతరే గవాక్షవివరే ప్రేషితదృష్టిస్సతీ ప్రస్థానేన గమనేన భిన్నాం త్రుటితాం నీవీం వస్త్రగ్రంథిం "నీవీ పరిపణే గ్రంథౌ స్త్రీణాం జఘనవాసస" ఇతి విశ్వః. న బబంధ కింతు నాభిప్రవిష్టా ఆభరణానాం ప్రభాయస్య తేన ప్రభైవ నాభ్యాభరణమభూదితి భావః. హస్తేన వాసః వస్త్రం అవలంబ్య గృహీత్వా తస్థౌ స్థితా.

అర్ధాచితా సత్వరముత్థితాయాః
పదేపదే దుర్నిమితే గళంతీ,
కస్యాశ్చిదాసీద్రశనా తదానీ
మంగుష్ఠమూలార్పితసూత్రశేషా. 10

ఆర్ధేతి. సత్వరముత్థితాయాః కస్యాశ్చిత్ అర్ధమాచితా మణిభిః గుమ్ఫితాదుర్ని మితే సంభ్రమాద్దుగతేన క్షిప్తే "దుమిఞ్ ప్రక్షేపణ" ఇతిధాతోః కర్మణి క్తః. పదే పదే ప్రతిపదం వీప్సాయాం ద్విర్భావః. గళంతీ గళద్రత్నాసతీ రశనా మేఖలా తదానీం అంగుష్ఠమూలే ఆర్పితం సూత్రమేవశేషో యస్యాస్సా ఆసీత్.

> తాసాం ముఖైరాసవగన్ధగర్భై
> ర్వ్యాప్తాన్తరాస్సాన్ద్రకుతూహలానామ్,
> విలోలనేత్రభ్రమరైర్గవాక్షా
> స్సహస్రపత్త్రాభరణా ఇవాసన్. 11

తాసామితి. తదానీం సాంద్రకుతూహలానాం సాంద్రదర్శనకౌతూహలానాం తాసాం స్త్రీణాం ఆసవగంధో గర్భే యేషాం తైః విలోలాని నేత్రాణ్యేవ భ్రమరా యేషు తైః ముఖైః వ్యాప్తాంతరాః ఛన్నావకాశాః గవాక్షాః సహస్రపత్త్రాభరణా ఇవ కమలాలంకృతా ఇవ "సహస్రపత్త్రం కమల" మిత్యమరః. ఆసన్.

> తా రాఘవం దృష్టిభిరాపిబన్త్యో
> నార్యో న జగ్ముర్విషయాన్తరాణి,
> తథాహి శేషేన్ద్రియవృత్తిరాసాం
> సర్వాత్మనా చక్షురివ ప్రవిష్టా. 12

తా ఇతి. తాః నార్యః రఘోరపత్యం పుమాన్ రాఘవః తమజం "తస్యాపత్య" మిత్యణ్ ప్రత్యయః. దృష్టిభిరాపిబంత్యః తృష్ణయా పశ్యంత్యస్సత్యః - విషయాంత రాణి తతోఽన్యవిషయాన్ న జగ్ముః నవిదురిత్యర్థః. తథాహి—ఆసాంనారీణాం శేషేంద్రియవృత్తిః చక్షుర్వ్యతిరిక్తశ్రోత్రాదీన్ద్రియవ్యాపారః సర్వాత్మనా స్వరూప కార్త్స్న్యేన చక్షుఃప్రవిష్టేన శ్రోత్రాదీనీంద్రియాణి స్వాతంత్ర్యేణ గ్రహణాశక్తేః చక్షురేవ ప్రవిశ్య కౌతుకాత్స్వయమప్యైన ముపలభంతే కిము, అన్యథా స్వస్వవిష యాధిగమః కిన్న స్యాదితి భావః.

'శృణ్వన్ కథాః శ్రోత్రసుఖాః కుమార ఇతి వక్ష్యతే తాః కథాః దర్శయతి స్థాన ఇత్యాదిభిస్త్రిభిః.

> స్థానే వృతా భూపతిభిః పరోక్షై
> స్స్వయంవరం సాధుమమంస్త భోజ్యా,
> పద్మేవ నారాయణమన్యథాఽసౌ
> లభేత కాంతం కథమాత్మతుల్యమ్. 13

స్థాన ఇతి. భోజ్యా ఇందుమతీ పరోక్షైః చారదృష్టైః భూపతిభిః వృతా పష్టై

వేయమితి ప్రార్థితాపి స్వయంవరమేవ సాధుం హితం అమంస్తమేనే-న తు పరోక్ష మేవ కంచిత్ ప్రార్థకం వవ్రే స్థానే యుక్తమేతత్ కుతః? అన్యథా స్వయంవరాభావే అసౌ ఇందుమతీ పద్మమస్యా అస్తీతి పద్మా లక్ష్మీః "లక్ష్మీఃపద్మాలయాపద్మే"త్యమరః- అర్శ ఆదిత్వాదచ్, నారాయణమివ విష్ణుమివ ఆత్మతుల్యం స్వానురూపం కాంతం పతిం కథం లభేత? న లభేతైవ సదసద్వివేకసౌకర్యాభావాదిత్యర్థః.

> పరస్పరేణ స్పృహణీయశోభం
> న చేదిదం ద్వంద్వమయోజయిష్యత్,
> అస్మిన్ద్వయే రూపవిధానయత్నః
> పత్యుః ప్రజానాం విఫలోఽభవిష్యత్. 14

పరస్పరేణేతి. స్పృహణీయశోభం సర్వాశాస్యసౌందర్యం ఇదం ద్వంద్వం మిథునం "ద్వంద్వం రహస్యే"త్యాదినా నిపాతః. పరస్పరేణ నాయోజయిష్యచ్చేత్ న యోజయేద్యది ప్రజానాం పత్యుః విధాతుః అస్మిన్ ద్వయే ద్వంద్వే రూపవిధాన యత్నః సౌందర్యనిర్మాణప్రయాసః విఫలోఽభవిష్యత్ ఏతదనురూపస్త్రీపుంసాంతరాభావాదితి భావః. "లిఙ్నిమిత్తేలృఙ్ క్రియాతిపత్తా వి"తి లృఙ్ "కుతశ్చిత్కారణ వైగుణ్యాత్క్రియాయా అనభినివృత్తిః క్రియాతిపత్తి"రితి వృత్తికారః.

> రతిస్మరౌ నూనమిమావభూతాం
> రాజ్ఞాం సహస్రేషు తథాహి బాలా,
> గతేయమాత్మప్రతిరూపమేనం
> మనో హి జన్మాంతరసంగతిజ్ఞమ్. 15

రతీతి. రతిస్మరౌ యౌ నిత్యసహచరావిత్యభిప్రాయః నూనం తావేవ ఇయం చాయంచ ఇమౌ దంపతీ తద్రూపిణౌ అభూతాం ఉత్పన్నౌ కుతః? తథాహి-ప్రసిద్ధమే వైతత్, యదియం బాలా రాజ్ఞాం సహస్రేషు రాజసహస్రమధ్యే, సత్స్వపి వ్యత్యాస కారణ ఇత్యర్థః. ఆత్మప్రతిరూపం స్వతుల్యమేవ "తుల్యసంకాశనీకాశప్రకాశప్రతి రూపకా" ఇత్యాహ-దండీ, ఏనం గతా ప్రాప్తా ఇతి జన్మాంతరసాహచర్యమేవాత్ర ప్రవర్తకమిత్యర్థః. తదపి కథంజ్ఞాతం ప్రవర్తకమత ఆహ.—మనో హి జన్మాంతరసంగ తిజ్ఞమితి-తదేవేదమితి విశేషప్రత్యభిజ్ఞాభావేఽపి వాసనావశాదనుభూతార్థేషు మానసీ ప్రవృత్తిరస్తీత్యేతావతైవోక్తం సంగతిజ్ఞమితి తేన జ్ఞానేన ప్రవర్తిత ఇత్యర్థః.

> ఇత్యుద్గతాః పౌరవధూముఖేభ్యః
> శృణ్వన్కథాః శ్రోత్రసుఖాః కుమారః,
> ఉద్భాసితం మంగళసంవిధాభి
> స్సంబంధిన స్సద్మ సమాససాద. 16

ఇతీతి. ఇతి 'స్థానే వృతా భూపతిభిః' త్యాద్యుక్తప్రకారేణ-పౌరవధూముఖేభ్యః ఉద్గతాః నిస్సృతాః శ్రోత్రయోస్సుఖాః మధురాః సుఖశబ్దో విశేష్యనిఘ్నశ్చ "అఘ త్రిషు ద్రవ్యే పాపపుణ్యాసుఖాది చే" త్యమరః. కథాః గిరః శృణ్వన్ కుమారః అజః-మంగళసంవిధాభిః మంగళరచనాభిః ఉద్భాసితం శోభితం-సంబంధినః కన్యాదాయినః భోజస్య సద్మ గృహం "వేశ్మ సద్మ నికేతన" మిత్యమరః. సమాససాద ప్రాప.

తతోఽవతీర్యాశు కరేణుకాయాః
స కామరూపేశ్వరదత్తహస్తః,
వైదర్భనిర్దిష్ట మథో వివేశ
నారీమనాంసీవ చతుష్కమంతః. 17

తతఇతి. తతోఽనంతరం కరేణుకాయాః హస్తిన్యాస్సకాశాత్ ఆశు శీఘ్రం అవతీర్య కామరూపేశ్వరే దత్తో హస్తో యేన సోఽజః అథో అనంతరం వైదర్భేణ నిర్దిష్టం ప్రదర్శితం అంతశ్చతుష్కం చత్వరం నారీణాం మనాంసీవ వివేశ.

మహార్హసింహాసనసంస్థితోఽసౌ
సరత్న మర్ఘ్యం మధుపర్కమిశ్రం,
భోజోపనీతం చ దుకూలయుగ్మం
జగ్రాహ సార్ధం వనితాకటాక్షైః. 18

మహార్హేతి. మహార్హసింహాసనే సంస్థితోఽసావజః భోజేన ఉపనీతం రత్నైస్సహితం సరత్నం మధుపర్కమిశ్రమర్ఘ్యం పూజాసాధనద్రవ్యం దుకూలయోః క్షౌమయోర్యుగ్మం చ వనితాకటాక్షైః అన్యస్త్రీణామపాంగదర్శనైస్సార్థం జగ్రాహ గృహీతవాన్ (మహానర్హోఽమూల్యం యస్య యద్వా మహచ్చతదర్హం చ మహార్హం తచ్చ సింహాసనం తత్ర.)

దుకూలవాసాః స వధూసమీపం
నిన్యే వినీతై రవరోధరక్షైః,
వేలాసకాశం స్ఫుటఫేనరాజి
ర్నవై రుదన్వానివ చంద్రపాదైః. 19

దుకూలేతి. దుకూలవాసాః సోఽజః వినీతైర్నమ్రైః అవరోధరక్షైరంతఃపురాధికృతైః వధూసమీపం నిన్యే. తత్ర దృష్టాంతః స్ఫుటఫేనరాజిరుదన్వాన్ సముద్రః నవైర్నూతనైః చంద్రపాదైశ్చంద్రకిరణైః వేలాయాస్సకాశం సమీపమివ పూర్ణదృష్టాంతోఽయం

తత్రార్చితో భోజపతేః పురోధాః
హుత్వాగ్నిమాజ్యాదిభి రగ్నికల్పః,

తమేవ చాధాయ వివాహసాక్ష్యే
వధూవరౌ సంగమయాంచకార. 20

తత్రేతి. తత్ర సద్మని అర్చితః పూజితః అగ్నికల్పః అగ్నితుల్యః భోజపతేః పురోధాః పురోహితః "పురోధాస్తు పురోహిత"ఇత్యమరః ఆజ్యాదిభిః ద్రవ్యైః అగ్నిం హుతవహం హుత్వా తమేవాగ్నిం వివాహసాక్ష్యే చ ఆధాయ సాక్షిణం కృత్వేత్యర్థః. వధూవరౌ సంగమయాంచకార యోజయామాస.

హ_స్తేన హ_స్తం పరిగృహ్య వధ్వా
స్స రాజసూనుస్సుతరాం బభాసే,
అనంతరాశోకలతాప్రవాళం
ప్రాప్యేవ చూతః ప్రతిపల్లవేన. 21

హ_స్తేనేతి. సః రాజసూనురజః హ_స్తేన స్వీయేన వధ్వాః ఇందుమత్యాః హ_స్తం పరిగృహ్య గృహీత్వా అనంతరాయాః సమీపగతాయాః అశోకలతాయాః ప్రవాళం పల్లవం ప్రతిపల్లవేన ప్రతిగతేన పల్లవేన స్వీయేన ప్రాప్య చూత ఇవ సుతరాం బభాసే అధికం బభౌ.

ఆసీద్వరః కంటకితప్రకోష్ఠస్స్విన్నాంగుళి స్సంవవృతే కుమారీ,
వృ_త్తి_స్తయోః పాణిసమాగమేన సమం విభ_క్తేవ మనోభవస్య.

ఆసీదితి. వరః అజః కంటకితః రోమాంచితః ప్రకోష్ఠః యస్య సః ఆసీత్ "సూచ్యగ్రే క్షుద్రశత్రౌ చ రోమహర్షే చ కంటక" ఇత్యమరః. కుమారీ కన్యా స్విన్నాంగుళిః స్వేదయుక్తాంగుళిః సంవవృతే బభూవ, అత్రోత్ప్రేక్షతే పాణిసమాగమేన పాణ్యోః స్పర్శనేన కర్త్రా తయోర్వధూవరయోః మనోభవస్య వృ_త్తిః స్థితిః సమం విభ_క్తేవ సమీకృతేవేత్యర్థః. ప్రాక్సిద్ధస్యానురాగసామ్యస్య సంప్రతి తత్కార్యదర్శనాత్పాణిస్పర్శకృతత్వముత్ప్రేక్ష్యతే. అత్ర వాత్స్యాయనః- "కన్యా తు ప్రథమసమాగమే స్విన్నాంగుళిః స్విన్నముఖీ చ భవతి, పురుషస్తు రోమాంచితో భవతి, ఏభిరనయోర్భావం పరీక్షే"తేతి. తత్ర స్త్రీపుంసయోః స్వేదరోమాంచాభిధానం సాత్త్వికమాత్రోపలక్షణం న తు ప్రతినియమో వివక్షితః. ఏభిరితి బహువచనసామర్థ్యాత్, ఏవం చ సతి కుమారసంభవే "రోమోద్గమః ప్రాదురభూదుమాయాః స్విన్నాంగుళిః పుంగవకేతురాసీ" దితి వ్యుత్క్రమవచనం న దోషాయేతి.

తయోరపాంగప్రతిసారితాని
క్రియాసమాప_త్తినివ_ర్తితాని,
హ్రీయంత్రణామానశిరే మనోజ్ఞా
మన్యోన్యలోలాని విలోచనాని. 22

తయోరితి. అపాంగేషు ప్రాంతేషు ప్రవిసారితాని ప్రవర్తితాని క్రియయోః నిరీక్షణలక్షణయోః సమాపత్త్యా యదృచ్ఛాసంగత్యా నివర్తితాని ప్రత్యాకృష్టాని అన్యోన్యస్మిన్ లోలాని సతృష్ణాని "లోలశ్చలసతృష్ణయో"రిత్యమరః. తయోర్దంపత్యోర్విలోచనాని దృష్టయః మనోజ్ఞాం రమ్యాం హ్రియానిమిత్తేవ యంత్రణాం సంకోచం ఆనశిరే ప్రాపుః.

ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్కృశానో
రుదర్చిషస్తన్మిథునం చకాశే,
మేరోరుపాంతేష్వివ వర్తమాన
మన్యోన్యసంసక్తమహస్త్రియామమ్. 24

ప్రదక్షిణేతి. తన్మిథునం ఇందుమత్యజౌ ఉదర్చిషః ఉన్నతజ్వాలస్య కృశానోః కర్మణః "కృశానుః పావకోఽనల" ఇత్యమరః. ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్ ప్రదక్షిణకరణాదిత్యర్థః. చకాశే అబభౌ, కథమివ? మేరోరుపాంతేషు ప్రాంతేషు వర్తమానమావర్తమానం మేరుం ప్రదక్షిణీకుర్వదిత్యర్థః. అన్యోన్యసంసక్తం ఇతరేతరసంగతం మిథునస్యాప్యేతద్విశేషణం అహశ్చ త్రియామా చ అహస్త్రియామం రాత్రిందివమివ సమాహారే ద్వంద్వైకవద్భావః.

నితంబగుర్వీ గురుణా ప్రయుక్తా
వధూర్విధాతృప్రతిమేన తేన,
చకార సా మత్తచకోరనేత్రా
లజ్జావతీ లాజవిసర్గమగ్నౌ. 25

నితంబేతి. నితంబేన గుర్వీ అలఘ్వీ "దుర్భలాలఘునోర్గురు"రితి శాశ్వతః, విధాతృప్రతిమేన బ్రహ్మతుల్యేన గురుణా యాజకేన ప్రయుక్తా జుహుధీతినియుక్తా మత్తచకోరస్యేవ నేత్రే యస్యాస్సా లజ్జావతీ సా వధూః అగ్నౌ లాజవిసర్గం లాజవిమోక్షం చకార లాజహోమం కృతవతీత్యర్థః.

హవిశ్శమీపల్లవలాజగంధీ
పుణ్యః కృశానోరుదియాయ ధూమః,
కపోలసంసర్పిశిఖస్స తస్యా
ముహూర్తకర్ణోత్పలతాం ప్రపేదే. 26

హవిరితి. హవిషః ఆజ్యాదేః శమీపల్లవానాం లాజానాం చ గంధోఽస్యాస్తీతి స తథోక్తః శమీపల్లవమిశ్రాన్ లాజానంజలినా వపతీతి కాత్యాయనః - పుణ్యో ధూమః కృశానోః పావకాత్ ఉదియాయ ఉత్పన్నః కపోలే సంసర్పిణీ శిఖా యస్య స తథోక్తః సధూమః తస్యాః వధ్వాః ముహూర్తం కర్ణోత్పలతాం ప్రపేదే ప్రాప.

తదంజనక్లేదసమాకులాక్షం ప్రమ్లానబీజాంకురకర్ణపూరమ్,
వధూముఖం పాటలగండరేఖమాచారధూమగ్రహణాద్బభూవ. 27

తదితి. తద్వధూముఖం ఆచారేణ ప్రాప్తాద్ధూమగ్రహణాత్ అంజనస్య క్లేదో ఽంజనక్లేదః అంజనమిశ్రో బాష్పద్రవః తేన సమాకులే అక్షిణీ యస్య తత్-ప్రమ్లానో బీజాంకురో యవాంకురాదిరేవ కర్ణపూరో యస్య తత్ పాటలగండరేఖం అరుణగండస్థలంచ బభూవ.

తౌ స్నాతకైర్బంధుమతా చ రాజ్ఞా
పురంధ్రిభిశ్చ క్రమశః ప్రయుక్తమ్,
కన్యాకుమారౌ కనకాసనస్థా
వార్ద్రాక్షతారోపణమన్వభూతామ్. 28

తావితి. కనకాసనస్థౌ తౌ కన్యాకుమారౌ స్నాతకైః గృహస్థవిశేషైః "స్నాతకస్త్వాప్లుతో వ్రతీ"త్యమరః. బంధుమతా బంధుపురస్సరేణేత్యర్థః. రాజ్ఞా భోజేన పురంధ్రిభిః. పతిపుత్రవతీభిః నారీభిశ్చ క్రమశః ప్రయుక్తం స్నాతకాదీనాం పూర్వవైశిష్ట్యాత్క్రమేణ కృతం ఆర్ద్రాక్షతానాం ఆరోపణం శీర్షారోపణం అన్వభూతాం అనుబభూవతుః.

ఇతి స్వసుర్భోజకులప్రదీపస్సంపాద్య పాణిగ్రహణం సరాజా,
మహీపతీనాం పృథగర్హణార్థం సమాదిదేశాధికృతానధిశ్రీః. 29

ఇతీతి. అధిశ్రీః-అధికసంపత్ భోజకులప్రదీపః స రాజా ఇతి ఇత్థం స్వసురిందుమత్యాః పాణిగ్రహణం వివాహం సంపాద్య మహీపతీనాం రాజ్ఞాం పృథక్ ఏకైకశః అర్హణార్థం బహుమానం కర్తుం అధికృతాన్ సమాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస.

లింగైర్ముదస్సంవృతవిక్రియాస్తే
హ్రదాః ప్రసన్నా ఇవ గూఢనక్రాః,
వైదర్భమామంత్ర్య యయుస్తదీయాం
ప్రత్యర్ప్య పూజాముపదాచ్ఛలేన. 30

లింగైరితి. ముదః లింగైః ఆరోపితసంతోషచిహ్నైః. "ముత్ప్రీతిః ప్రమదో హర్ష" ఇత్యమరః. సంవృతవిక్రియాః నిగూహితమత్సరాః అత ఏవ ప్రసన్నాః బహిర్నిర్మలాః గూఢనక్రాః అంతర్లీనగ్రాహాః హ్రదా ఇవ స్థితాః తే రాజానః వైదర్భం భోజం ఆమంత్ర్య ఆపృచ్ఛ్య తదీయాం వైదర్భీయాం పూజాం ఉపదాఛలేన ఉపాయనవ్యాజేన ప్రత్యర్ప్య యయుః జగ్ముః.

స రాజలోకః కృతపూర్వసంవిదారంభసిద్ధౌ సమయోపలభ్యమ్,
ఆదాస్యమానః ప్రమదామిషం తదావృత్య పంథానమజస్య తస్థౌ.

స ఇతి. ఆరంభసిద్ధౌ కార్యసిద్ధౌ విషయే పూర్వాం కృతా కృతపూర్వా "సుప్సు
పే"తి సమాసః. కృతపూర్వా సంవిత్ సంకేతో మార్గావరోధరూప ఉపాయో యేన
స తథోక్తః "సంవిద్యుద్ధే ప్రతిజ్ఞాయాం సంకేతాచారనామసు"ఇతి కేశవః అథవా
కృతాపూర్వం సంవిత్ యేనేతి విగ్రహః సః రాజలోకః సమయోపలభ్యం అజప్రస్థాన
కాలే లభ్యం తదా తస్య ఏకాకిత్వాదితి భావః. సమరోపలభ్యమితిపాఠే యుద్ధసాధ్య
మిత్యర్థః-తత్ ప్రమదైవామిషం భోగ్యవస్తు ప్రమదామిషమ్ "ఆమిషం త్వస్త్రియాం
మాంసే తథాస్యాద్భోగ్యవస్తుని"ఇతి కేశవః - ఆదాస్యమానః గ్రహీష్యన్ అజస్య పంథా
నం మార్గం ఆవృత్య అవరుధ్య తస్థౌ.

భర్తాపి తావత్క్రథకైశికానా మనుష్ఠితానంతరజావివాహః,
సత్త్వానురూపం హరణీకృతశ్రీః ప్రాస్థాపయద్రాఘవమన్వగాచ్ఛ.

భర్తేతి. అనుష్ఠితః అనంతరజాయాః అనుజాయాః వివాహో యేన స తథోక్తః-
క్రథకైశికానాం భర్తాపి విదర్భనాథోఽపి తావత్తదా-సత్త్వానురూపం ఉత్సాహాను
రూపం యథాతథాహరణం కన్యాయై దేయం ధనం "యౌతకాదితు యద్దేయం సుదా
యోహరణంచతత్"దిత్యమరః-హరణీకృతశ్రీస్సన్ రాఘవం అజం ప్రాస్థాపయత్ ప్రస్థా
పితవాన్ అన్వగాచ్ఛ అనుజగామ చ.

తిస్రస్త్రిలోకప్రథితేన సార్ధమజేన మార్గే వసతీరుషిత్వా,
తస్మాదపావర్తత కుండినేశః పర్వాత్యయే సోమ ఇవోష్ణరశ్మేః.

తిస్ర ఇతి. కుండినం విదర్భనగరం తస్య ఈశః భోజః త్రిషు లోకేషు ప్రథితేన
ప్రసిద్ధేన అజేన సార్ధం మార్గే తిస్రః వసతీః రాత్రీః ఉషిత్వా "వసతీరాత్రివేశ్మనో"
రిత్యమరః. "కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ" ఇతి ద్వితీయా, పర్వాత్యయే, దర్శాంతే
ఉష్ణరశ్మేస్సూర్యాత్ సోమః చంద్ర ఇవ తస్మాదజాత్ అపావర్తత, తం విసృజ్య
నివృత్త ఇత్యర్థః.

ప్రమన్యవః ప్రాగపి కోసలేంద్రే ప్రత్యేకమాత్తస్వతయా బభూవుః,
తతో నృపాశ్చక్షమిరే సమేతాః స్త్రీరత్నలాభం స తదాత్మజస్య.

ప్రమన్యవ ఇతి. నృపాః ప్రాగపి ప్రత్యేకం ఆత్తస్వతయా దిగ్విజయే హృత
ధనత్వేన కోసలేంద్రే రఘౌ ప్రమన్యవః రూఢవైరాః బభూవురితి యత్, తతో హే
తోస్సమేతాస్సంహతాస్సంతః తదాత్మజస్య రఘుసూనోః అజస్య స్త్రీరత్నలాభం న
చక్షమిరే న సేహిరే.

తముద్వహంతం పథి భోజకన్యాం
రురోధ రాజన్యగణస్స దృప్తః,
బలిప్రదిష్టాం శ్రియమాదదానం
త్రైవిక్రమం పాదమివేంద్రశత్రుః. 35

తమితి. దృప్తః గర్వితః సః రాజన్యగణః రాజసంఘః పథి మార్గే భోజకన్యాం ఇందుమతీం ఉద్వహంతం నయంతం తమజం బలిప్రదిష్టాం వైరోచనేన దత్తాం శ్రియం ఆదదానం స్వీకుర్వాణం త్రైవిక్రమం త్రివిక్రమసంబంధినం పాదం ఇంద్రశత్రుః ప్రహ్లాదాఖ్యోఽసుర ఇవ రురోధ. వామనపురాణే. "విరోచననిషిద్ధోఽపి ప్రహ్లాదః ప్రాక్తనం స్మరన్, విష్ణోస్తు క్రమమాణస్య పాదాంభోజం రురోధహే"తి.

తస్యాస్స రక్షార్థమనల్పయోధమాదిశ్య పిత్ర్యం సచివం కుమారః,
ప్రత్యగ్రహీత్పార్థివవాహినీం తాం భాగీరథీం శోణ ఇవోత్తరంగః.

తస్యా ఇతి. సః కుమారః అజః తస్యా ఇందుమత్యాః రక్షార్థం అనల్పయోధం బహుభటం పితురాగతం పిత్ర్యం ఆప్తమిత్యర్థః సచివమాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య తాం పార్థివ వాహినీం రాజసేనాం "ధ్వజినీ వాహినీ సేనే"త్యమరః, భాగీరథీం గంగాం ఉత్తరంగః ఉన్నతతరంగః శోణః శోణాఖ్యో నద ఇవ ప్రత్యగ్రహీత్ అభియుక్తవాన్.

పత్తిః పదాతిం రథినం రథేశ
స్తురంగసాదీ తురగాధిరూఢం,
యంతా గజస్యాభ్యపతద్గజస్థం
తుల్యప్రతిద్వంద్వి బభూవ యుద్ధమ్. 37

పత్తిరితి. పత్తిః పాదచారః యోద్ధాపదాతిం పాదచారం అభ్యపతత్ పాదాభ్యామతతీతిపదాతిః "పాదస్యపదాజ్యాతిగోపహతే"ష్వితి పాదశబ్దస్యపదాదేశః "పదాతిపత్తిపదగపాదాతికపదాతయ" ఇత్యమరః-రథినం రథేశః అభ్యపతత్ తురంగసాదీ తురగాధిరూఢమభ్యపతత్ "రథినస్స్యందనారోహా అశ్వారోహాస్తు సాదిన" ఇత్యమరః-గజస్య యంతా హస్త్యారోహః గజస్థమభ్యపతత్, ఇత్థం తుల్యప్రతిద్వంద్వియేక జాతీయప్రతిభటం యుద్ధం బభూవ ద్వంద్వా కలహోఽస్త్యేషామితి ద్వంద్వినః యోధాః "ద్వంద్వం కలహయుగ్మయో" రిత్యమరః.

నదత్సు తూర్యేష్వవిభావ్యవాచో
నోదీరయంతి స్మ కులాపదేశాన్,
బాణాక్షరైరేవ పరస్పరస్య
నామోర్జితం చాపభృతశ్శశంసుః. 38

నదత్స్వితి. తూర్యేషు నదత్సు సత్సు అవిభావ్యవాచః అనవధార్యగిరః చాప భృతః ధానుష్కాః కులమపదిశ్యతే ప్రఖ్యాయతే యైస్తాన్ కులాపదేశాన్ కులనా మాని నోదీరయంతి స్మ, శ్రోతుమశక్యత్వాద్వాచా నాబ్రువన్నిత్యర్థః, కింతు బాణాక్ష రైః బాణేషు లిఖితాక్షరైరేవ పరస్పరస్య ఊర్జితం తేజస్వి నామ శశంసుః ఊచుః.

> ఉత్థాపితస్సంయతి రేణురశ్వైః
> సాంద్రీకృతస్స్యందనవంశచక్రైః,
> విస్తారితః కుంజరకర్ణతాళై
> ర్నేత్రక్రమేణోపరురోధ సూర్యమ్. 39

ఉత్థాపిత ఇతి. సంయతి యుద్ధే "సముదాయస్త్రియాంసంయత్సమిత్యాజిసమి ద్యుధ" ఇత్యమరః. అశ్వైః ఉత్థాపితః స్యందనవంశానాం రథగణానాం చక్రైః,రథాంగైః రథచరణైరిత్యర్థః. సాంద్రీకృతః "వంశఃపృష్ఠాస్థ్ని గేహోర్ధ్వకాష్ఠే వేణౌకులేగణ" ఇతి కేశవః, "చక్రం రథాంగ" మిత్యమరః. కుంజరకర్ణానాం తాళైః తాడనైశ్చ విస్తారితః రేణుః ధూళిః "రేణుర్ద్వయోః స్త్రియాం ధూళిః పాంసుర్నానద్వయోారజ" ఇత్యమరః. నేత్రక్రమేణ అంశుకపరిపాట్యా అంశుకేనేవేత్యర్థః. "స్యాజ్జటాంశుక యోర్నేత్ర" మిత్యమరః. "క్రమోఽంఘ్రిపరిపాట్యాం"చేతి కేశవః, సూర్యముపరు రోధ ఆచ్ఛాదయామాస.

> మత్స్యధ్వజా వాయువశాద్వికీర్ణైర్ముఖైః ప్రవృద్ధధ్వజినీరజాంసి,
> బభుః పిబంతః పరమార్థమత్స్యాః పర్యావిలానీవ నవోదకాని. 40

మత్స్యేతి. వాయువశాద్వికీర్ణైర్వివృత్తైః ముఖైః ప్రవృద్ధాని ధ్వజినీరజాంసిసైన్య రేణూన్ పిబంతః గృహ్ణంతః మత్స్యధ్వజాః మత్స్యాకారాః ధ్వజాః పర్యావిలాని పరితః కలుషాణి నవోదకాని పిబంతః పరమార్థమత్స్యాః అకృత్రిమమత్స్యా ఇవ బభుః భాంతిస్మ.

> రథో రథాంగధ్వనినా విజజ్ఞే
> విలోలఘంటాక్వణితేన నాగః,
> స్వభర్తృనామగ్రహణాద్బభూవ
> సాంద్రే రజస్యాత్మపరావబోధః. 41

రథఇతి. సాంద్రే రజసి రథః, రథాంగధ్వనినాచక్రస్వనేన విజజ్ఞేః జాతః నాగః గజః "మతంగజో గజో నాగ" ఇత్యమరః, విలోలఘంటానాం క్వణితేన నాదేన విజజ్ఞేఆత్మపరావబోధః, స్వపరవివేకః యోధానామితి శేషః స్వభర్తౄణాం స్వస్వామి నాం నామగ్రహణాత్ నామోచ్చారణాత్ బభూవ రజోఽంధతయా సర్వే శబ్దాను వాదోపాయేన ప్రహరంతీత్యర్థః.

ఆవృణ్వతో లోచనమార్గమాజౌ
రజోఽన్ధకారస్య విజృమ్భితస్య,
శస్త్రక్షతాశ్వద్విపవీరజన్మా
బాలారుణోఽభూద్రుధిరప్రవాహః. 42

ఆవృణ్వత ఇతి. లోచనమార్గమావృణ్వతః దృష్టిపథ మవరుంధతః ఆజౌ యుద్ధే విజృంభితస్య రజ ఏవాంధకారః. తస్య శస్త్రక్షతాత్ అశ్వాశ్చ ద్విపాశ్చ వీరాశ్చ అశ్వద్విపవీరం సేనాఙ్గత్వాద్ద్వన్ద్వైకవద్భావః తస్మాత్ జన్మ యస్య సః రుధిరప్రవాహః రక్తప్రవాహః బాలారుణః బాలసూర్యః అభూత్ "అరుణో భాస్కరేఽపి స్యాత్" ఇత్యమరః. బాలవిశేషణం రుధిరసామ్యార్థమ్.

స చ్ఛిన్నమూలః క్షతజేన రేణు
స్తస్యోపరిష్టాత్పవనావధూతః,
అంగారశేషస్య హుతాశనస్య
పూర్వోత్థితో ధూమ ఇవాబభాసే. 43

స ఇతి. క్షతజేన రుధిరేణ ఛిన్నమూలః త్యాజితభూతలసంబంధ ఇత్యర్థః - తస్య క్షతజస్య ఉపరిష్టాత్ ఉపరిభాగే పవనావధూతః వాతాహతః సః రేణుః ధూళిః అంగారశేషస్య హుతాశనస్య పూర్వముత్థితో ధూమ ఇవ ఆబభాసే బభౌ.

ప్రహారమూర్ఛాపగమే రథస్థా
యన్తౄనుపాలభ్య నివర్తితాశ్వాన్,
యైస్సాదితా లక్షితపూర్వకేతూ
న్తానేవ సామర్షతయా నిజఘ్నుః. 44

ప్రహారేతి. రథినః ప్రహారేణ యా మూర్ఛా తస్యాః అపగమే సతి రథస్థాః రథ ఏవ స్థితాః సంరక్షితా ఇత్యర్థః - మూర్ఛితానా మన్యత్ర నీత్వా రక్షణం హి సారథిధర్మః ఇతి కృత్వా నివర్తితాశ్వాన్ యన్తౄన్ సారథీన్ ఉపాలభ్య అసాధు కృతమిత్యధిక్షిప్య పూర్వం యైస్సాదితాః స్వయం ప్రహృతాః లక్షితపూర్వకేతూన్ పూర్వదృష్టైః కేతుభిః ప్రత్యభిజ్ఞాతానిత్యర్థః. తానేవ సామర్షతయా సరోషతయా నిజఘ్నుః ప్రజహ్రుః.

అప్యర్ధమార్గే పరబాణలూనా
ధనుర్భృతాం హస్తవతాం పృషత్కాః,
సంప్రాపురేవాత్మజవానువృత్త్యా
పూర్వార్ధభాగైః ఫలిభిశ్శరవ్యమ్. 45

అపీతి. అర్ధశ్చాసౌ మార్గశ్చ తస్మిన్నర్ధమార్గే పరేషాం బాణైః లూనాః ఛిన్నాఅపి హస్తవతాం కుశలహస్తానాం ధనుర్భృతాం పృషత్కాః శరాః ఆత్తజవానువృత్త్యా స్వవేగానుబంధేన ఫలిభిః బాణాగ్రవద్భిః "సస్యబాణాగ్రయోఃఫల" మితి విశ్వః అర్ధాశ్చతే భాగాశ్చ తైః పూర్వైరర్ధభాగైః శృణాతీతి శరుః హింస్రః తస్మై హితం శరవ్యం "ఉగవాదిభ్యోయ" దితి యత్ ప్రత్యయః. "లక్ష్యం లక్షం శరవ్యం చే"త్యమరః. సంప్రాపురేవ, న తు మధ్యే నిపేతురిత్యేవ కారార్థః.

ఆధోరణానాం గజసన్నిపాతే శిరాంసి చక్రైర్నిశితైః క్షురప్రైః,
హృతాన్యపి శ్యేననఖాగ్రకోటి వ్యాసక్తకేశాని చిరేణపేతుః.

ఆధోరణానామితి. గజసన్నిపాతే గజయుద్ధే నిశితైః తీక్ష్ణైః క్షురప్రైర్బాణవిశేషైః క్షురాగ్రైరితి పాఠే క్షురస్యాగ్రమివాగ్రం యేషాం తైరిత్యర్థః. చక్రైరాయుధవిశేషైః హృతాన్యపి ఛిన్నాన్యపి శ్యేనానాం పక్షివిశేషాణాం నఖాగ్రకోటీషు వ్యాసక్తాః కేశాః యేషాం తాని ఆధోరణానాం హస్త్యారోహాణాం "ఆధోరణాహస్తిపకా హస్త్యారోహనిషాదిన" ఇత్యమరః, శిరాంసి చిరేణ పేతుః శిరః పాతాత్ప్రాగేవ ఆరుహ్య పశ్చా దుత్పతతాం పక్షిణాం నఖేషు కేశసంగశ్చిరపాతహేతురిత్యర్థః.

పూర్వం ప్రహర్తా న జఘాన భూయః
ప్రతిప్రహారాక్షమమశ్వసాదీ,
తురంగమస్కంధనిషణ్ణదేహం
ప్రత్యాశ్వసంతం రిపుమాచకాంక్షే. 47

పూర్వమితి. పూర్వం ప్రహర్తా అశ్వసాదీ తౌరంగికః ప్రతిప్రహారే అక్షమ మశక్తం "క్షమంశక్తేహితేత్రిషు"త్యమరః, తురంగమస్కంధే అశ్వస్కంధే నిషణ్ణదేహం మూర్ఛిత మిత్యర్థః. రిపుం భూయో న జఘాన పునర్న ప్రజహార, కిం తు ప్రత్యాశ్వసంతం పునర్జీవంతమాచకాంక్షే "నాయుధవ్యసనంప్రాప్తం నార్తంనాతిపరిక్షత" మితి నిషేధాదితి భావః.

తనుత్యజాం వర్మభృతాం వికోశై
ర్బృహత్సు దంతేష్వసిభిః పతద్భిః,
ఉద్యంతమగ్నిం శమయాం బభూవు
ర్గజా వివిగ్నాః కరశీకరేణ. 48

తనుత్యజామితి. తనుత్యజాంతనుషునిస్పృహాణామిత్యర్థః. వర్మభృతాంకవచినాం సంబంధిభిః బృహత్సు దంతేషు పతద్భిః వికోశైః పిధానరహితైః "కోశోఽస్త్రీకుట్మలే

ఖడ్గ పిధానేఽర్థాఘదివ్యయో"రిత్యమరః-కోశోద్ధృతైః అసిభిః ఉద్యంతముత్థితం అగ్నిం వివిగ్నాః భీతాః గజాః కరశీకరేణ శమయాంబభూవుః శమం ప్రాపయామాసురిత్యర్థః.

శిలీముఖోత్కృత్తశిరః ఫలాఢ్యా చ్యుతైశ్శిరస్త్రైశ్చషకోత్తరేవ,
రణక్షితిశ్శోణితమద్యకుల్యా రరాజ మృత్యోరివ పానభూమిః.

శిలీముఖేతి. శిలీముఖైర్బాణైః "అళి బాణౌ శిలీముఖా"విత్యమరః. ఉత్కృత్తాని ఛిన్నాని శిరాంస్యేవ ఫలాని తైరాఢ్యా సంపన్నా చ్యుతైః భ్రష్టైః శిరాంసి త్రాయంత ఇతి శిరస్త్రాణి శీర్షణ్యాని "శీర్షణ్యం చ శిరస్త్రే చే"త్యమరః. "ఆతోఽనుపసర్గేక" ఇతి కప్రత్యయః-తైశ్చషకోత్తరేవ పానపాత్రప్రచురేవ స్థితా "చషకోఽస్త్రీ పానపాత్ర"మిత్యమరః. శోణితస్యైవ మద్యస్య కుల్యాః ప్రవాహా యస్యాం సా "కుల్యాల్పాకృత్రిమా సరి"దిత్యమరః, రణక్షితిః యుద్ధభూమిః మృత్యోః యమస్య పానభూమిరివ రరాజ.

ఉపాంతయోర్నిష్కుషితంవిహంగైరాక్షిప్య తేభ్యః పిశితప్రియాపి,
కేయూరకోటిక్షతతాలుదేశా శివా భుజచ్ఛేదమపాచకార. 50

ఉపాంతయోరితి. ఉపాంతయోః ప్రాంతయోః విహంగైః పక్షిభిః నిష్కుషితం తుండఖండితం "ఇణ్నిష్ఠాయా" మితీడాగమః-భుజచ్ఛేదం భుజఖండం తేభ్యో విహంగేభ్యః ఆక్షిప్య ఆచ్ఛిద్య పిశితప్రియా మాంసప్రియాపి శివా క్రోష్ట్రీ 'శివః కీలశ్శివా క్రోష్ట్రీ'తి శాశ్వతః. కేయూరస్య కోట్యా క్షతస్తాలుదేశో యస్యాస్సా సతీ "కేయూరమంగదం తుల్యే" ఇత్యమరః. అపాచకార అపసారయామాస-కిరతేః కరోతేర్వా లిట్.

కశ్చిద్ద్విషత్ఖడ్గహృతోత్తమాంగ
స్సద్యో విమానప్రభుతాముపేత్య,
వామాంకసంసక్తసురాంగనస్స్వం
నృత్యత్కబంధం సమరే దదర్శ. 51

కశ్చిదితి. ద్విషతః ఖడ్గేన హృతోత్తమాంగః. ఛిన్నశిరాః కశ్చిద్వీరః సద్యః విమానప్రభుతాం విమానాధిపత్యం ఉపేత్య వామాంకసంసక్తా సవ్యోత్సంగనిషంగిణీ సురాంగనా యస్య స తథోక్తస్సన్ నృత్యత్ స్వం నిజం కబంధం అశిరస్కకళేబరం సమరే దదర్శ "కబంధోఽస్త్రీ క్రియాయుక్తమపమూర్ధకళేబర" మిత్యమరః.

అన్యోన్యసూతోన్మథనాదభూతాం
తావేవ సూతౌ రథినౌ చ కౌచిత్,
వ్యశ్వౌ గదావ్యాయతసంప్రహారౌ
భగ్నాయుధౌ బాహువిమర్దనిష్ఠౌ. 52

అన్యోన్యేతి. కౌచిద్వీరావన్యోన్యస్య సూతయోః స్వరథ్యోః ఉన్మథనాత్ హననాద్ధేతోః తావేవ సూతౌ రథినౌ యోద్ధారౌ చాభూతాం వ్యశ్వౌ నష్టాశ్వౌ సంతౌ గదాభ్యాం వ్యాయతో దీర్ఘః సంప్రహారో యుద్ధం యయోస్తౌ అభూతాం తతో భగ్నాయుధౌ భగ్నగదౌ సంతౌ బాహువిమర్దనిష్ఠౌ బాహుయుద్ధాసక్తౌ అభూతాం.

పరస్పరేణ క్షతయోః ప్రహర్త్రో
రుత్క్రాంతవాయ్వోః సమకాలమేవ,
అమర్త్యభావేఽపి కయోశ్చిదాసీ
దేకాప్సరఃప్రార్థితయోర్వివాదః. 53

పరస్పరేణేతి. పరస్పరేణ క్షతయోః ప్రహర్త్రోః సమకాలం ఏకకాలం యథా తథా ఉత్క్రాంతవాయ్వోః యుగపదేవోద్గతప్రాణయోః ఏకైవాప్సరాః ప్రార్థితా యాభ్యాం తయోరేకాప్సరఃప్రార్థితైకాప్సరసోరిత్యర్థః "వాహితాగ్న్యాదిషు" ఇతి పూర్వనిపాతః, అథవా ఏకస్యాం అప్సరసి ప్రార్థితం ప్రార్థనా యయోరితి విగ్రహః "స్త్రియాంబహుష్వప్సరస" ఇతి బహుత్వాభిధానం ప్రాయికాభిప్రాయం కయోశ్చిత్ప్రహర్త్రోర్యోధయోరమర్త్యభావేఽపి దేవత్వేఽపి వివాదః కలహ ఆసీత్. ఏకామిషాభిలాషో హి మహద్వైరబీజమితి భావః.

వ్యూహావుభౌ తావితరేతరస్మా
ద్భంగం జయం చాపతురవ్యవస్థం,
పశ్చాత్పురో మారుతయోః ప్రవృద్ధౌ
పర్యాయవృత్త్యేవ మహార్ణవోర్మీ. 54

వ్యూహావితి. తావుభౌ వ్యూహౌ. సేనాసంఘాతౌ "వ్యూహస్తు బలవిన్యాస" ఇత్యమరః. పశ్చాత్పురశ్చ యౌ మారుతౌ తయోః పర్యాయవృత్త్యా క్రమప్రవృత్త్యా ప్రవృద్ధౌ మహాంతౌ మహార్ణవోర్మీ సముద్రతరంగావివ "భంగస్తరంగ ఊర్మిర్వే" త్యమరః, ఇతరేతరస్మాత్ అవ్యవస్థం వ్యవస్థారహితం అనియతం భంగం పరాజయం జయం చ ఆపతుః ప్రాప్తవంతౌ.

పరేణ భగ్నేఽపి బలే మహౌజా
యయావజః ప్రత్యరిసైన్యమేవ,
ధూమో నివర్త్యేత సమీరణేన
యతో హి కక్షస్తత ఏవ వహ్నిః. 55

పరేణేతి. బలే స్వసైన్యే పరేణ పరబలేన భగ్నే సత్యపి మహౌజా మహాబలః అజః అరిసైన్యం ప్రత్యేవ యయౌ తథాహి సమీరణేన వాయునా ధూమః నివర్త్యేత కక్షాదపసార్యేత. వర్తతేర్ణ్యంతాత్కర్మణి సంభావనాయాం లిఙ్. వహ్నిస్తుయతో యత్ర

కక్షః తృణం "కక్షౌతు తృణవీరుధా" విత్యమరః, తతఏవ తత్రైవ ప్రవర్తత ఇతి శేషః సార్వవిభక్తిక స్తసిః.

రథీ నిషంగీ కవచీ ధనుష్మాన్
దృప్తస్స రాజన్యకమేకవీరః,
విలోడయామాస మహావరాహః
కల్పక్షయోద్వృత్తమివార్ణవాంభః. 56

రథీతి. రథీ రథమారూఢః - నిషంగీ తూణీరవాన్ "తూణోపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధిర్ద్వయో" రిత్యమరః. కవచీ ధనుష్మాన్ "ధన్వీ ధనుష్మాన్ ధానుష్కః" ఇత్యమరః, దృప్తః రణదృప్తః ఏకవీరః అసహాయశూరః సః అజః రాజన్యకం రాజసమూహం "గోత్రో" క్షేత్యాదినా వుఞ్ ప్రత్యయః. మహావరాహః ఆదివరాహః కల్పక్షయే కల్పాంతే ఉద్వృత్తం ఉద్వేలం అర్ణవాంభ ఇవ విలోడయామాస నివారయామాసేతి పాఠాంతరమ్.

స దక్షిణం తూణముఖేన వామం
వ్యాపారయన్ హస్తమలక్ష్యతాజౌ,
ఆకర్ణకృష్టా సకృదస్య యోద్ధు
ర్మౌర్వీవ బాణాంత్సుషువే రిపుఘ్నాన్. 57

స ఇతి. సః అజః ఆజౌ యుద్ధే "సమిత్యాజిసమిద్యుధ" ఇత్యమరః, దక్షిణం హస్తం తూణముఖేన నిషంగవివరేణ వామం అతిసుందరం "వామం సవ్యే ప్రతీపేచ ద్రవిణే చాతిసుందర" ఇతి శాశ్వతః, వ్యాపారయన్ సంగమయన్ అలక్ష్యతశరసంధానాదయస్తుదుర్లక్షా ఇత్యాహ-సకృత్ ఆకర్ణకృష్టా యోద్ధుః యుద్ధం కుర్వతోఽస్య అజస్య మౌర్వీ శింజినీ "మౌర్వీ జ్యా శింజినీగుణః" ఇత్యమరః, రిపూన్ ఘ్నంతీతి రిపుఘ్నాః తాన్ "అమనుష్యకర్తృకే" చేతి టక్ ప్రత్యయః బాణాన్ సుషువే కిము ఇత్యుత్ప్రేక్షా. యద్వా సోఽజః ఆజౌ సంగ్రామే దక్షిణం హస్తం తూణముఖే నిషంగవివరే వ్యాపారయన్నాలక్ష్యత నాదృశ్యత న వా వామం దక్షిణేతరం అస్య హి శరవిమోక్షణే ఉభయోరపి హస్తయోర్లాఘువాద్ద్రుతప్రహారకత్వం సూచితమ్.

సరోషదష్టాధికలోహితోష్ఠై
ర్వ్యక్తోర్ధ్వరేఖాభ్రుకుటీర్వహద్భిః,
తస్తార గాం భల్లనికృత్తకంఠై
ర్హుంకారగర్భైర్ద్విషతాం శిరోభిః. 58

స ఇతి. సః అజః రోషేణ దష్టాః అతఏవాధికలోహితాః ఓష్ఠాః యేషాం తైః వ్యక్తాః ఊర్ధ్వరేఖాః యాసాంతాః భ్రుకుటీః భ్రూభంగాన్ "భ్రుకుటిర్భ్రుకుటి స్త్రి

యా” మిత్యమరః. వహద్భిః-భల్లైర్బాణవిశేషైః నికృత్తాః ఛిన్నాః కంఠాః యేషాం తైః వహంకారగరైర్భిస్సహంకారైః ద్విషతాం శత్రూణాం “ద్విషద్ద్వేషణదుర్హృద” ఇత్యమరః, శిరోభిః. గాం భూమిం “దిక్నేత్రఘృణిభూజలే, లక్ష్యదృష్ట్యోస్త్రియాం పుంసిగౌ” రిత్యమరః, తస్తార - ఆచ్ఛాదయామాస.

> సర్వైర్బలాంగైర్ద్విరదప్రధానై
> స్సర్వాయుధైః కంకటభేదిభిశ్చ,
> సర్వప్రయత్నేన చ భూమిపాలా
> స్తస్మిన్ ప్రజహ్రుర్యుధి సర్వ ఏవ. 59

సర్వైరితి. ద్విరదప్రధానైః గజముఖ్యైః సర్వైః బలాంగైః హస్త్యశ్వరథపాదాతైః “హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాంగం స్యాచ్చతుష్టయ” మిత్యమరః, కంకటభేదిభిః ఉరశ్ఛదభేదిభిః “ఉరశ్ఛదః కంకటకో జాగరః కవచోఽస్త్రియా” మిత్యమరః, సర్వాయుధైశ్చ బాహ్యం బలముక్త్వాంతరం బలమాహ-సర్వప్రయత్నేన చ సర్వ ఏవ భూమిపాలాః యుధి తస్మిన్నజే ప్రజహ్రుః తం జఘ్నురిత్యర్థః. సర్వత్ర సర్వకారక శక్తిసంభవాత్కర్మణ్యధికరణత్వవివక్షాయాం సప్తమీ, తదుక్తం - “అనేకశక్తియుక్తస్య విశ్వస్యానేకకర్మణః, సర్వదా సర్వథాభావాత్క్వచిత్కించిద్వివక్ష్యత” ఇతి.

> సోఽస్త్రవ్రజచ్ఛన్నరథః పరేషాం
> ధ్వజాగ్రమాత్రేణ బభూవ లక్ష్యః,
> నీహారమగ్నో దినపూర్వభాగః
> కించిత్ప్రకాశేన వివస్వతేవ. 60

సఇతి. పరేషాం ద్విషాం అస్త్రవ్రజైః బాణసమూహైః ఛన్నరథః సః అజః నీహారే హిమే మగ్నః దినస్య పూర్వభాగః ప్రాతఃకాలః కించిత్ప్రకాశేన ఈషల్లక్ష్యేణ వివస్వతా సూర్యేణేవ “దేవసూర్యౌ వివస్వంతౌ” విత్యమరః, ధ్వజాగ్రమాత్రేణ లక్ష్యో బభూవ - ధ్వజాగ్రాదన్యన్న కించిదలక్ష్యతేత్యర్థః.

> ప్రియంవదాత్ప్రాప్తమసౌ కుమారః
> ప్రాయుఙ్క్త రాజస్వధిరాజసూనుః,
> గాన్ధర్వమస్త్రం కుసుమాస్త్రకాన్తః
> ప్రస్వాపనం స్వప్ననివృత్తిలౌల్యః. 61

ప్రియంవదాదితి. అధిరాజసూనుః మహారాజపుత్రః కుసుమాస్త్రకాంతః మదనసుందరః “కాంతం మనోహరం రుచ్య” మిత్యమరః-స్వప్నాత్ నివృత్తలౌల్యఃవితృష్ణః జాగరూకఇత్యర్థః-అసౌ కుమారః అజః ప్రియం వదాత్ పూర్వోక్తాత్ గంధర్వాత్

ప్రాప్తం గాంధర్వం గంధర్వదేవతాకం "సాప్యదేవ" తేత్యత్ ప్రస్వాపయతీతి ప్రస్వాపనం నిద్రాజనకం అస్త్రం రాజసు ప్రాయుఙ్క్త ప్రయుక్తవాన్.

తతోఽధనుష్కర్షణమూఢహస్తమేకాంసపర్యస్తశిరస్త్రజాలం,
తస్థౌ ధ్వజస్తంభనిషణ్ణదేహం నిద్రావిధేయం నరదేవసైన్యమ్.

తత ఇతి. తతః ధనుష్కర్షణే చాపకర్షణే మూఢహస్తం అవ్యాపృతహస్తం ఏకస్మిన్ అంసే భుజశిరసి "స్కంధో భుజశిరోఽంసోఽస్త్రీ"త్యమరః-పర్యస్తం స్రస్తం శిరస్త్రజాలం యస్య తత్ ధ్వజస్తమ్భేషు నిషణ్ణాః అవష్టబ్ధాః దేహాః యస్య తత్ నర దేవానాం రాజ్ఞాం సేనైవ సైన్యం. చతుర్వర్ణాదిత్వాత్స్వార్థేష్యఞ్ ప్రత్యయః నిద్రావిధేయం నిద్రాపరతంత్రం సత్ తస్థౌ.

తతః ప్రియోపాత్తరసేఽధరోష్ఠే
నివేశ్య దధ్మౌ జలజం కుమారః,
తేన స్వహస్తార్జితమేకవీరః
పిబన్యశో మూర్తమివాబభాసే. 63

తత ఇతి. తతః కుమారః అజః-ప్రియయా ఇందుమత్యా ఉపాత్తరసే ఆస్వాదితమాధుర్యే, అతిశ్లాఘ్య ఇతి భావః-అధరోష్ఠే జలజం శంఖం "జలజం పద్మశంఖయో"రితిశాశ్వతః-నివేశ్య నిధాయ కృత్వేత్యర్థః. దధ్మౌ ముఖమారుతేన పూరయామాస తేన ఓష్ఠనిష్ఠేన శంఖేన ఏకవీరః అజః స్వహస్తార్జితం మూర్తం మూర్తిమత్ యశః పిబన్నివ ఆబభాసే యశసశ్శుభ్రత్వాదితి భావః.

శంఖస్వనాభిజ్ఞతయా నివృత్తా
స్తం సన్నశత్రుం దదృశుస్స్వయోధాః,
నిమీలితానామివ పంకజానాం
మధ్యే స్ఫురంతం ప్రతిమాశశాంకమ్. 64

శంఖేతి. శంఖస్యాజవిజయశంఖస్య స్వనస్య ధ్వనేః "ధ్వనిధ్వానరవస్వనా" ఇత్యమరః. అభిజ్ఞతయా ప్రత్యభిజ్ఞాతత్వాత్ నివృత్తాః ప్రాక్పలాయ్య సంప్రతి ప్రత్యాగతాః స్వయోధాః సన్నశత్రుం నిద్రాణశత్రుం తం అజం నిమీలితానాం పంకజానాం మధ్యే స్ఫురంతం ప్రతిమాచాసౌ శశాంకశ్చ తం ప్రతిమాశశాంకం ప్రతిబింబచంద్రమివ దదృశుః.

సశోణితైస్తేన శిలీముఖాగ్రైర్నిక్షేపితాః కేతుషు పార్థివానాం,
యశోహృతం సంప్రతి రాఘవేణ నజీవితం వః కృపయేతి వర్ణాః. 65

సశోణితైరితి. సంప్రతి రాఘవేణ రఘుపుత్రేణ పూర్వం రఘుణేవేతి భావః హేరాజానః వః యుష్మాకం యశః హృతం-జీవితం తు కృపయా న హృతం నత్వశ

_స్త్యేతిభావః-ఇత్యేవం రూపాః వర్ణాః ఏతదర్థప్రతిపాదకం వాక్యమిత్యర్థః. సశోణితైః శోణితదిగ్ధైః శిలీముఖాగ్రైః బాణాగ్రైస్సాధనైః తేనా జేన ప్రయోజకకర్త్రా-పార్థివానాం కేతుషు ధ్వజేషు నిక్షేపితాః ప్రయోజ్యైరస్యైస్తైస్తైర్నికైః నిక్షేపితాః లేఖితా ఇత్యర్థః క్షిపతేర్ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః.

స చాపకోటీనిహితైకబాహుశ్శిరస్త్రనిష్కర్షణభిన్నమౌళిః,
లలాటబద్ధశ్రమవారిబిందుర్భీతాం ప్రియామేత్య వచోబభాషే. 66

సఇతి. చాపకోట్యాం నిహితః ఏకో బాహుర్యేన సః శిరస్త్రం శీర్షణ్యం తస్య నిష్కర్షణేన అపనయనేన భిన్నమౌళిః విశ్లథకేశబన్ధః "చూడాకిరీటం కేశాశ్చ సంయతా మౌళయస్త్రయః" ఇత్యమరః. "మౌళిః కిరీటే ధమ్మిల్లే" ఇతి విశ్వశ్చ, లలాటే బద్ధాః శ్రమవారిబిందవో యస్య సః యుద్ధశ్రమసంజాతస్వేదబిందురిత్యర్థః. సః అజః భీతాం ప్రియామిందుమతీం ఏత్య ఆసాద్య వచః బభాషే.

ఇతః పరానర్భకహార్యశస్త్రా
న్వైదర్భి పశ్యానుమతా మయాసి,
ఏవంవిధేనాహవచేష్టితేన
త్వం ప్రార్థ్యసే హస్తగతా మమైభిః. 67

ఇతఇతి. హే వైదర్భి హే ఇందుమతి, ఇతః ఇదానీం అర్భకహార్యశస్త్రాన్ అర్భకైః బాలైః "పోతః పాకోఽర్భకో డింభః పృథుకశ్శాబకశ్శిశుః" రిత్యమరః. హార్యాణి పరిహార్యాణి శస్త్రాణి యేషాం తాన్ పరాన్ శత్రూన్ "పరోఽరి పరమాత్మనోః" రితి విశ్వః పశ్య మయా అనుమతాసి ద్రష్టుమితి శేషః. ఏభిః నృపైః ఏవంవిధేన నిద్రారూపేణ ఆహవచేష్టితేన రణకర్మణా "సంగ్రామాభ్యాగమాహవాః" ఇత్యమరః. మమ హస్తగతా మహస్తగతవద్దుర్గ్రాహేత్యర్థః-త్వం ప్రార్థ్యసే అపజిహీర్ష్యసే ఇత్యర్థః. ఏవంవిధేనేత్యత్ర సహస్తనిర్దేశం సోపహాసం చాహేతి ద్రష్టవ్యం.

తస్యాః ప్రతిద్వంద్విభవాద్విషాదా
త్సద్యో విముక్తం ముఖమాబభాసే,
నిశ్వాసబాష్పాపగమాత్ప్రపన్నః
ప్రసాదమాత్మీయమివాత్మదర్శః. 68

తస్యాఇతి. ప్రతిద్వంద్విభవాత్ రిపూద్భవాత్ విషాదాత్ దైన్యాత్ సద్యః విముక్తం తస్యా ఇందుమత్యా ముఖం నిశ్వాసస్య యః బాష్పః ఊష్మా "బాష్పో నేత్రజ ఊష్మణోః" రితి విశ్వః. తస్య అపగమాద్ధేతోః ఆత్మీయం ప్రసాదం నైర్మల్యం ప్రపన్నః ప్రాప్తః ఆత్మాస్వరూపం దృశ్యతే అత్రేతి ఆత్మదర్శః ఆదర్శ ఇవ బభాసే.

హృష్టాపి సా హ్రీవిజితా న సాక్షా
ద్వాగ్భిస్సఖీనాం ప్రియమభ్యనందత్,
స్థలీ నవాంభఃపృషతాభివృష్టా
మయూరకేకాభిరివాభ్రబృందమ్. 69

హృష్టేతి. సాఇందుమతీ హృష్టా పత్యుః పౌరుషేణ ముదితాపి హ్రియా విజితాయతః ప్రియం పతిం అజమిత్యర్థః "ధవః ప్రియః పతిర్భర్తే" త్యమరః - సాక్షాత్ స్వయం నాభ్యనందత్ న ప్రశశంస కింతు నవైః అంభః పృషతైః జలబిందుభిః అభివృష్టా సిక్తాస్థలీ అకృత్రిమభూమిః "జానపదే" త్యాదినా అకృత్రిమార్థే జీష్, అభ్రబృందం మేఘసంఘం మయూరకేకాభిరివ సఖీనాం వాగ్భిః అభ్యనందత్.

ఇతి శిరసి స వామం పాదమాధాయ రాజ్ఞా
ముదవహదనవద్యాం తామవద్యాదపేతః,
రథతురగరజోభిస్తస్య రూక్షాలకాగ్రా
సమరవిజయలక్ష్మీస్సైవ మూర్తా బభూవ. 70

ఇతీతి. నోద్యతే నోచ్యతఇత్యవద్యాం గర్హ్యాం "అవద్యపణ్యే" త్యాదినా నిపాతః. "కుపూయకుత్సితావద్యఖేటగర్హ్యాణకాస్సమా" ఇత్యమరః. తస్మాదపేతః నిర్దోష ఇత్యర్థః. సః అజః రాజ్ఞాం శిరసి వామం పాదమాధాయ నిధాయ అనవద్యాం నిర్దోషాం తామిందుమతీం ఉదవహత్ ఆనయత్ ఆత్మసాచ్ఛకారేతి వార్థః అయమర్థః "తముద్వహంతం పథి భోజకన్యా" మిత్యత్ర న సంశ్లిష్టః తస్య అజస్య రథతురగస్య రజోభిః రూక్షాణి పరుషాణి అలకాగ్రాణి యస్యాస్సా "అలకాశ్చూర్ణకుంతలా" ఇత్యమరః, సైవ ఇందుమత్యేవ మూర్తా మూర్తిమతీ సమరవిజయలక్ష్మీః బభూవ - ఏతల్లాభాదన్యః కోవిజయలక్ష్మీలాభ ఇతి భావః.

ప్రథమపరిగతార్థస్తం రఘుస్సన్నివృత్తం
విజయిన మభినంద్య శ్లాఘ్యజాయాసమేతమ్,
తదుపహితకుటుంబశ్శాంతిమార్గోత్సుకోఽభూ
న్న హి సతి కులధుర్యే సూర్యవంశ్యా గృహాయ. 71

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ, రఘువంశే, మహాకావ్యే సప్తమస్సర్గః.

ప్రథమేతి. ప్రథమం అజాగమనాత్పూర్వమేవ పరిగతః జ్ఞాతః అర్థః వివాహ

విజయరూపో యేన సః ప్రశమపరిగతార్థం రఘుః విజయినం శ్లాఘ్యజాయాసమేతం సన్నివృత్తం స్వపురం ప్రత్యాగతం తమజం అభినంద్య తదుపహితకుటుంబః తస్మిన్నజే ఉపహితకుటుంబః న్యస్తసంసారభారస్సన్ "సుతవిన్యస్తపత్నీక." ఇతి యాజ్ఞవల్క్య స్మరణాదితి భావః, శాంతిమార్గే మోక్షమార్గే ఉత్సుకః అభూత్ తథాహి కులధుర్యే కులధురంధరే సతి సూర్యవంశ్యాః సూర్యవంశే భవాః రాజానః గృహాయ గృహస్థాశ్రమాయ న భవంతి పుత్రే రాజ్యం దత్వా తపః కర్తుం వనం జిగమిషంతీతి సూర్య వంశ్య సంప్రదాయ ఇతి భావః.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ, మహామహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సప్తమస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

అష్టమసర్గప్రారంభః.

అథ తస్య వివాహకౌతుకం లలితం బిభ్రత ఏవ పార్థివః,
వసుధామపి హస్తగామినీమకరోదిందుమతీమివాపరామ్. 1

అథేతి. అథ అనంతరం పార్థివో రఘుః లలితం సుభగం వివాహకౌతుకం వివాహ మంగళం హర్షం హస్తసూత్రం వా బిభ్రత ఏవానుభవత ఏవేత్యర్థః. "కౌతుకం మంగళేహర్షే హస్తసూత్రే కుతూహల" ఇతి శాశ్వతః. తస్య అజస్య అపరామిందుమతీమివ వసుధామపి హస్తగామినీం అకరోత్, "అస్మిన్ సర్గే వైతాళీయం వృత్తం - "షడ్విషమేఽష్టౌసమేకలాస్తాశ్చ సమేస్యుర్నో నిరంతరాః, నసమాత్రపరాశ్రితా కలా వైతాళీయేఽంతే రలౌగురు" రితి లక్షణాత్.

దురితైరపి కర్తుమాత్మసాత్ప్రయతంతే నృపసూనవో హి యత్,
తదుపస్థితమగ్రహీదజః పితురాజ్ఞేతి న భోగతృష్ణయా. 2

దురితైరితి. నృపసూనవః - రాజపుత్రాః "ఆత్మజస్తనయస్సూనుస్సుతః పుత్రః స్త్రియాంత్వమీ" ఇత్యమరః, యద్రాజ్యం దురితైరపి "అంహో దురితదుష్కృత" మిత్యమరః, ఆత్మసాత్ - ఆత్మాధీనం అధీనార్థే సాతి ప్రత్యయః, కర్తుం ప్రయతంతే హి ప్రవర్తంత ఏవేత్యర్థః "హి హేతావవధారణ" ఇత్యమరః, ఉపస్థితం స్వతః ప్రాప్తం తద్రాజ్యం అజః పితుః ఆజ్ఞేతి హేతోః అగ్రహీత్ అంగీచకార, భోగతృష్ణయా భోగాశయా నాగ్రహీత్.

అనుభూయ వసిష్ఠసంభృతైస్సలిలైస్తేన సహాభిషేచనమ్,
విశదోచ్ఛ్వసితేన మేదినీ కథయామాస కృతార్థతామివ. 3

అనుభూయేతి. మేదినీ మహీ మహిషీ చ ధ్వన్యతే, "మేదినీమహిషీభూమ్యో" రితివిశ్వః, వసిష్ఠేన సంభృతైః ఆవర్జితైస్సలిలైః తేన అజేనసహాభిషేచనమనుభూయ విశదోచ్ఛ్వసితేన స్ఫుటముద్వమనేన ఆనందనిర్మలోచ్ఛ్వాసేనేతి ధ్వన్యతే, కృతార్థతాం గుణవద్భర్తృలాభకృతసాఫల్యం కథయామాసేవేత్యర్థః. నైతావతా పూర్వేషామపకర్షః వర్ణ్యప్రశంసాపరత్వాత్ "సర్వత్ర జయ మన్విచ్ఛేత్ పుత్రాదిచ్ఛేత్పరాజయ"

మిత్యంగీకృతత్వాచ్చ, విశదపదేన మృత్సలిలసంయోగాదుద్భూతస్య బాష్పస్య ధవళిమాధ్వన్యతే.

స బభూవ దురాసదః పరై ర్గురుణాఽథర్వవిదా కృతక్రియః,
పవనాగ్నిసమాగమో హ్యయం సహితం బ్రహ్మ యదస్త్రతేజసా. 4

సఇతి. అథర్వవిదా అథర్వవేదాభిజ్ఞేన గురుణా వసిష్ఠేన కృతక్రియః అథర్వవేదోక్తవిధినా కృతాభిషేకసంస్కార ఇత్యర్థః సః అజః పరైః శత్రుభిః దురాసదః దుర్ధర్షః బభూవ, తథాహి అస్త్రతేజసా క్షత్రతేజసేత్యర్థః, సహితం యుక్తం బ్రహ్మ బ్రహ్మతేజః యత్ అయంపవనాగ్నిసమాగమోహి తత్కల్పఇత్యర్థః. అత్రపూర్వనిపాతశాస్త్రస్యానిత్యత్వాదగ్నిశబ్దస్య "ద్వంద్వే" ఘీతిపూర్వనిపాతః తథాచ కాశికా - "అయమేవ లక్షణహేతోరితి నిర్దేశః, పూర్వనిపాతస్య వ్యభిచారచిహ్న" మితి. క్షాత్రేణైవాయం దుర్ధర్షః కింపునః సిద్ధమంత్రప్రభావే సతీత్యర్థః, అత్రమనుః "నాక్షత్రం బ్రహ్మ భవతి క్షత్రంనాబ్రహ్మవర్ధతే, బ్రహ్మక్షత్రేతుసంయుక్తే ఇహాముత్రచ వర్ధత" ఇతి.

రఘుమేవ నివృత్తయౌవనం తమమన్యంత నరేశ్వరం ప్రజాః,
స హి తస్య న కేవలాం శ్రియంప్రతిపేదే సకలాన్ గుణానపి. 5

రఘుమితి. ప్రజాః నరేశ్వరం తమజం నివృత్తయౌవనం ప్రత్యావృత్తయౌవనం రఘుమేవామన్యంత న కించిద్భేదకమస్తీత్యర్థః, కుతః హియస్మాత్ సః అజః తస్య రఘోః కేవలాం ఏకాం శ్రియం నప్రతిపేదే. కింతు సకలాన్ శౌర్యదాక్షిణ్యాదీనపి ప్రతిపేదే అత స్తద్గుణయోగా త్తద్బుద్ధిర్యుక్తేత్యర్థః.

అధికం శుశుభే శుభంయునా ద్వితయేన ద్వయమేవ సంగతమ్,
పదమృద్ధ మజేన పైతృకం వినయేనాస్య నవం చ యౌవనమ్. 6

అధికమితి. ద్వయమేవ శుభంయునా శుభాన్వితేన "శుభంయుస్తుశుభాన్విత" ఇత్యమరః. "అహంశుభయోర్యుస్" ఇతియుస్ప్రత్యయః ద్వితయేనసంగతంసంపృక్తం అధికంశుశుభే కింతేనాతఆహ - పైతృకం పితురాగతం "ఋతష్ఠ" ఞితిఠఞ్ప్రత్యయః, ఋద్ధంసమృద్ధంపదంరాజ్యమజేన అస్యాజస్య నవంయౌవనంవినయేన ఇంద్రియజయేనచసంగతమితియోజనా "వినయోహీంద్రియజయ స్తద్యుక్తశ్శాస్త్రమర్హతీ"తి కామందకః. రాజ్యస్థోఽపి ప్రాకృతవన్నదృప్తోఽభూదిత్యర్థః.

సదయం బుభుజే మహాభుజ స్సహసోద్వేగమియం వ్రజేదితి,
అచిరోపగతాం స మేదినీం నవపాణిగ్రహణాం వధూమివ. 7

సదయమితి. మహాభుజః అజః అచిరోపగతాం నవోపగతాం మేదినీం నవం పాణిగ్రహణం వివాహో యస్యాస్తాం నవోఢాం వధూమివ సహసా బలాత్కారేణ చేత్ "సహోబలంసహోమార్గ" ఇత్యమరః. ఇయం మేదినీ వధూర్వా ఉద్వేగం భయం వ్రజేదితి హేతోస్సదయం బుభుజే "భుజోఽనవన" ఇత్యాత్మనేపదం.

అహమేవ మతో మహీపతే రితి సర్వః ప్రకృతిష్వచింతయత్,
ఉదధేరివ నిమ్నగాశతేష్వభవన్నాస్య విమాననా క్వచిత్. 8

అహామితి. ప్రకృతిషు ప్రజాసు మధ్యే సర్వః జనః అథవా ప్రకృతిష్విత్యస్యాహమేవేత్యనేనాన్వయః, వ్యవధానం సహ్యం సర్వః జనః ప్రకృతిషు అహమేవమహీపతేర్మతః మహీపతినా మాన్యమాన ఇత్యర్థః. "గతిబుద్ధీ"త్యాదినా వర్తమానే కర్మణి క్తః, క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ, ఇత్యచింతయత్ అమన్యత కుతః ఉదధేః నిమ్నగాశతేష్వివ అస్య నృపస్య కర్తుః "కర్తృకర్మణోః కృతీ"తి కర్మణి షష్ఠీ. క్వచిదపిజనే విషమే విమాననా తిరస్కారః నాభవత్ యతో న కంచిదవామన్యత అతస్సర్వోఽప్యహమేవాస్యాభిమత ఇత్యమన్యతేత్యర్థః.

న ఖరో న చ భూయసా మృదుః పవమానః పృథివీరుహానివ,
స పురస్కృతమధ్యమక్రమో నమయామాస రిపూననుద్ధరన్. 9

నేతి. సః నృపః భూయసా ఖరః తీక్ష్ణః న భూయసా మృదుః మృదుగతిశ్చ న కింతు పురస్కృతమధ్యమక్రమస్సన్ మధ్యమపరిపాటీమవలంబమాన ఇత్యర్థః పవమానః వాయుః పృథివీరుహాన్ వృక్షానివ రిపూన్ అనుద్ధరన్ అనుత్పాటయన్నేవ నమయామాస అత్ర కామందకః "మృదుశ్చేదవమన్యేత తీక్ష్ణాదుద్విజతే జనః, తీక్ష్ణశ్చైవ మృదుశ్చైవ ప్రజానాం స చ సమ్మత" ఇతి.

అథ వీక్ష్య రఘుః ప్రతిష్ఠితం ప్రకృతిష్వాత్మజమాత్మవత్తయా,
విషయేషు వినాశధర్మసు త్రిదివస్థేష్వపి నిస్పృహోఽభవత్. 10

అథేతి. అథ రఘుః ఆత్మజం పుత్రం అజమిత్యర్థః "ఆత్మజస్తనయస్సూను" రిత్యమరః. ఆత్మవత్తయా సత్త్వవత్తయా నిర్వికారమనస్కతయేత్యర్థః. "ఉదయాదిష్వవికృతం మానసం సత్త్వముచ్యతే, "ఆత్మవాంత్సత్త్వవానుక్త" ఇత్యుత్పలమాలాయాం. ప్రకృతిషు అమాత్యాదిషు ప్రతిష్ఠితం రూఢమూలం వీక్ష్య జ్ఞాత్వా వినాశో ధర్మో యేషాం తేషు వినాశధర్మసు "ధర్మాదనిచ్కేవలా" దిత్యనిచ్ప్రత్యయః, అనిత్యేష్విత్యర్థః, త్రిదివస్థేషు స్వర్గస్థేష్వపి విషయేషు శబ్దాదిషు నిస్పృహః అభవత్.

కులధర్మశ్చాయమస్యాప్యాసీదిత్యాహ:—

గుణవత్సుతరోపితశ్రియః పరిణామే హి దిలీపవంశజాః,
పదవీం తరువల్కవాససాం ప్రయతాస్సంయమినాం ప్రపేదిరే.

గుణవదితి. హి యస్మాత్ దిలీపవంశజాః దిలీపవంశోద్భవాః పరిణామే వార్ధకే గుణవతి సుతే రోపితశ్రియః సంస్థాపితలక్ష్మీకాః ప్రయతాశ్చ సంతః తరువల్కాన్యేవ వాసాంసి యేషాం తేషాం సంయమినాం మునీనాం పదవీం మార్గం ప్రపేదిరే ప్రాపుః, తస్మాదస్యాపీదముచితమిత్యర్థః.

తమరణ్యసమాశ్రయోన్ముఖం శిరసా వేష్టనశోభినా సుతః,
పితరం ప్రణిపత్య పాదయో రపరిత్యాగమయాచతాత్మనః. 12

తమితి. ఆరణ్యసమాశ్రయోన్ముఖం వనవాసోద్యుక్తం పితరం రఘుసుతః అజః వేష్టనశోభినా ఉష్ణీషమనోహరేణ శిరసా పాదయోః ప్రణిపత్య నమస్కృత్య ఆత్మనః అపరిత్యాగం అయాచత మాం పరిత్యజ్య న గంతవ్యమితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః.

రఘురీప్సితమాత్మజప్రియః
కృతవా నశ్రుముఖస్య తస్య తత్,
న తు సర్పఇవ త్వచం పునః
ప్రతిపేదే వ్యపవర్జితాం శ్రియమ్. 13

రఘురితి. ఆత్మజప్రియః ప్రియపుత్రః రఘుః అశ్రూణి ముఖే యస్య తస్యాశ్రుముఖస్య తస్యాజస్య తత్ అపరిత్యాగరూపమీప్సితమభిలషితం కృతవాన్ కింతు సర్పః త్వచమివ వ్యపవర్జితాం త్యక్తాం శ్రియం పునః న ప్రతిపేదే న ప్రాప.

స కిలాశ్రమ మంత్య మాశ్రితో
నివసన్నావసథే పురా ద్బహిః,
సముపాస్యత పుత్రభోగ్యయా
స్నుషయేవా వికృతేన్ద్రియశ్శ్రియా. 14

స ఇతి. సః రఘుః కిల అంత్యమాశ్రమం చతుర్థమాశ్రమం ప్రవ్రజ్యామిత్యర్థః, ఆశ్రితస్సన్ పురాద్బహిః ఆవసథే స్థానే నివసన్ సన్ అవికృతేంద్రియః విజితేంద్రియస్సన్నిత్యర్థః. అతఏవ స్నుషయేవ ఇందుమత్యేవ పుత్రభోగ్యయా న తు స్వభోగ్యయా శ్రియా సముపాస్యత శుశ్రూషితః విజితేంద్రియస్య తస్య స్నుషయేవ శ్రియాపి పుష్పఫలోదకాహరణాదిశుశ్రూషావ్యతిరేకేణ న కించిదపేక్షితమాసీదిత్యర్థః, అత్ర యద్యపి 'బ్రాహ్మణాఃప్రవ్రజంతీ'తి శ్రుతేః "ఆత్మన్యగ్నీంత్సమారోప్య బ్రాహ్మణః ప్రవ్రజేద్గృహా"దితి మనువచనాత్, "ముఖజానామయం ధర్మో యద్విష్ణో ర్లింగధార

ణమ్, బాహుజాతోరుజాతానామయం ధర్మోనవిద్యత" ఇతిప్రతిషేధదర్శనాచ్చ బ్రాహ్మణస్యైవాంత్యాశ్రమే అధికారః నక్షత్రియాదేరిత్యాహుః, తథాపి 'యదహరేవ విరజే త్తదహరేవప్రవ్రజే'దిత్యాదిశ్రుతేస్త్రైవర్ణికసాధారణ్యాత్ "త్రయాణాం వర్ణానాం వేదమధీత్య చత్వార ఆశ్రమా" ఇతిసూత్రకారవచనాచ్చ "బ్రాహ్మణః క్షత్రియో వాపి వైశ్యోవాప్రవ్రజేద్గృహా"దితిమనుస్మరణాత్ "ముఖజానామయం ధర్మో యద్విష్ణోర్లింగధారణమ్, బాహుజాతోరుజానామయంధర్మోనవిద్యత"ఇతి నిషేధస్యపరమహంససన్న్యాసవిషయత్వాచ్చ "ముఖజానామయంధర్మో యద్విష్ణోర్లింగధారణమ్, బాహుజాతోరుజాతానాం త్రిదండస్తు స్వధర్మత" ఇతి దర్శనాచ్చ క్వచిత్ తస్య బ్రాహ్మణగ్రహణస్యోపలక్షణతామాచక్షాణాః కేచిత్ త్రైవర్ణికాధికారం ప్రతిపేదిరే తథాచసతి సకలాశ్రమమంత్యమాశ్రితఇతి కవినాప్యయమేవపక్షో వివక్షితః ఇతిప్రతీమః, అన్యథా అస్యవానప్రస్థాశ్రమపరతయా వ్యాఖ్యానే "విదధేవిధిమస్యనైష్ఠికం యతిభిస్సార్థమనగ్ని మగ్నిచి"దితివక్ష్యమాణేనానగ్నిసంస్కారేణవిరోధస్స్యాత్, అగ్నిసంస్కారవిరహితస్య వానప్రస్థస్యైవాభావాదిత్యలమతిప్రసంగేన.

ప్రశమస్థితపూర్వపార్థివం కులం మభ్యుద్యత నూతనేశ్వరమ్,
నభసానిభృతేందునా తులాముదితార్కేణసమారురోహ తత్.

ప్రశమేతి. ప్రశమేస్థితః పూర్వపార్థివ రఘుః యస్యతత్ అభ్యుద్యతః నూతనేశ్వరః అజః యస్యతత్ తత్ ప్రసిద్ధంకులం నిభృతేందునా అస్తమయాసన్నచంద్రేణ ఉదితార్కేణ చనభసా "నభోఽంతరిక్షంగగన" మిత్యమరః. తులాంసాదృశ్యమారురోహ-ప్రాప, నభసా తులామిత్యత్ర "నతుల్యార్థై" రిత్యాదినా తృతీయానిషేధః, తస్య సదృశవాచితులాశబ్దవిషయత్వాత్ కృష్ణస్యతులానాస్తీతి ప్రయోగాత్, అస్యతు సాదృశ్యవాచిత్వాదితి.

యతిపార్థివలింగధారిణౌ దదృశాతే రఘురాఘవౌ జనైః,
అపవర్గమహోదయార్థయో ర్భువ మంశావివ ధర్మయో ర్గతౌ.

యతీతి. యతిః భిక్షుః తస్యలింగం కాషాయాది, పార్థివోరాజా తస్యలింగం ఛత్రచామరాది తద్ధారిణౌ యతిపార్థివలింగధారిణౌ రఘురాఘవౌ రఘుతత్పుత్రౌ అపవర్గమహోదయార్థయోః మోక్షాభ్యుదయఫలయోః ధర్మయోః నివర్తకప్రవర్తకరూపయోరిత్యర్థః. భువంగతౌ భూలోకమవతీర్ణౌ అంశావివజనైః దదృశాతేదృష్టౌ.

అజితాధిగమాయ మంత్రిభి ర్యుయుజే నీతివిశారదై రజః,
అనపాయిపదోపలబ్ధయే రఘు రాప్తై స్సమియాయ యోగిభిః. 17

అజితేతి. అజః అజితాధిగమాయ అజితపదలాభాయ నీతివిశారదైః మంత్రిభిః యుయుజే సంగత ఇత్యర్థః-రఘుః అపాయిపదస్య మోక్షస్య ఉపలబ్ధయే ప్రాప్తయే ఆప్తైః యథార్థదర్శిభిః యోగిభిః సమియాయ సమేతః-ఉభయత్రాప్యపాయచింతార్థ మితి శేషః.

నృపతిః ప్రకృతీరవేక్షితుం వ్యవహారాసన మాదదే యువా,
పరిచేతుముపాంశు ధారణాం కుశపూతం ప్రవయాస్తువిష్టరమ్.

నృపతిరితి. యువానృపతిః అజః ప్రకృతీః ప్రజాః కార్యార్థినీః అవేక్షితుం దుష్టాదుష్టపరీక్షార్థం వ్యవహారాసనం ధర్మాసనం ఆదదే స్వీచకార ప్రవయాః స్థవిరః నృపః రఘుస్తు "ప్రవయాః స్థవిరో వృద్ధ" ఇత్యమరః, ధారణాం చిత్తస్య ఏకాగ్రతాం పరిచేతుం అభ్యసితుం ఉపాంశువిజనే "ఉపాంశువిజనే ప్రోక్త" మితి హలాయుధః కుశైః పూతం విష్టరం ఆసనం ఆదధే "యమాదిగుణసంయుక్తే మనసః స్థితిరాత్మని, ధారణా ప్రోచ్యతే సద్భి" రితిపసిద్ధిః.

అనయ త్ప్రభుశక్తిసంపదా వశమేకో నృపతీ ననంతరాన్,
అపరః ప్రణిధానయోగ్యయా మరుతః పంచశరీరగోచరాన్. 19

అనయదితి-ఏకః అన్యతరః అజ ఇత్యర్థః - అనంతరాన్ స్వభూమ్యనంతరాన్ నృపతీన్ యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాదీన్ ప్రభుశక్తిసంపదా కోశదండమహిమ్నా వశంస్వాయత్తతాం అనయత్ "కోశో దండో బలంచైవ ప్రభుశక్తిః ప్రకీర్తితా" ఇతిమితాక్షరాయాం - అపరః రఘుః ప్రణిధానయోగ్యయా సమాధ్యభ్యాసేన "యోగ్యాభ్యాసా ర్కయోషితో" రితివిశ్వః శరీరగోచరాన్ శరీరాశ్రయాన్ పంచమరుతః ప్రాణాదీన్ వశంఅనయత్ - నయతేర్ద్వికర్మకత్వాం "ప్రాణోఽపానస్సమానశ్చోదానవ్యానౌచవాయవః, శరీరస్థాః" ఇత్యమరః.

అకరోదచిరేశ్వరః క్షితౌ ద్విషదారంభఫలాని భస్మసాత్,
ఇతరో దహనే స్వకర్మణాం వవృతే జ్ఞానమయేన వహ్నినా. 20

అకరోదితి. అచిరేశ్వరః నూతనప్రభుః అజః క్షితౌ ద్విషతాం శత్రూణాం ఆరంభాః కర్మాణి తేషాం ఫలాని భస్మసాత్ కార్త్స్న్యేన భస్మీచకార "విభాషా సాతి కార్త్స్న్యే" ఇతిసాతిప్రత్యయః. ఇతరః రఘుః జ్ఞానమయేన ఆత్మతత్త్వజ్ఞానరూపేణ వహ్నినాకరణేనస్వకర్మణాం భవబీజభూతానాం దహనేభస్మీకరణే వవృతే స్వకర్మాణి దగ్ధుం ప్రవృత్తఇత్యర్థః 'యథైధాంసిసమిద్ధోఽగ్నిర్భస్మసాత్కురుతేఽర్జున, జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతేతథే'తి గీతాయాం.

పణబంధముఖాన్గుణానజష్షడుపాయుక్త సమీక్ష్య తత్ఫలమ్,
రఘురప్యజయద్గుణత్రయం ప్రకృతిస్థం సమలోష్టకాంచనః. 21

పణేతి. పణబంధస్సంధిరితి కౌటిల్యః అజః పణబంధముఖాన్ సంధ్యాదీన్ షడ్గుణాన్ "సంధిర్నావిగ్రహోయానమాసనం ద్వైధమాశ్రయః, షడ్గుణా" ఇత్యమరః, తేషాం గుణానాం ఫలం తత్ఫలం సమీక్ష్య ఆలోచ్య ఉపాయుక్త ఫలిష్యంతమేవ గుణం ప్రాయుక్తేత్యర్థః. "ప్రోపాభ్యాం యుజేరయజ్ఞపాత్రే"ష్వితాత్మనేపదం సమే తుల్యతయా భావితే లోష్టం మృత్పిండః కాంచనం చైతే యస్య సః సమలోష్టకాంచనః నిస్పృహ ఇత్యర్థః. స రఘురపి గుణత్రయం సత్త్వాదికం "గుణాస్సత్త్వం రజస్తమ" ఇత్యమరః, ప్రకృతౌ సమావస్థాయామేవ తిష్ఠతీతి ప్రకృతిస్థం పునర్వికారశూన్యం యథాభవతి తథా అజయత్.

న నవప్రభురాఫలోదయాత్ స్థిరకర్మా విరరామ కర్మణః,
న చ యోగవిధేర్నవేతరః స్థిరధీరాపరమాత్మదర్శనాత్. 22

నేతి. స్థిరకర్మా ఆఫలోదయకారీ నవప్రభుః నూతనప్రభుః అజః ఆఫలోదయాత్ ఫలసిద్ధిపర్యంతం కర్మణః ఆరంభాత్ న విరరామ న నివృత్తః "జుగుప్సావిరామ ప్రమాదార్థానాముపసంఖ్యాన" మిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ, 'వ్యాఙ్ పరిభ్యోరమ' ఇతి పరస్మైపదం. స్థిరధీః నవేతరో రఘుశ్చ ఆపరమాత్మదర్శనాత్ పరమాత్మసాక్షాత్కారపర్యంతం యోగవిధేః ఐక్యానుసంధానాత్ న విరరామ.

ఇతి శత్రుషు చేంద్రియేషు చ ప్రతిషిద్ధప్రసరేషు జాగ్రతౌ,
ప్రసితావుదయాపవర్గయోరుభయీం సిద్ధిముభావవాపతుః. 23

ఇతీతి. ఇత్యేవం ప్రతిషిద్ధః ప్రసరః స్వార్థప్రవృత్తిర్యేషాం తేషు శత్రుషు చ ఇంద్రియేషు చ జాగ్రతౌ అప్రమత్తౌ ఉదయాపవర్గయోః అభ్యుదయమోక్షయోః ప్రసితౌ ఆసక్తౌ "తత్పరే ప్రసితాసక్తా" విత్యమరః. "ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా"చేతి చకారాత్సప్తమీ, ఉభౌ అజరఘూ ఉభయీం ద్వివిధాం అభ్యుదయమోక్షరూపాం "ఉభాదుదాత్తోనిత్య" మితితయప్ప్రత్యయస్యాయజాదేశః "టిడ్ఢాణ"ఇత్యాదినాఙీప్, సిద్ధిం ఫలం అవాపతుః, ఉభౌ ఉభే సిద్ధీ యథాసంఖ్యమవాపతురిత్యర్థః.

అథ కాశ్చిదజవ్యపేక్షయా గమయిత్వా సమదర్శనస్సమాః,
తమసః పరమాపదవ్యయం పురుషం యోగసమాధినా రఘుః.

అథేతి. అథ రఘుః సమదర్శనః సర్వభూతేషు సమదృష్టిస్సన్, అజస్య వ్యపేక్షయా అజాకాంక్షయా తదనురోధేన కాశ్చిత్సమాః కతిచిద్వర్షాణి 'సమా వర్షే సమం తుల్యమి'తి విశ్వః "హాయనోఽస్త్రీశరత్సమా" ఇత్యమరశ్చ. గమయిత్వా నీత్వా, యోగసమాధినా, ఐక్యానుసంధానేన "సంయోగో యోగ ఇత్యుక్తో జీవాత్మపరమా

త్మనో"రితి వసిష్ఠః, తమసఃపరం అవిద్యాయాః పరం మాయాతీత మిత్యర్థః. అవ్యయం అనంతపురుషం పరమాత్మానం అపత్ పరమాత్మైక్యం ప్రాపేత్యర్థః.

శ్రుతదేహవిసర్జనః పితుశ్చిరమశ్రూణి విసృజ్య రాఘవః,
విదధే విధిమస్యనైష్ఠికం యతిభిస్సార్థ మనగ్నిమగ్నిచిత్. 25

శ్రుతేతి. అగ్నిం చితవానగ్నిచిత్ "అగ్నౌ చే" రితిక్విప్ "చితవానగ్నిమగ్నిచి"దిత్యమరః, రాఘవః అజః పితుః రఘోః శ్రుతదేహవిసర్జనః శ్రుతపితృదేహత్యాగస్సన్నిత్యర్థః. చిరం అశ్రూణి విసృజ్య అస్య పితుః యతిభిః పరివ్రాజకైః తత్కల్పవిద్భిస్సార్థం, అనగ్నిమగ్నిసంస్కారరహితం అనగ్నిసాధ్యమిత్యర్థః, నిష్ఠాయామన్తే భవం నైష్ఠికం విధిం అంత్యకర్మ విదధే చక్రే, అనగ్నిం విధిమిత్యత్ర శౌనకః - "సర్వసంగనివృత్తస్య ధ్యానయోగరతస్య చ, న తస్య దహనం కార్యం నైవ పిండోదకక్రియాః. నిదధ్యాత్ప్రణవేనైవ బిలే భిక్షోః కళేబరమ్, ప్రోక్షణం ఖననం చైవ సర్వం తేనైవ కారయే"దితి.

అకరోచ్చ తదౌర్ధ్వదైహికం పితృభక్త్యా పితృకార్యకల్పవిత్,
న హి తేన పథా తనుత్యజ స్తనయావర్జితపిండకాంక్షిణః, 26

అకరోదితి. పితృకార్యకల్పవిత్ శ్రాద్ధవిధానజ్ఞః అజః తథా పితృభక్త్యా తస్య రఘోః ఊర్ధ్వం దేహాద్భవం ఔర్ధ్వదైహికం శ్రాద్ధం చాకరోత్ "ఊర్ధ్వదేహా"చ్చేతి వక్తవ్యాత్ ఠక్ "అనుశతికాదీనాంచే"త్యుభయపదవృద్ధిః భక్త్యైవాకరోత్ నతు విధిరస్తీతి భావః, ఏతదేవాహ-నహీతి, తేన పథా యోగమార్గేణ తనుత్యజః దేహత్యాగినః తనయేన ఆవర్జితం దత్తం పిండం కాంక్షంతీతి తథోక్తాః, నహి న భవంతి ఖలు "నైవ పిండోదకక్రియా" ఇతి వచనాదిత్యర్థః.

స పరార్థ్యగతేరశోచ్యతాం పితురుద్దిశ్య సదర్థవేదిభిః,
శమితాధిరధిజ్య కార్ముకః కృతవానప్రతిశాసనం జగత్. 27

స ఇతి. పరార్థ్యగతేః ఉత్కృష్టగతేః ముక్తస్యేత్యర్థః. పితుః రఘోః అశోచ్యతాం శోకానర్హత్వం ఉద్దిశ్య అభిసంధాయ శోకో న కర్తవ్య ఇత్యుపదిశ్యేత్యర్థః, సదర్థవేదిభిః వృద్ధైః శమితాధిః వినివర్తితమనోవ్యథః "పుంస్యాధిర్మానసీ వ్యథే"త్యమరః, సః అజః అధిజ్యమధిగతమార్వీకం కార్ముకం యస్య స తథోక్తస్సన్ జగత్ అప్రతిశాసనం ప్రతిశాసనరహితం కృతవాన్, స్వయమేవ సర్వనియామక ఇత్యర్థః అశోచ్యత్వే సుమంతుః - "పరివ్రాజి విపన్నే తు పతితే చాత్మవేదిని, కార్యో న శోకో జ్ఞాతీనామన్యథా దోషభాగిన" ఇతి.

క్షితిరిందుమతీ చ భామినీ పతిమాసాద్య తమగ్ర్యపౌరుషమ్,
ప్రథమా బహురత్నసూరభూదపరా వీరమజీజనత్సుతమ్. 28

క్షితిరితి. క్షితిః మహీ ఇందుమతీ నామ భామినీ నారీ చ "నారీ భామా చ భామి నీ"తి హలాయుధః అగ్ర్యపౌరుషం మహాపరాక్రమం తమజం పతిం ఆసాద్య తత్ర ప్రథమా క్షితిః బహూని రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని సూత ఇతి బహురత్నసూః అభూత్ "రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేఽపీ"త్యమరః. అపరా ఇందుమతీ వీరం సుతం అజీ జనత్ - జనయతి స్మ.

కిన్నామకోఽసౌ? తత్రాహః—

దశరశ్మిశతోపమద్యుతిం యశసా దిక్షు దశస్వపి శ్రుతమ్,
దశపూర్వరథం యమాఖ్యయా దశకణ్ఠారిగురుం విదుర్బుధాః.

దశేతి. దశరశ్మిశతాని యస్య సః దశరశ్మిశతః సహస్రాంశుః "భానుర్హంసస్సహ స్రాంశు"రిత్యమరః, సూర్య ఉపమా యస్యాస్సా ద్యుతిర్యస్య తం యశసా దశస్వపి దిక్షు శ్రుతం ప్రసిద్ధం దశకంఠారేః రావణశత్రోః రామస్య గురుం పితరం యం సుతం ఆఖ్యయా నామ్నా దశపూర్వః దశశబ్దపూర్వః రథః రథశబ్దోయస్య తం దశపూర్వరథం దశరథమిత్యర్థః. బుధాః విదుః విదంతి "విదోలటో" వేతి ఝేరుసాదేశః.

ఋషిదేవగణస్వధాభుజాం శ్రుతయాగప్రసవైస్స పార్థివః,
అనృణత్వముపేయివాన్ బభౌ పరిధేర్ముక్త ఇవోష్ణదీధితిః. 30

ఋషీతి. శ్రుతయాగప్రసవైః అధ్యయనయజ్ఞసంతానైః యథాసంఖ్యం ఋషీణాం దేవగణానాం స్వధాభుజాం పితౄణాం అనృణత్వం ఋణనిర్ముక్తత్వం ఉపేయివాన్ ప్రాప్తవాన్ సః పార్థివః అజః పరిధేః పరివేషాత్ "పరివేషస్తు పరిధి రుప సూర్యకమండలే" ఇత్యమరః. ముక్తః ఉష్ణదీధితిః ఉష్ణాంశురివ బభౌ.

బలమార్తభయోపశాంతయే విదుషాం సన్నతయే బహుశ్రుతమ్,
వసు తస్య విభోర్న కేవలం గుణవత్తాపి పరప్రయోజనమ్. 31

బలమితి. తస్య విభోః కేవలం వసుధనమేవ పరప్రయోజనం న కింతు గుణ వత్తాపి పరప్రయోజనా పరేషామన్యేషాం ప్రయోజనం యస్యాం సా, కుతః, బలం ఆర్తానాం ఆపన్నానాం భయోపశాంతయే న తు స్వార్థం పరపీడార్థం వా బహుభూరి శ్రుతం విద్యావిదుషాం సన్నతయే సత్కారాయ నతూత్సేకాయ.

స కదాచిదవేక్షితప్రజస్సహ దేవ్యా విజహార సుప్రజాః,
నగరోపవనే శచీసఖో మరుతాం పాలయితేవ నందనే. 32

సఇతి. అవేక్షితప్రజః అకుతోభయత్వేనానుసంహితప్రజః కేవలం స్త్రీవ్యసనీనా భవదితి భావః, శోభనా ప్రజా యస్య స సుప్రజాః సుపుత్రవాన్ పుత్రన్యస్తభార

ఇతి భావః. "నిత్యమసిచ్ప్రజామేధయోః" రిత్యసిచ్ప్రత్యయః. సః నృపః కదాచిత్ దేవ్యా ఇందుమత్యా సహ నగరోపవనే శచ్యాస్సఖా శచీసఖః "రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్" మరుతామమరాణాం పాలయితా దేవేంద్రః నందన ఇవ విజహార చిక్రీడ, "నందనంవన" మిత్యమరః.

అథ రోధసి దక్షిణోదధేః శ్రితగోకర్ణనికేతమీశ్వరమ్,
ఉపవీణయితుం యయౌ రవేరుదగావృత్తిపథేన నారదః. 33

అథేతి. అథ దక్షిణోదధేః దక్షిణసముద్రస్య రోధసి కూలే "ఉదన్వానుదధిస్సింధుః, కూలం రోధశ్చ తీరం చే"తి చామరః. శ్రితం గోకర్ణనికేతం గోకర్ణాఖ్యం స్థానం యేన తం ఈశ్వరం శివం ఉపవీణయితుం వీణయా ఉప సమీపే గాతుం "సత్యాపపా" శేత్యాదినా వీణాశబ్దాదుపగానార్థే ణిచ్ ప్రత్యయః. తతస్తుమున్ ప్రత్యయః నారదః రవేస్సంబన్ధినా ఉదగావృత్తిపథేన ఉదీచోదిగ్భాగాదావృత్తేః పంథాః ఉదగావృత్తిపథః తేన ఆకాశమార్గేణ యయౌ.

కుసుమైర్గ్రథితామపార్థివైః స్రజమాతోద్యశిరోనివేశితామ్,
అహరత్కిల తస్య వేగవానధివాసస్పృహయేవ మారుతః. 34

కుసుమైరితి. అపార్థివైః అపృథివీభవైః దివ్యైరిత్యర్థః. తైః కుసుమైః గ్రథితాం రచితాం తస్య నారదస్య ఆతోద్యస్య వాద్యస్య వీణారూపస్య శిరసి నివేశితాం "చతుర్విధ మిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామక" మిత్యమరః. స్రజం మాలాం వేగవాన్ మారుతః అధివాసే వాసనాయాం స్పృహయేవ తయా స్రజా స్వాంగం సంస్కర్తు మివేత్యర్థః. "సంస్కారో గంధమాల్యాద్యైర్యస్స్యాత్తదధివాసన" మిత్యమరః. అహరత్కిల, కిలేత్యైతిహ్యే.

భ్రమరైః కుసుమానుసారిభిః పరికీర్ణా పరివాదినీ మునేః,
దదృశే పవనావలేపజం సృజతీ బాష్పమివాంజనావిలమ్. 35

భ్రమరైరితి. కుసుమానుసారిభిః కుసుమాన్యనుసరద్భిః భ్రమరైః పరికీర్ణా వ్యాప్తా మునేః నారదస్య పరివాదినీ వీణావిశేషః వీణాతు వల్లకీ "విపంచీసాతు తంత్రీభిస్సప్తభిః పరివాదినీ"త్యమరః. పవనస్య వాయోః అవలేపః అధిక్షేపః తజ్జం అంజనేన ఆవిలం కలుషం బాష్పం అశ్రు సృజతీ ముంచతీవ "ఆచ్ఛీనద్యో"రితి నుమ్వికల్పః. దదృశే; పరిభూతాహి స్త్రియో రుదంతీతి భావః. భ్రమరాణాం సాంజనబాష్పబిందుసాదృశ్యం వివక్షితం "వా నపుంసకస్య" ఇతివర్తమానే, "ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్" ఇతి నుమ్వికల్పః.

అభిభూయ విభూతిమార్తవీం మధుగంధాతిశయేన వీరుధాం,
నృపతేరమరస్రగాప సా దయితోరశ్ఛదకోటిషు స్థితిమ్. 36

అభిభూయేతి. సా అమరస్రక్ దివ్యమాలా మధుగంధయోః మకరందసౌరభ్యయోః అతిశయేన వీరుధాం లతానాం "లతా ప్రతానినీవీరు" దిత్యమరః. ఆర్తవీంఋతుభవాం విభూతింమధుగంధసంపదం అభిభూయ తిరస్కృత్య నృపతేరజస్య దయితాయాః ఇందుమత్యాః ఉరః ఛాద్యతే ఆభ్యామిత్యురశ్ఛదౌ కుచౌ తయోః కోటిషు అగ్రేషు ప్రదేశేష్విత్యర్థః, స్థితిం ఆప ప్రాప్తా ఉరశ్ఛదః కంచుక ఇతి కేచిత్ "ఉరుస్తనకోటి సుస్థితిమి"తి పాఠే ఉరోర్విపులయోః స్తనయోః ర్యేకోటీ చూచుకే తయోస్సుస్థితిం గోప్యస్థానే పతితత్వాత్ప్రశస్తం స్థానం నివాసం ఆప ప్రాప్తేత్యర్థః.

క్షణమాత్రసఖీంసుజాతయోః స్తనయోస్తామవలోక్యవిహ్వలా,
నిమిమీల నరోత్తమప్రియా హృతచంద్రా తమసేవ కౌముదీ. 37

క్షణేతి. సుజాతయోస్సుజన్మనోస్సుందరతమయోరిత్యర్థః. స్తనయోః క్షణమాత్రసఖీం తాం స్రజం అవలోక్య-విహ్వలా వివశా నరోత్తమస్య అజస్య ప్రియా ఇందుమతీ తమసా రాహుణా "తమస్తు రాహుస్స్వర్భాను"రిత్యమరః. హృతచంద్రాకౌముదీవ నిమిమీల. మమారేత్యర్థః. "అంతో నిమీలనం దీర్ఘనిద్రా చే"తి హలాయుధః.

వపుషా కరణోజ్ఝితేన సా నిపతంతీ పతిమప్యపాతయత్,
నను తైలనిషేకబిందునా సహ దీపార్చిరుపైతి మేదినీమ్. 38

వపుషేతి. కరణైరింద్రియైః ఉజ్ఝితేన "కరణంసాధకతమక్షేత్రగాత్రేంద్రియేష్వపీ"త్యమరః, వపుషా కరణేన నిపతంతీ సా ఇందుమతీ పతిం అజమప్యపాతయత్ పాతయతిస్మ. తథాహి-నిషిచ్యత ఇతి నిషేకః తైలమేవ నిషేకః క్షరత్తైలమిత్యర్థః. తస్య బిందునా సహ దీపార్చిః దీపజ్వాలా "జ్వాలాభాసోర్నపుంస్యర్చి"రిత్యమరః మేదినీం మహీం ఉపైతి నను ఉపైత్యేవ "ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానునయామంత్రణేనన్వి" త్యమరః.

ఉభయోః పరిపార్శ్వవర్తినాం తుములేనార్తరవేణ వేజితాః,
విహగాః కమలాకరాశ్రయాస్సమదుఃఖా ఇవ తత్ర చుక్రుశుః.

ఉభయోరితి. ఉభయోః జాయాపత్యోః పరిపార్శ్వవర్తినాం పరిజనానాం తుములేన సంకులేన ఆర్తరవేణ కరుణస్వనేన వేజితాః భీషితాః కమలాకరాశ్రయాః విహగాః హంసాదయశ్చ తత్ర ఉపవనే సమదుఃఖా ఇవ తుల్యశోకా ఇవ చుక్రుశుః చక్రందుః.

నృపతే ర్వ్యజనాదిభిస్తమో నునుదే సాతు తథైవ సంస్థితా,
ప్రతికారవిధాన మాయుషః సతి శేషే హి ఫలాయ కల్పతే. 40

నృపతేరితి. నృపతేః అజస్య తమః అజ్ఞానం మూర్ఛేతి యావత్ వ్యజనాదిభిస్సాధనైఃనునుదే నున్నం ఆదిశబ్దేన జలసేకకర్పూరతోదన్యాసాదయో గృహ్యంతే, సాత్విందుమతీ తథైవ సంస్థితా మృతా, తథాహి ప్రతికారవిధానం చికిత్సాఆయుషః శేషే సతి ఫలాయ కల్పతే ఆరోగ్యాయ భవతి నాన్యథా "క్లపిసంపద్యమానే"చేతి చతుర్థీ, తస్మాత్ ఆయుశ్శేషవద్భావాత్ నృపః ప్రతికారేణ ఉజ్జీవితః సాతు తదభావాత్ మృతేత్యర్థః.

ప్రతియోజయితవ్యవల్లకీ సమవస్థామథ సత్త్వవిప్లవాత్,
స నినాయ నితాంతవత్సలః పరిగృహ్యోచితమంకమంగనామ్. 41

ప్రతీతి. అథ సత్త్వవిప్లవాత్ అసునిష్క్రమణాద్ధేతోః "ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీతుజంతుష్వి"త్యమరః, ప్రతియోజయితవ్యా తంత్రీభిర్యోజనీయా నతు యోజితావితంత్రీరిత్యర్థః తస్యా వల్లక్యాః వీణాయాః సమవస్థేవ సమవస్థాదశాయస్యాస్సా తాం అపశబ్దాం సమావస్థాయాం సమవస్థేతి కవినాప్రయుజ్యతే అంగనాం ఇందుమతీం నితాంతం వత్సలః ప్రేమవాన్ సః అజః పరిగృహ్య హస్తాభ్యాం గృహీత్వా ఉచితం పరిచితం అంకం ఉత్సంగం నినాయ.

పతిరంకనిషణ్ణయా తయా కరణాపాయవిభిన్నవర్ణయా,
సమలక్ష్యత బిభ్రదావిలాం మృగరేఖాముషసీవ చన్ద్రమాః. 42

పతిరితి. పతిరజః అంకనిషణ్ణయా ఉత్సంగస్థితయా కరణానాం ఇంద్రియాణాం అపాయేనాపగమేన, విభిన్నవర్ణయా విచ్ఛాయయా తయా అంగనయా కరణేన ఉషసిప్రాతః ఆవిలాం మలినాం మృగరేఖాం బిభ్రత్ చంద్రమాః చంద్ర ఇవ సమలక్ష్యత.

విలలాప స బాష్పగద్గదం సహజామప్యపహాయ ధీరతాం,
అభితప్తమయోఽపి మార్దవం భజతే కైవ కథా శరీరిషు. 43

విలలాపేతి. సః అజః సహజాం స్వాభావికీమపి ధీరతాం ధైర్యమపహాయ త్యక్త్వా బాష్పగద్గదం యథాతథా విలలాప పరిదేవితవాన్ "విలాపః పరిదేవన"మిత్యమరః, తథాహి-అభితప్తం సంతప్తం అయోఽపి అసంభావితమార్దవమపీతి భావః. మార్దవం భజతేశరీరిషు విషయే అభితప్తేష్వితి శేషః కైవ కీదృశీ కథావార్తా అనుక్తిసిద్ధేత్యర్థః.

కుసుమాన్యపిగాత్రసంగమాత్ప్రభవంత్యాయురపోహితుం యది,
న భవిష్యతి హంత సాధనం కిమివాన్యత్ప్రహరిష్యతో విధేః. 44

కుసుమానీతి. కుసుమాన్యపి అపిశబ్దో నితాంతమార్దవద్యోతనార్థః, గాత్రసంగమాత్ శరీరస్పర్శాత్ ఆయుః జీవితకాలం "ఆయుర్జీవితకాలో నే"త్యమరః అపోహితుం అపహర్తుం ప్రభవంతి యది హంతేతి విషాదే "హంత హర్షేవిషాదే" చేతి విశ్వః. ప్రహరిష్యతః విధేః అన్యత్ కుసుమాతిరిక్తంకిమివ వస్తు ఇవ శబ్దోవాక్యాలంకారే కీదృశమిత్యర్థః. సాధనం న భవిష్యతి. సర్వమపి సాధనం భవత్యేవేత్యర్థః.

అథవా మృదువస్తు హింసితుం మృదునైవారభతే ప్రజాంతకః,
హిమసేకవిపత్తిరత్ర మే నళినీ పూర్వనిదర్శనం మతా. 45

అథవేతి. అథవా ప్రజాంతకః జనానాం నాశః కాలః మృద్వితి పదచ్ఛేదః మృదు కోమలం వస్తు మృదునైవ వస్తునా హింసితుం హంతుం ఆరభతే ప్రారభతే, అత్రార్థే హిమసేకేన విపత్తిర్యస్యాస్సా నళినీ మే పూర్వనిదర్శనం ప్రథమోదాహరణం మతా సమ్మతా.

స్రగియం యది జీవితాపహా హృదయే కిం నిహితా న హంతిమాం,
విషమప్యమృతం క్వచిద్భవేదమృతం వా విషమీశ్వరేచ్ఛయా. 46

స్రగితి. ఇయం స్రక్ జీవితమపహంతీతి జీవితాపహా యది "అన్యేభ్యోఽపిదృశ్యత" ఇతి హంతేర్డప్రత్యయః. "హృదయే వక్షసి స్వాంతే"ఇతి శాశ్వతః. నిహితా సతీ మాం కిం న హంతి, కింతు ఈశ్వరేచ్ఛయా క్వచిత్ విషమప్యమృతం భవేత్, క్వచిదమృతం వా విషం భవేత్, దైవమేవాత్ర కారణమిత్యర్థః.

అథవా మమ భాగ్యవిప్లవాదశనిః కల్పిత ఏష వేధసా,
యదనేన తరుర్నపాతితః క్షపితా తద్విటపాశ్రితా లతా. 47

అథవేతి. అథవా మమ భాగ్యస్య విప్లవాద్విపర్యయాత్ ఏషః స్రగిత్యర్థః, విధేయప్రాధాన్యాత్పుల్లింగనిర్దేశః, వేధసా విధాత్రా అశనిః వైద్యుతాగ్నిః, కల్పితః "దమ్భోళిశ్శనిర్ద్వయో"రిత్యమరః. "అశనిః పవివిద్యుతో"రితి విశ్వశ్చ. యద్యస్మాత్ అనేన పురోవర్తినా పుష్పాశనినాపి ప్రసిద్ధాశనినేవ తరుః తరుస్థానీయః స్వయమేవ న పాతితః. కింతు తస్య తరోః విటపాశ్రితా లతాస్థానీయా ప్రియా క్షపితా నాశితా (తచ్ఛబ్దేనాత్మాధ్వన్యతే, లతాశబ్దేనేందుమతీ) లోకే ప్రసిద్ధోఽశనిస్తరుం లతాం చ క్షపయతి అయం తు లతామేవ న తరుమిత్యనేన ప్రకారేణాస్యాపూర్వత్వమిత్యభిప్రాయః.

కృతవత్యసి నావధీరణామపరాద్ధేఽపి యథా చిరం మయి,
కథమేకపదే నిరాగసం జనమాభాష్యమిమం న మన్యసే. 48

కృతవతీతి. మయి చిరం భృశం అపరాద్ధేఽపి అపరాధం కృతవత్యసి రాధేః కర్తరి క్తః, యథా యతో హేతోః యథేతి హేత్వర్థః, స్వరాదిషు పఠ్యతే, "యథేతి హేతా"వితి గణవ్యాఖ్యానే, అవధీరణామవజ్ఞాం న కృతవత్యసి నాకార్షీః, "అనేకవర్తమానసామీప్య"ఇతి భూతార్థేలట్. తత్ కథమేకపదే తత్క్షణే "తత్క్షణే స్యాదేకపదం

వర్తన్యామేకపద్యపీ"తి విశ్వః. నిరాగసం నిరపరాధం ఇమం జనం ఇమమిత్యాత్మనిర్దేశః. మామిత్యర్థః అభావ్యం సంభావ్యం న మన్యసే న చింతయసి.

ధ్రువమస్మి శఠశ్శుచిస్మితే విదితః కైతవవత్సలస్తవ,
పరలోకమసన్నివృత్తయే యదనాపృచ్ఛ్య గతాసి మామితః. 49

ధ్రువమితి. హే శుచిస్మితే శఠః గూఢవిప్రియకారీ కైతవేన కపటేన వత్సలః కైతవవత్సలః ఇతి తవ విదితః త్వయా వేద్యమానోఽస్మి "గతిబుద్ధీ"త్యాదినా వర్తమానే క్తః "క్తస్య చ వర్తమాన" ఇతి షష్ఠీ ధ్రువం కుతః, యద్యస్మాత్ మాం అనాపృచ్ఛ్య అనామంత్ర్య ఇతః అస్మాత్ లోకాత్ పరలోకం అసన్నివృత్తయే అపునరావృత్తయే గతాసి.

దయితాం యది తావదన్వగాద్వినివృత్తం కిమిదం తయా వినా,
సహతాం హతజీవితం మమ ప్రబలామాత్మకృతేన వేదనామ్.50

దయితామితి. ఇదం మమ హతజీవితం కుత్సితజీవితం "మారితే కుత్సితే హతః" ఇతి హలాయుధః. తావదాదౌ దయితాం యద్యన్వగాత్ అన్వగాదేవ, యది రత్రావధారణే, పూర్వం మూర్ఛితత్వాదితి భావః, తర్హి తయా వినా కిం కిమర్థం నివృత్తం, తేనానుచితం కృతమిత్యర్థః. అతఏవాత్మకృతేన స్వచేష్టితేన నివృత్తిరూపేణ ప్రబలాం వేదనాం సహతాం స్వయంకృతాపరాధేషు సహనమేవ శరణమితి భావః.

సురతశ్రమసంభృతో ముఖే ధ్రియతే స్వేదలవోద్గమోఽపి తే,
అథ చాస్తమితా త్వమాత్మనా ధిగిమాం దేహభృతామసారతామ్.51

సురతేతి. సురతశ్రమేణ సంభృతః జనితః స్వేదలవోద్గమోఽపి స్వేదబిందూదయోఽపి తే ముఖే ధ్రియతే అవతిష్ఠతే "ధృఙ్ అవస్థానే" ఇతి ధాతోః తౌదాదికాత్కర్తరి లట్, "రిఙ్ శయగ్లిఙ్క్ష్వి"తి రిఙాదేశః. అథ త్వం ఆత్మనా స్వరూపేణ అస్తం నాశం ఇతా ప్రాప్తా చ ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానాత్తృతీయా ఇమాం దేహభృతాం అసారతాం అస్థిరత్వం ధిక్ నిందామ ఇత్యర్థః. "ధిఙ్నిర్భర్త్సననిందయో"రిత్యమరః, "ఉభసర్వతసోః కార్యా ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు, ద్వితీయామ్రేడితాంతేషు తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యతే" ఇతి ధిక్ఛబ్దయోగాద్ద్వితీయా.

మనసాపి న విప్రియం మయా కృతపూర్వం తవ కిం జహాసి మాం?,
నను శబ్దపతిః క్షితేరహం త్వయి మే భావనిబంధనా రతిః. 52

మనసేతి. మయా మనసాపి తవ విప్రియం న కృతపూర్వం పూర్వం న కృత మిత్యర్థః. 'సుప్సుపే'తి సమాసః. కిం కేన నిమిత్తేన మాం జహాసి నన్వహం క్షితేః శబ్ద పతిః శబ్దత ఏవ పతిః. న త్వర్థత ఇత్యర్థః. భావనిబంధనా భావహేతుకా అభిప్రాయ పూర్వికా స్మరనిబంధనావా "భావస్తత్తాస్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మ స్వి"తి సర్వత్రా ప్యమరః. సా రతిస్తు మే త్వయ్యేవ అస్తీతి శేషః.

కుసుమోత్ఖచితాన్వలీభృతశ్చలయన్ భృంగరుచస్తవాలకాన్,
కరభోరు కరోతి మారుతస్త్వదుపావర్తనశంకి మే మనః. 53

కుసుమేతి. కుసుమైః ఉత్ఖచితాన్ గ్రథితాన్ వలీభృతః భంగీయుక్తాన్ కుటిలా నిత్యర్థః, భృంగరుచః నీలాన్ తవ అలకాన్ చూర్ణకుంతలాన్ 'అలకాశ్చూర్ణకుంతలా" ఇత్యమరః, చలయన్ కంపయన్ "మితాం హ్రస్వ" ఇతి హ్రస్వః మారుతః వాయుః హేకరభోరు, మే మనః త్వదుపావర్తనశంకి కరోతి త్వదుజ్జీవనశంకికరోతీత్యర్థః.

తదపోహితుమర్హసి ప్రియే ప్రతిబోధేన విషాదమాశు మే,
జ్వలితేన గుహాగతం తమస్తుహినాద్రేరివ నక్తమోషధిః. 54

తదితి. హే ప్రియే, తత్తస్మాత్, ఆశు ప్రతిబోధేన మే విషాదం నక్తంరాత్రౌ "అథ దోషా చ నక్తం చ రజనా వి"తీత్యమరః - ఓషధిః తృణజ్యోతిరాఖ్యా లతా జ్వలితేన ప్రకాశేన తుహినాద్రేః హిమాద్రేః "తుషారస్తుహినం హిమ" మిత్యమరః. గుహాగతం గుహాస్థితం తమ ఇవ అపోహితుం నిరసితుం అర్హసి.

ఇదముచ్ఛ్వసితాలకం ముఖం తవవిశ్రాంతకథం దునోతి మామ్,
నిశి సుప్తమివైకపంకజం విరతాభ్యంతరషట్పదస్వనమ్. 55

ఇదమితి. ఇదం ఉచ్ఛ్వసితాలకం చలితకుంతలం విశ్రాంతకథం నివృత్తసల్లాపం తవ ముఖం నిశి సుప్తం నిమీలితం, విరతః ఉపరతః అభ్యంతరాణామంతర్వర్తినాం షట్పదానాం భ్రమరాణాం "షట్పదభ్రమరాళయ" ఇత్యమరః స్వనో యస్మిన్ తత్ నిశ్శబ్దభృంగయుక్తమిత్యర్థః, ఏకమద్వితీయం పంకజమివ మాం దునోతి పరితాపయతి.

ప్రాణినాం సంయోగవియోగౌ విలోక్యేతే, తత్త్వయా కిమర్థమేవం సంతప్యతే ఇత్యాశంక్యాహ:—

శశినం పునరేతి శర్వరీ దయితా ద్వంద్వచరం పతత్రిణమ్,
ఇతి తౌ విరహాంతరక్షమౌ కథ మత్యంతగతా న మాం దహేః. 56

శశినమితి. శర్వరీ రాత్రిః శశినం, చంద్రం పునరేతి ప్రాప్నోతిద్వంద్వభూతశ్చ రతీతి ద్వంద్వచరః తం పతత్రిణం చక్రవాకం దయితా చక్రవాకీ పునరేతి ఇతి హే తోః తౌ శశిచక్రవాకౌ విరహాంతరక్షమౌ విరహావధిసహౌ "అంతరమవకాశావధిపరి

ధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్య" ఇత్యమరః. అత్యంతగతా పునరావృత్తిరహితా త్వం తు మాం కథం న దహేః.

నవపల్లవసంస్తరేఽపి తే మృదు దూయేత యదంగమర్పితమ్,
తదిదం విషహిష్యతే కథం వద వామోరు చితాధిరోహణమ్. 57

నవేతి. నవపల్లవసంస్తరే నూతనప్రవాళశయనే అర్పితమపి తే తవ మృదు యదంగం శరీరం దూయేత పరితప్తంభవేత్, వామా సుందరౌ ఊరూ యస్యాస్సా వామోరుః "వామం స్యాత్సుందరే సవ్య" ఇతి కేశవః. "సంహితశఫే" త్యాదినా ఊఙ్ ప్రత్యయః, హే వామోరు తదిదమంగం చితాయాః కాష్ఠసంచయస్య అధిరోహణం కథం విషహిష్యతే? వద.

ఇయమప్రతిబోధశాయినీం రశనా త్వాం ప్రథమా రహస్సఖీ,
గతివిభ్రమసాదనీరవా న శుచా నానుమృతేవ లక్ష్యతే. 58

ఇయమితి. ఇయం ప్రథమారహస్సఖీ సురతసమయేఽప్యనపాయాదితి భావః గతి విభ్రమసాదేన గతివిలాసోపరమేణ నీరవానిశ్శబ్దా రశనా మేఖలా "స్త్రీకట్యాం మేఖలా కాంచీ సప్తకీ రశనాస్త్రియా" మిత్యమరః. అప్రతిబోధం అపునరుద్బోధం యథా తథా శాయినీం మృతామిత్యర్థః. శుచాత్వామను త్వయా సహ "తృతీయార్థ" ఇత్యను శబ్దస్య కర్మప్రవచనీయత్వే "కర్మప్రవచనీయుక్తే ద్వితీయే"తి ద్వితీయా శుచామృతేవ న లక్ష్యత ఇతి న, లక్ష్యత ఏవేత్యర్థః ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతమర్థం గమయత ఇతి న్యాయాత్.

కలమన్యభృతాసు భాషితం కలహంసీషు గతం మదాలసమ్,
హరిణీషు విలోలమీక్షితం పవనాధూతలతాసు విభ్రమః. 59

కలమితి. కలమిత్యత్రిదివేతియుగ్మం అన్యభృతాసు కోకిలాసు కలం భాషితం మధురభాషణం కలహంసీషు మదేన అలసం మధురం గతం గమనం హరిణీషు విలోలం ఈక్షితం చంచలా దృష్టిః పవనేన ఆధూతాసు ఈషత్కంపితాసు లతాసు విభ్రమః విలాసః ఇత్యమీ పూర్వోక్తాః గుణాః కలభాషణాదయః ఏషు కోకిలాదిస్థానేష్వితి శేషః.

త్రిదివోత్సుకయాప్యవేక్ష్య మాం
నిహితాస్సత్యమమీ గుణాస్త్వయా,
విరహే తవ మే గురువ్యథం
హృదయం నత్వవలంబితుం క్షమాః. 60

త్రిదివేతి. త్రిదివోత్సుకయాపి ఇహ జీవంత్యైవ స్వర్గం ప్రతి ప్రస్థితయాపి త్వయామామవేక్ష్య విరహాసహాం విచార్య - అమీగుణాః సత్యం నిహితాః మత్ప్రాణ

ధారణోపాయతయా స్థాపితా ఇత్యర్థః - కింతు తవ విరహే గురువ్యథం అతిదుఃఖం మే మమ హృదయం అవలంబితుం ధారయితుం స్థాపయితుమిత్యర్థః. న క్షమాః న శక్తాః, తేఽపి త్వత్సంగమ ఏవ సుఖకారిణః నాన్యథా ప్రత్యుత ప్రాణానుత్క్రాంతంతీతి భావః.

మిథునం పరికల్పితం త్వయా సహకారః ఫలినీ చ నన్విమౌ,
అవిధాయ వివాహసత్క్రియామనయోర్గమ్యత ఇత్యసాంప్రతమ్. 61

మిథునమితి. సహకారః చూతవిశేషః ఫలినీ ప్రియంగులతా చేతి ఇమౌ ప్రియంగులతాసహకారౌ "ప్రియంగుః ఫలినీ ఫలీ"త్యమరః. త్వయా మిథునం పరికల్పితం నను మిథునత్వేనాభ్యమాని. అనయోః వివాహసత్క్రియాం వివాహమంగళం అవిధాయ అకృత్వా గమ్యత ఇత్యసాంప్రతమయుక్తం మాతృవిహీనానాం మాతరం వినా న కించిత్సుఖమస్తీతి భావః.

కుసుమం కృతదోహదస్త్వయా యదశోకోఽయముదీరయిష్యతి,
అలకాభరణం కథం ను తత్తవ నేష్యామి నివాపమాల్యతామ్. 62

కుసుమమితి. త్వయా కృతం వృక్షాదిపోషకం దోహదం పాదతాడనరూపం యస్య సః అయమశోకః యత్కుసుమం సుమం ఉదీరయిష్యతి ఉత్పాదయిష్యతి, తవాలకానాం ఆభరణభూతం తత్ కుసుమం నివాపమాల్యతాం కథం ను నేష్యామి "పితృదానం నివాపస్స్యా" దిత్యమరః.

స్మరతేవ సశబ్దనూపురం చరణానుగ్రహమన్యదుర్లభమ్,
అమునా కుసుమాశ్రువర్షిణా త్వమశోకేన సుగాత్రి శోచ్యసే. 63

స్మరతేతి. అన్యదుర్లభం కింతు స్మర్తవ్యమేవేత్యర్థః, సశబ్దనూపురం యస్మిన్ తం చరణేనానుగ్రహం తాడనరూపం స్మరతేవ కుసుమాన్యేవాశ్రూణి తద్వర్షిణా అమునా అశోకేన హే సుగాత్రి, అంగగాత్ర కంఠేభ్యోవక్తవ్యాత్ జీష్ త్వం శోచ్యసే.

తవ నిశ్వసితానుకారిభిర్బకులైరర్ధచితాం సమం మయా,
అసమాప్య విలాసమేఖలాం కిమిదం కిన్నరకంఠి సుప్యతే. 64

తవేతి. తవ నిశ్వసితానుకారిభిః సౌగంధ్యేన త్వన్నిశ్వాసోపమైః వకులైర్బకుళపుష్పైః మయా సమం అర్ధచితాం అర్ధం యథా భవతి తథా రచితాం విలాసమేఖలాం అసమాప్యాసమాపయ్య కిన్నరస్యేవ కంఠో యస్యాస్సా కిన్నరకంఠీ "అంగగాత్రే" త్యాదినాజీష్. హే కిర్నరకంఠి, కిమిదం సుప్యతే ఇదమనుచితమిత్యర్థః.

సమదుఃఖసుఖస్సఖీజనః ప్రతిపచ్చంద్రనిభోఽయమర్భకః,
అహమేకరసస్తథాపి తే వ్యవసాయః ప్రతిపత్తినిష్ఠురః. 65

సమేతి. సఖీజనః సమదుఃఖసుఖః త్వద్దుఃఖేన దుఃఖీ త్వత్సుఖేన సుఖీత్యర్థః. అయమర్భకః బాలః ప్రతిపచ్చంద్రనిభః దర్శనీయః వర్ధిష్ణుశ్చేత్యర్థః. ప్రతిపచ్ఛబ్దేన

ద్వితీయా లక్ష్యతే ప్రతిపచ్చంద్రస్య దర్శనాయోగ్యత్వాత్ అహం ఏకరసః సమానురాగః "శృంగారాదౌ విషే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రస" ఇత్యమరః. తథాపి జీవన సామగ్ర్యే సత్యపీత్యర్థః. తే తవ వ్యవసాయః అస్మత్పరిత్యాగరూపో వ్యాపారః ప్రతిపత్తి నిష్ఠురః స్మర్తుం న శక్యః కిముతాధికర్తు మితి భావః.

ధృతిరస్తమితా రతిశ్చ్యుతా విరతం గేయమృతుర్నిరుత్సవః,
గతమాభరణప్రయోజనం శయనీయం పరిశూన్యమద్య మే. 66

ధృతిరితి. అద్య మే ధృతిః ధైర్యం ప్రీతిర్వా "ధృతిస్సంతోషధైర్యయో"రితి విశ్వః. అస్తమితా నాశం గమితా. రతిః రమణంచ్యుతా గేయం గీతం విరతం ఋతుః వసంతాదిః నిరుత్సవః ఆభరణానాం ప్రయోజనం ఫలం గతం అపగతం శేరతేఽత్రేతి శయనీయం తల్పం "కృత్యల్యుటోబహుళ" మిత్యధికరణార్థేఽనీయర్ ప్రత్యయః. పరిశూన్యం రిక్తం త్వాం వినా మే సర్వం నిష్ఫలమితి భావః

గృహిణీ సచివస్సఖీ మిథః ప్రియశిష్యా లలితే కలావిధౌ,
కరుణావిముఖేన మృత్యునా హరతా త్వాం వద కిన్న మే హృతమ్.

గృహిణీతి. హే ప్రియే, త్వమేవ మే గృహిణీ దారాః సచివః బుద్ధిసహాయో మంత్రీ మిథః రహసి సఖా నర్మసచివః లలితే మధురే కలావిధౌ గీతవాదిత్రాది చతుష్షష్టికలాప్రయోగే ప్రియశిష్యా అతః త్వాం సర్వసమష్టిరూపాం హరతా అత ఏవ కరుణావిముఖేన కృపాశూన్యేన మృత్యునా మే మమ సంబంధి కిం న హృతం ? వద, సర్వమేవహృతమిత్యర్థః.

చతుష్షష్టికలాసు భోజరాజః.

గీతం 1 వాదిత్రం 2 నృత్తం 3 నాట్యం 4 చిత్రం 5 పుస్తకకర్మ 6 పత్రచ్ఛేద్యం 7 లిపిజ్ఞానం 8 వచనకౌశలం 9 వైలక్షణ్యం 10 మాల్యవిధిః 11 గంధయుక్తిః 12 ఆస్వాద్యవిధానం 13 అనురంజనజ్ఞానం 14 రత్నపరీక్షా 15 సీవ్యం 16 ఉపకరణక్రియా 17 ఆజీవజ్ఞానం 18 తిర్యగ్యోనిచికిత్సితం 19 మాయాకృతం 20 పాషండసమయజ్ఞానం 21 క్రీడాకౌశలం 22 సంవాహనం 23 శరీరసంస్కారకౌశలం 24 ఆయప్రాప్తిః 25 రక్షావిధానం 26 రూపసంఖ్యా 27 క్రియామార్గః 28 జీవగ్రహణం 29 నయజ్ఞానం 30 చిత్రవిధిః 31 గూఢరాశిః 32 తులావిధిః 33 క్షిప్రగ్రహణం 34 అనుప్రాప్తిః 35 లేఖా 36 స్మృత్యనుక్రమః 37 లీలావ్యాపారమోహనం 38 ఫలవ్యామోహ ఇతి పాఠాంతరం, గ్రహణాదానం 39 ఉపస్థానవిధిః 40 యుద్ధం 41 శతం 42 గతం 43 స్త్రీపురుషభావగ్రహణం 44 స్వరాగప్రకాశనం 45 ప్రత్యంగదానం 46 నఖవిచారః 47 దంతవిచారః 48 నీవీస్రంసనం 49 గుహ్యస్పర్శనానులోమ్యం 50 పరమార్థకౌశలం 51 భూషణం 52 సమానార్థతా 53 ప్రోత్సాహనం 54 మృదుక్రోధ

ప్రవర్తనం 55 శ్రద్ధప్రసాదనం 56 సుప్తాపరిత్యాగః 57 పరమస్వాపవిధిః 58 గుహ్యగ్రహః 59 సాశ్రుపాతనం 60 రమణస్యవీక్షణం 61 స్వయంశపథక్రియా 62 ప్రస్థితానుగమనం 63 పునర్నిరీక్షణం 64 ఇతికలానాం చతుష్షష్టిః.

మదిరాక్షి మదాననార్పితం మధు పీత్వా రసవత్కథం ను మే,
అనుపాస్యసి బాష్పదూషితం పరలోకోపనతం జలాంజలిమ్. 68

మదిరేతి. యద్యపి మాద్యత్యనయేతి మదిరా సురేతి ప్రసిద్ధం తథాపి నార్యో మదిరలోచనా ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్, మాద్యత్యనేనేతి మదిరం మదకరమాత్ర మిత్యాచక్షతే "ఇషిమదిము దీ"త్యాదినా కిరచ్ప్రత్యయః, తాదృశే అక్షిణీ యస్యా స్తస్యాస్సంబుద్ధిః హే మదిరాక్షి మదకరాక్షి, మదాననేన అర్పితం దత్తం రసవత్ స్వాదుతరం మధు పీత్వా బాష్పదూషితం అశ్రుతప్తమిత్యర్థః, తమపి పరలోకాయ ఉపనతం నత్వైహార్థం మే జలాంజలిం కథం ను అనుపాస్యసి అనంతరం పాస్యసి తద నంతరం ఇదమసర్వామిత్యర్థః. అత్రేదం ధ్వన్యతే, మధ్యేహి కోష్ఠముదక మనుపానం, యథాహ బాహటః. "అనుపానం హిమం వారి యవగోధూమయోర్హితమ్, దధ్ని మద్యే విషే క్షౌద్రే కోష్ణం పిష్టమయే" ష్వితి, తచ్చ ఇహైవోపయుజ్యతే. ఇదం తూష్ణం లోకాంతరోపయోగిత్వాయుక్తేదనిరోధాత్కథ మనుపాస్యసీతి భావః.

విభవేఽపి సతి త్వయా వినా సుఖమేతావదజస్య గణ్యతాం,
అహృతస్య విలోభనాంతరై ర్మమ సర్వే విషయాస్త్వదాశ్రయాః.

విభవ ఇతి. విభవేఽపి ఐశ్వర్యే సత్యపి త్వయా వినా అజస్య ఏతావదేవసుఖం గణ్యతాం యావత్త్వయా సహ భుక్తం తతోఽన్యన్నకించిదపివిష్యతీత్యర్థః. కుతః విలోభనాంతరైః విషయాంతరైః, అహృతస్యానాకృష్టస్య మమ సర్వే విషయాః త్వదాశ్రయాః త్వత్ప్రధానాః త్వదధీనా ఇత్యర్థః, త్వాం వినాన కించిన్మమ రోచకమస్తీత్యర్థః.

విలపన్నితి కోసలాధిపః కరుణార్థగ్రథితం ప్రియాం ప్రతి,
అకరోత్పృథివీరుహానపి స్రుతశాఖారసబాష్పదూషితాన్. 70

విలపన్నితి. కోసలాధిపః అజః ఇతి కరుణః శోకరసః సవివార్థః తేన గ్రథితం యథా తథా "కరుణస్తు రసే వృక్షే దయాయాం కరుణామతే"తి విశ్వః. ప్రియాం ఇందుమతీం ప్రతి విలపన్ పృథివీరుహాన్ వృక్షానపి స్రుతాః శాఖారసాః మకరందా ఏవబాష్పాః తైః దూషితాన్ అకరోత్ అచేతనానప్యరోదయదిత్యర్థః.

అథ తస్య కథంచిదంకతః స్వజనస్తామపనీయ సుందరీం,
విససర్జ తదంత్యమండనామనలాయాగురుచందనైధసే. 71

అథేతి. అథ స్వజనః బంధువర్గః తస్య అజస్య అంకతః ఉత్సంగాత్ - కథంచి దపనీయ తత్ దివ్యకుసుమమేవ అంత్యమండనం యస్యాస్సా తాం సుందరీం ఇందు

మతీం అగురూణి చందనాని చ ఏధాంసి ఇంధనాని యస్య తస్మై "కాష్ఠం దార్వింధనం త్వేధ ఇధ్మ మేధస్సమిత్ స్త్రియా" మిత్యమరః, అనలాయ పావకాయ విససర్జ త్యక్తవానిత్యర్థః "క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్య" మితి క్రియామాత్రయోగేఽపి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ.

ప్రమదామను సంస్థితశ్శుచా నృపతిస్సన్నితి వాచ్యదర్శనాత్,
న చకార శరీరమగ్నిసాత్సహ దేవ్యా న తు జీవితేచ్ఛయా. 72

ప్రమదామితి. నృపతిస్సన్ మహారాజస్సన్ శుచా శోకేన ప్రమదామను ప్రమదయా సహ "తృతీయార్థే" ఇత్యనోః కర్మప్రవచనీయత్వే తద్యోగాద్ద్వితీయా. సంస్థితః మృత ఇతి వాచ్యదర్శనాత్ అపవాదజ్ఞానాదిత్యర్థః. దేవ్యా ఇందుమత్యా సహ శరీరం అగ్నిసాత్ అగ్న్యధీనం న చకార "తదధీనవచన"ఇతి సాతిప్రత్యయః జీవితేచ్ఛయా తు న.

అథ తేన దశాహతః పరే గుణశేషాముపదిశ్య సుందరీం,
విదుషా విధయస్సమాపితాః పురఏవోపవనే మహర్ధయః. 73

అథేతి. అథ విదుషా తేన అజేన గుణా ఏవ శేషా యస్యాస్తాం గుణశేషాం సుందరీం ఇందుమతీముపదిశ్య ఉద్దిశ్య, దశానామహ్నాం సమాహారః దశాహః తద్ధితార్థేత్యాదినాసమాహారార్థేతత్పురుషఃసమాహారస్యైకత్వాదేకవచనం "రాజాహస్సఖిభ్యష్ట్" ఇతిటచ్ ప్రత్యయః "రాత్రాహ్నాహాః పుంసీ"తి పుల్లింగతా "అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః" ఇత్యహ్నాదేశో నభవతి "నసంఖ్యాదేస్సమాహార"ఇతి నిషేధాత్, తత స్తసిల్ తస్మాద్దశాహతః పరే ఊర్ధ్వం కర్తవ్యాః మహర్ధయః మహాసమృద్ధయః విధయః క్రియాః పురః పుర్యాః ఉపవనే-ఉద్యానవన ఏవ సమాపితాః సంపూర్ణమనుష్ఠితా ఇత్యర్థః, న చాత్ర దశాహత ఇత్యస్య "శుధ్యేద్విప్రో దశాహేన ద్వాదశాహేన భూమిపః, వైశ్యః పంచదశాహేన శూద్రో మాసేన శుధ్యతి" ఇతి మనువచనవిరోధశ్శంకనీయః. తస్య నిర్గుణక్షత్రియవిషయత్వాత్ గుణవత్క్షత్రియస్య తు దశాహతశ్శుద్ధి మాహ పరాశరః-"క్షత్రియస్తు దశాహేన స్వకర్మనిరతశ్శుచి" రితి సూచ్యతేఽస్యాపిగుణవత్త్వం విదుషేతి.

స వివేశ పురీం తయా వినా క్షణదాపాయశశాంకదర్శనః,
పరివాహమివావలోకయన్ స్వశుచః పౌరవధూముఖాశ్రుషు.

సఇతి. తయా ఇందుమత్యా వినా క్షణదాయాః రాత్రేః "నిశా నిశీథినీ రాత్రిస్త్రియామా క్షణదా క్షపా" ఇత్యమరః. అపాయేఽవసానే అపగమ ఇత్యర్థః. యః శశాంకః చంద్రః స ఇవ దర్శనః దృశ్యమాన ఇత్యర్థః. కర్మార్థే ల్యుట్ ప్రత్యయః. అవలోకయన్ "జలోచ్ఛ్వాసాః పరీవాహ"ఇత్యమరః. స్వదుఃఖపూరాతిరేకమివ పశ్యన్ పురీం అయోధ్యాం వివేశ వధూగ్రహణాత్తాసామిందుమత్యాం సఖ్యభిమానాదజసమానదుఃఖసూచనాత్పరివాహోక్తిర్నిర్వహతి.

అథ తం సవనాయ దీక్షితః ప్రణిధానా ద్గురురాశ్రమస్థితః,
అభిషంగజడం విజజ్ఞివానితి శిష్యేణ తదాన్వబోధయత్. 75

అథేతి. అథ సవనాయ యాగాయ దీక్షితః గురుః వసిష్ఠః ఆశ్రమస్థితః స్వాశ్రమ ఏవ స్థితస్సన్ ప్రణిధానాత్ ధ్యానాత్ తం అజం అభిషంగజడం దుఃఖ మోహితం విజజ్ఞివాన్ జ్ఞాతవాన్. "క్వసుశ్చే"తి క్వసుప్రత్యయః. ఇతి వక్ష్యమాణ ప్రకారేణ శిష్యేణ బోధయిత్వా అబోధయత్ బుధ్యతేర్ణ్యంతాల్లఙ్.

అసమాప్తవిధిర్యతో మునిస్తవ విద్వానపి తాపకారణమ్,
న భవంతముపస్థితస్స్వయం ప్రకృతౌ స్థాపయితుం పథశ్చ్యుతమ్.

అసమాప్తేతి. యతఃహేతోః మునిః వసిష్ఠః, అసమాప్తవిధిః అసమాపిత క్రతుః అతోహేతోః తవ తాపకారణం దుఃఖహేతుం కళత్రనాశరూపం విద్వాన్ జాన న్నపి "విదేశ్శతుర్వసు" రితి స్వాదేశః. "నలోకే"త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః. పథ శ్చ్యుతం ప్రకృతేశ్చ్యుతం స్వభావాద్భ్రష్టం భవంతం ప్రకృతౌ స్వభావే స్థాపయితుం **ఆశ్వాసయితు** మిత్యర్థః. స్వయం నోపస్థితః నాగత ఇత్యర్థః.

మయి తస్య సువృత్త వర్తతే లఘుసందేశపదా సరస్వతీ,
శృణు విశ్రుతసత్వసారతాం హృది చైనాముపధాతుమర్హసి. 77

మయీతి. హే సువృత్త సదాచార, సందిశ్యత ఇతి సందేశః సందేష్టవ్యార్థః తస్య పదాని వాచకాని లఘూని సంక్షిప్తాని సందేశపదాని యస్యాం సా లఘుసందేశ పదా తస్య మునేః వసిష్ఠస్య సరస్వతీ వాక్ మయి వర్తతే "గీర్వాగ్వాణీ సరస్వతీ" త్యమరః. హేవిశ్రుతసత్త్వసార ప్రఖ్యాతధైర్యాతిశయ తాం సరస్వతీం శృణు శ్రుత్వా చైనాం వాచం హృది మనసి ఉపధాతుం చార్హసి.

వక్ష్యమాణార్థోపయుక్తంమునేస్సర్వజ్ఞత్వం తావదాహ:—

పురుషస్యపదేష్వజన్మనస్సమతీతం చ భవచ్చ భావి చ,
స హి నిష్ప్రతిఘేన చక్షుషా త్రితయం జ్ఞానమయేన పశ్యతి. 78

పురుషస్యేతి. అజన్మనఃపురుషస్యపురాణపురుషస్య భగవతస్త్రివిక్రమస్యపదేషు విక్రమేషు భువనేష్విత్యర్థః సమతీతం భూతం చ భవత్ వర్తమానం చ భావి భవిష్య చ్చేతి త్రితయం నిష్ప్రతిఘేన అప్రతిబంధేనేత్యర్థః, జ్ఞానమేవజ్ఞానమయం తేన చక్షు షాదృష్ట్యా సః వసిష్ఠః పశ్యతి హి అతః తదుక్తేషు న సంశయితవ్యమిత్యర్థః.

చరతః కిల దుశ్చరం తప స్తృణబిన్దోః పరిశంకితః పురా,
ప్రజిఘాయ సమాధిభేదినీం హరిరస్మై హరిణీం సురాంగనామ్. 79

చరతఇతి. పురా కిల దుశ్చరం తీవ్రం తపః చరతః తృణబిందోః తృణబిందు నామకాదృషేః పరిశంకితః భీతః కర్తరి క్తః "భీత్రార్థానాం భయహేతు" రిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ. హరిః ఇంద్రః సమాధిభేదినీం తపోవిఘాతినీం హరిణీం నామ సురాంగనామప్సరసం అస్మై తృణబిందవే ప్రజిఘాయ ప్రేషితవాన్.

స తపః ప్రతిబంధమన్యునా ప్రముఖావిష్కృతచారువిభ్రమామ్,
అశపద్భవ మానుషీతి తాం శమవేలాప్రళయోర్మిణా భువి. 80

సఇతి. సః మునిః శమః శాంతిరేవ వేలా మర్యాదా తస్యాః ప్రళయోర్మిణా ప్రళయకాలతరంగేణ శమవిఘాతకేనేత్యర్థః "అబ్ధ్యంబువికృతౌ వేలా కాలమర్యాదయోరపీ"త్యమరః, తపసః ప్రతిబంధేన విఘ్నేన యో మన్యుః క్రోధః తేన హేతునా "మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ"త్యమరః. ప్రముఖే అగ్రే ఆవిష్కృతః ప్రకటితః చారువిభ్రమః మనోహరవిలాసో యయా సా తాం హరిణీం భువి భూలోకే మానుషీ మనుష్యస్త్రీ భవేత్యశపత్ శశాప.

భగవన్పరవానయం జనః ప్రతికూలాచరితం క్షమస్వ మే,
ఇతి చోపనతాం క్షితిస్పృశం కృతవానాసురపుష్పదర్శనాత్. 81

భగవన్నితి. హే భగవన్ మహర్షే, అయం జనః పరోఽస్యాస్తీస్వామిత్వేనేతి పరవాన్ పరాధీనః అయమితి తస్యా ఆత్మనిర్దేశః అహం పరాధీనేత్యర్థః, మే మమ ప్రతికూలాచరితం విరుద్ధాచరణం అపరాధం తపోఽంతరాయం క్షమస్వ ఇతి అనేన ప్రకారేణ ఉపనతాం శరణం గతాం హరిణీం ఆసురపుష్పదర్శనాత్ సురపుష్పదర్శన పర్యంతం క్షితిం స్పృశతీతిస్పృక్ తాం క్షితిస్పృశం మానుషీం కృతవాన్ అకరోత్ దివ్యపుష్పదర్శనం శాపావధిరిత్యనుగృహీతవానిత్యర్థః.

క్రథకైశికవంశసంభవా తవభూత్వా మహిషీ చిరాయ సా,
ఉపలబ్ధవతీ దివశ్చ్యుతం వివశా శాపనివృత్తికారణమ్. 82

క్రథకైశికేతి. క్రథకైశికానాం రాజ్ఞాం వంశే సంభవో యస్యాస్సా సురాంగనా తవ మహిషీ భూత్వా చిరాయ దివః స్వర్గాత్ చ్యుతం శాపనివృత్తికారణంసుర, పుష్పరూపం ఉపలబ్ధవతీప్రాప్తవతీ వివశా అభూదితి శేషః మృతేత్యర్థః.

తదలం తదపాయచింతయా విపదుత్పత్తిమతాముపస్థితా,
వసుధేయమవేక్ష్యతాం త్వయా వసుమత్యాహి నృపాః కళత్రిణః.

తదితి. తత్ తస్మాత్ తస్యాః ఇందుమత్యాః అపాయచింతయా నాశచింతయా అలం; తన్మరణం న చింత్యమిత్యర్థః. నిషేధక్రియాం ప్రతికరణత్వాచ్చింతయేతితృతీయా కుతో న చింత్యమత ఆహ-యతః ఉత్పత్తిమతాం జన్మవతాం విపత్ విపత్తిః ఉపస్థితా సిద్ధా "జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యు"రిత్యుక్తేరిత్యర్థః. నను తథాపి కళత్రహీనస్య కిం జీవితం? తత్రాహ-వసుధేతి త్వయా ఇయం వసుధా భూమిః "వసుధోర్వీ వసుంధరే"త్యమరః. అవేక్ష్యతాం పాల్యతాం హి యస్మాత్. నృపాః రాజానః వసుమత్యా భువా కళత్రిణః కళత్రవంతః తస్మాన్న శోచితవ్యమిత్యర్థః. "కళత్రం శ్రోణిభార్యయో" రిత్యమరః.

ఉదయే మదవాచ్యముజ్ఝతా శ్రుతమావిష్కృతమాత్మవత్తయా,
మనసస్తదుపస్థితే జ్వరే పునరక్లీబతయా ప్రకాశ్యతామ్. 84

ఉదయ ఇతి. ఉదయే అభ్యుదయే సతి మదేన యద్వాచ్యం నిందా తదుజ్ఝతా పరిహరతా సత్యపి మదహేతౌ అమాద్యతా త్వయా ఆత్మవత్తయా అవికృతచిత్తవత్తయా లింగేన శ్రుతం శాస్త్రం తజ్జనితం జ్ఞానమితియావత్. ఆవిష్కృతం ప్రకాశితం తత్ శ్రుతం మనసః జ్వరే సంతాపే ఉపస్థితే ప్రాప్తే సతి అక్లీబతయా అకాతర్యేణ లింగేన పునః ప్రకాశ్యతాం విదుషా సర్వావస్థాస్వపి ధీరేణ భవితవ్యమితి భావః.

ఇతోఽపి న రోదితవ్యమిత్యాహ:—

రుదతా కుతఏవ సా పునర్భవతా నానుమృతాపి లభ్యతే,
పరలోకజుషాం స్వకర్మభిర్గతయో భిన్నపథా హి దేహినామ్. 85

రుదతేతి. రుదతా భవతా సా కుతఏవ పునర్లభ్యతే, న లభ్యేత ఏవేత్యర్థః. యతః అనుమ్రియత ఇత్యనుమృత్ క్విప్, తేన అనుమృతా అనుమృతవతాపి భవతా పునః న లభ్యతే. నన్వనుమృతేన పరత్ర లభ్యతే ఇతిచేత్ తదపి నేత్యాహ.—పరలోకజుషాం లోకాంతరభాజాం దేహినాం గమ్యంత ఇతి గతయః గమ్యస్థానాని స్వకర్మభిః పుణ్యపాపైః భిన్నపథాహి పృథక్కృతమార్గా హి పరత్రాపి స్వస్వకర్మానురూప ఫలభోగాయ భిన్నభిన్న దేశగమనాన్నానుమృతేనాపి లభ్యత ఇత్యర్థః.

అపశోకమనాః కుటుంబినీమనుగృహ్ణీష్వ నివాపదత్తిభిః,
స్వజనాశ్రు కిలాతిసంతతం దహతి ప్రేతమితి ప్రచక్షతే. 86

అపేతి. కింతు అపశోకమనాః నిర్దుఃఖచిత్తస్సన్ కుటుంబినీం పత్నీం "భార్యా జాయాథ పుంభూమ్ని దారాస్స్యాత్తు కుటుంబినీ"త్యమరః. నివాపదత్తిభిః పిండోదకాదిదానైః అనుగృహ్ణీష్వ తర్పయేత్యర్థః. అన్యథా దోషమాహ.—అవిసంతతమవిచ్ఛిన్నం స్వజనానాం బంధూనాం అశ్రు ప్రేతం మృతం "పరేత ప్రేతసంస్థితా" ఇత్యమరః. దహతి ఇతి ప్రచక్షతే కిల మన్వాదయః. అత్ర యాజ్ఞవల్క్యః- "శ్లేష్మాశ్రు బాంధవైర్ముక్తం ప్రేతో భుఙ్క్తే యతోఽవశః, అతో న రోదితవ్యం హి క్రియాః కార్యాస్స్వ శక్తిత" ఇతి.

మరణం ప్రకృతిశ్శరీరిణాం వికృతిర్జీవితముచ్యతే బుధైః,
క్షణమప్యవతిష్ఠతే శ్వసన్యది జంతుర్నను లాభవానసౌ. 87

మరణమితి. శరీరిణాం మరణం ప్రకృతిః స్వభావః ధ్రువమిత్యర్థః. బుధైః జీవితం వికృతిః యాదృచ్ఛికమిత్యుచ్యతే, ఏవం స్థితే సతి జంతుః ప్రాణీ క్షణమపీతి. అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా క్షణమపి పూర్ణం శ్వసన్ జీవన్ అవతిష్ఠతే యది అసౌ క్షణజీవీ లాభవాన్నను జీవతే యథాలాభం సంతోష్టవ్యం అలభ్యలాభాత్ మరణే తు న శోచితవ్యం, తస్య స్వాభావ్యాదితి భావః.

అవగచ్ఛతి మూఢచేతనః ప్రియనాశం హృది శల్యమర్పితమ్,
స్థిరధీస్తు తదేవ మన్యతే కుశలద్వారతయా సముద్ధృతమ్. 88

అవేతి. మూఢచేతనః భ్రాన్తబుద్ధిః పురుషః ప్రియనాశం ఇష్టనాశం హృది అర్పితం నిఖాతశల్యం శంకుం అవగచ్ఛతి మన్యతే, స్థిరధీర్విద్వాంస్తు తదేవ శల్యంసముద్ధృతం ఉత్ఖాతం మన్యతే, ప్రియనాశే సతీతి శేషః. కుశలద్వారతయా ప్రియనాశస్య మోక్షోపాయతయేత్యర్థః. విషయలాభవినాశయోః యథాసంఖ్యం హితాహితసాధనత్వాభిమానః పామరాణాం, విపరీతం తు విపశ్చితామితి భావః.

స్వశరీరశరీరిణావపి శ్రుతసంయోగవిపర్యయా యదా,
విరహః కిమివానుతాపయేద్వద బాహ్యైర్విషయైర్విపశ్చితమ్.89

స్వేతి. స్వస్య శరీరశరీరిణౌ, స్వదేహాత్మానావపి యదా యతః శ్రుతౌ శ్రుత్యవగతౌ సంయోగవిపర్యయౌ సంయోగవిప్రయోగౌ యయోస్తౌ తథోక్తౌ తతః బాహ్యైర్విషయైః పుత్రకళత్రాదిభిః విరహః విపశ్చితం విద్వాంసం సంతం కిమివానుతాపయేత్ త్వం వద, న కించిదిత్యర్థః. అహం పదే శరీరేఽపి వినాశో నిత్యో మతః విషయాణామన్యేషాం వినాశే పరివేదనా విదుషామితి భావః. స్వశరీరేత్యత్ర ఘటస్య స్వరూపం రాహోశ్శిర ఇత్యాదివదుపపత్తిః. అథవా స్వశబ్దస్య శరీరేణైవ సమ్బన్ధః.

న పృథగ్జనవచ్ఛుచో వశం
వశినాముత్తమ గంతుమర్హసి,
ద్రుమసానుమతాం కిమంతరం
యది వాయౌ ద్వితయేఽపి తే చలాః. 90

నేతి. హే వశినాముత్తమ జితేంద్రియశ్రేష్ఠ, పృథగ్జనవత్ పామరవత్ "ప్రాకృతశ్చ పృథగ్జనః" ఇత్యమరః. శుచః శోకస్య వశం గంతుం నార్హసి తథాహి - ద్రుమసానుమతాం తరుశిఖరిణాం కిమంతరం కో విశేషః వాయౌ సతి తే ద్వితయేఽపి ద్విప్రకారా అపి "ప్రథమచరమే" త్యాదినా జసి విభాషా సర్వనామసంజ్ఞా, చలా యది చంచలా యది సానుమతామపి చలనే ద్రుమవత్తేషామప్యచలసంజ్ఞా న స్యాదిత్యర్థః.

స తథేతి వినేతురుదారమతేః
ప్రతిగృహ్య వచో విససర్జ మునిమ్,
తదలబ్ధపదం హృది శోకఘనే
ప్రతియాతమివాంతికమస్య గురోః. 91

సఇతి. సః అజః ఉదారమతేః మహాబుద్ధేః వినేతుః వసిష్ఠస్య వచః తచ్ఛిష్య ముఖేనోక్తం తథేతి ప్రతిగృహ్య అంగీకృత్య మునిం వసిష్ఠశిష్యం విససర్జ ప్రేషయామాస కింతు తద్వచః శోకఘనే దుఃఖసాంద్రే అస్యాజస్య హృది అలబ్ధపదమప్రాప్తావకాశం సత్ గురోః వసిష్ఠస్య అంతికం ప్రతియాతమివ ప్రతినివృత్తం కిము ఇత్యుత్ప్రేక్షా, తోటకవృత్తం "ఇహతోటకమమ్బుధిసైః కథిత"మితి లక్షణాత్.

తేనాష్టౌ పరిగమితాస్సమాః కథంచి
ద్బాలత్వాదవితథసూనృతేన సూనోః,
సాదృశ్యప్రతికృతిదర్శనైః ప్రియాయాః
స్వప్నేషు క్షణికసమాగమోత్సవైశ్చ. 92

తేనేతి. అవితథం యథార్థం సూనృతం ప్రియవచనం యస్య తేన అజేన సూనోః పుత్రస్య దశరథస్య బాలత్వాత్ రాజ్యాక్షమత్వాదిత్యర్థః ప్రియాయాః ఇందుమత్యాః సాదృశ్యం వస్త్వంతరగతమాకారసామ్యం ప్రతికృతిః చిత్రం తయో ర్దర్శనైః స్వప్నేషు క్షణికాః క్షణభంగురాః సమాగమోత్సవాః తైః క్షణికసమాగమోత్సవైశ్చ కథంచిత్ కృచ్ఛ్రేణ అష్టౌ సమాః సంవత్సరాః పరిగమితాః పరి

వాహితాః ఉక్తంచ - "వియోగావస్థాసుప్రియజనదిదృక్షానుభవనంతతశ్చిత్రం కర్మ స్వపనసమయే దర్శనమపి, తదంగస్పృష్టానాముపగతవతాం స్పర్శనమపిప్రతీకారః కామవ్యథితమనసాం శ్రోఽపిగదిత," ఇతి ప్రకృతేసాదృశ్యాదిత్రితయాభిధానం తదంగస్పృష్ట పదార్థస్పృష్టేరప్యుపలక్షణం ద్రష్టవ్యం. ప్రహర్షణీవృత్తమేతత్.

తస్య ప్రసహ్య హృదయం కిల శోకశంకుః
ప్లక్షప్రరోహ ఇవ సౌధతలం బిభేద,
ప్రాణాంతహేతుమపి తం భిషజా మసాధ్యం
లాభం ప్రియానుగమనే త్వరయాఽనుమేనే. 93

తస్యేతి. శోక ఏవ శంకుః "శంకుః కీలే శివేఽస్త్రీ చే"తి విశ్వః. తస్య అజస్య హృదయం వక్షః ప్లక్షప్రరోహః ప్లక్షవృక్షాంకురః సౌధతలమివ ప్రసహ్య బలాత్కృత్యబిభేద ప్రాణాంతహేతు మపి మరణకారణమపి భిషజాం చికిత్సకానాం "భిషగ్వైద్యశ్చికిత్సక" ఇత్యమరః - అసాధ్యం అప్రతిసమాధేయం తం శోకశంకుం రోగపర్యవసితం ప్రియాయాః అనుగమనే త్వరయా ఉత్కంఠయా లాభం అనుమేనే ప్రియాం వినా జీవనస్య దుస్సహత్వాత్ తత్ప్రాప్తికారణం మరణమేవ వర మిత్యమన్యతేత్యర్థః.

సమ్యగ్వినీతమథ వర్మహరం కుమార
మాదిశ్య రక్షణవిధౌ విధివత్ప్రజానామ్,
రోగోపసృష్టతనుదుర్వసతిం ముముక్షుః
ప్రాయోపవేశనమతిర్నృపతిర్బభూవ. 94

సమ్యగితి. అథ నృపతిః అజః సమ్యగ్వినీతం నిసర్గసంస్కారాభ్యాం వినీతం వర్మహరతీతి వర్మహరః కవచధారణార్హవయస్కః "వయసి" చేత్యచ్ ప్రత్యయః. తం కుమారం దశరథం ప్రజానాం రక్షణవిధౌ రాజ్యే విధివద్విధ్యర్హం యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః. "తదర్హ" మితి వతిప్రత్యయః. ఆదిశ్య నియుజ్య రోగేణ ఉపసృష్టాయాః వ్యాప్తాయాస్తనోః శరీరస్య దుర్వసతిం దుఃఖావస్థితిం ముముక్షుః జిహాసుస్సన్ ప్రాయోపవేశనే అనశనావస్థానే మతిర్యస్య స బభూవ "ప్రాయస్త్వనశనే మృత్యౌ తుల్యబాహుళ్యయోరపీ"తివిశ్వః. అత్రాదిత్యపురాణవచనాని. "సమాయుక్తో భవేద్యస్తు పాతకైర్మహదాదిభిః, దుశ్చికిత్సైర్మహారోగైః పీడితో వా భవేత్తు యః. స్వయం దేహవినాశస్య కాలే ప్రాప్తే మహామతిః, అబ్రాహ్మణో వా స్వర్గాదిమహాఫల

జిగీషయా. ప్రవిశేజ్జ్వలనం దీప్తం కుర్యాదనశనం తథా, ఏతేషామధికారోఽస్తి నాన్యేషాం సర్వజంతుషు. నరాణామథ నారీణాం సర్వవర్ణేషు సర్వదే”తి.

తీర్థే తోయవ్యతికరభవే జహ్నుకన్యాసరయ్వో
ర్దేహత్యాగాదమరగణనాలేఖ్యమాసాద్య సద్యః,
పూర్వాకారాదధిచతురయా సంగతః కాంతయాఽసౌ
లీలాగారేష్వరమత పునర్నందనాభ్యంతరేషు. 95

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ, రఘువంశే, మహాకావ్యే, అష్టమస్సర్గః.

తీర్థ ఇతి. అసౌ అజః జహ్నుకన్యాసరయ్వోః తోయానాం వ్యతికరేణ సంభేదేన భవే తీర్థే గంగాసరయూసంగమే దేహత్యాగాత్సద్య ఏవ అమరగణనాయాం లిఖ్యత ఇతి లేఖ్యం ఇతి లేఖనం “తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థా” ఇతి భావార్థే ణ్యత్ప్రత్యయః, ఆసాద్య ప్రాప్య పూర్వస్మాదాకారాద్రూపాత్ అధి అధికం చతురయా సుభగయా కాంతయా రమణ్యా సంగతస్సన్ నందనస్యాభ్యంతరేషు అంతర్వర్తిషు లీలాగారేషు క్రీడాభవనేషు పునరరమత క్రీడితవాన్ “యథాకథంచిత్తీర్థేఽస్మిన్ దేహత్యాగం కరోతి యః, తస్యాత్మఘాతదోషో న ప్రాప్నుయాదీప్సితాన్యపీ”తి స్కాందే.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ, మహామహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయామష్టమస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

నవమసర్గప్రారంభః.

ఇదానీం యమకం దర్శయిష్యన్ దశరథవ్యాపారం వర్ణయతి.—

పితురనంతరముత్తరకోసలాంత్సమధిగమ్య సమాధిజితేంద్రియః,
దశరథః ప్రశశాస మహారథో యమవతామవతాం చ ధురి స్థితః. 1

పితురితి. సమాధినా సంయమేన "సమాధిర్నియమే ధ్యానే" ఇతి కోశః. జితేంద్రియస్య "జితేంద్రియస్య నృపతేర్నీతిశాస్త్రానుసారిణః, భవన్తి జ్వలితా లక్ష్మీః కీర్తయశ్చ నభస్స్పృశః" ఇతి కామందకః. యమవతాం సంయమినాం అవతాం రక్షతాం చ ధురిఅగ్రే స్థితః మహారథో దశరథః పితురనంతరం ఉత్తరకోసలాన్ సమధిగమ్య ప్రశశాస పర్యపాలయత్. అత్ర మనుః.—"క్షత్రియస్య పరో ధర్మః ప్రజానాం పరిపాలన" మితి ద్రుతవిలంబితవృత్తం. "ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌ భరౌ" ఇతి లక్షణాత్.

అధిగతం విధివద్యదపాలయత్ప్రకృతిమండలమాత్మకులోచితమ్,
అభవదస్య తతో గుణవత్తరం సనగరం నగరంధ్రకరౌజసః. 2

అధిగతమితి. అధిగతం ప్రాప్తం ఆత్మకులోచితం స్వకులాగతం సనగరం నగరజనసహితం ప్రకృతిమండలం జానపదమండలం అత్ర ప్రకృతిశబ్దేన ప్రజామాత్రవాచినా నగరశబ్దప్రయోగా ద్గోబలీవర్దన్యాయేన జానపదమాత్రముచ్యతే యదస్మాత్ విధివత్ యథాశాస్త్రం అపాలయత్ తతో హేతోః రంధ్రం కరోతీతి రంధ్రకరః రంధ్రహేతురిత్యర్థః. "కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యే" ష్విటిటచ్ ప్రత్యయః. నగస్య రంధ్రకరో నగరంధ్రకరః స్కందః "కుమారః క్రౌంచదారణ" ఇత్యమరః. తస్య ఓజ ఇవ ఓజః పరాక్రమో యస్య తస్య అస్యదశరథస్య గుణవత్తరమభవత్. తతోఽపరజానపదమండలం తస్మిన్నతీవానురక్తమభూదిత్యర్థః.

ఉభయమేవ వదంతి మనీషిణస్సమయవర్షితయా కృతకర్మణామ్,
బలనిషూదనమర్థపతిం చ తం శ్రమనుదం మనుదండధరాన్వయమ్. 3

ఉభయమితి. మనస ఈషిణో మనీషిణః విద్వాంసః పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః బలనిషూదనమింద్రం దండస్య ధరో రాజా మనురితి యో దండధరః సఏవ అన్వయః కూటస్థోయస్య తం అర్థపతిం తం దశరథం చేత్యుభయమేవ సమయే అవసరే జలంధనం చ వర్షతీతి సమయవర్షీ తస్య భావస్సమయవర్షితా తయా హేతునా కృతకర్మణాం స్వకర్మకారిణాం సుదతీతి సుదం "ఇగుపధే"త్యాదినా కప్రత్యయః శ్రమస్య సుదం క్విబంతత్వే నపుంసకలింగేనోభయశబ్దేన సామానాధికరణ్యం న స్యాత్ ఇతి వదంతి.

జనపదే న గదః పదమాదధా వభిభవః కుత ఏవ సపత్నజః,
క్షితిరభూత్ఫలవత్యజనందనే శమరతేఽమరతేజసి పార్థివే. 4

జనపదఇతి. శమరతే శాంతిపరే అమరతేజసి అజనందనే దశరథే పార్థివే సతి పృథివ్యాః ఈశ్వరే సతి "తస్యేశ్వర"ఇత్యణ్ ప్రత్యయః. జనపదే దేశే గదో వ్యాధిః "రోగవ్యాధిగదామయా" ఇత్యమరః, పదం నాదధౌ నచక్రామేత్యర్థః, సపత్నజః శత్రుజన్యః అభిభవః కుత ఏవ అసంభావిత ఏవేత్యర్థః. క్షితిః ఫలవత్యభూత్.

దిశదిగంతజితా రఘుణా యథా
శ్రియమపుష్యదజేన తతః పరం,
తమధిగమ్య తథైవ పునర్బభౌ
న న మహీనమహీనపరాక్రమమ్. 5

దశేతి. మహీ దశదిగంతాన్ జితవాన్ దశదిగంతజిత్ తేన రఘుణా యథా శ్రియం కాంతిం అపుష్యత్ తతః పరం రఘోరనంతరం అజేన యథా శ్రియమపుష్యత్, తథైవ అహీనపరాక్రమం అన్యూనవిక్రమం తం దశరథం ఇనం స్వామినం అధిగమ్య పునర్నబభావితి న, బభావేవేత్యర్థః, ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతమర్థం గమయతః.

సమతయా వసువృష్టివిసర్జనైర్నియమనాదసతాం చ నరాధిపః,
అనుయయౌ యమపుణ్యజనేశ్వరౌ సవరుణా వరుణాగ్రసరంరుచా. 6

సమతయేతి. నరాధిపో దశరథః సమతయా సమవర్తిత్వేన మధ్యస్థత్వేనేత్యర్థః. వసువృష్టేః ధనవృష్టేః విసర్జనైః అసతాం దుష్టానాం నియమనాన్నిగ్రహాచ్చ సవరుణౌ వరుణసహితౌ యమపుణ్యజనేశ్వరౌ యమకుబేరవరుణాన్ యథాక్రమమనుయయౌ అనుచకార రుచా తేజసా అరుణాగ్రసరం అనూరుసారథిం సూర్యమనుయయౌ.

తస్య వ్యసనాసక్తిర్నాస్తీత్యాహ:—

న మృగయాభిరతిర్న దురోదరం
న చ శశిప్రతిమాభరణం మధు,
తముదయాయ న వా నవయౌవనాః
ప్రియతమా యతమానమపాహరత్. 7

నేతి. ఉదయాయ యతమానం అభ్యుదయార్థం వ్యాప్రియమాణం తు దశరథం మృగయాభిరతిరాఖేటవ్యసనం నాపాహరత్ నాచకర్ష. "ఆచ్ఛోటనం మృగవ్యం స్యాదాఖేటో మృగయాస్త్రియా" మిత్యమరః దుష్టం ఆసమంతాదుదరమస్యేతి దురోదరం ద్యూతం చ నాపాహరత్. "దురోదరో ద్యూతకారే పణే ద్యూతే దురోదర" మిత్యమరః. శశిప్రతిమా శశిప్రతిబింబం ఆభరణం యస్య తన్మధుమద్యం చ నాపాహరత్ నవేతిచ్ఛేదః. వాశబ్దస్సముచ్చయే. నవయౌవనా ప్రియతమా వా స్త్రీచ నాపాహరత్ జాతావేకవచనం. అత్ర మనుః."పానమక్షాః స్త్రియశ్చైవ మృగయాచ యథాక్రమం, ఏతత్కష్టతమం విద్యాచ్చతుష్కం కామజో గుణ" ఇతి.

న కృపణా ప్రభవత్యపి వాసవే న వితథా పరిహాసకథాస్వపి,
న చ సపత్నజనేష్వపి తేన వాగపరుషా పరుషాక్షరమీరితా. 8

నేతి. తేన రాజ్ఞా ప్రభవతి ప్రభౌ వాసవేఇంద్రేఽపి కృపణా దీనావాక్ నేరితానోక్తా, పరిహాసకథాస్వపి వితథా వాక్ నేరితా. కించ అపరుషా రోషశూన్యేన తేన దశరథేన, సపత్నజనేషు శత్రుజనేష్వపి పరుషాక్షరం యథావాన్నేరితా కిముతాన్యత్రేతి సర్వత్రాప్యపిశబ్దార్థః కింత్వదీనా సత్యా మధురైవ వాగుక్తేతి ఫలితార్థః.

ఉదయమస్తమయం చ రఘూద్వహా
దుభయమానశిరే వసుధాధిపాః,
స హి నిదేశమలంఘయతామభూ
త్సుహృదయోహృదయః ప్రతిగర్జతామ్. 9

ఉదయమితి. వసుధాధిపాః రాజానః ఉద్వహతీత్యుద్వహో నాయకః పచాద్యచ్ రఘూణాముద్వహాత్ రఘునాయకాత్ ఉదయం వృద్ధిం అస్తమయం నాశం చేత్యుభయం ఆనశిరే లేభిరే. కుతః హి యస్మాత్కారణాత్ సః దశరథః నిదేశం ఆజ్ఞాం అలంఘయతాం శోభనం హృదయం యస్య సుహృత్ మిత్రమభూత్ "సుహృద్దుర్హృదౌమిత్రామిత్రయో" రితి నిపాతః ప్రతిగర్జతాం, ప్రతిస్పర్థినాం అయోవత్ హృదయం యస్య అయోహృదయః కఠినచిత్తోఽభూత్ స్వాజ్ఞాకారిణోరక్షతి అన్యాన్నాశయతీత్యర్థః.

అజయదేకరథేన స మేదినీముదధినేమిమధిజ్యశరాసనః,
జయమఘోషయదస్య తు కేవలం గజవతీ జవతీవ్రహయా చమూః,

అజయదితి. అధిజ్యశరాసనః సః దశరథః ఉదధినేమిం సముద్రవేష్టనాం మేదినీం ఏకరథేన అజయత్, స్వయమేక ఏవాజైషీదిత్యర్థః. గజవతీ గజసేనయుక్తా జవేనతీవ్రాః జవాధికాః హయాః యస్యాస్సా చమూస్తు అస్య నృపస్య కేవలం జయమఘోషయత్ స్వయమేకవీరస్య చమూరుపకరణమాత్రమిత్యర్థః.

అవనిమేకరథేన వరూథినా జితవతః కిల తస్య ధనుర్భృతః,
విజయదుందుభితాం యయురర్ణవా ఘనరవా నరవాహనసంపదః. 11

అవనిమితి. వరూథినా రథగుప్తిమతా "వరూథో రథగుప్తిర్యాతిరోధత్తేరథస్థిత" మితి సజ్జనః. ఏకరథేనాద్వితీయరథేన అవనిం జితవతః ధనుర్భృతః నరవాహనసంపదః కుబేరతుల్యశ్రియః తస్య దశరథస్య ఘనరవాః మేఘసమఘోషాః మహాఘోషా వా అర్ణవాః విజయదుందుభితాంయయుః ప్రాపుః కిల. అర్ణవాంతవిజయీత్యర్థః.

శమితపక్షబలశ్శతకోటినా శిఖరిణాం కులిశేన పురందరః,
సశరవృష్టిముచా ధనుషా ద్విషాం స్వనవతా నవతామరసాననః. 12

శమితేతి. పురందరః ఇంద్రః. శతకోటినా-శతాస్రిణా కులిశేన వజ్రేణ, శిఖరిణాం-పర్వతానాం, శమితపక్షబలః వినాశితపక్షసారః, నవతామరసాననః - నవపంకజాననః, సః దశరథః శరవృష్టిముచా స్వనవతా ధ్వనిమతాధనుషా ద్విషాం శత్రూణాం శమితః పక్షః సహాయః బలంచ యేన సఃతథోక్తః "పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయ బలభిత్తి" ష్వితియాదవః.

చరణయోర్నఖరాగసమృద్ధిభిర్మకుటరత్నమరీచిభిరస్పృశన్,
నృపతయశ్శతశో మరుతో యథా శతమఖం తమఖండితపౌరుషమ్.

చరణయోరితి. శతశః పృథివీపతయః రాజానః, అఖండితపౌరుషం-తం దశరథం మరుతో దేవాః శతమఖం యథాశతక్రతుమివ నఖరాగేన-చరణనఖకాంత్యా-సమృద్ధిభిః సంపాదితర్ధిభిః ముకుటరత్నమరీచిభిః చరణయోరస్పృశన్ తం ప్రణేమురిత్యర్థః.

నివవృతే స మహార్ణవరోధసస్సచివకారితబాలసుతాంజలీన్,
సమనుకంప్య సపత్నపరిగ్రహానలకానలకానవమాం పురీమ్. 14

నివవృతేఇతి. స దశరథః సచివైః ప్రయోజ్యకర్తృభిర్మంత్రిభిః కారితాః సంప్రయోజితాః బాలసుతానామంజలయో యైస్తాన్ స్వయమసమ్ముఖాగతానిత్యర్థః. అనలకాన్ హతభర్తృకతయా అలకసంస్కారశూన్యాన్, సపత్నపరిగ్రహాన్ శత్రుపత్నీః "పత్నీపరిజనాదానమూలశాపాః పరిగ్రహా" ఇత్యమరః. సమనుకంప్యరాజ్యాదిదానేనానుగృహ్య అలకానవమాం అలకానగరాదన్యూనాం పురీం అయోధ్యాంప్రతి, మహార్ణవానాం-సముద్రాణాం, రోధసః పర్యంతాత్ నివవృతే శరణాగతవత్సలఇతిభావః.

ఉపగతోఽపి సమండలనాభితామనుదితాన్యసితాతపవారణః,
అజితమస్తి నృపాస్పదమిత్యభూదనఃసోఽనలసోమసమద్యుతిః. 15

ఉపగత ఇతి. అనుదితం అనుత్థితం అన్యత్ స్వచ్ఛత్రాతిరిక్తం. సితాతపవారణం శ్వేతచ్ఛత్రం యస్య సః అనలసోమసమద్యుతిః అనలసోమయోః అగ్నిచంద్రయోస్సమే

ద్యుతీ తేజః కాంతీ యస్య సః దశరథః మండలస్య ద్వాదశరాజమండలస్య నాభితాం ప్రధానమపి పతిత్వం ఉపగతోఽపి చక్రవర్తీ సన్నపీత్యర్థః. "అథ నాభిస్తుజంత్వంగే యస్య సంజ్ఞా ప్రతారికా, రథచక్రస్య మధ్యస్థపిండికాయాం చ నాపునః. ఆద్యాష్ట్రియభేదేతు మతో ముఖ్యే మహీపతౌ" ఇతి కేశవః. అజితం నృపాస్పదమస్తి జేతవ్యపరమహీమండలమస్తీతి బుద్ధ్యా అనలసః అప్రమత్తః అభూత్ విజితనిఖిలజేతవ్యోఽపి పునః జేతవ్యాంతరవానివ జాగరూక ఏవాతిష్ఠతేత్యర్థః, ద్వాదశరాజమండలం తు కామందకేనోక్తం—"అరిర్మిత్రమరేర్మిత్రం మిత్రమిత్రమతఃపరమ్, అథారిమిత్రమిత్రం చ విజిగీషోః పురస్సరాః. పార్ష్ణిగ్రాహ స్తతః పశ్చాదాక్రంద స్తదనంతరమ్,ఆసారావనయోశ్చైవ విజిగీషోస్తు పృష్ఠతః. అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్యమో భూమ్యనంతరః,అనుగ్రహే సంహతయోస్సమర్థో వ్యస్తయోర్వధే. మండలాద్బహిరేతేషాముదాసీనో బలాధికః, అనుగ్రహేసంహతానాంవ్యస్తానాం నాశనే ప్రభుః" ఇతి "అరిమిత్రాదయః పంచవిజిగీషోః పురస్సరాః, పార్ష్ణిగ్రాహః ఆక్రందః పార్ష్ణిగ్రాహాసారః ఆక్రందాసార" శ్చేతి పృష్ఠతః చత్వారః. మధ్యమోదాసీనౌ ద్వౌ విజిగీషురేకః ఇత్యేవం ద్వాదశరాజమండలం తత్రోదాసీనస్సర్వోత్తరశ్చక్రవర్తీ, దశరథశ్చైతాదృగితి తాత్పర్యార్థః.

తమపహాయ కకుత్స్థకులోద్భవం పురుషమాత్మభువం చ పతివ్రతా,
నృపతిమన్యమసేవత దేవతా సమకలా కమలాఘువమర్థిషు. 16

తమితి. పత్యౌ వ్రతం నియమో యస్యాస్సా పతివ్రతా, కమలా కమలహస్తా, దేవతా లక్ష్మీః, అర్థిషు విషయే. అలాఘవం లఘుత్వరహితం, అపరాఙ్ముఖమిత్యర్థః. కకుత్స్థకులోద్భవం తం దశరథం ఆత్మభువం పురుషం విష్ణుం చ అపహాయ అన్యం కం నృపమసేవత? కమపి నాసేవతేత్యర్థః. విష్ణావివ విష్ణుతుల్యే తస్మిన్నపి శ్రీః స్థిరాభూదిత్యర్థః.

తమలభంత పతిం పతిదేవతాశ్శిఖరిణామివ సాగరమాపగాః,
మగధకోసలకేకయశాసినాం దుహితరోఽహితరోపితమార్గణమ్. 17

తమితి. పతిర్దేవతా యాసాం తాః పతిదేవతాః పతివ్రతాః మగధాన్ కోసలాన్ కేకయాంశ్చ జనపదాన్ శాసతీతి తచ్ఛాసనః తేషాం రాజ్ఞాం దుహితరః పుత్ర్యః సుమిత్రా కౌసల్యా కైకేయ్య ఇత్యర్థః. అత్ర క్రమో న వివక్షితః. అహితరోపితమార్గణం శత్రుషు నిఖాతశరం "కలంబమార్గణశరా" ఇత్యమరః తం దశరథం శిఖరిణాం క్ష్మాభృతాందుహితరః, ఆసమంతాదపగచ్ఛంతీతి, ఆపేన అప్సంబంధినా వేగేన గచ్ఛంతీతి వాఆపగా ఇతి క్షీరస్వామీ. తాః నద్యః, సాగరమివ పతిం భర్తారమలభంత.

ప్రియతమాభిరసౌ నృపతిర్బభౌ తిసృభిరేవ భువం సహశక్తిభిః,
ఉపగతోవినినీషురివ ప్రజా హరిహయోఽరిహయోగవిచక్షణః. 18

ప్రియతమాభిరితి. అరీన్ శత్రూన్ ఘ్నంతీతి. అరిహణః రిపుఘ్నాః హంతేః క్విప్ "బ్రహ్మభ్రూణవృత్రేషు క్వి"బిత్యస్య నియమస్య ప్రాయికత్వాత్. యథాహ న్యాసకారః—"ప్రాయికశ్చాయం నియమః, క్వచిదన్యస్మిన్నప్యుపపదే దృశ్యతే, మధుహా, ప్రాయికత్వం తు వక్ష్యమాణస్య బహులగ్రహణస్య పురస్తాదపకర్షణాల్లభ్యత" ఇతి, తేషు యోగేషు ఉపాయేషు విచక్షణో దక్షః "యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తి" ష్విత్యమరః, ఇంద్రేఽపి యోజ్యమేతత్, అసౌ నృపతిః దశరథః తిసృభిః ప్రియాభిస్సహ ప్రజాః వినినీషుః వినేతుమిచ్ఛుః తిసృభిః ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తిభిరేవ సహ భువముపగతో హరిహయః ఇంద్ర ఇవ బభౌ.

స కిల సంయుగమూర్ధ్ని సహాయతాం మఘవతః ప్రతిపద్య మహారథః,
స్వభుజవీర్యమగాపయదుచ్ఛ్రితం సురవధూరవధూతభయాశ్శరైః. 19

స ఇతి. మహారథః సః దశరథః సంయుగమూర్ధ్ని రణరంగే మఘవతః ఇంద్రస్య సహాయతాం సహాయత్వం ప్రతిపద్య శరైర్బాణైః అవధూతభయా నివర్తితత్రాసాః సురవధూః దేవరమణీః ఉచ్ఛ్రితం స్వభుజవీర్యం అగాపయత్ కిల, గాయతేశ్శబ్దకర్మత్వా "ద్గతిబుద్ధీ"త్యాదినా సురవధూనామపి కర్మత్వమ్.

క్రతుషు తేన విసర్జితమౌలినా భుజసమాహృతదిగ్వసునా కృతాః,
కనకయూపసముచ్ఛ్రయశోభినో వితమసా తమసాసరయూతటాః. 20

క్రతుష్వితి. క్రతుషు అశ్వమేధేషు విసర్జితమౌలినా అవరోపితకిరీటేన, యావద్యజ్ఞమధ్వర్యురేవరాజా భవతీతి రాజ్ఞః స్వచిహ్నత్యాగవిధానాదిత్యభిప్రాయః. "మౌలిః కిరీటే ధమ్మిల్ల" ఇతి విశ్వః. భుజసమాహృతదిగ్వసునా భుజార్జితదిగంతసంపదా అనేన క్షత్రియస్య విజితమిత్యుక్తనియమార్జితధనత్వం సద్వినియోగకారిత్వంచ సూచ్యతే. వితమసా తమోగుణరహితేన తేన దశరథేన తమసా చ సరయూశ్చ నద్యౌ తయోస్తటాః కనకయూపానాం సముచ్ఛ్రయేణ సమున్నయనేన శోభినః భాసురాః కృతాః. కనకమయత్వం చ యూపానాం శోభార్థం విధ్యభావాత్. "హేమయూపస్తుశోభిక" ఇతి యాదవః.

అజినదండభృతం కుశమేఖలాం యతగిరం మృగశృంగపరిగ్రహాం,
అధివసంస్తనుమధ్వరదీక్షితామసమభాసమభాసయదీశ్వరః. 21

అజినేతి. ఈశ్వరో భగవానష్టమూర్తిః అజినం కృష్ణాజినం దండం ఔదుంబరం చ బిభర్తీత్యజినదండభృత్ "తాం కృష్ణాజినేన దీక్షయతి ఔదుంబరం దీక్షితదండం

యజమానాయ ప్రయచ్ఛతీ"తివిధానాత్. ప్రకృతే కుశగ్రహణం క్వచిత్ప్రితినిధిదర్శనాత్కృతమ్, యతగిరం వాచంయమాం 'వాచం యచ్ఛతీ'తి శ్రుతేః, మృగశృంగపరిగ్రహాం మృగస్య కృష్ణసారస్య శృంగం పరిగ్రహః కండూయనసాధనం యస్యాస్తాం 'కృష్ణవిషాణయా కండూయత' ఇతి విధేః, అధ్వరదీక్షితాం అధ్వరసంస్కారవిశేషయుక్తాం తనుం దాశరథీం అధివసన్నధితిష్ఠన్ అతఏవ అసమోఽసదృశో భాసోదీప్తిర్యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా అసమభాసం భాసేర్ణ్ఞ్ "భాసః కాంతౌ ఖగాంతరే" ఇతి విశ్వః. అథవా 'ఆపంచైవహాలంతానామి'త్యనుశాసనాట్టాబంతభాసాశబ్దేన బహువ్రీహిః. యద్వా అసమాభాః యస్యా ఇతి తనువిశేషణం. అభాసయత్ భాసయతిస్మ.

అవభృథప్రయతోనియతేంద్రియః సురసమాజసమాక్రమణోచితః,
నమయతిస్మ న కేవలమున్నతం వనముచే నముచేరరయే శిరః. 22

అవభృతేతి. అవభృథప్రయతః అవభృథేన దీక్షాంతేన ప్రయతః నియతేంద్రియః సురసమాజసమాక్రమణోచితః దేవసభాధిష్ఠానార్హః స దశరథం ఉన్నతం శిరః వనముచే జలవర్షిణే "వనం నీరం వనం సత్త్వ"మితి శాశ్వతః. నముచేరరయే కేవలం ఇంద్రాయైవ నమయతిస్మ న కస్మైచిదన్యస్మై మానుషాయేత్యర్థః.

అసకృదేకరథేన తరస్వినా హరిహయాగ్రసరేణ ధనుర్భృతా,
దినకరాభిముఖా రణరేణవో రురుధిరే రుధిరేణ సురద్విషామ్. 23

అసకృదితి. ఏకరథేన అద్వితీయరథేన తరస్వినా బలవతా హరిహయస్య ఇంద్రస్య అగ్రసరేణ ధనుర్భృతా తేన దశరథేన అసకృద్బహుశో దినకరస్య అభిముఖా అభిముఖోత్థితా ఇత్యర్థః. రణరేణవః సురద్విషాం రక్షసాం రుధిరేణ రక్తేన రురుధిరే నివారితాః.

జిగమిషుర్ధనదాధ్యుషితాం దిశం రథయుజా పరివర్తితవాహనః,
దినముఖాని రవిర్హిమనిగ్రహైర్విమలయన్మలయం నగమత్యజత్.24

జిగమిషురితి. ధనదాధ్యుషితాం కుబేరాధిష్ఠితాం దిశం ఉత్తరాం జిగమిషుః గంతుమిచ్ఛుః రథయుజా సారథినా అనూరుణా పరివర్తితవాహనో నివర్తితాశ్వఃరవిః హిమస్య నిగ్రహైః నిరాకరణైః దినముఖాని ప్రభాతాని విమలయన్ విశదయన్ మలయం నగం మలయాచలం అత్యజత్ దక్షిణాం దిశముత్క్రాత్యాతీదిత్యర్థః.

అథ సమావవృతే కుసుమైర్నవైస్తమివ సేవితుమేకనరాధిపం,
యమకుబేరజలేశ్వరవజ్రిణాం సమధురం మధురంచితవిక్రమమ్. 25

ఆఖేతి. యమకుబేరజలేశ్వరవజ్రిణాం ధర్మరాజధనదవరుణేంద్రాణాం సమా ధూర్భారో యస్య సః సమధురః మాధ్యస్థ్యవితరణ సన్నియమనైశ్వర్యైస్తత్తుల్య కక్ష్య ఇత్యర్థః, "ఋక్పూ" రిత్యాదినా సమాసాంతో౽చ్ప్రత్యయః, తం అంచిత విక్రమంపూజితపరాక్రమం ఏకనరాధిపం తం దశరథం సేవితుమివ మధుర్వసంతః. "అథ పుష్పరసే మధు, చైత్రే వసంతే చ మధు" రితి విశ్వః. సమధురం మధురేణ సహితం యథాతథా నవైః కుసుమైరుపలక్షితస్సన్ సమావవృతే సమాగతః రిక్తహస్తేన నోపేయాద్రాజానం దైవతంగురు" మితి వచనాదితి భావః.

హిమవివర్ణితచందనపల్లవం
విరహయన్మలయాద్రిముదఙ్ముఖః,
విహగయోః కృపయేవ శనైర్యయౌ
రవిరహర్విరహాధ్రువభేదయోః. 26

హిమవివర్ణితేతి. హిమేన వివర్ణితాః మలినీకృతాః చందనవృక్షాణాం పల్లవాః యస్య తం మలయాఖ్యమద్రిం విరహయన్ పరిత్యజన్ ఉదఙ్ముఖః ఉత్తరాభిముఖో రవిస్సూర్యః అహ్నో విరహః అహర్విరహః తస్మిన్ ధ్రువః నిశ్చితః భేదో వియోగో యయోస్తయోః విహగయోశ్చక్రవాకయోః స్త్రీపుంసయోః కృపయేవ శనైర్యయౌ జగామ వసంతే నిశాయా అల్పత్వాదహ్నో మహత్త్వాదుత్ప్రేక్షా.

కుసుమజన్మ తతో నవపల్లవాస్తదను షట్పదకోకిలకూజితమ్,
ఇతి యథాక్రమమావిరభూన్మధుర్ద్రుమవతీమవతీర్య వనస్థలీమ్. 27

కుసుమేతి. ఆదౌ కుసుమజన్మ తతో నవపల్లవాః తదను "అనుర్లక్షణే" ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా. తదుభయానంతరం షట్పదానాం కోకిలానాం చ కూజితం ఇత్యేవం ప్రకారేణ యథాక్రమం ఉక్తక్రమమనతిక్రమ్య యథాక్రమం ద్రుమవతీం ద్రుమభూయిష్ఠాం వనస్థలీమవతీర్య ప్రవిశ్య మధుః వసంతః ఆవిరభూత్, కేషాంచిద్ద్రుమాణాం పల్లవప్రాథమ్యాత్కేషాంచిత్కుసుమప్రాథమ్యాన్నోక్తక్రమస్య దృష్టవిరోధః.

నయగుణోపచితామివ భూపతేస్సదుపకారఫలాం శ్రియమర్థినః,
అభియయుస్సరసో మధుసంభృతాం కమలినీమలినీరపతత్రిణః. 28

నయేతి. నయో నీతిరేవ గుణః తేన అథవా నయేన నీత్యా గుణైశ్శౌర్యాదిభిశ్చ ఉపచితాం సతాం ఉపకారః ఫలం యస్యాస్తాం సదుపకారఫలం భూపతేః దశరథస్య శ్రియమర్థిన ఇవ మధునా వసంతేన సంభృతాం సమ్యక్పుష్టాం సరసస్సంబంధినీం

కమలినీం పద్మినీం అళినిరపత్త్రిణః అళయః భృంగాః నీరపత్త్రిణో జలపక్షిణో హంసాదయశ్చ అభియయురాగతాః.

కుసుమమేవ న కేవలమార్తవం నవమశోకతరోః స్మరదీపనమ్,
కిసలయప్రసవోఽపివిలాసినాం మదయితా దయితాశ్రవణార్పితః. 29

కుసుమేతి. ఋతురస్య ప్రాప్తః ఆర్తవం "ఋతోరణ్" ఇత్యణ్ప్రత్యయః, నవం ప్రత్యగ్రం అశోకతరోః కుసుమమేవ స్మరస్య దీపనం ఉద్దీపకం న, కింతు విలాసినాం మదయితా మదకరః దయితాశ్రవణార్పితః కిసలయప్రసవః పల్లవసంతానోఽపి స్మర దీపనః.

విరచితా మధునోపవనశ్రియా
మభినవా ఇవ పత్త్రవిశేషకాః,
మధులిహాం మధుదానవిశారదాః
కురవకారవకారణతాం యయుః. 30

విరచితాఇతి. మధునా వసంతేన ఉపవనశ్రియాం విరచితాః అభినవాః పత్త్రవిశేషకాః పత్త్రరచనా ఇవ స్థితాః మధూనాం మకరందానాం, దానే విశారదాః చతురాః కురవకాః తరవః మధులిహాం మధుపానాం రవే కారణతాం యయుః భృంగాః కురవకమధూని పీత్వా జగురిత్యర్థః. దానశౌండానర్థినః స్తువంతీతి భావః.

సువదనావదనాసవసంభృతః తదనువాదిగుణః కుసుమోద్గమః,
మధుకరైరకరోన్మధులోలుపైర్బకులమాకులమాయతపఙ్క్తిభిః. 31

సువదనేతి. సువదనావదనాసవేన కాంతాముఖమద్యేన సంభృతో జనితః తత్తస్య దోహదమితి ప్రసిద్ధిః తస్యాసవస్యానువాదే సదృశో గుణో గంధగుణోయస్య సః తదనువాదిగుణః కుసుమోద్గమః కర్తామధులోలుపైః ఆయతపఙ్క్తిభిర్మధుకరైర్మధుపైః కరణైః బకుళం బకుళవృక్షం ఆకులమకరోత్.

ఉపహితం శిశిరాపగమశ్రియా ముకులజాలమశోభత కింశుకే,
ప్రణయినీవ నఖక్షతమండనం ప్రమదయా మదయాపితలజ్జయా. 32

ఉపహితమితి. శిశిరాపగమశ్రియా వసంతలక్ష్మ్యా కింశుకే పలాశవృక్షే "పలాశేకింశుకః పర్ణ" ఇత్యమరః, ఉపహితం దత్తం ముకుళజాలం మదేన యాపితలజ్జయా అపసారితత్రపయా ప్రమదయా ప్రణయిని ప్రియతమే ఉపహితం ప్రయుక్తం యన్నఖక్షతమేవ మండనం తదివాశోభత.

వ్రణగురుప్రమదాధరదుస్సహం జఘననిర్విషయీకృతమేఖలమ్,
నఖలు తావదశేషమపోహితుం రవిరలం విరలం కృతవాన్ హిమమ్.

వ్రణేతి. వ్రణైః దంతక్షతైః గురుభిః దుర్భరైః ప్రమదానామధరైరోష్ఠైః దుస్సహం హిమస్య వ్యథాకరత్వాదసహ్యం జఘనేషు నిర్విషయీకృతా నిరవకాశీకృతా మేఖలా యస్య తత్ శైత్యాత్త్యాజితమేఖలమిత్యర్థః, ఏవం భూతం హిమం రవిః తావత్తదా వసంతే అశేషం నిశ్శేషం యథాతథా అపోహితుం నిరసితుం నాలం ఖలు నశక్తోహి, కింతు విరళం కృతవాన్ తనూచకార.

అభినయాన్పరిచేతుమివోద్యతా మలయమారుతకంపితపల్లవా,
అమదయత్సహకారలతా మనస్సకలికా కలికామజితామపి. 34

అభినయానితి. అత్ర చూతలతాయాః నర్తకీ సమాధిరభిధీయతే అభినయాన్ అర్థవ్యంజకాన్ వ్యాపారాన్ "వ్యంజకాభినయౌ సమౌ" ఇత్యమరః పరిచేతుమభ్యసితుం ఉద్యతేవ స్థితా, కుతః మలయమారుతేన కంపితః పల్లవో యస్యాస్సా మలయమారుతకంపితపల్లవా-పల్లవశబ్దేన హస్తో గమ్యతే సకలికా సకోరకా "కలికా కోరకః పుమా" నిత్యమరః-సహకారలతా కలిః కలహః ద్వేష ఉచ్యతే "కలిస్స్యాత్కలహే పాపే ఆరనాళే యుగే యుధీ"తి విశ్వః కామో రాగః తజ్జితామపి జితరాగద్వేషాణాం యోగినామపీత్యర్థః. మనః అమదయత్ మదసహితమకరోదిత్యర్థః.

ప్రథమమన్యభృతాభిరుదీరితాః ప్రవిరళా ఇవ ముగ్ధవధూకథాః,
సురభిగంధిషు శుశ్రువిరే గిరః కుసుమితాసు మితా వనరాజిషు. 35

ప్రథమమితి. సురభిర్గంధో యాసాం తాసు సురభిగంధిషు గంధస్యేత్యాదినా ఇకారస్సమాసాంతః. కుసుమితా కుసుమాన్యాసాం సంజాతాని కుసుమితాః తాసు వనరాజిషు వనపఙ్క్తిషు అన్యభృతాభిః కోకిలాభిః ప్రథమం ప్రారంభే ఉదీరితాః ఉక్తాః అత ఏవ మితాః పరిమితాః గిరః ఆలాపాః ప్రవిరళాః మాన్ద్యాత్ స్తోకోక్తాః ముగ్ధవధూనాం కథాః వాచ ఇవ శుశ్రువిరే శ్రుతాః.

శ్రుతిసుఖభ్రమరస్వనగీతయః కుసుమకోమలదంతరుచో బభుః,
ఉపవనాంతలతాః పవనాహతైః కిసలయైస్సలయైరివ పాణిభిః. 36

శ్రుతీతి. శ్రుతిసుఖాః కర్ణమధురాః భ్రమరస్వనా ఏవ గీతయో యాసాం తాః కుసుమాన్యేవ కోమలా దంతరుచః దంతకాంతయో యాసాం తాః అనేన సస్మితత్వం వివక్షితం, ఉపవనాంతలతాః పవనేనాహతైః కంపితైః సలయైస్సాభినయైః కిసలయైః

పల్లవైః లయశబ్దేన లయానుగతోఽభినయో లక్ష్యతే, ఉపమేయే పవనాహతైరితి సక్రియత్వాభిధానాత్ పాణిభిరివ బభుః, అనేన లతానాం నర్తకీసామ్యం గమ్యతే.

లలితవిభ్రమబంధవిచక్షణం సురభిగంధపరాజితకేసరమ్,
పతిషు నిర్వివిశుర్మధుమంగనాస్స్మరసఖం రసఖండవివర్జితమ్. 37

లలితేతి. అంగనాః స్త్రియః, లలితవిభ్రమబంధవిచక్షణం మధురవిలాససంఘటనాపటుతరం సురభిణా మనోహరేణ గంధేన పరాజితకేసరం నిర్జితవకుళపుష్పం "అథ కేసరే వకుళ" ఇత్యమరః, స్మరస్య సఖాయం స్మరసఖం స్మరోద్దీపకమిత్యర్థః, మధుం మద్యం "అర్ధర్చాః పుంసి" చేతి పుంలింగతా తదుక్తం-"మకరందస్య మద్యస్య మాక్షికస్యాపివాచకః, అర్ధర్చాదిగణే పాఠాత్ పున్నపుంసకయోర్మధు" రితి శబ్దార్ణవే, పతిషు విషయేరసఖండవివర్జితం అనురాగభంగరహితం యథాతథా నిర్వివిశుః పరస్పరానురాగపూర్వకం పతిభిస్సహ పపురిత్యర్థః.

శుశుభిరే స్మితచారుతరాననాః స్త్రియ ఇవ శ్లథశింజితమేఖలాః,
వికచతామరసా గృహదీర్ఘికా మదకలోదకలోలవిహంగమాః. 38

శుశుభిర ఇతి. వికచతామరసాః వికసితకమలాః మదేన కలాః అవ్యక్తమధురం ధ్వనంతః ఉదకలోలవిహంగమాః జలప్రియపక్షిణః హంసాదయో యాసు తాః మదకలోదకలోలవిహంగమాః గృహేషు దీర్ఘికాః వాప్యః గృహదీర్ఘికాః స్మితేన చారుతరాణి అత్యంతచారూణి ఆననాని యాసాం తాః శ్లథాః శింజితా మేఖలాః యాసాం తాః శింజితేతి కర్తరి క్తః స్త్రియ ఇవ శుశుభిరే.

గమయితుం ప్రభురేషసుఖేనమాం న భవతీతి చ పాంథజనోఽలసః,
ఇతి దయాత ఇవాభవదాయతా న రజనీ రజనీశవతీ మధౌ. 39

గమయితుమితి. కించ మధౌ వసంతే అలసః, ఏష పాంథజనః పథికజనః మాం సుఖేన గమయితుం యాపయితుం ప్రభుస్సమర్థః న భవతీతి ఇత్థం దయాతఇవ దయావశాదివ రజనీశవతీ మేఘావరణాద్యభావేన ప్రశస్తచంద్రవతీ రజనీ రాత్రిః ఆయతాదీర్ఘా నాభవత్ న బభూవ.

ఉపయయౌ తనుతాం మధుఖండితా
హిమకరోదయపాండుముఖచ్ఛవిః,
సదృశమిష్టసమాగమనిర్వృతిం
వనితయాఽనితయా రజనీవధూః, 40

ఉపయయావితి. మధునా మధుసమయేన ఖండితా ప్రాసం గమితా క్షీయంతే ఖలూత్తరాయణే రాత్రయః - ఖండితాఖ్యా నాయికా చ ధ్వన్యతే హిమకరోదయేన చంద్రోదయేన పాండుః ముఖస్య ప్రదోషస్య వక్త్రస్య చ ఛ్ఛవిర్యస్యాస్సా-రజన్యేవవధూః - ఇష్టసమాగమనిర్వృతిం ప్రియసంగమసుఖం అనితయా అప్రాప్తయా, ఇణ్ ధాతోః కర్తరి క్తః వనితయా సదృశం తుల్యం యథా తథా తనుతాం మ్యానతాం కార్శ్యం చోపయయౌ.

తిలకమస్తకహర్మ్యకృతాస్పదైః కుసుమమధ్వనుషంగసుగన్ధిభిః,
కలమగీయత భృంగవిలాసినాం స్మరయుతైరయుతైరబలాసఖైః. 41

తిలకేతి. తిలకానాంవృక్షవిశేషాణాం "తిలకః క్షురకశ్శ్రీమాన్" నిత్యమరః, మస్తకముపరిభాగః తదేవ హర్మ్యం ప్రాసాదః తత్ర కృతాస్పదైః నివిష్టైః కుసుమానాం మధునో మకరందస్యానుషంగస్సంపర్కః తేన సుగంధిభిః స్మరయుతైః సకామైః అబలానాం సఖాయః అబలాసఖాః తైః "రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్" ఇతిటచ్. భృంగా ఏవ విలాసిన స్తేషామయుతైర్బహుభిః కలం మధురం అగీయత చుకూజే కామినో హి హర్మ్యారూఢాస్సప్రియాస్సకామాః కుసుమాదిభ్యో గృహీతస్య మధునఆస్వాదనేన సరభయః కలం గాయంతి - యద్యప్యయుతశబ్దేన దశసహస్రాణ్యభిధీయంతే. తథాప్యత్ర "శతం సహస్రమయుత మిత్యాద్యానంత్యవాచక" మితి వచనాత్ బహుత్వోపలక్షకతయా ప్రయుక్తమ్.

అపతుషారతయా విశదప్రభైస్సురతరాగపరిశ్రమనోదిభిః,
కుసుమచాపమతేజయదంశుభిర్హిమకరో మకరోర్జితకేతనమ్. 42

అపేతి. హిమకరశ్చంద్రః అపతుషారతయా అపగతనీహారతయా విశదప్రభైః నిర్మలకాంతిభిః సురతరాగపరిశ్రమనోదిభిః సురతసంగఖేదహారిభిః అంశుభిః కిరణైః మకరేణ ఊర్జితం కేతనం మస్య తం లబ్ధావకాశత్వాదుచ్ఛ్రితధ్వజమితి భావః-కుసుమచాపం మన్మథం అతేజయత్ న్యశాతయత్, తిజనిశాతనే ఇతిధాతోర్ణ్యంతాల్లఙ్ సహకారిలాభాత్కామోఽపి తీక్ష్ణోఽభూదిత్యర్థః.

అనలసాన్యభృతానలసాన్మనః
కమలధూళిభృతా మరుతేరితా,
కుసుమభారనతాధ్వగయోషితా
మసమశోకమశోకలతాకరోత్. 43

అనలసేతి. అనలసా కలకూజితే ప్రవీణా అన్యభృతా కోకిలా యస్యాం సా, తథా, కమలధూళిభృతా కమలపరాగయుక్తేన మరుతా పవనేన ఈరితా కంపితా కుసుమభారైర్నతా నమ్రా అశోకలతా అశోకతరువల్లీ అధ్వగయోషితాం పాంథవధూ

నాం అసమశోకమతిదుఃఖం మనః అనలసాత్ అగ్న్యధీనం అగ్నిస్వరూపమితియా వత్. చకార "విభాషాసాతికార్త్స్న్యే" ఇతి సాతిప్రత్యయః.

విశదచంద్రకరం సుఖమారుతం
కుసుమితద్రుమమున్మదకోకిలమ్,
తదుపభోగరసం హిమవర్షిణః
పరమృతోరమృతోపమతాం యయౌ. 44

విశదేతి. హిమవర్షిణః ఋతోః శిశిరఋతోః పరం తత్ప్రసిద్ధం వసంతాఖ్యం వస్తు అమృతోపమతాం అమృతసామ్యం యయౌ ప్రాప, కీదృశం విశదాః అపతుషారత్వాన్నిర్మలాశ్చాంద్రకరాశ్చాంద్రరశ్మయో యస్మిన్ తత్, సుఖయతీతి సుఖః మారుతో వాయుర్యస్మిన్ తత్ - కుసుమితద్రుమం పుష్పితవృక్షం ఉన్మదాః కోకిలాః యస్మిన్ తత్ ఉపభోగే సురతే రసోఽనురాగో యస్మిన్ తత్ సంభోగశృంగారప్రచురమిత్యర్థః. తదితి సామాన్యాపేక్షయా నపుంసకలింగనిర్దేశః.

హుతహుతాశనదీప్తివనశ్రియః ప్రతినిధిః కనకాభరణస్య యత్,
యువతయః కుసుమం దధురాహితం తదలకే దళకేసరపేశలమ్. 45

హుతేతి. హుతహుతాశనదీప్తి ఆజ్యాదిప్రజ్వలితాగ్నిప్రభం యత్కుసుమం కర్ణికారమిత్యర్థః, వనశ్రియో వనలక్ష్మ్యాః కనకాభరణస్య సువర్ణాభరణస్య ప్రతినిధిః అభూదితి శేషః, దళేషు కేసరేషు చ యత్పేశలం సుకుమారపత్రకింజల్కమిత్యర్థః, ఆహితం ఆనీతం ప్రియైరితి శేషః. తత్కుసుమం యువతయః అలకే చూర్ణకుంతలేషు జాతానేకవచనం దధుః.

అళిభిరంజనబిందుమనోహరైః కుసుమపఙ్క్తినిపాతిభిరంకితః,
న ఖలు శోభయతి స్మ వనస్థలీం న తిలకస్తిలకః ప్రమదామివ. 46

అళిభిరితి. అంజనబిందుమనోహరైః కజ్జలకణసుందరైః కుసుమపఙ్క్తిషు నిపతంతీతి నిపాతినః తైరళిభిః అంకితః చిహ్నితః తిలకః శ్రీమన్నామవృక్షః, "తిలకః క్షురకశ్శ్రీమా"నిత్యమరః వనస్థలీం తిలకో విశేషకః "తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణి విశేషకమ్, ద్వితీయంచ తురీయంచ నస్త్రియా" మిత్యమరః. ప్రమదామివ న శోభయతి స్మేతి న ఖలు అపితుశోభయదేవేత్యర్థః. 'లట్స్మే' ఇతి యోగాద్భూతేఽపి లట్.

అమదయన్మధుగంధసనాథయా కిసలయాధరసంగతయా మనః,
కుసుమసంభృతయా నవమాలికాస్మితరుచా తరుచారువిలాసినీ.

అమదయదితి. తరుచారువిలాసినీ తరోః పుంసః చారువిలాసినీ మనోహరవిలాసస్త్రీ నవమాలికా సప్తలాఖ్యా లతా "సప్తలానవమాలికే" త్యమరః. మధునో మకరందస్య మదస్యచ గంధేన సనాథయా. గన్ధప్రధానయేత్యర్థః, కిసలయమేవాధరః

తత్ర సంగతయా ప్రసృతయేత్యర్థః, స్మితరుచా హాసకాంత్యా మనః పశ్యతామితి శేషః, అమదయత్.

అరుణరాగనిషేధిభిరంశుకైశ్శ్రవణలబ్ధపదైశ్చ యవాంకురైః,
పరభృతావిరుతైశ్చ విలాసినః స్మరబలైరబలైకరసాః కృతాః. 48

అరుణేతి. విలాసినః విలసనశీలాః పురుషాః "వౌకషల" నేత్యాదినా ఘినుణ్ ప్రత్యయః, అరుణస్యానూరోః రాగం నిషేధంతి తిరస్కుర్వంతీత్యరుణరాగనిషేధినః, తైః కుసుంభకాదిరంజనాత్తత్సదృశైరిత్యర్థః. "తమన్వేత్యనుబధ్నాతి తచ్ఛీలం తం నిషేధతి, తస్యవానుకరోతీతి శబ్దాస్సాదృశ్య వాచకాః" ఇత్యాచార్యదండీ, అంశుకైరంబరైః శ్రవణేషు లబ్ధపదైః నివేశితైరిత్యర్థః, యవాంకురైః పరభృతావిరుతైః స్త్రీకోకిలాలాపైశ్చేత్యేతైః స్మరబలైః కామసైన్యైః అబలాస్వేకత్రైవరసో రాగో యేషాం తే అబలైకరసాః స్త్రీపరతంత్రాః కృతాః.

ఉపచితావయవా శుచిభిః కణైరళికదంబకయోగముపేయుషీ,
సదృశకాంతిరలక్ష్యత మంజరీ తిలకజాలకజాలకమౌక్తికైః. 49

ఉపచితేతి. శుచిభిశ్శుభ్రైః కణైః రజోభిః ఉపచితావయవా పుష్టావయవా అళికదంబకం భ్రమరసంహతిః తస్య యోగం ఉపేయుషీ ప్రాప్తా తిలకజా తిలకవృక్షజాతా మంజరీ అలకేషు యజ్జాలకమాభరణవిశేషః, తస్మిన్ మౌక్తికైః సదృశకాంతిరలక్ష్యత భృంగసంగినీ శుభ్రా, తిలకమంజరీ నీలాలకసక్తముక్తాజాలకమివాలక్ష్యతేతి వాక్యార్థః.

ధ్వజపటం మదనస్యధనుర్భృతశ్ఛవికరం ముఖచూర్ణమృతుశ్రియః,
కుసుమకేసరరేణుమళివ్రజాస్సపవనోపవనోత్థితమన్వయుః. 50

ధ్వజేతి. అళివ్రజాః భృంగసమూహాః ధనుర్భృతో ధానుష్కస్య మదనస్య కామస్య ధ్వజపటం పతాకాభూతం ఋతుశ్రియోవసంతలక్ష్మ్యాః ఛవికరం శోభాకరం ముఖచూర్ణం ముఖాలంకారచూర్ణభూతం సపవనం పవనసహితం యదుపవనం తస్మిన్నుత్థితముత్పన్నం కుసుమకేసరరేణుం కుసుమానాం కేసరేషు కింజల్కేషు యోరేణుస్తం అన్వయుః అన్వగచ్ఛన్ యాతేర్లజ్.

అనుభవన్నవదోలమృతూత్సవం పటురపి ప్రియకంఠజిఘృక్షయా,
అనయదాసనరజ్జుపరిగ్రహే భుజలతాం జలతామబలాజనః. 51

అనుభవన్నితి. సహాః దోలాః ప్రేంఖాః యస్మిన్ తం నవదోలం ఋతూత్సవం వసంతోత్సవమనుభవన్ అబలాజనః పటురపి నిపుణోఽపి ప్రియకంఠస్య జిఘృక్షయా గృహీతుమిచ్ఛయా ఆసనరజ్జుపరిగ్రహే పీఠరజ్జుపరిగ్రహే భుజలతాం జలతాం లడయోరభేదః శిథిలతామితి యావత్ అనయత్ దోలాక్రీడాసు పతనభయనాటితకేన ప్రియకంఠమాశ్లిష్యదిత్యర్థః.

త్యజత మానమలం బత విగ్రహైర్న చతురం పునరేతి గతం వయః,
పరభృతాభిరితీవ నివేదితే స్మరమతే రమతే స్మ వధూజనః. 52

త్యజతేతి. బతేత్యామంత్రణే "విస్మయామంత్రణే బతే"త్యమరః. బత హే అంగనాః మానం కోపం త్యజత "స్త్రీణామీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసంగిని ప్రియ" ఇతి విగ్రహైర్విరోధైరలం. విగ్రహో న కార్య ఇత్యర్థః. గతమతీతం చతురం ఉపభోగక్షమం వయః యౌవనం పునః నైతి నాగచ్ఛతి ఇతి ఏవం రూపే స్మరమతే స్మరాభిప్రాయే నపుంసకే భావే క్తః, పరభృతాభిః కోకిలాభిః నివేదితే సతి వధూజనో రమతే స్మ రేమే కోకిలకూజితోద్దీపితస్మరవికారః వధూజనః స్మరశాసనభయాదివ ఉచ్ఛృంఖలమఖేలదిత్యర్థః.

అథ యథాసుఖమార్తవముత్సవం సమనుభూయ విలాసవతీసఖః,
నరపతిశ్చకమే మృగయారతిం స మధుమన్మధుమన్మథసన్నిభః. 53

అథేతి. అథానంతరం మధుం మథ్నాతీతి మధుమద్విష్ణుః సంపదాదిత్వాత్క్విప్, మధుర్వసంతః మథ్నాతీతి మథః, పచాద్యచ్, మనసో మథో మన్మథః, పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. యద్వా, మనుతే ఇతి యత్ మతిః సంపదాదిత్వాత్క్విప్. మన ఇతి యావత్; మథ్నాతీతి మథః పచాద్యచ్, మత్ మథః మన్మథః కామః తేషాం సన్నిభస్సదృశః మధుమన్మధుమన్మథసన్నిభః, విష్ణువసంతమన్మథసదృశ ఇత్యర్థః. స నరపతిర్దశరథః విలాసవతీసఖః స్త్రీసహచరస్సన్ ఋతుః ప్రాప్తోఽస్య ఆర్తవః ఋతుసంబంధితముత్సవం వసంతోత్సవం యథాసుఖం సమనుభూయ మృగయారతిం మృగయావిహారం చకమే - అచకాంక్ష.

వ్యసనాసంగదోషం పరిహరన్నాహ:—

పరిచయం చలలక్ష్యనిపాతనే
భయరుషోశ్చ తదింగితబోధనమ్,
శ్రమజయాత్ప్రగుణాం చ కరోత్యసౌ
తనుమతోఽనుమతస్సచివైర్యయౌ. 54

పరిచయమితి, అసౌ మృగయాచలలక్ష్యాణి మృగాదీని తేషాం నిపాతనే పరిచయమభ్యాసం కరోతి, భయరుషోః భయక్రోధయోః తదింగితబోధనం తేషాం చలలక్ష్యాణాం ఇంగితం చిత్తవికారః "ఇంగితం హృద్గతోభావ" ఇతి సజ్జనః. తస్య చేష్టితస్య భయాదిలింగభూతస్య బోధనం విజ్ఞానం చ కరోతి తను శరీరం శ్రమస్య జయాన్నిరాసాత్ ప్రగుణాం ప్రకృష్టలాఘవాదిగుణయుక్తాం కరోతి, అతో హేతోస్సచివై రమాత్యైరనుమతో మోదితస్సన్ యయౌ, సర్వాం చైతద్వ్యుద్ధోపయోగిత్యతస్తదపేక్షయా మృగయా ప్రవృత్తిః న తు వ్యసనితయేతి భావః.

మృగవనోపగమక్షమవేషభృద్విపులకంఠనిషక్తశరాసనః,
గగనమశ్వఖురోద్ధతరేణుభిర్నృసవితా సవితానమివాకరోత్. 55

మృగేతి. మృగాణాం స్థానం యద్వనం తస్యోపగమః ప్రాప్తిః తస్య క్షమమర్హం వేషం బిభర్తీతి తథోక్తః మృగయావిహారానుగుణవేషధారీత్యర్థః, విపులే కంఠే నిషక్తశరాసనో లగ్నధన్వా నాసవితేవ నృసవితా పురుషశ్రేష్ఠః ఉపమితసమాసః స రాజా అశ్వఖురోద్ధతరేణుభిః గగనం వితానం తుచ్ఛమసదివాకరోత్ గగనం నాలక్ష్యతేత్యర్థః "వితానం తుచ్ఛమందయో"రితి విశ్వః అథవా సవితానమిత్యేకం పదం సవితానముల్లోచ సహితమివాకరోత్ "అస్త్రీవితానముల్లోచ" ఇత్యమరః.

గ్రథితమౌలిరసౌ వనమాలయా తరుపలాశసవర్ణతనుచ్ఛదః,
తురగవల్గనచంచలకుండలో విరురుచే రురుచేష్టితభూమిషు. 56

గ్రథితేతి. వనమాలయా వనపుష్పస్రజా గ్రథితమౌళిః బద్ధధమ్మిల్లః తరూణాం పలాశైః పత్రైః సవర్ణః తుల్యవర్ణః తనుచ్ఛదో వర్మ యస్య స తథోక్తః ఇదం చ వర్మణః పలాశసాదృశ్యాభిధానం మృగాదీనాం విశ్వాసార్థం, తురగస్య వల్గనేన గతివిశేషేణ చంచలకుండలః అసౌ దశరథః రురుభిర్మృగైశ్చేష్టితాః చరితా యా భూమయస్తాసు విరురుచే విదిద్యుతే.

తనులతావినివేశితవిగ్రహా భ్రమరసంక్రమితేక్షణవృత్తయః,
దదృశురధ్వని తం వనదేవతాస్సునయనం నయనందితకోసలమ్. 57

తన్వితి. తన్వీషు లతాసు వినివేశితవిగ్రహాః సంక్రమితాత్మానః భ్రమరేషు సంక్రమితాః ఈక్షణవృత్తయో దృగ్వ్యాపారాః యాభిస్తాః వనదేవతాః సునయనం సులోచనం నయేన నీత్యా నందితాస్తోషితాః కోసలాః యేన తం దశరథం అధ్వని మార్గే దదృశుః ప్రసన్నపావనతయా తం దేవతా అపి గూఢవృత్త్యా దదృశురిత్యర్థః.

శ్వగణివాగురికైః ప్రథమాస్థితం వ్యపగతానలదస్యు వివేశ సః,
స్థిరతురంగమభూమి నిపానవన్మృగవయోగవయోపచితం వనమ్. 58

శ్వగణీతి. సః దశరథః శునాం గణః సవిషామస్తీతి శ్వగణినః శ్వగ్రాహిణః తైః వాగురా మృగబంధనరజ్జుః "వాగురా మృగబంధనీ"త్యమరః. తయా చరంతీతి వాగురికాః జాలికాః చరతీతి ఠక్ "ద్వౌవాగురికజాలికా"విత్యమరః. తైశ్చప్రథమ మాస్థితం అధిష్ఠితం వ్యపగతా అనలా దవాగ్నయోదస్యవస్తస్కరాశ్చ యస్మాత్తథోక్తం "దస్యుతస్కరమోషకా" ఇత్యమరః, "కారయేద్భవనశోధనమాదౌ మాతురంతికమపి ప్రవివిత్సుః, ఆప్తశస్త్ర్యనుగతః ప్రవిశేత్తత్సంకటే చ గహనే చ న తిష్ఠేది"తి కామం దకః, స్థిరా దృఢా పంకాదిరహితా తురంగమయోగ్యా భూమిర్యస్మిన్ తత్ నిపాన వదాహావయుక్తం "ఆహావస్తు నిపానం స్యా దుపకూపజలాశయ" ఇత్యమరః. మృగైః హరిణాదిభిః వయోభిః పక్షిభిః గవయైః గోసదృశైః ఆరణ్యకపశువిశేషైశ్చ ఉపచితం సమృద్ధం వనం వివేశ.

అథ నభస్య ఇవ త్రిదశాయుధం కనక పింగతటిద్గుణసంయుతమ్,
ధనురధిజ్యమనాధిరుపాదదే నరవరో రవరోషితకేసరీ. 59

అథేతి. అథ అనాధిః మనోవ్యథారహితః నరేషు వరో నరవరః నరశ్రేష్ఠః రవేణ ధనుష్టంకారేణ రోషితాః కోపితాః కేసరిణః సింహాః, యేన సః రాజా కనక పింగః కనకవత్పింగః యస్తటిదేవ గుణః మౌర్వీ తేన సంయుతం త్రిదశాయుధం ఇంద్రచాపం నభస్య ఇవ భాద్రపదమాస ఇవ "స్యుర్నభస్యః ప్రౌష్ఠపదభాద్రభాద్రపద స్సమా" ఇత్యమరః. అధిజ్య మధికృతమౌర్వీకం ధనురుపాదదే జగ్రాహ.

తస్య స్తనప్రణయిభిర్ముహురేణశాబై
ర్వ్యాహన్యమానహరిణీగమనం పురస్తాత్,
ఆవిర్బభూవ కుశగర్భముఖం మృగాణాం
యూథం తదగ్రసరగర్వితకృష్ణసారమ్. 60

తస్యేతి. ముహుః స్తనప్రణయిభిః స్తనప్రార్థిభిః ఏణశాబైః హరిణశిశుభిః "పృథుకశ్శాబకశ్శిశు"రిత్యమరః, వ్యాహన్యమానం తద్వాత్సల్యతయా తద్గమనానుసారేణ ముహుర్ముహుః ప్రతిషిధ్యమానం హరిణీనాం గమనం గతిః యస్య తత్-కుశాః గర్భే యేషాం తాని ముఖాని యస్య తత్ తస్య యూథస్యాగ్రసరః పురస్సరః గర్వితో-దృప్తః కృష్ణసారో యస్య తత్ మృగాణాం యూథం కులం "సజాతీయైః కులం యూథ"మిత్యమరః - తస్య దశరథస్య పురస్తాదగ్రే ఆవిర్బభూవ వసన్తతిలకావృత్తమ్.

తత్ప్రార్థితం జవనవాజిగతేన రాజ్ఞా
తూణీముఖోద్ధృతశరేణ విశీర్ణపఙ్క్తి,
శ్యామీచకార వనమాకులదృష్టిపాతై
ర్వాతేరితోత్పలదళప్రకరైరివార్ద్రైః. 61

తదితి. జవనో జవశీలః "జుచంక్రమ" మేత్యాదినా యుచ్ ప్రత్యయః. "తరస్వీ త్వరితో వేగీ ప్రజవీ జవనో జవ" ఇత్యమరః, తం వాజిన మశ్వం గతేన ఆరూఢేన తూణీ ఇషుధిః "బహ్వాదిభ్య"శ్చేతి ఙీష్ తస్యాః ముఖాద్వివరాత్ ఉద్ధృతశరేణ రాజ్ఞా దశరథేన ప్రార్థితం అభియాతం "యాచ్ఞాయామభియానేచ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధై" రితి కేశవః. అత ఏవ విశీర్ణా పఙ్క్తిః సంఘీభావః యస్య తత్ మృగయూథం కర్తృ ఆర్ద్రైః భయాదశ్రుసిక్తైః ఆకులైః భయాచ్చటులైః దృష్టిపాతైః వాతేరితోత్పలదళప్రకరైః పవనకంపితేందీవరదళబృందైరివ వనం శ్యామీచకార.

లక్ష్యీకృతస్య హరిణస్య హరిప్రభావః
ప్రేక్ష్య స్థితాం సహచరీం వ్యవధాయ దేహమ్,
ఆకర్ణకృష్టమపి కామితయా స ధన్వీ
బాణం కృపామృదుమనాః ప్రతిసంజహార. 62

లక్ష్యీకృతస్యేతి. హరిరింద్రః విష్ణుర్వా తస్యేవ ప్రభావో యస్య సః ధన్వీ ధనుష్మాన్ స నృపః లక్ష్యీకృతస్య వేద్ధుమిష్టస్య హరిణస్య స్వప్రేయసో దేహం వ్యవధాయ తదనురాగాదంతర్ధాయ స్థితాం సహ చరతీతి సహచరీ, "పచాదిషుచర"డితి టిత్కరణాన్ఙీప్ - అతఏవాహ వామనః—"అనుచరీతిచ చరేష్టిత్వాన్ఙీ" బితి తాం సహచరీం హరిణీం ప్రేక్ష్య కామితయా స్వయం చ కాముకత్వాత్కృపామృదుమనాః కరుణార్ద్రచిత్తస్సన్ ఆకర్ణకృష్టమపి దుష్ప్రతిసంహారమపీత్యర్థః, బాణం ప్రతిసంజహార నైపుణ్యాదితి భావః, నైపుణ్యం తు ధన్వీత్యనేన గమ్యతే.

తస్యాపరేష్వపి మృగేషు శరాన్ముముక్షోః
కర్ణాంతమేత్య బిభిదే నిబిడోఽపి ముష్టిః,
త్రాసాతిమాత్రచటులైః స్మరయత్సు నేత్రైః
ప్రౌఢప్రియానయనవిభ్రమచేష్టితాని, 63

తస్యేతి. త్రాసాద్భయాదతిమాత్రచటులైః అత్యంతచపలైః నేత్రైః ప్రౌఢప్రియానయనవిభ్రమచేష్టితాని చతురకాంతావిలోచనవిలాసవ్యాపారాన్ స్మరయత్సు సాదృశ్యాత్ స్మృతిం జనయత్సు అపరేషు మృగేషు శరాన్ముముక్షో స్తస్య నృపస్యనిబిడాదృఢాపి ముష్టిః కర్ణా న్తమేత్య ప్రాప్య బిభిదే స్వయమేవ భిద్యతేస్మ భిదేః కర్మకర్తరి లిట్ - కామిన స్తస్య ప్రియావిభ్రమస్మృతిజనితకృపాతిరేకాన్ముష్టిభేదః న త్వనైపుణ్యాదితి తాత్పర్యమ్.

ఉత్తస్థుషశ్శిశిరపల్వలపంకమధ్యా
న్ముస్తాప్రరోహకబళావయవానుకీర్ణమ్,

జగ్రాహ స ద్రుతవరాహకులస్య మార్గం
సువ్యక్తమార్ద్రపదపఙ్క్తిభిరాయతాభిః. 64

ఉత్తస్థు ష ఇతి. స నృపః ముస్తాప్రరోహాణాం ముస్తాంకురాణాం కబళాః గ్రాసాః తేషామవయవైః శ్రమవివృతముఖభ్రంశిభిశ్శకలైః అనుకీర్ణం వ్యాప్తం - ఆయతాభిః దీర్ఘాభిః ఆర్ద్రపదపఙ్క్తిభిః సువ్యక్తం అతిస్పష్టం శిశిరపల్వలపంకమధ్యాత్ శిశిరవేశంతకర్దమమధ్యాత్ ఉత్తస్థుషః ఉత్థితస్య ద్రుతవరాహకులస్య పలాయిత వరాహయూథస్య మార్గం పంథానం జగ్రాహ అనుససారేత్యర్థః.

తం వాహనాదవనతోత్తరకాయమీష
ద్విధ్యంతముద్ధతసటాః ప్రతిహంతుమీషుః,
నాత్మానమస్య వివిదుస్సహసా వరాహా
వృక్షేషు బద్ధమిషుభిర్జఘనాశ్రయేషు. 65

తమితి. వరాహాః వాహనాదశ్వాదీషత్కించిత్ అవనతోత్తరకాయంఅనతోర్ధ్వకాయం విధ్యంతం ప్రహరంతం నృపం ఉద్ధతసటాః ఉత్థితకేసరాస్సంతః. "సటా జటాకేసరయో"రితి విశ్వః, ప్రతిహంతుమీషుః ఐచ్ఛన్ అస్య నృపస్య ఇషుభిః సహసా జఘనానామాశ్రయేషు అవష్టంభేషు వృక్షేషు బద్ధమాత్మానం దేహం న వివిదుః నాజ్ఞాసిషుః ఏతేన వరాహాణాం మనస్విత్వం నృపస్య హస్తలాఘవం చోక్తమ్.

తేనాభిఘాతరభసస్య వికృష్య పత్రీ
వన్యస్య నేత్రవివరే మహిషస్య ముక్తః,
నిర్భిద్య విగ్రహమశోణితలిప్తపుంఖ
స్తం పాతయాం ప్రథమమాస పపాత పశ్చాత్. 66

తేనేతి. అభిఘాతే రభసః ఔత్సుక్యం యస్య తస్య అభిహంతుముద్యతస్యేత్యర్థః, వన్యస్య వనేభవస్య మహిషస్య నేత్రవివరే నేత్రమధ్యే తేన నృపేణ వికృష్య ఆకృష్య ముక్తః పత్రీ శరః విగ్రహం మహిషదేహం నిర్భిద్య విదార్యాశోణితలిప్తో న భవతీత్యశోణితలిప్తః పుంఖో యస్య స తథోక్తస్సన్ తం మహిషం ప్రథమం పాతయామాస. స్వయం పశ్చాత్పపాత. "కృఞ్చానుప్రయుజ్యతేలి" టీత్యత్రానుశబ్దస్య వ్యవహితవిపర్యస్తప్రయోగనివృత్త్యర్థత్వాత్ "పాతయాం ప్రథమమాసే" త్యప ప్రయోగఇతి పాణినీయాః, యచ్చాహ వార్తికకారః. - "విపర్యాసనివృత్త్యర్థం వ్యవహిత నివృత్త్యర్థం"చేతి.

ప్రాయో విషాణపరిమోక్షలఘూత్తమాంగాన్
ఖడ్గాంశ్చకార నృపతిర్నిశితైః క్షురప్రైః,

శృంగం స దృప్తవినయాధికృతః పరేషా
మత్యుచ్ఛ్రితం న మమృషే న తు దీర్ఘమాయుః. 67

ప్రాయ ఇతి. నృపతిర్దశరథః నిశితైః క్షురప్రైః శరవిశేషైః ఖడ్గాన్ ఖడ్గమృగాన్-"గండకే ఖడ్గఖడ్గినా" విత్యమరః. ప్రాయోబాహుళ్యేన విషాణపరిమోక్షేణ శృంగభంగేన లఘూన్యగురూణి ఉత్తమాంగాని శిరాంసి యేషాం తాన్ చకార నత్వవధీదిత్యర్థః, కుతః దృప్తవిలయాధికృతః దుష్టనిగ్రహనియుక్తస్సరాజా పరేషాం ప్రతికూలానాం అత్యుచ్ఛ్రితమత్యున్నతం శృంగం విషాణం ప్రాధాన్యం చ "శృంగం ప్రాధాన్యసాన్వో శ్చే"త్యమరః. న మమృషే న సేహే దీర్ఘమాయుః జీవితకాలం తు "ఆయుర్జీవితకాలో నే"త్యమరః, న మమృష ఇతి న కింతు మమృష ఏవేత్యర్థః.

వ్యాఘ్రానభీరభిముఖోత్పతితాన్గుహాభ్యః
ఫుల్లాసనాగ్రవిటపానివ వాయురుగ్ణాన్,
శిక్షావిశేషలఘుహస్తతయా నిమేషా
త్తూణీచకార శరపూరితవక్త్రరంధ్రాన్. 68

వ్యాఘ్రానితి. అభీః నిర్భీకో రాజా గుహాభ్యోఽభిముఖం ఉత్పతితానాగతాన్, వాయునా రుగ్ణాన్ భగ్నాన్ ఫుల్లా వికసితాః అసనస్య సర్జకవృక్షస్య అగ్రవిటపాః తానివ స్థితాన్ హఠాదావిర్భూతానిత్యర్థః, వ్యాఘ్రాణాం చిత్రరూపత్వాదుపమానే ఫుల్లవిశేషణం "అనుపసర్గాత్ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘా" ఇతి నిష్ఠాతకారస్య లత్వనిపాతః. "సర్జకాసనబంధూక పుష్పప్రియకజీవకా" ఇత్యమరః. శరైః పూరితాని వక్త్రరంధ్రాణి యేషాం తాన్ వ్యాఘ్రాన్ శిక్షావిశేషేణ అభ్యాసాతిశయేన లఘుహస్తతయా క్షిప్రహస్తతయా నిమేషాత్తూణీచకార తూర్ణం శరైః పూరితవాన్ తూణీపూరం పూరితవానిత్యర్థః.

నిర్ఘాతోగ్రైః కుంజలీనాన్ జిఘాంసు
ర్జ్యానిర్ఘోషైః క్షోభయామాస సింహాన్,
నూనం తేషామభ్యసూయాపరోఽభూ
ద్వీర్యోదగ్రే రాజశబ్దే మృగేషు. 69

నిర్ఘాతేతి. కుంజేషు లీనాన్ "నికుంజకుంజౌ వా క్లీబే లతాదిపిహితోదర" ఇత్యమరః. సింహాన్ జిఘాంసుః హంతుమిచ్ఛుః నిర్ఘాతః వ్యోమోత్థితఔత్పాతికశబ్దవిశేషః. తద్వదుగ్రైః రౌద్రైః జ్యానిర్ఘోషైః మౌర్వీశబ్దైః "మౌర్వీ జ్యా శింజినీ గుణ" ఇత్యమరః, క్షోభయామాస క్షుభితహృదయాం శ్చకార అత్రోత్ప్రేక్షతే

తేషాంసింహానాం సంబంధిని వీర్యేణ ఉదగ్రే ఉన్నతే మృగేషు విషయే యో రాజ శబ్దః తస్మిన్నభ్యసూయాపరోఽభూత్ నూనం అన్యథా కథమేతానన్విష్యహన్యా దిత్యర్థః, మృగాణామితిపాఠే సమాసే గుణీభూతత్వాద్రాజశబ్దేన సంబంధో దుర్ఘటః, శాలినీవృత్తమేతత్. "శాలిన్యుక్తామ్తౌతగౌగోఽబ్ధిలోకై"రితి లక్షణాత్.

తాన్ హత్వా గజకులబద్ధతీవ్రవైరాన్
కాకుత్స్థః కుటిలనఖాగ్రలగ్నముక్తాన్,
ఆత్మానం రణకృతకర్మణాం గజానా
మానృణ్యం గతమివ మార్గణైరమంస్త. 70

తానితి. కాకుత్స్థః దశరథః గజకులేషు బద్ధం తీవ్రం వైరం యైస్తాన్ కుటిలేషునఖాగ్రేషు లగ్నాః ముక్తాః గజకుంభమౌక్తికాని యేషాం తాన్ సింహాన్ హత్వా ఆత్మానంరణే కృతకర్మణాం కృతోపకారాణాం గజానాం ఆనృణ్యం అనృణత్వం మార్గణైశ్శరైః "మార్గణో యాచకే శర" ఇతి విశ్వః. గతం ప్రాప్తవంతమివ అమంస్తమేనే.

చమరాన్పరితః ప్రవర్తితాశ్వః
క్వచిదాకర్ణవికృష్టభల్లవర్షీ,
నృపతీనివ తాన్వియోజ్య సద్య
స్సితవాలవ్యజనైర్జగామ శాంతిమ్. 71

చమరానితి. క్వచిచ్చమరాన్పరితః "అభితఃపరిత" ఇత్యాదినా ద్వితీయా, ప్రవర్తితాశ్వః ప్రధావితాశ్వః ఆకర్ణం వికృష్టాన్ భల్లాన్ ఇషువిశేషాన్ వర్షతీతి తథోక్తస్స నృపః నృపతీనివ తాన్ చమరాన్ చమరమృగాన్ శితవాలవ్యజనైశ్శుభ్రచామరైః వియోజ్య విరహయ్య, సద్యశ్శాంతిం జగామ శమమాప, శూరాణాం పరకీయమైశ్వర్యమేవాసహ్యం న తు జీవితమితి భావః. ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్.

అపి తురగసమీపాదుత్పతంతం మయూరం
న స రుచిరకలాపం బాణలక్ష్యీచకార,
సపది గతమనస్కశ్ఛిన్నమాల్యానుకీర్ణే
రతివిగళితబంధే కేశపాశే ప్రియాయాః. 72

అపీతి. స నృపః దశరథః తురగసమీపాదుత్పతంతమపి సుప్రహారమపీత్యర్థః, రుచిరకలాపం భాసురబర్హం మహ్యామతిశయేన శాతీతి మయూరః బర్హే పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః, తం ఛిన్నేన త్రుటితేన మాల్యేనానుకీర్ణే రత్యాం విగళితబంధే ప్రియాయాః కేశపాశే సపది గతమనస్కః ప్రవర్తితచిత్తః ఉత్కంఠితస్సన్ "ఉరఃప్రభృతి

భ్యః క" విలికప్, న బాణలక్ష్మీచకార బాణలక్ష్యం నాకార్షీత్ నప్రజహారేత్యర్థః చిత్రమాల్యేతి పాఠాంతరమ్.

తస్య కర్కశవిహారసంభవం స్వేదమాననవిలగ్నజాలకమ్,
ఆచచామ సతుషారశీకరో భిన్నపల్లవపుటో వనానిలః. 73

తస్యేతి. తస్య కర్కశవిహారాదతివ్యాయామాత్ సంభవో యస్య తం ఆననే విలగ్నజాలకం బద్ధకదంబకం తస్య నృపస్య స్వేదం సతుషారశీకరః శిశిరాంబుకణసహితః భిన్నా విదళితాః పల్లవానాం పుటాః కోశాః యేన సః వనానిలః ఆచచామ మమార్జ జహారేత్యర్థః. రథోద్ధతావృత్తమేతత్ "రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగా" వితి లక్షణాత్.

ఇతి విస్మృతాన్యకరణీయమాత్మన
స్సచివావలంబితధురం ధరాధిపమ్,
పరివృద్ధరాగమనుబన్ధసేవయా
మృగయా జహార చతురేవ కామినీ. 74

ఇతీతి. ఇతి ఆత్మనః విస్మృతమన్యత్కరణీయం కార్యం యేన తం విస్మృతాత్మ కార్యాంతరమిత్యర్థః, సచివైరవలంబితా ధృతా ధూః యస్య తం "ఋక్పూరబ్ధూ" రిత్యాదినా సమాసాంతః, అనుబంధసేవయా సంతతసేవయా పరివృద్ధో రాగో యస్యతం ధరాధిపం నృపం మృగ్యంతేఽస్యాం మృగా ఇతి మృగయా "పరిచర్యాపరిసర్యా మృగయాటాట్యానాముపసంఖ్యాన" మితి యత్ప్రత్యయాంతో నిపాతః. చతురా విదగ్ధా కామినీ జహార ఆచకర్ష, "నజాతుకామః కామానాముపభోగేనశామ్యతి, హవిషాకృష్ణవర్త్మేవ భూయఏవాభివర్ధతే" ఇతి భావః.

స లలితకుసుమప్రవాళశయ్యాం
జ్వలితమహౌషధిదీపికాసనాథామ్,
నరపతిరతివాహయాంబభూవ
క్వచిదసమేతపరిచ్ఛదస్త్రియామామ్. 75

సఇతి. స నరపతిః లలితాని మనోహరాణి కుసుమాని ప్రవాళాని చ శయ్యాయస్యాం తాం జ్వలితాభిర్మహౌషధీభిరేవ దీపికాభిస్సనాథాం తత్ప్రధానామిత్యర్థః త్రియామాం రాత్రిం క్వచిత్ప్రదేశే అసమేతపరిచ్ఛదః అమిలితపరిజనః పరిహృతపరిజనస్సన్నిత్యర్థః. అతివాహయాంబభూవ గమయామాస. పుష్పితాగ్రావృత్తమ్.

ఉషసి స గజయూథకర్ణతాళైః పటుపటహధ్వనిభిర్విధూతనిద్రః,
అరమత మధురస్వరాణి శృణ్వన్ విహగవికూజితవందిమంగళాని.76

ఉషసీతి. ఉషసి ప్రాతఃపటూనాం పటహానామివ ధ్వనిర్యేషాం తైః గజయూథానాం కణ్ఠరేవ తాళైః వాద్యభేదైః విధూతనిద్రః స నృపః తత్ర వనే, మధురస్వరాణి విహగవికూజితాన్యేవ వందినాం మంగళాని మంగళగీతాని శృణ్వన్నరమత. "అరమత, మధురాణి తత్రే"తి పాఠాంతరమ్.

అథ జాతు రురోర్గృహీతవర్త్మా
విపినే పార్శ్వచరైరలక్ష్యమాణః,
శ్రమఫేనముచా తపస్విగాఢాం
తమసాం ప్రాప నదీం తురంగమేణ. 77

అథేతి. అథానంతరం జాతు కదాచిత్ రురోర్మృగస్యగృహీతవర్త్మాస్వీకృతరురుమార్గ ఇత్యర్థః, సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః, విపినేవనే పార్శ్వచరైరలక్ష్యమాణః అదృశ్యమానః తురగవేగాదిత్యర్థః. స రాజా శ్రమేణ ఫేనముచా సఫేనం స్విద్యతేత్యర్థః తురంగమేణ తపస్విభిర్గాఢామవగాఢాం సేవితాం తమసాం నామ నదీం సరితం ప్రాప. ఔపచ్ఛందసికంవృత్తం.

కుంభపూరణభవః పటురుచ్చైరుచ్చచాలనినదోఽంభసి తస్యాః,
తత్ర స ద్విరదబృంహితశంకీ శబ్దపాతినమిషుం విససర్జ. 78

కుంభేతి. తస్యాస్తమసాయాః అంభసి కుంభస్య పూరణేన భవః ఉత్పన్నః పచాద్యచ్-పటుః మధురః, ఉచ్చైః గంభీరః నినదః ధ్వనిః ఉచ్చచాల ఉదియాయ తత్ర నినదే స నృపః ద్విరదబృంహితమితి శంకత ఇతి ద్విరదబృంహితశంకీసన్ శబ్దేన శబ్దానుసారేణ పతతీతి శబ్దపాతీ తం ఇషుం బాణం విససర్జ విసృష్టవాన్, స్వాగతావృత్తమ్.

నృపతేః ప్రతిషిద్ధమేవ త
త్కృతవాన్పఙ్క్తిరథో విలంఘ్య యత్,
అపథే పదమర్పయంతి హి
శ్రుతవంతోఽపి రజోనిమీలితాః. 79

నృపతేరితి. నృపతేః క్షత్రియస్య తత్కర్మ ప్రతిషిద్ధమేవ యదేతత్కర్మ గజవధరూపం పఙ్క్తిరథోదశరథః 'పఙ్క్తివింశతిత్రింశది'త్యాదినాదశార్థేపఙ్క్తిశబ్దోనిపాతితః విలంఘ్య, "లక్ష్మీకామో యుద్ధాదన్యత్ర కరివధం నకుర్యా" దిత్యాదిశాస్త్రముల్లంఘ్య, కృతవాన్ నను విదుషస్తస్య కథమీదృగ్విధచేష్టితమిత్యత ఆహ-అపథఇతి,

శ్రుతవంతో విద్వాంసోఽపి రజోనిమీలితాః రజోగుణావృతాస్సంతః, న పంథా ఇత్యపథం "పథోవిభాషే"తిసమాసాంతః, "అపథం న పుంసక" మితి నపుంసకత్వం "అపంథాస్త్వపథం తుల్యే" ఇత్యమరః-తస్మిన్నపథే అమార్గేఽపి పదం అర్పయంతి హి నిక్షిపంతి ప్రవర్తంత ఇత్యర్థః. వైతాళీయం వృత్తమ్.

హా తాతేతి క్రందితమాకర్ణ్య విషణ్ణ
స్తస్యాన్విష్య న్వేతసగూఢప్రభవం సః,
శల్యప్రోతం ప్రేక్ష్య సకుంభం మునిపుత్రం
తాపాదంతశ్శల్య ఇవాసీత్క్షితిపోఽపి. 80

హాతాతేతి. ఇత్యాక్తౌ తాత జనక "హావిషాదశుగార్తిషు" "తాతస్తు జనకః పి తే"తి చామరః. హా తాత హా పితః ఇతి క్రందితం ఆక్రోశనం ఆకర్ణ్య విషణ్ణః భగ్నో త్సాహస్సన్ తస్య క్రందితస్య వేతసైః గూఢం ఛన్నం ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం తమన్విష్యన్ శల్యేన బాణేన ప్రోతం స్యూతం "శల్యం శంకౌ శరే వంశే" ఇతి విశ్వః సకుంభం కలశసహితం మునిపుత్రం ప్రేక్ష్య వీక్ష్య సః క్షితిపోఽపి తాపా ద్దుఃఖాత్ అంతఃశల్యం యస్య సోఽంతశ్శల్య ఇవాసీత్ మత్తమయూరవృత్తమేతత్ 'వేదైరంధ్రైర్మ్తౌయసగా మత్తమయూర' మితి లక్షణాత్.

తేనావతీర్య తురగాత్ప్రథితాన్వయేన
పృష్టాన్వయస్స జలకుంభనిషణ్ణదేహః,
తస్మై ద్విజేతరతపస్విసుతం స్ఖలద్భి
రాత్మానమక్షరపదైః కథయాంబభూవ. 81

తేనేతి. ప్రథితాన్వయేన ప్రఖ్యాతవంశేన ఏతేన పాపభీరుత్వం సూచితం, తేన రాజ్ఞా తురగాదవతీర్య పృష్టాన్వయః బ్రహ్మహత్యాశంకయా పృష్టకులః జలకుంభే నిష ణ్ణదేహఃస మునిపుత్రః తస్మైరాజ్ఞే స్ఖలద్భిరశక్తివశాదర్ధోచ్చారితై రిత్యర్థః. అక్షరప్రాయైః పదైరక్షరపదైః ఆత్మానం ద్విజేతరశ్చాసౌ తపస్విసుతశ్చ తం ద్విజేతరతపస్విసుతం కథ యాంబభూవ అకథయత్ న చ త్రైవర్ణిక ఏవాహం కింతు కరణః "వైశ్యాత్తుకరణ శ్శూద్రాయా"మితి యాజ్ఞవల్క్యః, నతో బ్రహ్మహత్యేత్యర్థః - తథాచశ్రీమద్రామా యణే—"బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం హృదయాదపనీయతాం, న ద్విజాతిరహం రాజన్ మాభూత్తే మనసి వ్యథా, శూద్రాయామస్మి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిపే"తి.

తచ్చోదితస్స తమనుద్ధృతశల్యమేవ
పిత్రోస్సకాశమవసన్నదృశోర్నినాయ,

తాభ్యాం తథాగతముపేత్య తమేకపుత్ర
మజ్ఞానతస్స్వచరితం నృపతిశ్శశంస. 82

తదితి. తేన మునిపుత్రేణ చోదితః పితృసమీపం ప్రాపయేత్యుక్తః స నృపతిః అనుద్ధృతశల్యం అనుత్పాటితశరమేవ తం మునిపుత్రం అవసన్నదృశోః వినష్టచక్షుషోః అంధయోరిత్యర్థః పిత్రోః మాతాపిత్రోః "పితామాత్రే"త్యేకశేషః. సకాశం సమీపం నినాయ-ఇదం చ రామాయణవిరుద్ధం. తత్ర "అథాహమేకస్తం దేశం నీత్వా తౌ భృశదుఃఖితౌ, అస్పర్శయమహం పుత్రం తం మునిం సహభార్యయే"తి తత్రనదీతీర ఏవ మృతం పుత్రం ప్రతి పిత్రోరానయనాభిధానాత్ తథా గతం వేతసగూఢం ఏక శ్చాసౌపుత్రశ్చతం ఏకపుత్రం ఏకపుత్రగ్రహణం పిత్రోరనన్యగతికత్వసూచనార్థం - తం మునిపుత్రం ఉపేత్య సన్నికృష్టో భూత్వా జ్ఞాపయిత్వేతి వార్థః అజ్ఞానతః కరిభ్రాంత్యాస్వచరితం స్వకృతం తాభ్యాం పితృభ్యాం క్రియాగ్రహణాచ్చతుర్థీ-శశంస కథితవాన్.

తౌ దంపతీ బహు విలప్య శిశోః ప్రహర్త్రా
శల్యం నిఖాతముదహారయతామురస్తః,
సోఽభూత్పరాసురథ భూమిపతిం శశాప
హస్తార్పితైర్నయనవారిభిరేవ వృద్ధః. 83

తావితి. జాయాచపతిశ్చ దంపతీ, రాజదంతాదిషు జాయాశబ్దస్య దంభావోజం భావశ్చ వికల్పేననిపాతితః-"దంపతీ జంపతీ జాయాపతీ భార్యాపతీచ తా"విత్యమరః అనాథతయా బహువిలప్య భూయిష్ఠం పరిదేవ్య, శిశోః ఉరస్తః వక్షసః పంచమ్యాస్తసిః నిఖాతం శల్యం శరం ప్రహర్త్రా దశరథేన ఉదహారయతాం ఉద్ధారయామాసతుః స శిశుః పరాసుః మృతః అభూత్, అథ వృద్ధో హస్తార్పితైః నయనవారిభిః శాపదానస్య జలపూర్వకత్వాత్తైరేవ భూమిపతిం శశాప.

దిష్టాంతమాప్స్యతి భవానపి పుత్రశోకా
దంతేవయస్యహమివేతి తముక్తవంతం,
ఆక్రాంతపూర్వమివ ముక్తవిషం భుజంగం
ప్రోవాచ కోసలపతిః ప్రథమాపరాద్ధః. 84

దిష్టేతి. హే రాజన్, భవానపి అంతే వయసి వార్ధకే అహమివ పుత్రశోకాత్ దిష్టాంతం కాలావసానం మరణమిత్యర్థః. "దిష్టఃకాలే చ దైవే స్యాద్దిష్ట" మితి విశ్వః. ఆప్స్యతి ఇత్యుక్తవంతం ఆక్రాంతః పాదాహతః పూర్వమాక్రాంతః ఆక్రాంతపూర్వః "సుప్సు పే"తి సమాసః. రాజదంతాదిః ప్రథమమపకృతమిత్యర్థః ముక్తవిషమపకారాత్పశ్చాదుత్సృష్టవిషం భుజంగమివస్థితం వృద్ధం ప్రథమాపరాద్ధఃప్రథమాపరాధీకర్తరిక్తః

ఇదంచ సహనే కారణముక్తం కోసలపతిర్దశరథః శాపదానాత్పశ్చాదప్యేనం మునిం ప్రతి ప్రోవాచ.

శాపోఽప్యదృష్టతనయాననపద్మశోభే
సానుగ్రహో భగవతా మయి పాతితోఽయమ్,
కృష్యాం దహన్నపి ఖలు క్షితిమింధనేద్ధో
బీజప్రరోహజననీం జ్వలనః కరోతి. 85

శాపఇతి. అదృష్టా అలక్షితా తనయాననపద్మశోభా సుతముఖకమలకాంతిః యేన తస్మిన్నపుత్రకే మయి భగవతా పూజ్యేన త్వయా పాతితః వజ్రప్రాయత్వాత్పాతిత ఇత్యుక్తం, అయం "త్వం పుత్రశోకాత్ మ్రియస్వే"త్యేవం రూపశ్శాపోఽపి సానుగ్రహః. వృద్ధకుమారీవరన్యాయేనేష్టావాప్తేరంతరీయకత్వాత్సోపకార ఏవ. నిగ్రాహకస్యాప్యనుగ్రాహకత్వమర్థాంతరన్యాసేనాహ—కృష్యామితి-ఇంధనైః కాష్ఠైః ఇద్ధః ప్రజ్వలితః జ్వలనః అగ్నిః కృష్యాం కర్షణార్హాం "ఋదుపధాచ్చాక్లృపిచృతే"రితిక్యప్. క్షితిందహన్నపి బీజప్రరోహాణాం బీజాంకురాణాం జననీముత్పాదనక్షమాం కరోతి ఖలు కరోత్యేవ.

ఇత్థం గతే గతఘృణః కిమయం విధత్తాం
వధ్యస్తవేత్యభిహితో వసుధాధిపేన,
ఏధాన్ హుతాశనవతస్సమునిర్యయాచే
పుత్రం గతాసుమనుగంతుమనాస్సదారః. 86

ఇత్థమితి. ఇత్థం గతే వృత్తేసతి వసుధాధిపేన రాజ్ఞా గతఘృణః నిష్కారణ హంతృత్వాన్నిష్కరుణః అత ఏవ తవ వధ్యః వధార్హోఽయం జనః అయమితి రాజ్ఞో నిర్వేదాదనాదరేణ స్వాత్మనిర్దేశః కిం విధత్తామిత్యభిహితః మయా కిం విధేయమితి విజ్ఞాపిత ఇత్యర్థః, స మునిస్సదారస్సభార్యః పరాసుం గతాసుం. "పరాసుప్రాప్త పంచత్వపరేతప్రేతసంస్థితాః" ఇత్యమరః. పుత్రం అనుగంతుం మనో యస్య సః అనుగతమనాస్సన్ "తుంకామమనసోరపీ"తి మకారలోపః. హుతాశనవతః సాగ్నీన్ ఏధాన్ కాష్ఠాని యయాచే న చాత్రాత్మఘాతదోషః "అనుష్ఠానాసమర్థస్య వానప్రస్థస్య జీర్యతః భృగ్వగ్నిజలసంపాతైర్మరణం ప్రవిధీయత" ఇతి వచనాత్.

ప్రాప్తానుగస్సపది శాసనమస్య రాజా
సంపాద్య పాతకవిలుప్తధృతిర్నివృత్తః,

అంతర్నివిష్టపదమాత్మవినాశహేతుం
శాపం దధజ్జ్వలనమౌర్వమివాంబురాశిః. 87

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ, రఘువంశే, మహాకావ్యే, నవమస్సర్గః.

ప్రాప్తేతి. ప్రాప్తానుగః ప్రాప్తానుచరః రాజా దశరథః సపది అస్య మునేశ్శాసనం కాష్ఠసంభరణరూపం ప్రాగేవాఽపి సంప్రతి ప్రాప్తానుచరత్వాత్ సంపాద్య పాతకేన మునివధనిమిత్తేన విలుప్తధృతిః భగ్నోత్సాహస్సన్ అంతః నివిష్టపదం లబ్ధస్థానం ఆత్మవినాశహేతుం శాపం అంబురాశిః ఔర్వం జ్వలనమివ బడబానలమివ "ఔర్వస్తు బాడబో బడబానల" ఇత్యమరః. "ఔర్వస్తు మునిభేదేఽపి బడబానలవైశ్యయోః" ఇతి వైజయంతీ. దధత్ ధృతవాన్ సన్ నివృత్తః వనాదితి శేషః.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ, మహామహోపాధ్యాయ,
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం, సంజీవినీసమాఖ్యాయాం,
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం నవమస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

రఘువంశమహాకావ్యే. సవ్యాఖ్యానే

దశమసర్గప్రారంభః.

పృథివీం శాసతస్తస్య పాకశాసనతేజసః,
కించిదూనమనూనర్ధేశ్శరదామయుతం యయౌ. 1

పృథివీమితి. పృథివీం శాసతః పాలయతః పాకశాసనతేజసః ఇంద్రవర్చసః అనూనర్ధేర్మహాసమృద్ధేః తస్య దశరథస్య కించిదూనం ఈషన్న్యూనం శరదాం సంవత్సరాణాం "స్యాదృతౌ వత్సరే శర" దిత్యమరః. అయుతం దశసహస్రం యయౌ-"ఏక దశశతసహస్రాణ్యయుతం నియుతం తథా. ప్రయుతం కోట్యర్బుదం చ బృందం స్థానాత్ స్థానం దశగుణం స్యా" దిత్యార్యభటః-ఇదంచ మునిశాపాత్పరం వేదితవ్యం నతు జననాత్ "షష్టిర్వర్షసహస్రాణి జాతస్య మమ కౌశిక, దుఃఖేనోత్పాదితశ్చాయం న రామం నేతుమర్హసి" ఇతిరామాయణవిరోధాత్, నాప్యభిషేకాత్పరం తస్యాపి "సమ్యగ్వినీతమథ వర్మహారంకుమారమాదిశ్య రక్షణవిధౌ విధివత్ప్రజానా"మితి కౌమారానుష్ఠితత్వాభిధానాత్ స ఏవ విరోధ ఇతి.

న చోపలేభే పూర్వేషామృణనిర్మోక్షసాధనమ్,
సుతాభిధానం స జ్యోతిస్సద్యశ్శోకతమోఽపహమ్. 2

న తేతి. స దశరథః పూర్వేషాం పితౄణాం ఋణనిర్మోక్షసాధనం "ఏషవాఅనృణోయఃపుత్రీ"తిశ్రుతేః. పితృఋణవిముక్తికారణం సద్యః శోకఏవ తమః తదపహంతీతిశోకతమోఽపహం అత్రాభయంకర ఇతివదుపపదేఽపితదంతవిధ్యాశ్రయణేన "అపేక్లేశతమసో"రితి డప్రత్యయః సుతాభిధానం సుతాఖ్యం జ్యోతిరోష్ణపలేభే న ప్రాపచ.

అతిష్ఠత్ప్రత్యయాపేక్షసంతతిస్స చిరం నృపః,
ప్రాఙ్మంథాదనభివ్యక్తరత్నోత్పత్తిరివార్ణవః. 3

అతిష్ఠదితి. ప్రత్యయం హేతుమపేక్షత ఇతి ప్రత్యయాపేక్షా సా సన్తతిః యస్య సతథోక్తః "ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతు" ష్విత్యమరః. స నృపః మంథాత్రాన్మథనాత్పూర్వం అనభివ్యక్తా అదృష్టా రత్నోత్పత్తిర్యస్య సః అర్ణవ ఇవ చిరమతిష్ఠత్ సామగ్ర్యభావాద్విలంబో న తు వంధ్యత్వాదితి భావః.

ఋశ్యశృంగాదయస్తస్య సంతస్సంతానకాంక్షిణః,
ఆరేభిరే యతాత్మానః పుత్త్రీయామిష్టిమృత్విజః. 4

ఋశ్యశృంగేతి. యతాత్మానః అవహితచిత్తాస్సంతః మహాంతః ఋశ్యశృంగో నామ కశ్చిదృషిః తదాదయః ఋతుం ఋతౌ వా యజంతీతి ఋత్విజః యాజకాః "ఋత్విగ్దధృ" గిత్యాదినా క్విప్ప్రత్యయాంతో నిపాతః, "ఋత్విజో యాజకాశ్చత" ఇత్యమరః, సంతానకాంక్షిణః పుత్త్రార్థినః తస్య దశరథస్య పుత్త్రీయాం పుత్త్రనిమిత్తం "పుత్త్రాచ్ఛ" చేతి ఛప్రత్యయః, ఇష్టిం యాగమారేభిరే ఉపచక్రమిరే.

తస్మిన్నవసరే దేవాః పౌలస్త్యోపప్లుతా హరిమ్,
అభిజగ్ముర్నిదాఘార్తాః ఛాయావృక్షమివాధ్వగాః. 5

తస్మిన్నితి. తస్మిన్నవసరే పుత్త్రకామేష్టిప్రవర్తనసమయే దేవాః ఇంద్రాదయః పులస్త్యస్య గోత్రాపత్యం పుమాన్ పౌలస్త్యో రావణః తేనోపప్లుతాః పీడితాస్సంతః నిదాఘార్తాః ఘర్మాతురాః అధ్వానం గచ్ఛంతీత్యధ్వగాః పాంథాః "అంతాత్యంతా" ద్వేత్యాదినా డప్రత్యయః, ఛాయాప్రధానం వృక్షం ఛాయావృక్షమివ శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీసమాసః, హరిం విష్ణుమభిజగ్ముః ప్రాపుః.

తే చ ప్రాపురుదన్వంతం బుబుధే చాదిపూరుషః,
అవ్యాక్షేపో భవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధేర్హి లక్షణమ్. 6

తేచేతి. తే దేవాశ్చోదన్వంతం సముద్రం "ఉదన్వానుదధౌ" చేతి నిపాతనాత్సాధుః ప్రాపుః ఆదిపూరుషః విష్ణుశ్చ బుబుధే యోగనిద్రాం జహావిత్యర్థః. ప్రాప్తిప్రతిబోధయోరవిలంబార్థా చకారౌ తథాహి అవ్యాక్షేపో గమ్యస్యానన్యవ్యాసంగః భవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధేర్లక్షణం లింగం హి ఉక్తంచ—"అనన్యపరతాభావికార్యసిద్ధేర్హి లక్షణ"మితి.

భోగిభోగాసనాసీనం దదృశుస్తం దివౌకసః,
తత్ఫణామండలోదర్చిర్మణిద్యోతితవిగ్రహమ్. 7

భోగీతి. ద్యౌరోకో యేషాం తే దివౌకసో దేవాః పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః, యద్వా దివశబ్దోఽదంతోఽప్యస్తి, తథాచానిరుద్ధచరితేఽనుభూతిచంద్రః - 'నశోభతే తేన హీనో వినా పురం మరుత్వతా వృత్రవధే యథా దివం' ఇతి తత్ర 'దివు క్రీడాదా' వితి ధాతోః 'ఇగుపధే'త్యాదినా కః దివమోకో యేషామితి విగ్రహః ''మందిరం సైరిభశ్శక్రభవనం ఖం దివంనభః'' ఇతి త్రికాండశేషః. ''దివం స్వర్గేఽంతరిక్షే'' చేతి రత్నమాలాచ ''దివోకాశ్చదివౌకాశ్చదేవే చాతకపక్షిణీ''తి రంతిదేవః, భోగినః శేషస్య భోగశ్శరీరం ''భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయో'' రిత్యమరః, స ఏవాసనం సింహాసనం తత్రాసీనముపవిష్టం ఆసేశ్శానచ్ ''ఈదాస'' ఇతీకారాదేశః, తస్య భోగినః ఫణామండలే ఘే ఉదర్చిషః ఉద్రశ్మయో మణయః తైర్ద్యోతిత విగ్రహం ప్రకాశితశరీరం తం విష్ణుం దదృశుః.

శ్రియః పద్మనిషణ్ణాయాః క్షౌమాంతరితమేఖలే,
అంకే నిక్షిప్తచరణమాస్తీర్ణకరపల్లవే. 8

శ్రియఇతి. కీదృశం విష్ణుం పద్మే నిషణ్ణాయాః ఉపవిష్టాయాః శ్రియః లక్ష్మ్యాః క్షౌమాంతరితా క్షుమాయా అతస్యా వికారః క్షౌమం శ్రీదుకూలం, ''అతసీస్యాదుమాక్షుమే''త్యమరః, తేన దుకూలేన అంతరితా వ్యవహితా మేఖలా యస్య తస్మిన్ ఆస్తీర్ణా కరపల్లవౌ పాణిపల్లవౌ యత్ర తస్మిన్ విశేషణద్వయేనాపి చరణయోస్సౌకుమార్యాత్ కఠినమేఖలాస్పర్శాసహత్వం సూచ్యతే, తస్మిన్నంకే నిక్షిప్తచరణమ్.

ప్రబుద్ధపుండరీకాక్షం బాలాతపనిభాంశుకమ్,
దివసం శారదమివ ప్రారమ్భసుఖదర్శనమ్. 9

ప్రబుద్ధేతి. పునః కీదృశం ప్రబుద్ధే వికసితే యే పుండరీకే తే ఇవాక్షిణీ యస్య తం దివసే తు పుండరీకమేవ అక్షి యస్యేతి విగ్రహః బాలాతపేన సదృశం బాలాతపనిభం తాదృశమంశుకం యస్య తం పీతాంబరధరమిత్యర్థః. అన్యత్ర బాలాతపవ్యాజాంశుకమిత్యర్థః. ''నిభోవ్యాజసదృశయో'' రితి విశ్వః. ప్రారంభాః ప్రకృష్టోద్యోగాః యోగినః తేషాం సుఖదర్శనం అన్యత్ర ప్రారమ్భే ఆదౌ సుఖదర్శనం శారదం శరత్సంబన్ధినం దివసమివ స్థితమ్.

ప్రభానులిప్తశ్రీవత్సం లక్ష్మీవిభ్రమదర్పణమ్,
కౌస్తుభాఖ్యమపాం సారం బిభ్రాణం బృహతోరసా. 10

ప్రభేతి. పునః కింవిధం! ప్రభయా అనులిప్తః అనురంజితః శ్రీవత్సో నామ లాంఛనం యస్య తం లక్ష్మీవిభ్రమదర్పణం శ్రీవిలాసదర్పణం కౌస్తుభ ఇత్యాఖ్యా యస్య తం అపాం సాముద్రీణాం సారం స్థిరాంశం అమ్మయం మణిమిత్యర్థః. బృహతా ఉరసాబిభ్రాణమ్.

బాహుభిర్విటపాకారైర్దివ్యాభరణభూషితైః,
ఆవిర్భూతమపాం మధ్యే పారిజాతమివాపరమ్. 11

బాహుభిరితి. విటపాకారైః శాఖాసదృశైర్దివ్యాభరణభూషితైర్బాహుభిరుపలక్షితం అపాం సైంధవీనాం మధ్యే ఆవిర్భూతమపరం ద్వితీయం పారిజాతమివస్థితమ్.

దైత్యస్త్రీగండలేఖానాం మదరాగవిలోపిభిః,
హేతిభిశ్చేతనావద్భిరుదీరితజయస్వనమ్. 12

దైత్యేతి. దైత్యస్త్రీగండలేఖానాం అసురాంగనాగండస్థలీనాం యో మదరాగస్తం విలుంపంతీతి మదరాగవిలోపినః తైశ్చేతనావద్భిస్సజీవైర్హేతిభిస్సుదర్శనాదిభిరాయుధైః "హేతిశ్శస్త్రే తు నృస్త్రియో"రితి కేశవః. ఉదీరితజయస్వనం జయశబ్దముద్ఘోషయంతీభిః మూర్తిమతీభిశ్శస్త్రదేవతాభిరుపాస్యమానమిత్యర్థః.

ముక్తశేషవిరోధేన కులిశవ్రణలక్ష్మణా,
ఉపస్థితం ప్రాంజలినా వినీతేన గరుత్మతా. 13

ముక్తేతి. ముక్తో భగవత్సన్నిధానాత్త్యక్తః శేషేణాహీశ్వరేణ సహ విరోధః సహజమపి వైరం యేన తేన కులిశేన వ్రణాః అమృతాహరణకాలే ఇంద్రయుద్ధేయే వజ్రప్రహారాః త ఏవ లక్ష్మాణి యస్య తేన ప్రబద్ధోఽంజలిర్యేన తేన ప్రాంజలినా వినీతేన గరుత్మతా తార్క్ష్యేణ ఉపస్థితం ఉపాసితం పురా కిల మాతలి ప్రార్థితేన భగవతా తద్దుహితుర్గుడకేశ్యాః పత్యుః కస్యచిత్సర్పస్య గరుడాదాగామిభయం పరిహర్తుమభయదానే కృతే స్వవిపక్షరక్షణక్షుభితం పక్షిరాజం త్వద్వోఢాహం త్వత్తో బలాఢ్య ఇతి గర్జంతం స్వవామహస్తతర్జనీభారేణైవ భఙ్క్త్వా భగవాన్వినినాయేతి మహాభారతకథాం సూచయతి - వినీతేనేతి.

యోగనిద్రాంతవిశదైః పావనైరవలోకనైః,
భృగ్వాదీననుగృహ్ణంతం సౌఖశాయనికాన్మునీన్. 14

యోగేతి. యోగః మనసో విషయాంతరవ్యావృత్తిః స ఏవ నిద్రాసామ్యాన్నిద్రా తస్యాః అంతే అవసానే విశదైః ప్రసన్నైః పావనైశ్శోధకైరవలోకనైః సుఖశయనం పృచ్ఛంతీతి సౌఖశాయనికాః "పృచ్ఛతౌ సుస్నాతాదిభ్యః" ఇత్యుపసంఖ్యానాత్ ఠక్, తాన్ మునీన్ భృగ్వాదీన్ ఋషీననుగృహ్ణంతం తం దదృశుః.

ప్రణిపత్య సురాస్తస్మై శమయిత్రే సురద్విషామ్,
అథైవం తుష్టువుస్స్తుత్యమవాఙ్మనసగోచరమ్. 15

ప్రణిపత్యేతి. అథ దర్శనానంతరం సురాః దేవాః సురద్విషామసురాణాం శమయిత్రే వినాశకాయ తస్మై విష్ణవే ప్రణిపత్య స్తుత్యం స్తోత్రార్హం "ఏతిస్తుశాస్వృదృజు

షః క్యప్' వాక్చ మనశ్చ వాఙ్మనసే "అచతు" రేత్యాదినా అచ్ప్రత్యయాంతో నిపాతః. తయోర్గోచరో విషయో న భవతీత్యవాఙ్మనసగోచరః తం ఏవం తుష్టువురస్తువన్.

నమో విశ్వసృజే పూర్వం విశ్వం తదను బిభ్రతే,
అథ విశ్వస్య సంహర్త్రే తుభ్యం త్రేధా స్థితాత్మనే. 16

నమ ఇతి. పూర్వమాదౌ విశ్వసృజే విశ్వస్రష్ట్రే తదను సర్గానంతరం విశ్వం బిభ్రతే పుష్ణతే అథ విశ్వస్య సంహర్త్రే ఏవం త్రేధా సృష్టిస్థితిసంహారకర్తృత్వే స్థిత ఆత్మాస్వరూపం యస్య తస్మై తుభ్యం నమః.

నను కూటస్థస్య కథం త్రైరూప్యమిత్యాశంక్య ఔపాధికమిత్యాహ:—

రసాంతరాణ్యేకరసం యథా దివ్యం పయోఽశ్నుతే,
దేశేదేశే గుణేష్వేవమవస్థాస్త్వమవిక్రియః. 17

రసాంతరాణీతి. ఏకరసం మధురైకరసం దివి భవం దివ్యం పయః వర్షోదకం దేశే దేశే ఊషరాదినానాప్రదేశేషు అన్యాన్ రసాన్ రసాంతరాణి లవణాదీని యథా అశ్నుతే ప్రాప్నోతి ఏవమవిక్రియో నిర్వికారః ఏకరూప ఇత్యర్థః. త్వం గుణేషు సత్త్వాదిషు ఉపాధిషు స్థిత్వేతి శేషః అవస్థాః స్రష్టృత్వాదిరూపాః అశ్నుషే.

ఏకః కారణతస్తాం తామవస్థాం ప్రతిపద్యసే,
నానాత్వం రాగసంయోగాత్స్ఫటికస్యేవ తే ధ్రువమ్. 18

ఏక ఇతి. ఏకః ఏకరూపః త్వం కారణతః ఉపాధేః తాం తామవస్థాం ప్రతిపద్యసే ప్రాప్నోషి, తస్మాత్తే నానాత్వం రజ్యతేఽనేనేతి రాగః రాగద్రవ్యం జపాకుసుమాది తస్య సంయోగాత్ స్ఫటికస్యేవ ధ్రువం స్ఫుటం. (ప్రక్షిప్తమేతద్గతార్థంచ.)

అమేయో మితలోకస్త్వమనర్థీ ప్రార్థనావహః,
అజితో జిష్ణురత్యంతమవ్యక్తో వ్యక్తకారణమ్. 19

అమేయ ఇతి. హే దేవ త్వం అమేయః లోకైరియత్తయా న పరిచ్ఛేద్యః మితలోకః పరిచ్ఛిన్నలోకః అనర్థీ నిస్స్పృహః ఆవహతీత్యావహః పచాద్యచ్-ప్రార్థనానామావహః ప్రార్థనావహః కామదః అజితః అన్యైరితి శేషః, జిష్ణుర్జయశీలః అత్యంతమవ్యక్తం సూక్ష్మరూపః తథాపి వ్యక్తస్య స్థూలరూపస్య జగతః కారణం హేతుః అన్యథా ప్రకాశాయోగాత్.

హృదయస్థమనాసన్నమకామం త్వాం తపస్వినమ్,
దయాలుమనఘస్పృష్టం పురాణమజరం విదుః. 20

హృదయేతి. హే దేవ, త్వాం హృదయస్థం సర్వాంతర్యామితయా నిత్యసన్నిహితం తథాప్యనాసన్నం అగమ్యరూపత్వాద్విప్రకృష్టం చ విదుః, సన్నికృష్టస్యాపి విప్రకృష్టత్వమితి విరోధః, అకామం నిత్యపూర్ణత్వాన్నిష్కామం తథాపి తపస్వినం

లోకయాత్రార్థం తాపసం విదుః; ఉక్తం చ గీతాసు "నానవాప్తమవాప్తవ్యం వర్త ఏవ చకర్మ"ణీతి కిమప్యనిచ్ఛోస్తవ ఇతి విరోధః, దయాళుం పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛుం తథాప్యనఘస్పృష్టం నిత్యానందరూపత్వాదదుఃఖినం "అంహోదుఃఖవ్యసనేష్వఘ" మిత్యమరః, "అఘం దురితదుఃఖయో"రితి విశ్వశ్చ దయాళురదుఃఖీ చేతి విరోధః. "ఈర్ష్యీ ఘృణీత్వసంతుష్టః క్రోధనో నిత్యశంకితః, పరభాగ్యోపజీవీ చ షడేతే నిత్యదుఃఖితా" ఇతి మహాభారతే పురాణమనాదిం అజరం నిర్వికారత్వాదక్షరం విదుః, చిరంతనమపిన జీర్యతీతి విరోధాలంకారః. ఉక్తంచ "ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాలంకృతిర్మతా" ఇతి, విరోధేన చాలౌకికమహిమత్వం వ్యజ్యతే.

సర్వజ్ఞస్త్వమవిజ్ఞాతస్సర్వయోనిస్త్వమాత్మభూః,
సర్వప్రభురనీశస్త్వమేకస్త్వం సర్వరూపభాక్. 21

సర్వజ్ఞ ఇతి. త్వం సర్వజ్ఞః ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః, త్వం అవిజ్ఞాతః అన్యైరితి శేషః, త్వం సర్వేషాం యోనిః కారణం త్వమాత్మనైవ భవతీత్యాత్మభూః న తే కించిత్కారణమస్తీత్యర్థః. త్వం సర్వస్య ప్రభుః త్వం అనీశః త్వమేకస్సర్వరూపభాక్ ఏకఏవ సర్వాత్మనా వర్తస ఇత్యర్థః.

సప్తసామోపగీతం త్వాం సప్తార్ణవజలేశయమ్,
సప్తార్చిర్ముఖమాచఖ్యుస్సప్తలోకైకసంశ్రయమ్. 22

సప్తేతి. హే దేవ త్వాం సప్తభిస్సామభిః రథంతరాభిర్ముఖ్యైరుపగీతం ఉపగీయమానం "తద్ధితా" ర్థేత్యాదినోత్తరపదసమాసః. సప్తానాం అర్ణవానాం జలం సప్తార్ణవజలం పూర్వవత్సమాసః తత్ర శేతే ఇతి సప్తార్ణవజలేశయస్తం 'శయవాసవాసిష్వకాలా"దిత్యలుక్. సప్తార్చిరగ్నిః ముఖం యస్యతం 'అగ్నిముఖావై దేవా'ఇతి శ్రుతేః సప్తానాంభూర్భువరాదీనాం లోకానాం ఏకసంశ్రయం ఏకాశ్రయం, పూర్వవత్సమాసః ఏవం భూతం చాచఖ్యుః.

చతుర్వర్గఫలం జ్ఞానం కాలావస్థా చతుర్యుగా,
చతుర్వర్ణమయో లోకస్త్వత్తస్సర్వం చతుర్ముఖాత్. 23

చతురితి. చతుర్ణాం ధర్మార్థకామమోక్షాణాం వర్గః చతుర్వర్గః "త్రివర్గో ధర్మకామార్థైశ్చతుర్వర్గస్స మోక్షకై"రిత్యమరః, తత్ఫలకం యత్ జ్ఞానం చత్వారియుగాని కృతత్రేతాదీని యస్యాం సా చతుర్యుగా కాలావస్థా కాలపరిణామః చత్వారో వర్ణాః బ్రాహ్మణాదయః ప్రకృతా అస్మిన్నితి చతుర్వర్ణమయఃచాతుర్వర్ణ్యప్రచురఇత్యర్థః. "బ్రాహ్మణక్షత్రియవిట్ఛూద్రావర్ణా" ఇతి యాజ్ఞవల్క్యః. తత్ప్రకృతవచనేమయట్ "తద్ధితా" ర్థేత్యాదినా తద్ధితార్థే విషయే సమాసః. సలోకః. ఇత్యేవం సర్వం చతుర్ముఖాత్ చతుర్ముఖరూపిణ స్త్వత్తః జాతమితి శేషః. "ఇదగ్ సర్వమసృజత, యదిదం కిం"చేతి శ్రుతేః.

అభ్యాసనిగృహీతేన మనసా హృదయాశ్రయమ్,
జ్యోతిర్మయం విచిన్వంతి యోగినస్త్వాం విముక్తయే. 24

అభ్యాసేతి. అభ్యాసేన నిగృహీతం విషయాంతరేభ్యో నివర్తితం తేన మనసా యోగినో హృదయాశ్రయం హృత్పద్మస్థం జ్యోతిర్మయం త్వాం విముక్తయే మోక్షార్థం విచిన్వంతి అన్విష్యంతి ధ్యాయంతీత్యర్థః.

అజస్య గృహ్ణతో జన్మ నిరీహస్య హతద్విషః,
స్వపతో జాగరూకస్య యాథార్థ్యం వేద కస్తవ. 25

అజస్యేతి - నజాయత ఇత్యజః "అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత" ఇతి డప్రత్యయః, తస్య జన్మశూన్యస్యాపి జన్మగృహ్ణతః మత్స్యాదిరూపేణ జాయమానస్యనిరీహస్య నిస్పృహస్యాపిహతద్విషశ్శత్రుఘాతినః జాగరూకస్య సర్వసాక్షితయా ప్రతిబుద్ధస్యాపి స్వపతః యోగనిద్రామనుభవత ఇత్యర్థః, ఇత్థం విపరీతచేష్టితస్య తవ యాథార్థ్యం తత్త్వం కోవేద వేత్తి "విదోలటో" వేతి ణలాదేశః.

శబ్దాదీన్ విషయాన్ భోక్తుం చరితుం దుశ్చరం తపః,
పర్యాప్తోఽసి ప్రజాః పాతుమౌదాసీన్యేన వర్తితుమ్. 26

శబ్దేతి. కించ కృష్ణాదిరూపేణ శబ్దాదీన్విషయాన్భోక్తుం నరనారాయణాదిరూపేణ దుశ్చరం తపశ్చరితుం తథా దైత్యాదిమర్దనేన ప్రజాః పాతుమౌదాసీన్యేన సాక్షితయా తాటస్థ్యేన వర్తితుం చ పర్యాప్తస్సమర్థః అసి భోగతపసోః పాలనౌదాసీన్యయోః పరస్పరవిరుద్ధయోరాచరణే త్వదన్యః కస్సమర్థ ఇత్యర్థః.

బహుధాప్యాగమైర్భిన్నాః పంథానస్సిద్ధిహేతవః,
త్వయ్యేవ నిపతంత్యోఘా జాహ్నవీయా ఇవార్ణవే. 27

బహుధేతి. ఆగమైః త్రయీసాంఖ్యాదిభిర్దర్శనైః బహుధాభిన్నా అపి సిద్ధిహేతవః పురుషార్థసాధకాః పంథానః ఆచారమార్గాః ఉపాయాః జాహ్నవ్యా ఇమేజాహ్నవీయాః గాంగాః "వృద్ధాచ్ఛ" ఇతిఛప్రత్యయః ఓఘాః ప్రవాహాః తేఽప్యాగమైరాగతిభిర్బహుధా భిన్నాః సిద్ధేర్హేతవశ్చ అర్ణవ ఇవ త్వయ్యేవ నిపతంతి ప్రవిశంతి యేన కేనాపి రూపేణ త్వామేవ సర్వేఽప్యుపయాంతీత్యర్థః. యథాహురాచార్యాః. "కిం బహునాకారవోపి విశ్వకర్మేత్యుపాసతే" ఇతివిభిన్నేష్వపి శ్రుతివచనేషు మునిమతేషు చ తేషాం ప్రతిపాద్య స్త్వమేవైకః ఇతి భావః.

త్వయ్యావేశితచిత్తానాం త్వత్సమర్పితకర్మణామ్,
గతిస్త్వం వీతరాగాణామభూయస్సన్నివృత్తయే. 28

త్వయీతి. త్వయి ఆవేశితం నిహితం చిత్తం యైస్తేషాం తుభ్యం సమర్పితాని కర్మాణి యైస్తేషాం త్వత్సమర్పితకర్మణాం "మన్మనా భవ మద్భక్తో మద్యాజీ మాం నమస్కురు, మామేవైష్యసి కౌంతేయ ప్రతిజానే ప్రియోఽసి మే" ఇతి భగవద్వచనాత్ ఈశ్వరార్పితబుద్ధ్యా కర్మ కర్తవ్యమిత్యర్థః. వీతరాగాణాం విరక్తానాం అభూయస్సన్నివృత్తయే అపునరావృత్తయే మోక్షాయేత్యర్థః. త్వమేవ గతిః సాధనం "తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి, నాన్యః పంథా అయనాయ విద్యతే" ఇతి శ్రుతేరితి భావః.

ప్రత్యక్షోఽప్యపరిచ్ఛేద్యో మహ్యాదిర్మహిమా తవ,
ఆప్తవాగనుమానాభ్యాం సాధ్యం త్వాం ప్రతి కా కథా. 29

ప్రత్యక్ష ఇతి. ప్రత్యక్షః ప్రత్యక్షప్రమాణగమ్యోఽపి తవ మహ్యాదిః పృథివ్యాదిః మహిమా ఐశ్వర్యం చాపరిచ్ఛేద్యః ఇయత్తయా నావధార్యః ఆప్తవాగ్వేదః "యతో వా ఇమా" నీత్యాదిః అనుమానంతు "క్షిత్యాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాద్ఘటవ" దిత్యాదికం తాభ్యాం సాధ్యం గమ్యం త్వాం ప్రతి కా కథా ప్రత్యక్షమపి త్వత్కృతం జగదపరిచ్ఛేద్యం తత్కారణమప్రత్యక్షస్త్వమపరిచ్ఛేద్య ఇతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః.

కేవలం స్మరణేనైవ పునాసి పురుషం యతః,
అనేన వృత్తయశ్శేషా నివేదితఫలాస్త్వయి. 30

కేవలమితి. కేవలం కృత్స్నం "కేవలః కృత్స్న ఏక"శ్చేతి శాశ్వతః. పురుషం స్మర్తారం జనం స్మరణేనైవ యతః పునాసి అనేన స్మృతికార్యేణైవ త్వయి విషయే యాః శేషాః అవశిష్టాః వృత్తయో దర్శనస్పర్శనాదయో వ్యాపారాః నివేదితఫలాః విజ్ఞాపితకార్యాః తవ స్మరణస్యైవేదం ఫలం దర్శనస్పర్శనాదీనాం తు కియదితి నావధారయామ ఇతి భావః. "యస్య చేతసి వర్తేథాస్స తావత్కృతినాం వరః" ఇతి స్మరణేనైవ పుణ్యతామాపాదయతస్తవ దర్శనస్పర్శనభాషణాదయస్సుతరాం పావనా ఇతి కిము వక్తవ్యమితిభావః.

ఉదధేరివ రత్నాని తేజాంసీవ వివస్వతః,
స్తుతిభ్యోఽప్యతిరిచ్యంతే దూరాణి చరితాని తే. 31

ఉదధేరితి. ఉదధేః రత్నానీవ వివస్వతః తేజాంసీవ దూరాణి అవాఙ్మనసగోచరాణి తే చరితాని స్తుతిభ్యోఽప్యతిరిచ్యంతే నిశ్శేషం స్తోతుం న శక్యంత ఇత్యర్థః.

అనవాప్తమవాప్తవ్యం న తే కించన విద్యతే,
లోకానుగ్రహ ఏవైకో హేతుస్తే జన్మకర్మణోః. 32

అనవాప్తమితి. అనవాప్తమప్రాప్తం అనాప్తవ్యం ప్రాప్తవ్యం తే తవ కించన కించిదపి న విద్యతే నిత్యపరిపూర్ణత్వాదితిభావః. తర్హి కిం నిబంధనే జన్మకర్మణీ? ఇత్యత్రాహ-

లోకేతి ఏకః లోకానుగ్రహ ఏవ తే జన్మకర్మణోః హేతుః పరమకారుణికస్య తే పరార్థైవ ప్రవృత్తిర్న స్వార్థేత్యర్థః.

మహిమానం యదుత్కీర్త్య తవ సంహ్రియతే వచః,
శ్రమేణ తదశక్త్యా వా న గుణానామియత్తయా. 33

మహిమానమితి. తవ మహిమానముత్కీర్త్య సంకీర్త్య వచస్సంహ్రియత ఇతి యత్ తద్వచస్సంహరణం శ్రమేణ వాగ్వ్యాపారశ్రాంత్యా వా, అశక్త్యా వా కార్త్స్న్యేనవక్తుమశక్యత్వాద్వా గుణానామియత్తయా ఏతావన్మాత్రతయా న తేషామానంత్యాదితి భావః.

ఇతి ప్రసాదయామాసుస్తే సురాస్తమధోక్షజమ్,
భూతార్థవ్యాహృతిస్సా హి న స్తుతిః పరమేష్ఠినః. 34

ఇతీతి. ఇతి తే సురాః తమధోక్షజం అధోభూతమక్షజం ఇంద్రియజన్యం జ్ఞానంయస్య తమధోక్షజం విష్ణుం ప్రసాదయామాసుః ప్రసన్నం చక్రుః, హి యస్మాత్పరమేష్ఠినః సర్వోత్తమస్య తస్య దేవస్య సా దేవైః కృతావ్యాహృతిః భూతస్య సత్యస్యార్థస్యవ్యాహృతిరుక్తిః "యుక్తేక్ష్మా దావృతేభూతే" మిత్యమరః. న స్తుతిర్నప్రశంసా మాత్రం, మహాన్తోహి యథాకథంచన సులభా ఇతిభావః, పరమే స్థానే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ, "పరమేకి" దిత్యుణాదిసూత్రేణ తిష్ఠతేరినిః, "తత్పురుషే కృతిబహుళ" మితి సప్తమ్యా అలుక్, 'స్థాస్థిన్ స్థౄణామి'తి వక్తవ్యాత్షత్వమ్.

తస్మై కుశలసంప్రశ్నవ్యంజితప్రీతయే సురాః,
భయమప్రళయోద్వేలాదాచఖ్యుర్నైరృతోదధేః. 35

తస్మా ఇతి. సురాః దేవాః కుశలసంప్రశ్నేన వ్యంజితా ప్రకటితా ప్రీతిర్యేన తస్మై కుశలసంప్రశ్నవ్యంజితప్రీతయే లక్షితప్రసాదాయేత్యర్థః, అన్యథా అనవసరవిజ్ఞప్తమూషరోప్తమివ విఫలమేవేతి భావః, తస్మై విష్ణవే అప్రళయే ప్రళయాభావేఽపి ఉద్వేలాదున్మర్యాదాత్ నైరృతో రాక్షసస్సఏవ ఉదధిస్సముద్రః తస్మాద్భయమాచఖ్యుః కథితవంతః.

అథ వేలాసమాసన్నశైలరంధ్రానునాదినా,
స్వరేణోవాచ భగవాన్ పరిభూతార్ణవధ్వనిః. 36

అథేతి. అథ వేలాయామబ్ధేః కూలే సమాసన్నానాం సన్నికృష్టానాంశైలానాం రంధ్రేషు గహ్వరేషు అనునాదినా ప్రతిధ్వనిమతా స్వరేణ పరిభూతార్ణవధ్వనిః తిరస్కృతసముద్రఘోషో భగవానువాచ.

పురాణస్య కవేస్తస్య వర్ణస్థానసమీరితా,
బభూవ కృతసంస్కారా చరితార్థైవ భారతీ. 37

పురాణేతి. పురాణస్య పురాతనస్య కవేస్తస్య భగవతో వర్ణస్థానేషు ఉరఃకంఠాదిషు సమీరితా సమ్యగుచ్చారితా అత ఏవ కృతస్సంపాదితః సంస్కారస్సాధుత్వస్పష్టతాది ప్రయత్నో యస్యాస్సా భారతీ వాణీ చరితార్థా బభూవైవ, ఏవకారస్త్వసంభావనా విపరీతసంభావనావ్యుదాసార్థః.

బభౌ సదశనజ్యోత్స్నా సా విభోర్వదనోద్గతా,
నిర్యాతశేషా చరణాద్గంగేవోర్ధ్వప్రవర్తినీ. 38

బభావితి. విభోర్విష్ణోర్వదనాదుద్గతా నిస్సృతా సదశనజ్యోత్స్నా దంతకాంతిసహితా ఇదం విశేషణం ధావళ్యాతిశయద్యోతనార్థం అతఏవ సా భారతీ చరణాదంఘ్రేః నిర్యాతా చ సా శేషా చ నిర్యాతశేషా నిస్సృతావశిష్టేత్యర్థః, 'స్త్రియాః పుంవ' దిత్యనువృత్తౌ 'పుంవత్కర్మధార' యేత్యాదినా నిర్యాతాశబ్దస్య పుంవద్భావః. యా నిర్యాతా యా చ శేషా సా గంగేతి సామానాధికరణ్యనిర్వాహాత్ నిర్యాతాయాశ్శేషేతి విగ్రహేతు పుంవద్భావో దుర్ఘట ఏవ ఊర్ధ్వప్రవర్తినీ ఊర్ధ్వవాహినీ గంగేవ బభావిత్యుత్ప్రేక్షా.

యదాహ భగవాన్ తదాహ:—

జానే వో రక్షసాక్రాంతా వనుభావపరాక్రమౌ,
అంగినాం తమసేవోభౌ గుణౌ ప్రథమమధ్యమౌ. 39

జానఇతి. హే దేవాః, వో యుష్మాకం అనుభావపరాక్రమౌ మహిమపురుషకారౌ రక్షసా రావణేన అంగినాం శరీరిణాం ప్రథమమధ్యమావుభౌ గుణౌ సత్త్వరజసీ తమసేవ తమోగుణేనేవ ఆక్రాంతౌ జానే వాక్యార్థః కర్మ.

విదితం తప్యమానం చ తేన మే భువనత్రయమ్,
అకామోపనతేనేవ సాధోర్హృదయమేనసా. 40

విదితమితి. కించ అకామేన అనిచ్ఛయా ఉపనతేన ప్రమాదాదాగతేన ఏనసా పాపేన సాధోస్సుజనస్య హృదయమివ తేన రక్షసా తప్యమానం తపతేర్భావాదికాత్కర్మణి శానచ్, భువనత్రయం చ మే విదితం మయా జ్ఞాయత ఇత్యర్థః. 'మతిబుద్ధి' త్యాదినా వర్తమానే క్తః 'క్తస్య చ వర్తమాన' ఇతి షష్ఠీ.

కార్యేషు చైకకార్యత్వాదభ్యర్థ్యోఽస్మి న వజ్రిణా,
స్వయమేవ హి వాతోఽగ్నేస్సారథ్యం ప్రతిపద్యతే. 41

కార్యేష్వితి. కించ ఏకకార్యత్వాదావయోరేకార్థత్వాద్ధేతోః కార్యేషు కర్తవ్యార్థేషు విషయే వజ్రిణా ఇంద్రేణ అభ్యర్థ్యః ఏవం కుర్వితి ప్రార్థనీయో నాస్మి, తథాహి - వాతో వాయుః స్వయమేవాగ్నేస్సారథ్యం సాహాయ్యం ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి, న తు వహ్నిప్రార్థనయైవేత్యేవకారార్థః, ప్రేక్షావతాం హి స్వార్థేషు స్వత ఏవ ప్రవృత్తిః న తు పరప్రార్థనయా స్వార్థశ్చాయమిన్ద్రస్యైవ మమాపీత్యర్థః.

పురా కిల పురారాతిప్రీణనాయ స్వశిరాంసి ఛిందతా దశకంధరేణ యద్దశమం శిరోఽవశేషితం తన్మమ చక్రార్థమిత్యాహ:—

స్వాసిధారాపరిహృతః కామం చక్రస్య తేన మే,
స్థాపితో దశమో మూర్ధా లభ్యాంశ ఇవ రక్షసా. 42

స్వేతి. స్వస్యాసిధారయా పరిహృతోఽచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః, దశమః దశానాం పూరణః మూర్ధా మే చక్రస్య కామం పర్యాప్తం లభ్యాంశః ప్రాప్తవ్యభాగ ఇవ లభ్యాంశ ఇతి పాఠే ఛేద్యభాగ ఇత్యర్థః తేన రక్షసా స్థాపితో నిహితః, సర్వథా తమహం హనిష్యామీత్యర్థః.

కిం తర్హి ప్రాగుపేక్షితం? తత్రాహ:—

స్రష్టుర్వరాతిసర్గాత్తు మయా తస్య దురాత్మనః,
అత్యారూఢం రిపోస్సోఢం చందనేనేవ భోగినః. 43

స్రష్టురితి. కింతు స్రష్టుః బ్రహ్మణో వరాతిసర్గాద్వరదానాద్ధేతోః మయా తస్య దురాత్మనో రిపోః రావణస్య అత్యారూఢమత్యారోహణం అతివృద్ధిరితియావత్, నపుంసకే భావే క్తః, భోగినస్సర్పస్య అత్యారూఢం చందనేనేవ సోఢం చందనస్యాపి తథాసహనం స్రష్టుర్నియతేరితి ద్రష్టవ్యమ్.

సంప్రతి తస్య వరస్వరూపమాహ:—

ధాతారం తపసా ప్రీతం యయాచే స హి రాక్షసః,
దైవాత్సర్గాదవధ్యత్వం మర్త్యేష్వాస్థాపరాఙ్ముఖః. 44

ధాతారమితి. స రాక్షసః తపసా ప్రీతం సంతుష్టం ధాతారం బ్రహ్మాణం మర్త్యేషు విషయే ఆస్థా పరాఙ్ముఖః ఆదరవిముఖస్సన్ మర్త్యానాదృత్యేత్యర్థః, దైవాత్సర్గాత్, అష్టవిధాయా దేవసృష్టేః అవధ్యత్వం యయాచే హి.

తర్హి కాగతిరిత్యాశంక్య మానుషావతారేణ హనిష్యామీత్యాహ:—

సోఽహం దాశరథిర్భూత్వా రణభూమేర్బలిక్షమమ్,
కరిష్యామి శరైస్తీక్ష్ణైస్తచ్ఛిరః కమలోచ్చయమ్. 45

స ఇతి. సోఽహం దశరథస్య రాజ్ఞోఽపత్యం పుమాన్ దాశరథిః అతఇఞితిఞ్. రామో భూత్వా తీక్ష్ణైశ్శరై స్తస్య రావణస్య శిరాంస్యేవ కమలాని తేషాం ఉచ్చ్రయం రాశిం రణభూమేర్బలిషమం పూజాయోగ్యం కరిష్యామి, పుష్పైర్విష్ణ్వాద్యాహి పూజేతి భావః.

అచిరాద్యజ్వభిర్భాగం కల్పితం విధివత్పునః,
మాయావిభిరనాలీఢమాదాస్యధ్వే నిశాచరైః. 46

అచిరాదితి. యజ్వభిః విధివద్విధ్యర్హం యథా తథా కల్పితం ఉపహృతం భాగం హవిర్భాగం మాయావిభిః మాయావేదిభిః అస్మాయేత్యాదినావిని ప్రత్యయః, నిశాచరైః అనాలీఢం అనాక్రాంతం యథా తథా అచిరాత్పునః ఆదాస్యధ్వే గృహీష్యధ్వే.

వైమానికాః పుణ్యకృత స్త్యజంతు మరుతాం పథి,
పుష్పకాలోకసంక్షోభం మేఘావరణతత్పరాః. 47

వైమానికా ఇతి. మరుతాం పథి వ్యోమ్ని వైమానికాః విమానైశ్చరంతః చరతీతి ఠక్ప్రత్యయః, మేఘావరణతత్పరాః రావణభయాన్మేఘేష్వంతర్ధానతత్పరాః పుణ్యకృతస్సుకృతినః పుష్పకాలోకేన యదృచ్ఛయా రావణవిమానదర్శనేన యస్సంక్షోభః భయచకితం 'సంక్షోభోభయచకిత' మితి శబ్దార్ణవః, తం త్యజంతు.

మోక్ష్యధ్వే స్వర్గబందీనాం వేణీబంధానదూషితాన్,
శాపయంత్రితపౌలస్త్యబలాత్కారకచగ్రహైః. 48

మోక్ష్యధ్వేతి. హే దేవాః యూయం శాపేన నళకూబరకర్తృకేణ యంత్రితాః ప్రతిబద్ధా నివారితా ఇతి యావత్ పౌలస్త్యస్య రావణస్య బలాత్కారేణ యేకచగ్రహాః కేశాకర్షాస్తైరదూషితానుపహతాన్ స్వర్గబందీనాం బందీకృతస్వర్గాంగనానాం వేణీబంధాన్మోక్ష్యధ - పురా కిల నలకూబరేణాత్మానమభిసరంత్యా రంభాయా బలాత్కారసంభోగాత్ క్రుద్ధేన దురాత్మా రావణః శప్తః ఇతః ప్రభృతి అన్యస్త్రీణాం బలాద్గ్రహణే మూర్ధా తే శతధా దళిష్యతీతి భారతీయా కథానుసంధేయా.

రావణావగ్రహక్లాంతమితి వాగమృతేన సః,
అభివర్ష్య మరుత్సస్యం కృష్ణమేఘస్తిరోదధే. 49

రావణేతి. సః కృష్ణో విష్ణుః సఏవ మేఘః నీలమేఘశ్ఛధ్వస్యతే, విశ్రవసోఽపత్యం రావణ ఇతి విగ్రహః విశ్రవశ్శబ్దాచ్ఛివాదిత్వాదణివిశ్రవసో 'విశ్రవణరవణా' విత్యంతర్గణసూత్రేణ విశ్రవశ్శబ్దస్య వృత్తివిషయే రవణాదేశే రావణ ఇతి సిద్ధః సఏవావగ్రహో వర్షప్రతిబంధః 'అవగ్రహోవర్షప్రతిబంధ' ఇత్యచప్రత్యయః తేన క్లాంతం

ష్లానం మరుతో దేవా ఏవ సస్యం ఇతి ఏవం రూపేణ వాగమృతేన వాక్సలిలేన "అమృతం సలిలే మోక్షే పీయూషే బ్రహ్మణి స్మృతం" ఇతి విశ్వః. అభివర్ష్యాభిషిచ్య తిరోదధే అంతర్దధే.

> పురుహూతప్రభృతయస్సురకార్యోద్యతం సురాః,
> అంశైరనుయయుర్విష్ణుం పుష్పైర్వాయుమివ ద్రుమాః. 50

పురుహూతేతి. పురుహూత ప్రభృతయః ఇంద్రప్రముఖాః సురాః దేవాః సురకార్యే రావణవధరూపే ఉద్యతం విష్ణుమంశైర్మాత్రాభిః ద్రుమాః పుష్పైస్స్వాంశై ర్వాయుమివానుయయుః సుగ్రీవాదిరూపేణ వానరయోనిషు జాతా ఇత్యభిప్రాయః, పురుభూయిష్ఠం హూతో యజ్ఞేష్వాహూతః పురుహూతః.

> అథ తస్య విశాంపత్యురంతే కామ్యస్య కర్మణః,
> పురుషః ప్రబభూవాగ్నేర్విస్మయేన సహర్త్విజామ్. 51

అథేతి. అథ తస్య విశాంపత్యుః రాజ్ఞో దశరథస్య సంబంధినః కామ్యస్య కర్మణః పుత్రకామేష్టేః అంతే అవసానే అగ్నేః పావకాత్ పురుషః కశ్చిద్దివ్యః పుమాన్ ఋత్విజాం విస్మయేన సహ ప్రబభూవ ప్రాదుర్బభూవ తదావిర్భావాత్తేషామపి విస్మయోఽభూదిత్యర్థః. (కిమప్యుద్దేశ్యమభిసంధాయ యత్కార్యం క్రియతే తత్కామ్యమిత్యభిధీయతే.)

తమేవపురుషం విశినష్టి:—

> హేమపాత్రగతం దోర్భ్యామాదధానః పయశ్చరుమ్,
> అనుప్రవేశాదాద్యస్య పుంసస్తేనాపి దుర్వహమ్. 52

హేమపాత్రేతి. ఆద్యస్య పుంసః ఆదిపురుషస్య విష్ణోః అనుప్రవేశాదధిష్ఠానాద్ధేతోః తేనాపి హేమపాత్రధారిణా దివ్యపురుషేణాపి దుర్వహం చతుర్దశభువనోదరస్య భగవతో హరేరతి గరీయస్త్వాత్సోఢుమశక్యం హేమపాత్రగతం స్వర్ణపాత్రస్థం పయసి పక్వం చరుం పయశ్చరుం పాయసాన్నందోర్భ్యామాదధానః పురుషః అగ్నేః ప్రబభూవేతి పూర్వేణసంబంధః. అనవస్రావితోన్తరూష్మ పక్వఓదనశ్చరు రితి యాజ్ఞికాః.

> ప్రాజాపత్యోపనీతం తదన్నం ప్రత్యగ్రహీన్నృపః,
> వృషేవ పయసాం సారమావిష్కృతముదన్వతా. 53

ప్రాజాపత్యేతి. నృపో రాజా ప్రాజాపత్యేన ప్రజాపతిసంబంధినా పురుషేణోపనీతం న తు వసిష్ఠేన, "ప్రాజాపత్యం నరం విద్ధి మామిహాభ్యాగతం నృపే"తి శ్రీరామాయణవచనవిరోధాత్, తదన్నం పాయసాన్నం ఉదన్వతా ఉదధినా ఆవిష్కృతం ప్రకాశితం పయసాం సారమమృతం వృషా వాసవ ఇవ ప్రత్యగ్రహీత్ స్వీచకార.

అనేన కథితా రాజ్ఞో గుణా స్తస్యాన్యదుర్లభాః,
ప్రసూతిం చకమే తస్మిం స్త్రైలోక్యప్రభవోఽపి యత్. 54

అనేనేతి. తస్య రాజ్ఞో దశరథస్య అన్యైర్దుర్లభాః అసాధారణా గుణా అనేన హేతునా కథితాః వ్యాఖ్యాతాః, యద్యస్మాత్ త్రయో లోకాస్త్రైలోక్యం చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థేష్యఞ్ ప్రత్యయః తస్య ప్రభవః కారణం విష్ణురపి తస్మిన్ రాజని ప్రసూతిముత్పత్తిం చకమే కామితవాన్ త్రిభువనకారణస్యాపి కారణమితి పరమావధిరస్య గుణసముదాయ ఇత్యర్థః.

స తేజో వైష్ణవం పత్న్యోర్విభేజే చరుసంజ్ఞితమ్,
ద్యావాపృథివ్యోః ప్రత్యగ్రమహర్పతిరివాతపమ్. 55

స ఇతి. స రాజా చరుసంజ్ఞాస్య సంజాతా చరుసంజ్ఞితం చరునామధేయం వైష్ణవం విష్ణుసంబంధి తేజః పత్న్యోః కౌసల్యాకైకేయ్యోః ద్యౌశ్చ పృథివీ చ ద్యావాపృథివ్యౌ "దివసశ్చ పృథివ్యా" మితి. చకారాద్దివ్‌శబ్దస్య ద్యావాదేశః తయోర్ద్యావాపృథివ్యోః అహ్నాంపతిరహర్పతిస్సూర్యః "అహరాదీనాం పత్యాదిషు వా రేఫ" ఇత్యుపసంఖ్యానా ద్వైకల్పికో రేఫస్య రేఫాదేశో విసర్గాపవాదః, ప్రత్యగ్రమాతపం బాలాతపమివ విభజ్య దదావిత్యర్థః.

పత్నీత్రయే సత్యపి ద్వయోరేవ చరువిభాగే కారణమాహః—

అర్చితా తస్య కౌసల్యా ప్రియా కేకయవంశజా,
అతస్సంభావితాం తాభ్యాం సుమిత్రామైచ్ఛదీశ్వరః. 56

అర్చితేతి. తస్య రాజ్ఞః కౌ పృథివ్యాం సలతి గచ్ఛతీతి కోసలః, సలగతౌ పచాద్యచ్. కుశబ్దస్య పృషోదరాదిత్వాద్గుణః, కోసలస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ కౌసల్యా, 'వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ఞ్యఙ్' ఇతియఙ్ 'యఙశ్చాప్' ఇతిచాప్, అత ఏవ సూత్రే నిర్దేశాత్కోసలశబ్దో దంత్యసకారమధ్యమః, కౌసల్యా అర్చితా జ్యేష్ఠత్వాన్మాన్యా కేకయవంశజా కైకేయీ ప్రియా ఇష్టా అతః కారణాదీశ్వరో భర్తా సుమిత్రాం తాభ్యాం కౌసల్యాకైకేయీభ్యాం సంభావితాం భాగదానేన సమ్మానితాం ఐచ్ఛత్ ఇచ్ఛతిస్మ, అనుసంభావితామితి చ పాఠః. ఏవం చ సామాన్యం తిసృణాం చ భాగప్రాపణమితి రాజ్ఞ ఉచితజ్ఞతా కౌశలం చ లభ్యతే.

తే బహుజ్ఞస్య చిత్తజ్ఞే పత్న్యౌ పత్యుర్మహీక్షితః,
చరోరర్ధార్ధభాగాభ్యాం తామయోజయతాముభే. 57

తే ఇతి. బహుజ్ఞస్య అనేకవేదినః ఉచితజ్ఞస్యేత్యర్థః మహీక్షితః మహీపతేః పత్యుర్భర్తుః విశేషణత్రయేణ రాజ్ఞోఽనుసరణీయతామాహ-చిత్తజ్ఞే అభిప్రాయజ్ఞే తే

ఉభేపత్న్యౌచరోశ్చ్యే అర్ధే సమభాగౌ తయోశ్చ్యే అర్ధౌ ఏకదేశౌతౌచతౌ భాగౌచ తాభ్యామర్ధార్ధభాగాభ్యాం 'పుంస్యర్ధోర్ధం సమేఽంశకే' ఇత్యమరః. తాం సుమిత్రాం అయోజయతాం యుక్తాం చక్రతుః, అయం చ విభాగోన రామాయణసంవాదీ, తత్ర చరోరర్ధం కౌసల్యాయై అవశిష్టార్ధం సుమిత్రాయై శిష్టార్ధం కైకేయ్యై శిష్టం పునస్సుమిత్రాయై ఇత్యభిధానాత్, కిం తు పురాణాంతరసంవాదో ద్రష్టవ్యః ఉక్తం చ నారసింహే.—'తే పిండప్రాశనే కాలే సుమిత్రాయై మహీపతేః, పిండాభ్యామల్పమల్పం తు స్వభగిన్యా అయచ్ఛతాం' ఇతి ఏవమన్యత్రాపి విరోధే సతి పురాణాంతరాత్సమాధాతవ్యం నను 'కౌసల్యాజనయద్రామం దివ్యలక్షణసంయుతం, విష్ణోరర్ధం మహాభాగం పుత్రమిక్ష్వాకునందన' మితి రామాయణే కౌసల్యాపుత్రస్య రామస్య చరోరర్ధాంశభాక్త్వం సూచితం అత్ర రామస్య తురీయాంశభాక్త్వముక్తం తత్కథం విరోధపరిహార ఇతి చే దుచ్యతే-అర్ధశబ్దః పుల్లింగః న సమభాగవచనః అమరసింహేన 'భిత్తంశకల ఖండేనా పుంస్యర్ధోఽర్ధం సమేఽంశక' ఇత్యుక్తేః. తస్మా 'ద్విష్ణోరర్ధం మహాభాగం పుత్రమిక్ష్వాకునందన' మిత్యత్ర అర్ధశబ్దః పుల్లింగశ్శకలవాచీ, అన్యథా 'భరతో నామ కైకేయ్యాం జజ్ఞే సత్యపరాక్రమః, సాక్షాద్విష్ణోశ్చతుర్భాగస్సర్వైస్సముదితో గుణై' రితి భరతస్య చతుర్థాంశభాక్త్వం 'అథ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ యో ర్ధాంశభాక్త్వం చ విరుధ్యేతేతి తస్మాత్తత్ర చరుప్రదానఘట్టస్థశ్లోకా అప్యత్రోక్తస్యావిరోధేన యోజనీయా ఇతి.

నచైవం సతి తస్యా ఈర్ష్యాసీదిత్యాహ:—

సాపి ప్రణయవత్యాసీత్సపత్న్యోరుభయోరపి,
భ్రమరీ వారణస్యేవ మదనిష్యందలేఖయోః. 58

సాపీతి. సా సుమిత్రాపి ఉభయోరపి సమానఏకఃపతిర్యయో స్తయోస్సపత్న్యోః 'నిత్యం సపత్న్యాది' ష్వితి జీప్, నకారాదేశశ్చ భ్రమరీ భృంగాంగనా, 'జాతేర' స్త్రీత్యాదినా జీప్ వారణస్య గజస్య మదనిష్యందలేఖయోః కపోలాభ్యాం నిస్సృత మదరేఖయోరివ ప్రణయవతీ ప్రేమవత్యాసీత్, సపత్న్యోరిత్యత్ర సమాసాంతర్గతస్యపత్యురుపమానం వారణస్యేతి.

తాభిర్గర్భః ప్రజాభూత్యై దధ్రే దేవాంశసంభవః,
సౌరీభిరివ నాడీభిరమృతాఖ్యాభిరమ్మయః. 59

తాభిరితి. తాభిః కౌసల్యాదిభిః ప్రజానాం భూత్యై అభ్యుదయాయ దేవస్య విష్ణోః అంశస్సంభవః కారణం యస్య సః దివ్యకలా సంభూత ఇత్యర్థః సూర్యస్య

ఇమాః సౌర్యః తాభిః సౌరీభిః 'సూర్యతిష్యాగస్త్యమత్స్యానాం య ఉపధాయా' ఇతి యకారలోపః అమృతా ఇత్యాఖ్యా యాసాం తాభిః జలవహనసామ్యాన్నాడీభిరివనాడీభిః వృష్టివిసర్జనీభిః అపాం వికారోఽమ్మయో జలమయో గర్భ ఇవదధ్రే ధృతః జాతా వేకవచనం గర్భాదధిరే ఇత్యర్థః, అత్ర యాదవః-''తాసాం శతాని చత్వారిరశ్మీనాం వృష్టి సర్జనే, శతత్రయం హిమోత్సర్గే తావద్గర్భస్య సర్జనే, ఆనందనాశ్చ మేధ్యాశ్చ నూతనాః పూతనా' ఇతి. 'శతం శతం వృష్టివహాః తాస్సర్వా అమృతాస్త్రియః' ఇతి.

సమమాపన్నసత్త్వాస్తా బభురాపాండురత్విషః,
అంతర్గతఫలారంభాస్సస్యానామివ సంపదః. 60

సమమితి. సమం యుగపత్ ఆపన్నా గృహీతాస్సత్త్వాః ప్రాణినో యాభిస్తాః గర్భిణ్యః 'ఆపన్నసత్త్వాస్స్యా ద్గుర్విణ్యంతర్వత్నీచ గర్భిణీ'త్యమరః. అత ఏవాపాండురత్విషః ఈషత్పాండురవర్ణాః తాః రాజపత్న్యః అంతర్గతాః గుప్తాః ఫలారంభాః ఫల ప్రాదుర్భావాః యాసాం తాః సస్యానాం సంపద ఇవ బభుః రేజుః.

సంప్రతి తాసాం స్వప్నదర్శనామాహ:—

గుప్తం దదృశురాత్మానం సర్వాస్స్వప్నేషు వామనైః,
జలజాసిగదాశార్ఙ్గచక్రలాంఛితమూర్తిభిః. 61

గుప్తమితి. సర్వాః తాః స్వప్నేషు జలజశ్శంఖః జలజాసిగదాశార్ఙ్గచక్రైః లాంఛితామూర్తయో యేషాం తైర్వామనైః హ్రస్వైః పురుషైః గుప్తం రక్షితం ఆత్మానం స్వరూపం దదృశుః.

హేమపక్షప్రభాజాలం గగనే చ వితన్వతా,
ఉహ్యంతే స్మ సుపర్ణేన వేగాకృష్టపయోముచా. 62

హేమేతి. కించేతి చార్థః హేమ్నః పక్షాణాం ప్రభాజాలం కాంతిపుంజం వితన్వతా విస్తారయతా వేగేనాకృష్టాః పయోముచో మేఘా యేన తేన సుపర్ణేన గరుత్మతా గగనే ఉహ్యంతే స్మ ఊఢాః తా ఇతి శేషః.

బిభ్రత్యా కౌస్తుభన్యాసం స్తనాంతరవిలంబినమ్,
పర్యుపాస్యంత లక్ష్మ్యా చ పద్మవ్యజనహస్తయా. 63

బిభ్రత్యేతి. కించ స్తనయోరంతరే మధ్యే విలంబితం లంబమానం న్యస్యత ఇతి న్యాసః నిక్షేపః కౌస్తుభ ఏవ న్యాసః తం పత్యా కౌతుకాన్న్యస్తం కౌస్తుభమిత్యర్థః బిభ్రత్యా పద్మమేవ వ్యజనం హస్తే యస్యాస్తయా లక్ష్మ్యా పర్యుపాస్యంత ఉపాసితాః

కృతాభిషేకై ర్దివ్యాయాం త్రిస్రోతసి చ సప్తభిః,
బ్రహ్మర్షిభిః పరం బ్రహ్మ గృణద్భిరుపతస్థిరే. 64

కృతాభిషేకైరితి. దివ్యాయాం త్రిస్రోతసి ఆకాశగంగాయాం కృతాభిషేకైః కృతస్నానైః పరంబ్రహ్మ వేదరహస్యం గృణద్భిః ఉచ్చరద్భిః సప్తభిర్బ్రహ్మర్షిభిః అత్రిప్రభృతిభిః "అత్రిర్భృగుశ్చకుత్సశ్చ కపిలో గౌతమస్తథా, కశ్యపశ్చాంగిరాశ్చైవ మునయస్సప్తకీర్తితా" ఇత్యేవం రూపైః యద్వా—బ్రహ్మర్షిభిః "మరీచిరంగిరా అత్రిః పులస్త్యః పులహః క్రతుః, వసిష్ఠశ్చేతి సప్తర్షినామాహుశ్చిత్రశిఖండినః" ఇతి ప్రతాపమార్తండః తైర్మునిభిరుపతస్థిరే ఉపాసాంచక్రిరే.

తాభ్యస్తథావిధాంస్స్వప్నాన్ శ్రుత్వా ప్రీతోఽథ పార్థివః,
మేనే పరార్థ్యమాత్మానం గురుత్వేన జగద్గురోః. 65

తాభ్యఇతి. అథ పార్థివో దశరథః తాభ్యః పత్నీభ్యః 'ఆఖ్యాతోపయోగే' ఇత్యపాదానత్వాత్పంచమీ తథావిధానుక్తప్రకారాన్ స్వప్నాన్ శ్రుత్వా ప్రీతో ముదితస్సన్ ఆత్మానం జగద్గురోర్విష్ణోరపి గురుత్వేన పితృత్వేన హేతునా పరార్థ్యం సర్వోత్కృష్టం మేనే అమనుత.

విభక్తాత్మా విభుస్తాసా మేకః కుక్షిష్వనేకధా,
ఉవాసప్రతిమాచంద్రః ప్రసన్నానామపామివ. 66

విభక్తాత్మేతి. ఏక ఏకరూపో విభుర్విష్ణుః పురుషోత్తమః ఏకః అనేకధా బహుధా తాసాం రాజపత్నీనాం కుక్షిష్వాదరేషు ప్రసన్నానాం నిర్మలానామపాం కుక్షిషు ప్రతిమాచంద్రఇవ అనేకధా విభక్తాత్మా సన్ ఉవాస వాయునా కంపితే జలే యథా ఏక ఏవ చంద్రో బహుధా విభక్తో దృశ్యతే తద్వదితి భావః.

అథాగ్ర్యమహిషీ రాజ్ఞః ప్రసూతిసమయే సతీ,
పుత్రం తమోఽపహం లేభే నక్తం జ్యోతిరివౌషధిః. 67

అథేతి. అథానంతరం రాజ్ఞో దశరథస్య అగ్ర్యా చాసౌ మహిషీ చాగ్ర్యమహిషీ సతీ పతివ్రతా కౌసల్యా ప్రసూతిసమయే దశమే మాసి తమోఽపహం తమోగుణనాశకం పుత్రం సుతం నక్తం రాత్రౌ ఓషధిః తృణజ్యోతిః తమోఽపహంతీతి తమోఽపహం, "అపేక్లేశతమసో" రితి డప్రత్యయః జ్యోతిరివ లేభే ప్రాప.

రామ ఇత్యభిరామేణ వపుషా తస్య చోదితః,
నామధేయం గురుశ్చక్రే జగత్ప్రథమమంగళమ్. 68

రామ ఇతి. అభిరమంతేఽత్రేత్యభిరామం మనోహరం, అధికరణే ఘఞ్ ప్రత్యయః తేన వపుషా చోదితః ప్రేరితః గురుః పితా దశరథః తస్య పుత్రస్య జగతాం ప్రథమభూతం మంగళం సులక్షణం రామ ఇతి నామధేయం చక్రే అభిరామత్వమేవ రామశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమిత్యర్థః.

రఘువంశప్రదీపేన తేనాప్రతిమతేజసా,
రక్షాగృహగతా దీపాః ప్రత్యాదిష్టా ఇవాభవన్. 69

రఘువంశేతి. రఘువంశస్య ప్రదీపేన ప్రకాశకేన అప్రతిమతేజసా అసదృశతేజసా తేన రామేణ రక్షాగృహగతా, సూతికాగృహగతాః దీపాః ప్రత్యాదిష్టాస్తిరస్కృతా ఇవాభవన్ మహాదీపసమీపే నాల్పదీపాస్స్ఫురంతీతి భావః. (ప్రాగయమర్థో ఽభిహితః "అరిష్టశయ్యాం పరితో విసారిణే"తి.)

శయ్యాగతేన రామేణ మాతా శాతోదరీ బభౌ,
సైకతాంభోజబలినా జాహ్నవీవ శరత్కృశా. 70

శయ్యేతి. శాతోదరీ గర్భమోచనాత్కృశోదరీ మాతా కౌసల్యా శయ్యాగతేన రామేణ సైకతే పులినే యోఽంభోజబలిః పద్మోపహారస్తేన శరదాకృశా జాహ్నవీ గంగేవ బభౌ సైకతోపమయా శయ్యా ప్రచ్ఛదస్య ధావళ్యసౌభాగ్యే అంభోజబల్యుపమయాశిశోస్సౌకుమార్యం గంగోపమయా దేవ్యాస్స్వచ్ఛతా పవిత్రతా చ సూచ్యంతే.

కైకేయ్యాస్తనయో జజ్ఞే భరతో నామ శీలవాన్,
జనయిత్రీమలంచక్రే యః ప్రశ్రయ ఇవ శ్రియమ్. 71

కైకేయ్యా ఇతి. కేకయస్యాపత్యం స్త్రీ కైకేయీ, "తస్యాపత్య" మిత్యణికృతే "కేకయమిత్రయుప్రళయానాం యాదేరియ" ఇతీయాదేశః, తస్యాః భరతో నామ భరత ఇతి ప్రసిద్ధః శీలవాంస్తనయో జజ్ఞే జాతః యస్తనయః ప్రశ్రయో వినయః శ్రియం సంపదమివ జనయిత్రీం మాతరం అలంచక్రే అలంకృతవాన్.

సుతౌ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రా సుషువే యమౌ,
సమ్యగాగమితా విద్యా ప్రబోధవినయావివ. 72

సుతావితి. సుమిత్రా లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ నామ యమౌ యుగ్మజాతౌ సుతౌ పుత్రౌ సమ్యగాగమితాస్వభ్యస్తా విద్యా ప్రబోధవినయౌ తత్త్వజ్ఞానేంద్రియజయావివ సుషువే సూతవతీ.

నిర్దోషమభవత్సర్వమావిష్కృతగుణం జగత్,
అన్వగాదివ చ స్వర్గో గాం గతం పురుషోత్తమమ్. 73

నిర్దోషమితి. సర్వం జగత్ నిర్దోషం దుర్భిక్షాదిదోషరహితం ఆవిష్కృతగుణం ప్రకటితారోగ్యాదిగుణం చాభవత్. అత్రోత్ప్రేక్షతే, గాం భువం గతం అవతీర్ణం పురుషోత్తమం విష్ణుం స్వర్గోఽప్యన్వగాదివ స్వర్గోహి గుణవాన్నిర్దోష శ్చేత్యాగమః స్వర్గతుల్యమభవదితి భావః.

తస్యోదయే చతుర్మూర్తేః పౌలస్త్యచకితేశ్వరాః,
విరజస్కైర్నభస్వద్భిర్దిశ ఉచ్ఛ్వసితా ఇవ. 74

తస్యేతి. చతుర్మూర్తేః రామాదిరూపేణ చతూరూపస్య తస్య హరేరుదయే సతి పౌలస్త్యాద్రావణాచ్చకితా ఉద్వేజితా ఈశ్వరానాథాఇంద్రాదయోయాసాంతాః దిశః చతస్రః విరజస్కైరపగతధూళిభిః, నభస్వద్భిః వాయుభిః తన్మిషేణ ఉచ్ఛ్వసితా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా శ్వసేః కర్తరి క్తః స్వనాథశరణలాభసంతుష్టానాం దిశాముచ్ఛ్వాసవాతా ఇవ వాతా వవురిత్యర్థః, చతుర్దిగీశరక్షణం మూర్తి చతుష్టయప్రయోజనమితి భావః.

కృశానురపధూమత్వాత్ప్రసన్నత్వాత్ప్రభాకరః,
రక్షోవిప్రకృతావాస్తామపవిద్ధశుచావివ. 75

కృశానురితి. రక్షసా రావణేన విప్రకృతౌ అపకృతౌ పీడితావిత్యర్థః. కృశానురగ్నిః ప్రభాకరస్సూర్యశ్చేతి ద్వౌ యథాసంఖ్యమపధూమత్వాత్ప్రసన్నత్వాచ్చ అపవిద్ధశుచౌ నిరస్తదుఃఖావివ ఆస్తామభవతాం.

దశాననకిరీటేభ్యస్తత్క్షణం రాక్షసశ్రియః,
మణివ్యాజేన పర్యస్తాః పృథివ్యామశ్రుబిందవః. 76

దశేతి. తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే రామోత్పత్తిక్షణ ఏవ రాక్షసానాం శ్రియోఽశ్రుబిందవః దశాననస్య రావణస్య కిరీటేభ్యస్సకాశాత్ మణీనాం వ్యాజేన పృథివ్యాం పర్యస్తాః పతితాః రామోదయేసతిలవధ్యస్య రావణస్య కిరీటేభ్యో మణిభ్రంశలక్షణం దుర్నిమిత్తమభూదిత్యర్థః.

పుత్రజన్మప్రవేశ్యానాం తూర్యాణాం తస్య పుత్రిణః,
ఆరంభం ప్రథమం చక్రుర్దేవదుందుభయో దివి. 77

పుత్రేతి. పుత్రా అస్య సంతీతి పుత్రీ తస్య జాతపుత్రస్య తస్య దశరథస్య పుత్రజన్మని ప్రవేశ్యానాం ప్రవేశితవ్యానాం వాదనీయానాం తూర్యాణాం వాద్యానాం ఆరంభముపక్రమం దివిదేవదుందుభయః ప్రథమం చక్రుః సాక్షాత్పితుర్దశరథాదప్యధికం దేవా ముముదిరే ఇత్యర్థః.

సంతానకమయీ వృష్టిరవనే తస్య పేతుషీ,
సన్మంగళోపచారాణాం సైవాదిరచనాఽభవత్. 78

సంతానకేతి. తస్య రాజ్ఞో భవనే సంతానకానాం కల్పవృక్షకుసుమానాం వికారః సంతానకమయీ వృష్టిర్వర్షం చ పేతుషీ పతితాభూత్ పపాతేత్యర్థః "క్వసు" శ్చేతి క్వసుప్రత్యయః "ఉగిత" శ్చేతిఙీప్, సా వృష్టిరేవ సంతః పుత్రజన్మన్యావశ్య కాయేమంగళోపచారాస్తేషాం యద్వా సా వృష్టిరేవ సద్భిరనుష్ఠేయానాం మంగళోప చారాణాం ఆదిరచనా ప్రథమక్రియా అభవత్ అనేన దేవానాం భగవదవతార నిమిత్తకోత్సాహస్సూచితః.

కుమారాః కృతసంస్కారాస్తే ధాత్రీస్తన్యపాయినః,
ఆనందేనాగ్రజేనేవ సమం వవృధిరే పితుః. 79

కుమారా ఇతి, కృతాస్సంస్కారాః జాతకర్మాదయో యేషాం తే ధాత్రీణాముప మాతౄణాం స్తన్యాని పిబంతీతి తథోక్తాః తే కుమారాః అగ్రజేనాగ్రజాతేన జ్యేష్ఠే నేవ స్థితేన పితుః ఆనందేన సమం సాకం వవృధిరే కుమారవృద్ధ్యా పితామహాంతమా నందమవాపేత్యర్థః. కుమారజన్మనః ప్రాగేవ జాతత్వాదగ్రజత్వోక్తిరానందస్య.

స్వాభావికం వినీతత్వం తేషాం వినయకర్మణా,
ముమూర్ఛ సహజం తేజో హవిషేవ హవిర్భుజామ్. 80

స్వాభావికమితి. తేషాం కుమారాణాం సమ్బంధి స్వాభావికం సహజం వినీతత్వం వినయకర్మణా శిక్షయా హవిర్భుజామగ్నీనాం సహజం స్వాభావికం తేజో హవిషా ఆజ్యాదినేవ ముమూర్ఛ వవృధే, నిసర్గసంస్కారాభ్యాం వినీతా ఇత్యర్థః.

పరస్పరావిరుద్ధాస్తే తద్రఘోరనఘం కులమ్,
అలముద్యోతయామాసుర్దేవారణ్యమివర్తవః. 81

పరస్పరేతి. పరస్పరం అవిరుద్ధా అవిద్విష్టాః సౌభ్రాత్రగుణవంత ఇత్యర్థః. తే కుమారాః తత్ప్రసిద్ధం అనఘం నిష్పాపం రఘోః కులం ఋతవః వసంతాదయః దేవా రణ్యం నందనమివ. సహజవిరోధానామపి ఋతూనాం సహావస్థానసంభవార్థం దేవవిశే షణం. అలమత్యర్థముద్యోతయామాసుః ప్రకాశయాంచక్రిరే సౌభ్రాత్రవంతః కుల భూషణాయంత ఇతి భావః.

సమానేఽపి చ సౌభ్రాత్రే యథోభౌ రామలక్ష్మణౌ,
తథా భరతశత్రుఘ్నౌ ప్రీత్యా ద్వంద్వం బభూవతుః. 82

సమాన ఇతి. శోభనాభ్రాతరో యేషాం తే సుభ్రాతరః "నద్యృత" శ్చేతి కప్ప్ర త్యయో నభవతి వందితే భ్రాతురితి నిషేధాత్ తేషాం భావస్సౌభ్రాత్రం యువాదిత్వా

దః తస్మిన్ సమానే చతుర్ణాం తుల్యే సత్యపి రామలక్ష్మణావుభౌ యథా ప్రీత్యా స్నేహేనద్వంద్వం బభూవతుః తద్వద్భరతశత్రుఘ్నావపి ప్రీత్యా ద్వంద్వం ద్వౌద్వౌసాహచర్యేణాభివ్యక్తౌబభూవతుః "ద్వంద్వం రహస్యమర్యాదావచనయజ్ఞపాత్రప్రయోగాభివ్యక్తిషు" ఇత్యభివ్యక్త్యర్థే నిపాతః. క్వచిత్కస్య స్నేహోఽతిరిచ్యత ఇతి భావః (అనేన "వ్యతిషజతిపదార్థానాంతరః కోఽపి హేతురి"తి తాత్పర్యం వ్యజ్యతే.)

తేషాం ద్వయోర్ద్వయో రైక్యం బిభిదే న కదాచన,
యథా వాయువిభావస్వోర్యథా చంద్రసముద్రయోః. 83

తేషామితి. తేషాం చతుర్ణాం మధ్యే ద్వయోర్ద్వయో రామలక్ష్మణయోర్భరత శత్రుఘ్నయోశ్చేత్యర్థః. వాయువిభావస్వోర్యథా అనిలాగ్న్యోరివ చన్ద్రసముద్రయో రివ చైక్యమైకమత్యం కదాచన కదాచిన్న బిభిదే కర్మకర్తరి లిట్. ఏకకార్యత్వం సమానసుఖదుఃఖత్వం చ క్రమాదుపమానద్వయాల్లభ్యతే సహజస్సహకారీ హి వహ్నేర్వాయుః చంద్రవృద్ధౌ హి వర్ధతే సింధుః తత్క్షయే చ క్షీయత ఇతి.

తే ప్రజానాం ప్రజానాథా స్తేజసా ప్రశ్రయేణ చ,
మనో జహ్రుర్నిదాఘాంతే శ్యామాభ్రా దివసా ఇవ. 84

తఇతి. ప్రజానాం నాథాః స్వామిన స్తే కుమారాః తేజసా ప్రభావేణ ప్రశ్రయేణ వినయేన చ నిదాఘాంతే గ్రీష్మావసానే శ్యామాన్యభ్రాణి యేషాం తే శ్యామాభ్రానాతిశీతోష్ణా ఇతి భావః. దివసా ఇవ ప్రజానాం మనో జహ్రుః.

స చతుర్ధా బభౌ వ్యస్తః ప్రసవః పృథివీపతేః,
ధర్మార్థకామమోక్షాణామవతార ఇవాంగభాక్. 85

సఇతి. చతుర్ధా చతుర్భిః ప్రకారైః "సంఖ్యాయావిధార్థేధా" ఇతి ధాప్రత్యయః, వ్యస్తో విభక్తః పృథివీపతేః ప్రసవస్సంతానః అంగభాక్ చతుర్ధా అంగవాన్ మూర్తిమాన్ ధర్మార్థకామమోక్షాణాం అవతార ఇవ బభౌ.

గుణై రారాధయామాసు స్తే గురుం గురువత్సలాః,
తమేవ చతురంతేశం రత్నై రివ మహార్ణవాః. 86

గుణైరితి. గురువత్సలాః పితృభక్తాః తే కుమారాః గుణైర్వినయాదిభిః గురుం పితరం చతుర్ణామంతానాం చతుర్దిగంతానాం ఈశం చతురంతేశం "తద్ధితార్థే"త్యాదినా ఉత్తరపదసమాసః, తం దశరథమేవ మహార్ణవాశ్చత్వారో రత్నైరివ ఆరాధయామాసురానందయామాసుః.

సురగజ ఇవ దన్తైర్భగ్నదైత్యాసిధారై-
ర్నయ ఇవ ఫలబన్ధవ్యక్తయోగైరుపాయైః,
హరిరివ యుగదీర్ఘైర్దోర్భిరంశైస్తదీయైః
పతిరవనిపతీనాం తైశ్చకాశే చతుర్భిః. 87

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ, రఘువంశే, మహాకావ్యే, దశమస్సర్గః.

సురగజ ఇతి. భగ్నా దైత్యానామసిధారా ఆయుధధారా యైస్తైశ్చతుర్భిర్దన్తై స్సురగజ ఐరావత ఇవ ఫలబన్ధేన ఫలసిద్ధ్యావ్యక్తయోగైరనుమితయుక్తిభిః చతుర్భిరుపాయైస్సామాదిభిః నయో నీతిరివ యుగవద్దీర్ఘైశ్చతుర్భిర్దోర్భిర్భుజైః హరిర్విష్ణురివ తదీయైః హరిసంబన్ధిభిః అంశైరంశభూతైశ్చతుర్భిస్తైఃపుత్త్రైః అవనిపతీనాంపతిః రాజాధిరాజో దశరథః చకాశే విదిద్యుతే పణబన్ధవ్యక్తేతిపాఠే పణబన్ధస్సన్ధిః తత్ర వ్యక్తయోగైరిత్యర్థః.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ, మహామహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం దశమస్సర్గః.

చెన్నపుర్యాం 'వావిళ్ల' ముద్రణాలయే ముద్రితః—1966—2000 కాపీలు